

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4V Dik-Ray

D.G.A. 79.

सारदाविनोदे

सिद्धान्तकौमुद्याः

Vol. 2, Pt. 2

समासप्रकरणम्

Sa4V
Dik/Ray

SECOND EDITION

REVISED AND ENLARGED

By

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (H).,

Bhishagacharyya.

मूल्यं साद्वं रूप्यकत्रयम्]

[Rs. 3/8/-

McChar Char of New York City, N.Y. Rs 6/11/14
white salt of mine. Boston.
Date 11/10/83

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. .... 447. ....

समीक्षप्रकरणम् 13/10/53
Call No. .... Sa 4 V/8th/Ray.

447.

अथ सुपसुपा

Vol. II - Pt. II.

६४७ । समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१ ॥

दीक्षितः । पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थान्वितो बोध्यः ।

It is to be understood that injunctions regarding inflected words have to be carried out without alteration of sense.

मितभाषिणी । पदानां विधिः 'पदविधिः' पदसम्बन्धो विधिः । शेषषष्ठ्या समासः ॥ 'समर्थः' इत्यत्र अर्थशब्दः प्रयोजनवचनः । समासे 'सम्' इति तुल्यार्थे वर्तते । सम् तुल्यः अर्थः, यद्वा समः तुल्यः अर्थः, प्रयोजनमेषां समर्थाः अभिप्रायबोधनं प्रति तुल्य-प्रयोजनाः । 'राज्ञः पुरुषः' इति राजस्वामिकं पुरुषं बोधयति । तत्र बोधे 'राज्ञः' इति यथा सप्रयोजनं 'पुरुषः' इत्यपि तथा । हावपौह तुल्यप्रयोजनौ शब्दौ परस्पर-सापेक्षौ । एवं 'समर्थः' सापेक्षः । इह तु लक्षणया समर्थशब्दः समर्थान्विते वर्तते । 'पदविधिः समर्थान्वितः' समर्थमाश्रित इति बोध्यः । सापेक्षान् शब्दानाञ्चित्य पदविधिः प्रवर्तते इति भावः ॥ प्रवृत्तेः पूर्वं यः सापेक्षशब्दानां समुदायः वाक्यमिति विग्रह इति विग्रहवाक्यमिति च कथ्यते । प्रवृत्ते विधौ जातं रूपं वृत्तिरित्यभिधीयते । सामर्थ्या सापेक्षता व्यपेक्षा इति पर्यायवचनानि ॥ किञ्च—अर्थशब्दः अभिधेयवचनः । संसृष्टः एकीभूतः अर्थः अस्मिन् विधौ इति 'समर्थः पदविधिः' । सत्यां वृत्तौ घटका-पदयोस्तुल्यार्थता जायते इत्यर्थः । राजपुरुषशब्दे राजशब्दः पुरुषयुक्तं राजान-माह न राजमात्रम् । एवं पुरुषशब्दोऽपि राज्ययुक्तं पुरुषमाह न पुरुषमात्रम् । इत्यं राजशब्दस्य पुरुषशब्दस्य च अर्थः संसृष्टो जातः । सति संसर्गे मानस्य, तच्च एकाधीभाव इत्यपि कथ्यते ॥ इत्यं समर्थशब्दस्य इह हावर्थी—समर्थः सापेक्षः, समर्थः संसृष्टार्थे एकाधीभूत इति । तत्र सापेक्षता वाक्ये एकाधीभावो वृत्तावेव ॥ अत्रञ्च विधिप्रवृत्तेः प्रागपि वाक्ये योऽर्थः परमपि वृत्तौ स एव । 'राज्ञः पुरुषः' इति

च 'राजपुरुषः' इति च तुल्यमेव राजस्वामिकां पुरुषं गमयतः । इयमेव पदविधिर्गमकता नाम । सत्यासत्यामसमर्थोऽपि क्वचित् प्रवर्तते विधिः, यथा 'असूर्यम्पश्या राजदाराः' इत्यत्र । अस्मिन् तु गमकत्वे अप्रवृत्तिरेव विधिः ॥ समासः, एकशेषः (सविभक्तिक पक्षे), तद्धितः, सनाद्यन्तधातुः, क्त इति पदविधयः पञ्च ॥

६४८ । प्राक् कङारात् समासः ॥ ३।१।३ ॥

दी— । 'कङाराः कर्मधारये' (७५१—२।२।६८) इत्यतः प्राक् 'समासः' इत्यधिक्रियते ।

The name समास attaches itself to all injunctions up to 'कङाराः—' (751),

मित— । इह प्रागिति द्विरावर्धनीयम् । 'कङारात् प्राक् प्राक् समासः' इत्यन्वयः । 'कङारात् प्राक्' कङारशब्दोच्चारणात् पूर्वे 'प्राक्' प्रथमं समाससंज्ञा जायते ततः अव्ययीभावादयः इत्यर्थः । अव्ययीभावादिभिः संज्ञाभिः समाससंज्ञा न प्रतिविध्यते इत्याशयः । यथा कारकमिति सामान्यतो नाम अपादानादयस्तद्विशेषाः तथा समास इति सामान्यमव्ययीभावादयो विशेषाः इत्यर्थः ॥ समासो हि वृत्तिभेदः । समसगम् एकव निक्षेपः एकस्थां वृत्तौ अन्तर्भावः समासः ॥

६४८ । सह सुपा ॥ २।१।४ ॥

दी— । 'सह' इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्य इष्टसिद्धार्थत्वात् कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः, स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् ॥ 'सुपा' । सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात् प्रातिपदिकत्वम् ।

The word सह has to be separated from its connection in this rule. This gives सुबन्तं &c.—A सुबन्त word may be compounded with any word having syntactical relation with it. But a योगविभाग is made to serve some special purpose only ; hence this समास is but with a few तिङन्त words and appears in

the Vedas only. Thus पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । Next comes सुपा । This gives सुप्सुपा &c.—A सुवन्त word may be compounded with another सुवन्त word: After the compounding the name समास is attached and hence the whole becomes a प्रातिपदिक ।

मित—। “सुवामन्त्रिते—” (२६५६—२११२) इत्यतः ‘सुप्’ इत्यनुवर्तते । पूर्वधात्वात् ‘समासः’ इति च । समास इति संपूर्वस्य अस्मत्तेः रूपमावस्थोपलक्षणम् । इह तु ‘समस्यते’ इति रूपं गृह्यते । तेन ‘सुप् सह समस्यते’ इति जातम् ॥ सुविति सुवन्तम् । केन सह तत् समस्यते इत्याकाङ्क्षायां—‘व्यपेक्षावता येन केनचित्’ इत्युत्तरम् । तदाह—‘सुवन्त’ समर्थेन व्यपेक्षावता शब्देन ‘सह समस्यते’ लब्धस्य शब्दस्य च समास-संज्ञा ॥ नाथं योगविभागः सार्वत्रिकः । ‘इष्टानाम्’ अभिमताणां, प्रयोगाणां ‘सिद्धिरिव’ अस्य ‘अर्थः’ प्रयोजनम् । कानि इह इष्टानि इत्याह—‘अर्थं समासः कतिपये तिङन्ताः’ शब्दाः ‘उत्तरपदं यस्य तादृशः । कुत्र तथा दृश्यते ? ‘सं च छन्दस्त्वेव’ न भाषायाम् । ‘पर्यभूषयत्’ इति परिशब्दस्य अभूषयत् इत्यनेन समासः । ‘अनु-व्यचलत्’ इति विशब्दस्य ‘अचलत्’ इत्यनेन, ततोऽनुशब्दस्य व्यचलत् इत्यनेन ॥ कर्ते योगविभागे ‘सुपा’ इति शिष्यते । ततोऽनुष्ठत्या सह जातं ‘सुप् सुपा समस्यते’ इति । सुवन्तं पदं समर्थेन सुवन्तेन सह समस्यते इत्यर्थः ॥ ‘सुप्’ इत्येकवचनं ‘सुपा’ इति च । एकत्वं विवक्षितं, तेन एकमेव पदमेकैकैव पदेन समस्यते इति प्राविण बहूनां समासो न भवति । इन्द्रवज्रोष्ठोस्त ‘अनेकम्’ इति विशिष्योक्तैर्बहुपदत्वं न दोषाय ॥ समसनेह परं समाससंज्ञा ॥ ‘पूर्वं भूतः’ इति विशङ्गे ‘सुप्सुपा’ इति समासः । ततः “ल्लुप्तकृत-समासाश्च” (१७८—१२१४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम्—

६५० । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ २।४।८१ ॥

दी—। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । “भूतपूर्वं चरट्” (१८८८—५।३।५३) इति निदेशात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ।

A case-affix forming part of a धातु or a प्रातिपदिक disappears. Now पूर्वं भूतः when compounded becomes a प्रातिपदिक ; hence

dropping the case-affixes the form is पूर्व भूत । But Panini himself writes भूतपूर्व in the rule “भूतपूर्व—” (1999); hence the form of the प्रातिपदिक is भूतपूर्व with the word भूत leading in it.

मित— । “खल्वध्याप—” (१२६७—२।४।५८) इत्यसौ ‘लुक्’ इत्यनुवर्तते । तदपेक्षया ‘सुप्’ इति षष्ठी । ‘सुपो लुक्’ सुप् लुप्यते इत्यर्थः । सुवपेक्षया धातु-प्रातिपदिकयोरिति अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । धात्ववयवः सुप् प्रातिपदिकावयवस्य सुप् लुप्यत इत्यर्थः । ‘पूर्व भूतः’ पदमसुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा । विभक्ति-लोपे ‘पूर्वभूते’ इति प्राप्ते “भूतपूर्व—” इति निर्देशात् ज्ञापकात् ‘भूतपूर्व’ इति प्राति-पदिकम् । ततः प्रातिपदिकार्थे प्रथमा—भूतपूर्वः । समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा-घटकपदयोरु लुप्तेऽपि प्रत्यये “प्रत्ययलोपे—” (२६३—१।१।६२) इति पदसंज्ञा प्रायेण न हीयते ॥

दी— । “इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च”(वार्त्तिक) । जीमूतस्येव ।

A word having syntactical relation with इव is compounded with it and leads in the compound retaining its विभक्ति । Thus जीमूतस्येव—As of the cloud.

मित— । इह ‘पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च’ इत्यधिकं भाष्ये । ‘सुप्’ इवेन सहस्यते स च सुप् न लुप्यते इत्यर्थः । ‘सुप् सुपा’ इति समासः ‘इवेन’ इति तृतीयान्तत्वात् इवशब्दस्य परनिपातः । इवशब्दे तु अव्ययत्वात् समासात् प्रागपि लुप्ता विभक्तिः । ‘जीमूतस्य’ इति “सुपो धातु—” (६५०—२।४।७१) इत्यनेन प्राप्ते लोपः ‘विभक्त्यलोपः’ इति प्रतिषिध्यते ॥ इवार्थस्य प्राधान्यात् समुदायस्यापि अव्ययत्वम् । इदं तत्पुरुषप्रकरणेऽपि पठितम् ॥

अथाव्ययीभावः

६५१ । अव्ययीभावः ॥ २।१।५ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् ।

What follows comes under the jurisdiction of अव्ययीभाव, *i. e.*, this संज्ञा attaches to what follows.

६५२ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिप्रत्ययार्थाभावात्प्रत्ययसम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चादयथानुपूर्व्यं यौगपद्यसादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्त-
वचनेषु ॥ २।१।६ ॥

दो— । ‘अव्ययम्’ इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन
सह समस्यते । सोऽव्ययीभावः ।

Here अव्ययम् has to be separated from its context and forms a rule by itself. The sense then is—An अव्यय may be com-
pounded with anything syntactically connected with it, and
the compound is an अव्ययीभाव । The object of this योगविभाग is
to compound अप, in the sense मध्य, with दिशयोः, for the com-
pound अपदिशम् ।

मित— । ‘सुप् सुपा’ इति वर्तते । यस्य यस्य अव्ययस्य विभक्त्यादिरर्थः तत्तत्
‘समर्थेन सुवन्नेन सह समस्यते’ इति सूत्रार्थः ॥ नन्विह ‘विभक्ति—’ इत्यादिषु मध्यार्थो न
गृह्यते, तत् ‘अपदिशम्’ इत्यादिषु मध्यार्थे वर्तमानस्य ‘अप’ इत्यव्ययस्य कथं समासः ?
एतदर्थम् ‘अव्ययम्’ इति योगविभागः । ततः दिशयोर्मध्ये इत्यर्थे ‘दिशयोः अप’
इति समासे “सुपो धातु—” (६५०—२।४।७१) इति सुबलुकि ‘दिशा अप’ इति
जाते, ‘अप दिशा’ इति ‘दिशा अप’ इति वा विन्यासः स्यात् इति सन्देहे—

६५३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १।२।४३ ॥

दो— । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

In the rules under समास the word that occurs in the प्रथमा
‘विभक्ति’ is called an उपसर्जन । Here the rule is ‘अव्ययम्’ and प्रथमा
is in the word अव्यय ; so the अव्यय in an अव्ययीभाव is an उपसर्जन ।

मित—। इह समास इति लक्षणया समासशास्त्रम् समासप्रकरणोक्तानि सूत्राणि । तदाह—‘समासशास्त्रे’ इति । ‘अव्ययं विभक्ति—’ इति सूत्रे अव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टम् । तदेवाव्ययीभावे उपसर्जनम् । उदाहरणे ‘अप’ इत्युपसर्जनम् ॥ भवतु, तस्य किम् ?

६५४ । उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥

दी—। समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ।

In a compound, it is the उपसर्जन that leads. Thus अपदिशा is the order of the constituents.

मित—। समासे कृते यदुपसर्जनं तत् प्राक् पतति । इह ‘अप’ इत्यस्य पूर्वनिपाते ‘अप दिशा’ इति जातम् ॥ प्रसङ्गात् उपसर्जनस्य लक्षणान्तरमाह—

६५५ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १।२।४४ ॥

दी—। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं न तु तस्य पूर्वनिपातः ।

In the two words that are being compounded, that which does not change its विभक्ति while that of the other changes, is also an उपसर्जन but will not lead in the compound. Here, in the samasa अप (मध्य) दिशयोः the विभक्ति in दिशयोः, does not change while that in अप (मध्य) changes according to the context. Thus अप (मध्य) दिशयोः पश्यामि, अप (मध्य) दिशयोः गच्छामि, अप (मध्यात्) दिशयोः आगच्छति, अप (मध्य) दिशयोः निक्षीयते । Hence दिशा also is an उपसर्जन here but not in the matter of leading in the compound.

मित—। ‘समासे’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । समासश्चेह समाससंज्ञितं सविभक्तिकं पदद्वयम्, तदाह ‘विग्रहे’ इति । एका नियता विभक्तिर्यस्मिन् तदेकविभक्तिः । भिन्नेऽपि वाक्येषु प्रविष्टे पदद्वये यस्य विभक्तिर्न भिद्यते तदित्यर्थः । ‘समासे एकविभक्ति-

च अपूर्वनिपाति विषये उपसर्जनम् इत्यन्वयः । पूर्वनिपाति कर्तव्ये तु यदि कविभक्ति तस्य उपसर्जनसंज्ञा न भवति । अतएव 'राशः पुरुषः' इत्यस्य पूर्वैव संज्ञा नानेन ॥ उदाहरणे दिशयोर्मध्यं पश्चामि, दिशयोर्मध्यं न गच्छामि, दिशयोर्मध्यादागच्छति इत्यादिषु प्रकरणवशात् मध्यशब्दादनेकविभक्तिरुत्पद्यते, दिशाशब्दे तु एकैव पक्षी-विभक्तिः स्थिता । यदेव अप इति तदेव मध्यामति । एवमिह दिशा इत्युपसर्जनम्, तस्य तु पूर्वनिपातो न । यद्येवं किं संज्ञया इत्याह—

६५६ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १।२।४८ ॥

टी— । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ऋस्वः स्यात् । “अव्ययीभावश्च” (४५१—१।१।४१) इत्यव्ययत्वम् ।

The word गौ and a word with a feminine affix, if an उपसर्जन and at the end of a प्रातिपदिक, will have its final vowel shortened. Thus दिशा which has the feminine affix टाप् becomes दिश् । The compound now is अपदिश, and it is an अव्ययीभाव ; also it is an अव्यय by the rule “अव्ययीभावश्च” (451—J. I. 41).

मित— । “ऋस्त्री नटुंसकी प्रातिपदिकस्य” (३१८—१।२।४७) इत्यतो ‘ऋस्वः प्रातिपदिकस्य’ इत्यनुवर्त्तते । तदन्तविधिः । प्रातिपदिकस्य अने यदि उपसर्जनगोशब्दः यदि वा उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तशब्दः तदा तस्य ऋसादेशः स्यात् इति सरलार्थः । गोशब्दस्य उदाहरणं चित्तगुः । “एच इक्—” (३१२—१।१।४८) इति ओकारस्य ऋस्व उकारः । स्त्रीप्रत्ययान्तेषु दिशा इति टावन्तः । दिश् इत्येव स्त्रियां वर्त्तते ततः “वष्टि भागुरि-रत्नोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपश्चापि हलान्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥” इति पुन-टाप् । अन्ते चेतत् प्रतिपदिकस्य । ततो ऋस्वे ‘अपदिश’ इति जातम् । समास-घटकावाक्यं तु ‘दिशयोर्मध्यं’ इति अधिकरणप्रधानम्, तेन ‘अपदिशे’ इति “अव्ययीभावश्च” इत्यव्ययत्वम् (४५१—१।१।४१) । प्राप्ते “अव्यथादाप्सुपः” (४५२—२।४।८२) इति सुब्लुका भाव्यम् । तदाह—

६५७ । नाव्ययीभावादतोऽमृत्वपञ्चम्याः ॥ २।४।८२ ।

टी— । अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक् । तस्य तु पञ्चमीं

विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । “क्लोवा-
व्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

An अव्ययीभाव ending in अ does not drop its सुप्, but, except in पञ्चमी, the सुप् becomes अम् । Thus finally दिशयोर्मध्ये gives अप-
दिशम् in the सप्तमी । Amara confirms this sense by “क्लोव—” &c.

मित— । ‘अत्’ इत्यवर्णो ढ्रस्वः । ‘लुक्’ ‘सुप्.’ इत्यनुवृत्तम् । ‘अतः अव्ययीभावात्
सुपो लुक् न, अपञ्चम्यास्तु अम्’ इत्यन्वयः । सुप् न लुप्यते किन्तु तस्य सुप्ः अमादेशः
स्यात्, पञ्चम्यां तु सुप् स्वरुणैव तिष्ठति ॥ इह सप्तम्या अमादेशे अपदिशमिति रूपम् ॥
‘अपञ्चम्याः’ किम् ? अपदिशात् अपदिशाभ्यामपदिशेभ्यः ॥ अमरोक्तं दिशोर्मध्ये इत्यर्थे
निर्देशः न विग्रहः ॥

६५८ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २।४।८४ ॥

दी— । अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमभावः
स्यात् । अपदिशम्—अपदिशेन । अपदिशम्—अपदिशे । बहुल-
ग्रहणात् ‘सुमद्रम्’ ‘उन्मत्तगङ्गम्’ इत्यादौ सप्तम्या नित्यमभावः ।

There is diversity in the change into अम् in the तृतीया and
सप्तमी after an अव्ययीभाव ending in अ । Thus both अपदिशम् and
अपदिशेन in the तृतीया, also अपदिशम् and अपदिशे in the सप्तमी are
seen ; while after सुमद्र, उन्मत्तगङ्ग, &c, the सप्तमी is invariably
changed giving सुमद्रम् and उन्मत्तगङ्गम् and not सुमद्रे and उन्मत्तगङ्गे
also.

मित— । बहुलमिति अनिश्चयद्योतकं न विकल्पार्थकम् । “कचित् प्रवृत्तिः
कचिद्विकल्पः कचिदन्वयः । विधेर्विधानं बहुधा समीत्य चतुर्विधं बाहुल्यं
वदन्ति ॥” द्विवचनचनयोरपि अपदिशनित्येव । असभावे—अपदिशेन अपदिशाभ्याम्
अपदिशेभ्यः इति तृतीयायाम्, अपदिशे अपदिशयोः अपदिशेषु इति सप्तम्याम् ॥ सम्प्रति
“अव्ययम्—” इति सूत्रस्य शिष्टमंशं व्याचष्टे—

दी— । “विभक्ति—” इत्यादेरयमर्थः—विभक्त्यर्थादिषु

वर्त्तमानभवग्रयं सुवन्तेन सह सभस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि डि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अथ निपातेन अभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात् सप्तमी ।

After the योगविभाग of अव्ययम्, the part that remains means this—An अव्यय having the sense of some विभक्ति or meaning समीप, सम्बन्धि etc, is compounded with a सुवन्त word syntactically connected with it and the compound is called an अव्ययीभावः । Thus—(विभक्ति) अधिहरि in the sense of हरौ । Here अधि merely expresses the sense of सप्तमी । The विग्रहवाक्य is हरि डि अधि which exists on paper only and cannot be used in ordinary language. Here though the अव्यय indicates the अधिकरण, there is still डि because the rule wants to have a समास ।

मित— । 'हरौ' इत्यर्थे 'अधिहरि' इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः । हरिरित्यधिकरणम् । अधिरिति सप्तम्यर्थमात्रं वक्ति, तेन तव प्रातिपदिकार्थे प्रथमा, अव्ययत्वात् कृप्ता । तदिह 'हरौ अधि' इति समासघटकं पदद्वयम् । सूत्रे च अव्ययमिति प्रथमान्तम् । तत उपसर्जनत्वात् अव्ययपूर्वनिपातः तेन च 'अधि हरौ' इति विन्यासः । समाससंज्ञा, सुब्लोपः—'अधिहरि' इति प्रातिपदिकम् । अव्ययीभावसंज्ञायामव्ययत्वम् । अधिकरणार्थं सप्तमी । "अव्ययात्—" (४५२—२।५।८२) इति पुनः सुब्लोपः । अम् तु न भवति अदन्तत्वाभात् ॥ नित्यसमासत्वाद्लौकिकं प्रयोगार्हं विग्रहवाक्यं नास्ति । अलौकिकं शास्त्रीयानु हरि डि अधि इति ॥ इह डिरिति अधिरिति च तुल्यार्थो, तदनयोरन्वयतरो मास्तु । मैवम् । अधिरित्यसति 'हरि डि' इत्येकमेवैह पदं कृतः समासः ? असति च डौ 'हरि' इति प्रातिपदिकमात्रं न सुबन्तम् । 'सुप्सुपा' इति च वर्त्तते, तत्तथैव असमासः । द्रव्यते च विभक्त्यर्थे समासः यतोऽयं 'अव्ययं विभक्ति' इति शास्ति । तत् सूत्रकारवचनसामर्थ्यादिह अधिना उक्तमप्यर्थं डिः पुनर्वक्ति ॥

६५८ । अवग्रयोभावश्च ॥ २।४।१८ ॥

टी—। अयं नपुंसकं स्यात् । "ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य"

(३१८—१२।८७) । गोपायतीति, गाः पातोति वा, गोपाः । तस्मिन्—अधिगोपम् ।

An अव्ययीभाव compound is in the neuter. Hence with the exposition गोपायति—guards, or गाः पाति—preserves the earth, we have गोपाः । Compounding with अधि in the sense of छि (विभक्त्यर्थे) we have अधि गोपि or अधि गोपे । Dropping the सुप् the result is अधिगोपा । This is to be in the neuter. Hence by “ऋस्त्वो नपुंसक—” (318) we have अधिगोप as the final form of the प्रातिपदिक । In the सप्तमी this yields अधिगोपम् with अम् attached by “नाव्ययी—” (675—2. 4. 83).

मित— । गोपायतीति क्तिप्—“अतो लोपः” (२३०८—६।४।४८), ‘लोपो व्योः—’ (८०३—६।१।६६), “वेरपुक्तस्य” (३७५—६।१।६७)—गोपाः । यद्वा गाः पातीति क्तिप् विचि वा गोपाः । तस्मिन् इति “आतो घातोः” (२४०—६।४।१४०) इत्याकारलोपे ‘गोपि । गोपि इत्यर्थे अधिना समासे सुबलुकि अधिगोपा । अव्ययत्वे नपुंसकत्वम् । “ऋस्त्वो नपुंसक—” (३१८) इति ऋस्त्वम् । अधिगोप । ततः सप्तम्यां “नाव्ययी—” (६५७) इत्यभावे अधिगोपम् ।

दौ— । समीपे—कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निक्कषा लङ्काम्, आराद्वनात्, इत्यत्र तु नाव्ययीभावः “अभितः परितः—” (५४४, वा—) “अन्यारात्—” (५८५—२।३।२८) इति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् ॥

In the sense of समीप—neighbourhood—उपकृष्णम् is an example, the meaning being ‘neighbourhood of Krishna.’ समया ग्रामम् etc., are uncompounded and not instances of अव्ययीभाव, the reason being that the declaration of द्वितीया and पञ्चमी by “अभितः—” and “अन्यारात्—” then becomes meaningless.

मित— । समीपमिति सन्निधिमात्रम् । उप इति समीपार्थकमव्ययं प्रथमान्तम् ।
 कृष्णस्य समीपमित्यर्थनिर्देशः न विग्रहः । प्राग्वत् सुब्लुगादौ उपकृष्णम् । प्रथमाया
 अभ्यासः ॥ समया यामम् इत्यादिषु भिन्ने पदे, न समासः । सति समासे “अभितः—”
 (५४४) इति, “अन्यारात—” (५८५) इति च व्यर्थं स्यात् । द्वितीयायां सत्यास-
 त्याच्च समयायाममित्येव समासे रूपम् किं कृतं द्वितीयया ? किञ्च नित्योऽयं समासः,
 तेन यानं समया इत्यादि व्यस्तनिर्देशं परिकल्प्या विधिसमर्थनमप्युक्तमेव । तदाह
 ‘विधानसामर्थ्यात् नाव्ययीभावः’ इति । नागेशस्तु—‘समया’ इत्यादीनां ‘समीपे’
 इत्यादाधिकरणप्रधान एवार्थः । ततः ‘समीपम्’ इत्यर्थे असति, समासस्य प्राप्तिरेव
 नास्ति—इत्याह ॥

दी— । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां वृषद्धिर्दु-
 र्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यद्धिः । मच्छिकाणामभावो निर्मच्छिकम् ।
 हिमस्य अत्ययः अतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति न
 युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि ।

समृद्धि prosperity—सुमद्रम् prosperity of the Madras. व्यद्धि
 adversity—दुर्यवनम् । अर्थाभाव absence of a substance—निर्मच्छिकम्
 absence of flies. अत्यय disappearance, destruction—अतिहिमम्
 absence of cold. असम्प्रति unsuitability—अतिनिद्रम् unsuitability
 of sleep. शब्दप्रादुर्भाव notoriety, spread of fame—इतिहरि spread
 of Hari's fame.

मित— । सुमद्रमिति समृद्धार्थकसुशब्देन अव्ययेन समासः । सु इति प्रथमा-
 न्तम् । मद्राणामिति षष्ठान्तेन समासः ॥ विगता ऋद्धिरिति प्रादितत्पुरुषः ॥ दुरित्य-
 व्ययम् इह ऋद्धिनाशे वर्तते । तस्य प्रथमान्तस्य यवनानानिर्गते षष्ठान्तेन समासः । एव-
 सुत्तरत्वापि षष्ठ्या एव समासः ॥ निरित्यभावाथेकमव्ययम् । ‘अर्थाभाव’ इति उत्तरपद-
 वाच्यस्य अर्थस्य अभावः । तेन दुर्यवनमित्यादौ नानेन प्रसङ्गः, तत्र हि अभावो
 यवनानामुद्देशेन तु उत्तरपदवाच्यानां यवनानामेव । निर्मच्छिकमिति उपसर्जनङ्गस्यो-
 नपुंसकत्वाद्धस्यो वा । एवमितिनिद्रमित्यपि ॥ असम्प्रति इत्यस्य सम्प्रति न युज्यते

इत्यर्थः । प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन समासः ॥ प्रादुर्भावः प्रकाशः । इतिशब्द इह शब्द-
प्रादुर्भाववचनः ॥ सर्वत्र नित्यः समासः । अव्ययीभावे अव्ययार्थस्य प्राधान्यम् ।
पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ॥

दी— । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं
समासः, “ततः पश्चात् स्रंस्यते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

In अनुविष्णु, अनु means पश्चात् । पश्चात् itself cannot be com-
pounded by this rule as is evident from ततः पश्चात् used un-
compounded in the भाष्य ।

मित— । पश्चाच्छब्दस्य समासे तु नित्यत्वात् समासस्य ‘ततः पश्चात्’ इति वाक्यं
“तासाञ्च पश्चात् कानकप्रभाणाम्” इत्यादि च दुर्लभम् । ज्ञापितश्चेदमनेन यत् सूत्रेऽस्मिन्
तत्तदर्थनिर्देशे गृहीतानि अव्ययानि तेषु तेषु अर्थेषु नानेन समस्यन्ते इति । तेन
अतिहिंसमित्ययुक्तमव्ययस्योदाहरणम्, अव्ययशब्दे अतिर्यङ्गत्वात् । निर्हिंसमिति
वक्ष्य क्तमेव व्याय इति नागेशः ॥

दी— । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः ।
अनुरूपम्—रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् ।
प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तद्योगे
द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरः
सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः ।

The senses of यथा are—Suitability, Repetition, Non-trans-
gression, Similitude. Thus (योग्यता) अनुरूपम् which means ‘befitting
the looks.’ (वीप्सा) प्रत्यर्थम् towards all. प्रति has been declared a
कर्मप्रवचनीय in the matter of वीप्सा, hence in connection with it
a वाक्य with the द्वितीया is also allowable—अर्थमर्थं प्रति । (पदार्था-
नतिवृत्ति) यथाशक्ति, again, in the sense ‘not going beyond one’s
powers.’ (सादृश्य) सहरि in the sense resemblance with इति

is a compound of सह and हरि where सह implies सादृश्य and is changed into स in the compound by the rule following.

मित—। योग्यता सामान्यम् । पदार्थस्य अनतिवृत्तिरनतिक्रमः ॥ अनुरूप-
मित्यत्र योग्यता अनुशब्दस्य मुख्योऽर्थः, योग्य इति गौणः । अथवा मुख्यार्थे एव
समासः । क्रिया काचिदध्याहर्त्तव्या । तथा हि रूपस्य योग्यता अनुरूपम् । तत्
यथा भवति यथा करोति अनुरूपं करोति ॥ अर्थमर्थं प्रति इति साकाङ्क्षं वाक्यम् ।
अर्थमर्थं प्रति शब्दः प्रयुज्यते इत्याकाङ्क्षानिवृत्तिः । इह हिरक्तेन वीष्ठा गम्यते प्रतिना
च वीष्ठायुक्तस्य शब्दप्रयोगस्य अर्थेन सम्बन्धः । समासे तु प्रतिना एव द्योतिता वीष्ठा,
तत् तदर्थं पुनरर्थशब्दो न हिरुच्यते ॥ ननु नित्यसमासे कथमर्थमर्थं प्रति इति स्वपद-
वियङ्गी दर्शितः ? उच्यते—“लक्षणेत्वम्भूत—” (५५२—१४६०) इति वीष्ठायां
प्रतेः कर्मप्रवचनीयता उक्ता । तस्याः सार्थकता वाक्ये एव स्यात् । नित्ये तु समासे
प्रत्यर्थनित्यम्भावो यथा द्वितीयायां तथा षष्ठ्यामपि तुल्य एवेति निष्फला कर्मप्रवचनीय-
द्वितीया । तत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् इह समासो वैकल्पिको न
नित्यः । वस्तुतस्तु अर्थमर्थंप्रति इत्यत्र प्रतेर्वीष्ठासार्थत्वाभावात् व्याख्यानमात्रमेतन्न वियङ्गः ।
तेन निर्वाधा सामान्यं नित्यता ॥ शक्तिमनतिक्रम्य इत्यपि साकाङ्क्षम् । शक्ति-
मनतिक्रम्य यतते इत्यादि पूरणीयम् । इह शक्तेरनतिक्रमः यथाशक्ति, तत् यथा तथा
यतते इत्याद्यर्थः । शक्तिमनतिक्रम्य यतते इति स एवार्थः ॥ आप्तानेतत्, परं यथा
पेयाच्छब्दस्य नायं समासः इति प्रागुक्तं, तथा मन्थे यथाशब्दस्यापि न, तत् कथं यथा-
शक्ति ? सत्यं न, अतएव हि “यथाऽसादृश्ये” (६६१—२।१।७) इत्यनुपदमेव वक्तव्ये ॥
सहरोति मुख्यतः सदृशवाचिनो गौण्या ब्रुव्या सादृश्यार्थकस्य सहशब्दस्य प्रथमान्तस्य
‘हरेः’ इति षष्ठान्तेन समासः । “अव्ययी—” (६६०—६।१।८१) इति सहस्य स
आदेशः ॥

दो—। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण इत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत्
इति विग्रहे—

आनुपूर्व्यं precedence. Thus अनु etc., which means—In order
of seniority. यौगपद्य is simultaneity. With the exposition.

चक्रं गुणपत् we compound सह in the sense गुणपत् with चक्रं and look forward.

मित—। अनुगतः पूर्वम् अनुपूर्वः प्रादिसमासः । तस्य भावः आनुपूर्वम् अनुक्रमः । आश्रयादित्वात् यञ् । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः इत्यादि पूरणीयम् । क्रियाविशेषणे द्वितीया । अभावः ॥ योगपदवाचिनः सहशब्दस्य 'चक्रं' इत्यनेन समासः—

६६० । अवयवीभावे चाकाले ॥ ६।३।८१ ॥

दी—। सहस्य सः स्यात् अवयवीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाङ्गम् ॥ सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

In an अवयवीभाव, सह is changed into स but not if the परपद means some 'time'. Thus सह चक्रं in the sense simultaneously with the discus, becomes सचक्रम् with अभाव of द्वितीया । But witness सहपूर्वाङ्गम् where the उत्तरपद is a काल and सह is retained. सादृश्य is illustrated by ससखि which is a compound of सह and सख्या with सह changed into स as above. This समास is already enjoined and is available because सादृश्य is one of the meanings of यथा, yet सादृश्य is separately mentioned only to ensure समास even when the सादृश्य is indirectly stated.

मित—। पूर्वाङ्गमप्यपरित्यज्य इत्यर्थे सहपूर्वाङ्गम्, साकल्येऽव्ययीभावः । ससखि इति सदृशार्थकसदृशशब्दस्य 'सख्या' इत्यनेन समासः । ननु सूत्रे सादृश्यमित्यस्ति न सदृशमिति, तत् कुतः सदृशार्थकस्य समासः ? तदाह "यथार्थत्वेनैव—" इत्यादि । अयमाशयः—सादृश्यवान् खलु सदृश इत्युच्यते । सदृश इत्युक्ते साचादनुक्तमपि सादृश्यं गम्यते एव । सादृश्यं तत्र गौणम्, सादृश्यवान् मुख्यः । सादृश्यस्य यथार्थं । तस्मिन् विहित एव समासः । इह पूर्वाङ्गमित्ति गौणेऽपि सादृश्ये सदृशार्थे समासार्थम् । यथाकथञ्चित् सादृश्ये प्रतीयमानेऽपि समास इति भावः एतेन अनुरूपमित्यादिषु सर्वत्र मुख्यार्थे समास एव न्यायः प्रतिभाति ॥

दी—। चत्राणां सम्पत्तिः सच्चत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, अनुरूप आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सत्तृणमत्ति, साकल्येन इत्यर्थः । न त्वत्र तृणमक्षणे तात्पर्यम् ॥ अन्ते—अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥

सम्पत्ति development. सह in this sense is compounded with चत्राणाम् yielding सच्चत्रम् । सम्पत्ति is different from समृद्धि । The latter means “exuberance of wealth” while सम्पत्ति is only “proper development.” As an instance of साकल्य—thoroughness—we have सत्तृणम् which is a compound of सह and तृणेन । सत्तृणमत्ति does not imply that grass was actually eaten, but that all that was offered was eaten up. अन्त completion—साग्नि a compound of सह and अग्निना, is an illustration. अग्नि stands here for the section relating to fire. साग्नि अधीति means—reads to the end of the section dealing with अग्न्याधान ।

मित—। इह सर्वत्र सहशब्दस्य समासः । “अव्ययी—” इति सः ॥ समृद्धौ समासः प्राग्विहितः । सम्पत्तिस्तु न समृद्धिरिति भेदं दर्शयति—आत्मनो भावः आत्मभावः निजपरिणतिः । अनुरूप इति प्रादिसमासः, नाव्ययीभावः । अनुरूप आत्मभावो यथायथं निजपरिणतिः । यादृशो विपरिणामो युक्तसादृश इत्यर्थः । तत् सम्पत्तेः पृथक् निर्देशो युक्त एव ॥ सत्तृणमत्ति इति वाक्यस्य तृणमक्षणे न तात्पर्यम् इत्याह नत्विति ॥ अन्त इति एतावदध्येतव्यमद्य इति प्रकान्तस्य अध्ययनस्य अन्तः, न तु तावतो गन्तव्यः । तत् साकल्यात् पृथक् अन्त इत्युच्यते । अग्निरिति लक्षण्या अग्निसम्बन्धौ गन्तव्यः ॥

६६१ यथाऽसादृश्ये ॥ ३।१।७ ॥

दी—। असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेन इह न—यथा हरिस्तथा हरः । हररूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति, तेन ‘सादृश्ये’ इति वा ‘यथाय’ इति वा प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

The word यथा is compounded only when it does not imply resemblance. Thus there is no समास in यथा etc. Here यथा implies resemblance with हरि, hence the समास which comes in either through सादृश्य or through यथार्थ is prohibited.

मित—। यथा इत्यव्ययं सुपा सङ्ग समस्यते. सादृश्यार्थं तु न, इत्यर्थः। यथा हरिस्तथा हरः इत्यत्र यथाशब्दः हरिनिष्ठस्य सादृश्यस्य अनुवादकः। तथाशब्दस्तु तस्यैव सादृश्यस्य हरि विधायकः। विधानात् प्राक् हरौ एव सादृश्यस्य सत्ता, तदाह हरिरुपमानत्वमित्यादि। एतेन 'यथा हरिः' इत्यत्रैव समासप्रसङ्गः न 'तथा हरः' इत्यत्र। स च समासो निषिध्यते ॥ ननु प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो भवति, कुत इह प्राप्तिः? आह च "सादृश्ये इति वा" इत्यादि। "यथार्थे" इति तु न युक्तम्। यथाशब्दस्य सत्वे षष्ठीतत्वात् तदर्थं तस्य समासो न। माध्यकार आह "सादृश्यसम्पत्तिः—" इति प्राप्नोति। एतेन योग्यता बीष्मा पदार्थानतिवृत्तिरिति विषयेषु यथाशब्दस्य अप्राप्तः समासो विधीयते इति फलितम्। तत् 'यथाशक्ति' इति प्रागुक्तम् अस्यैवोदाहरणम् ॥

६६२। यावदवधारणे ॥ २।२।८ ॥

दी—। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽप्युतप्राणामाः, यावच्छ्लोकम्।

अवधारण is 'estimate or determination of amount'; यावत् should be compounded when meaning अवधारण। Thus यावच्छ्लोकमप्युतप्राणामाः which means that the prostrations were as many as the number of verses recited.

मिते—। अवधारणमित्युत्तापरिच्छेदः। तस्मिन् श्लोके यावदित्यव्ययं नित्यं समस्यते। ननु कथं नित्यं समासो यावन्तः श्लोकाः इति स्वपदवियङ्गः? अर्धनिर्देशोऽयं न वियङ्गः। यावदित्यव्ययेन तुल्यार्थको यावदिति तद्विज्ञानोऽप्यस्ति "यत्तदेतभ्यः परिमाणे वतुप्" (१८४०—५।२।३६) इति वतुपा सिद्धः। इह अव्ययस्य समासः, तद्विज्ञानेन अस्वपदवियङ्गः। 'अवधारणे' किम्? यावद्वत् तावदमुक्तम्, कियदमुक्तं नावधारयामि इत्यत्र न समासः ॥

६६२ । सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ २॥१८ ॥

दी— । शाकस्य लेशः शाकप्रति । 'मात्रार्थे' किम् ? वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

A सुवन्त word should be compounded with प्रति in the sense 'a little', 'a trace.' Thus शाकप्रति—a trace of vegetables. Why मात्रार्थे ? Witness वृत्तं प्रति etc. where वृत्तम् is un-compounded'

नित— । सुबिति प्रथमानं समासो पूर्वं पतति । मात्रा इत्युत्पत्त्यर्थे । प्रतीत्यव्ययमपि अत्रार्थकमस्ति । 'मात्रार्थे' अत्रार्थे वक्तुमानेन 'प्रतिना' अव्ययेन सह 'अनव्यय' 'सुवन्त' समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति इत्यर्थः ॥ 'सुप्' इति वक्तुमाने पुनः सुव्यङ्ग्यमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥ वृत्तं प्रति इत्यत्र प्रतिलिङ्गश्चे न मात्रार्थे, अतो न समासः ॥

६६४ । अक्षशलाकासंस्थाः परिणा ॥ २॥१२० ॥

दी— । द्यूतव्यवहारि पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

Numerals and the words अक्ष and शलाका are compounded with परि । This समास is allowed in gambling parlance and to imply loss only. Thus अक्षपरि etc., meaning 'reverse caused by an अक्ष etc.'

N. B.—It is not clear what अक्ष and शलाका are here. It seems these are small bodies of metal or bone shaped so as to have a face and a back only. When a cast is made with them they fall either face or back upwards like ordinary shells.

नित— । अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संस्थावाचकशब्दश्च अन्यथाभावार्थे वर्तमानेन परिणा अव्ययेन समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्यूते यो व्यवहारः अक्षपातः शलाकापातो वा, तस्मिन् तत्रापि पराजयवर्णनायानिर्वाहो समास इत्यर्थः ॥ वृत्तमिति भावे क्तः । अक्षेणेति अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया । विपरीतं विरुद्धं यथा तथा ॥

वृत्तं, जयविरुद्धतया अचो वा शलाका वा वर्तते इति भावः । परि इति पर्याभवने अव्ययम् । प्रथमान्तेन तेन सह 'अचेष' इत्यस्य समासः । पञ्चभिरचैः शलाकाभिर्वा द्रुतव्यवहारः । तत्र सर्वेषामिव अवाक्पाते उत्तानपाते वा जयः, एकस्यापि त्रिपर्यये पराजय इति जयादित्यः । 'एकपरि' इति एकस्य अचस्य अव्यथापातात् पराजय इत्यर्थः ॥

६६५ । विभाषा ॥ ३।१।११ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । 'सुप् सुपा' इति तु न नित्यसमासः, 'अव्ययम्' इत्यादि समासविधानात् ज्ञापकात् ।

Hence-forward all that is ordained is optional. On the strength of this very statement those here-in-before mentioned are obligatory. सुप् सुपा is not obligatory, for then समाससंज्ञा by "अव्ययम्—" (652—2-1-6) etc., would be unnecessary, the संज्ञा having been already attached by सुप्सुपा ।

मित— । 'अधिकारोऽयम्' इत्यस्य विभाषा इत्यधिक्रियते आ समासपरिसमाप्तेः इत्यर्थः । इत उत्तरं यद्वयदुच्यते तत्तत् वैकल्पिकमिति भावः । 'प्राचीनानां' प्रागुक्तानाम् ॥ भाष्यकारिण विस्पष्टपटुरिति 'सुप् सुपा' समासे विस्पष्टं पटुः इति स्वपदविषयो दर्शितः । तत् 'सुप् सुपा' इति न नित्यः समासः । अत्र युक्तिमाह— 'सुप् सुपा' इत्यस्मैव विशेषा अव्ययीभावादयः । तत् सुप्सुपा इत्यस्य समाससंज्ञायां सत्यां अव्ययीभावादीनामपि प्राप्ता एव । तथापि यत् सूत्रकारः अतुष्यन् "प्राक् कङारात् समासः" (६४८—२।१।१) इति प्रत्येकमव्ययीभावादीनां पृथक् संज्ञा करोति तत् ज्ञापयति 'सुप् सुपा' इत्यत्र न नित्या समाससंज्ञा । अत एवाह 'समासविधानात् ज्ञापकात्' इति, समाससंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥ अन्यच्च "समर्थः पदविधिः" इत्यत्र आरभ्य "सह सुपा" इति यावत् उपक्रममावम् । "अव्ययीभावः" श्लोके शास्त्रारम्भः । सूत्रकारिण हि "सह सुपा" इति अधिकारसूत्ररूपेणैवोपन्यस्तं

न लक्षणरूपेण । सूत्रकाररीत्या “अव्ययम्—” (६५२) इत्यत एव लक्षणसूत्रारम्भः । नित्यता वा अनित्यता वा लक्षणेऽपि प्रसज्यते । तत् कथं “सह सुपा” इत्यत्र तस्याः प्रसङ्गः ? सद्यं, भगवान् भाष्यकारः सूत्रविदं विभज्य “सुप् सुपा” इत्यधिकारं लक्षणञ्च कृतवान् । परं तेनापि स्वपदविग्रहं वदता विकल्पता एवास्व दर्शिता ॥ किञ्च “सुप् सुपा” इति भाष्यकारस्य वचनं न सूत्रकारस्य । तदिह विभाषां वदन् सूत्रकारस्तस्यापि नित्यतां नैवीतुपश्लेत् । अतएव भाष्यकारेण विस्पष्टं पटुरिति स्वपदविग्रहो दर्शितः ॥

६६६ । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २।१।१२ ॥

दी— । अपविष्णु संसारः—अप विष्णोः । परिविष्णु—परि विष्णोः । वह्निर्वनम्—वह्निर्वनात् । प्राग्वनम्—प्राग्वनात् ।

The indeclinables, अप, परि, वहिस् and those that are derivatives of the root अच् to go, are optionally compounded with पञ्चम्यन्त words with which they are syntactically connected. Thus अपविष्णु compounded, or अप विष्णोः un-compounded etc.

नित— । ‘अच्’ इति अचूत्तरपदः शब्दो लक्ष्यते । अपादीनि अचूत्तरपदानि च अव्ययानि पञ्चम्यन्तेन वा समस्यन्ते अव्ययीभावस्य समासो भवति ॥ “अपपरी वर्जने” (५२६—१।४।८८) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । “पञ्चम्यपाङ्—” (५२८—२।१।१०) इति पञ्चमी ॥ अद्यादेव सूत्रात् ज्ञापकात् वह्निर्येहि पञ्चमी ॥ “अन्यारात्—” (५२५—२।१।२६) इत्यचूत्तरपदयोगे पञ्चमी । प्राच्यां दिशि इति “दिक्शब्दभ्यः—” (१८७—५।३।२६) इति स्वार्थे अस्तातिः । ‘प्राची अस्तात्’ इति स्थिते “अश्तेर्लुक्” (१८८—५।३।३०) । प्राची इति जाते “लुक् तद्धितलुकि” (१४०—१।२।४८) । प्राक् । “तद्धितस्यासर्वविभक्तिः” (४४—१।१३) इत्यवयवम् ॥

६६७ । आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ २।१।१३ ॥

दी— । एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः—आमुक्तेः । आवालं हरिभक्तिः—आ वालेभ्यः ।

The indeclinable आङ् implying 'inclusion' or 'exclusion' is optionally compounded with the पञ्चम्यन्त word syntactically connected with it. Thus आमुक्ति &c., implying exclusion, आबालं &c. implying inclusion.

मित—। 'पञ्चम्या' इत्यस्ति । 'एतयोः' मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानम् 'आङ्' इत्यव्ययं 'पञ्चम्या' समस्यते इत्यन्वयः ॥ सुक्तौ सत्यां न संसारः, तेन 'आमुक्ति' इति मर्यादा । बाला अपि हरिभक्ताः, तत् 'आबालम्' इति अभिविधिः । उभयत्र "आङ् मर्यादावचने" इति कर्मप्रवचनीयता । ततश्च "पञ्चम्यापाङ्परिभिः" इति पञ्चमी ॥

६६८ । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ २।१।१४ ॥

दो—। आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नचाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति—अग्निमभि । प्रत्यग्नि—अग्निं प्रति ।

When अभि and प्रति imply 'facing towards' they are optionally compounded with the indicator of that facing. Thus अभ्यग्नि &c.—Locusts rush towards fire ; also uncompounded अभिग्निमभि &c.

मित—। लक्षणं चिह्नम् । 'प्राग्वत्' इत्यस्य 'वा समस्यते' इत्यादिरर्थः ॥ "लक्षणेत्थम्भूत—" (५५२—१।४।२०) इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयता, "अभिरसागे" (५५२—१।४।२१) इति च अग्निः ॥ इह अभिर्लक्षणात् तदभिमुखलक्ष शलभपातस्य प्रसिद्धमेव ॥

६६९ । अनुयत् समया ॥ २।१।१५ ॥

दो—। यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते सोऽव्ययोभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded into an अव्ययीभाव with that indicator whose neighbourhood is implied. Thus अनुवनम् &c.—

the meaning being 'the thunder-bolt passed close to the forest.'

मित— । समया समीपे । 'यत्' इति सामान्ये नपुंसके समयायोगे द्वितीया-
न्तम् । 'लक्षणेन' इत्यनुवर्तते । वनस्य समीपे अशनिर्गत इत्यनेन वनं लक्षणमित्यु-
च्यते । समीप्युक्तं लक्षणम् । ईदृशस्य एतल्लक्षणमित्युक्ते तस्य पदार्थस्य समीपे
किञ्चिज्जातमिति प्रतीयते । तादृशस्य पदार्थस्य वाचकशब्देन अनुवां समस्यते इत्यर्थः ॥
'लक्ष्यं विभक्तिः समीपम्—' (६५२) इति न सिद्धिः । इह तु 'वनस्य समीपे' इति
विग्रहः न हि 'वनस्य समीपम्' इति । अतो न प्राप्तिः ॥ वृत्तौ "वनस्य समीपं गतः"
इति अर्थप्रदर्शनमात्रं न विग्रहः । विग्रहे समीपमिति प्रथमान् स्यात् इह च
द्वितीयान्तम् ॥ समासाभावे वनमनु इति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । यद्वा 'यत्
समया' इत्यस्य द्योत्यत्वात् लक्ष्यलक्षणभावद्योतनं नास्ति तेन कर्मप्रवचनीयता न, अतो
वनस्य अनु इति युक्तम् ॥

६७० । यस्य चायामः ॥ २।१।१३ ॥

दो— । यस्यदैर्घ्यं मनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः
समस्यते । अनुगङ्गा वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यं सदृश-
दैर्घ्यापलक्षिता इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded with the indicator whose length is expressed by it. Thus अनुगङ्गम् etc., which means—
Varanasi is like Ganga in length. Optionally uncompounded—
गङ्गाया अनु ।

मित— । 'लक्षणेन' इत्यस्ति 'अनुः' इति च । अनुः समस्यते लक्षणेन यस्य
आयामस्य इत्यन्वयः । यस्य लक्षणस्य आयामो दैर्घ्यं द्योत्यते तेन लक्षणेन अनुः समस्यते
इत्यर्थः । तदाह—यस्य दैर्घ्यमित्यादि ॥ उदाहरणे अनुगङ्गमिति वाराणसीति च
समानाधिकरणे पदे । समानाधिकरणता च उपमानोपमेयभावाद्भवति । उपमान-
मिह पुनर्न गङ्गा किन्तु गङ्गाया दैर्घ्यम् । तदेव अनुना द्योत्यते । दैर्घ्यं विषये गङ्गा-
सदृशी वाराणसी । तदाह—गङ्गादैर्घ्यमित्यादि । गङ्गाव उत्तरदक्षिणतो दीर्घा वाराणसी
इत्यर्थः । इहापि लक्ष्यलक्षणभावद्योतनं नास्तीति गङ्गाया अनु इति भवति ॥

६७१ । तिष्ठद्गुप्रभृतौनि च ॥ २।१।१७ ॥

दो— एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतौगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भाव-
विरहः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवम् । इत्यादि ।

तिष्ठद्गु and similar words that are listed together are obtained irregularly and are treated as अव्ययीभाव compounds. Thus तिष्ठद्गु, the time when cows stand still—time for milking, i. e., dawn. Similarly आयतौ etc., the time when cows return—dusk. Here the substitution of शत्र for लट्, absence of the masculine form, and the attachment of the समासान्त affix are irregularities. In खलेयवम्, which means the time when wheat is placed in the mortar for husking, the सप्तमी is irregularly retained.

मित— । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले सः इति स्थिते, लटः स्थाने शत्रादेशः, तिष्ठन्त्यः गावो यस्मिन् इति । इहैव निपातनात् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि शत्र । ततः समासे पुंवद्भावे “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इत्युपसर्जनक्रस्ते, अव्ययीभावात्वादव्ययत्वे तिष्ठद्गु ॥ एवम् आयन्ति गावो यस्मिन् काले स इति स्थिते, निपातनात् शत्रादेशः, ततः समासे निपातनादेव पुंवद्भावाभावे, आयतौ गो इति जाति, निपातनात् अव्ययीभावेऽपि तत्पुरुषाधिकारोक्तः समासान्तश्च । तेन आयतौगव इति रूपम् । ततः प्रथमाया अन्भावः ॥ खले ललुखले यवा क्षिप्यन्ते यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥ चकार इह अवधारणार्थः । तिष्ठद्गु प्रभृतौन्त्येव, अन्तः समासो मा भूत्, परमतिष्ठद्गु इति ॥

६७२ । पारि मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २।१।१८ ॥

दो— । पारमध्यशब्दै पठ्यन्तेन वा समस्येते । एदन्तत्व-
ज्ञानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठोत्तत्पुरुषः । पारिगङ्गादानय—गङ्गा-

पारात् । मध्ये गङ्गात्—गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्य-
मपि—गङ्गायाः पारात्, गङ्गाया मध्यात् ।

This words पार and मध्य are optionally compounded into an अव्ययीभाव with the syntactically connected षष्ठ्यन्त word. When an अव्ययीभाव, the words end in ए, otherwise there is a षष्ठीतत्पुरुष । Thus (अव्ययी—) पारिगङ्गात् etc., (षष्ठीतत्—) गङ्गा-पारात् etc., From the original optionality that pervades the whole subject, वाक्य is also allowed ; thus गङ्गायाः पारात् etc.

मित— । इह गङ्गायाः पारम् इति वाक्ये विभाषा समासः । एतच्च “विभाषा” (६६५—२।१।११) इति प्रकृतान्त्या ‘महाविभाषया’—व्यापिन्या विभाषया । समासपक्षे पुनरनेन अव्ययीभावो वा षष्ठीतत्पुरुषो वा । तत् त्रैरूप्यं भवति—(असमासे) गङ्गायाः पारम्, (षष्ठीतत्पुरुषे) गङ्गापारम्, (अव्ययीभादे) पारिगङ्गामिति ॥ पारि-गङ्गादित्यत्र नपुंसकब्रह्मे पारिगङ्ग इति प्रातिपदिकम् । “नाव्ययी—” (६५७—२।४।८३) इति पञ्चम्या अन्धावाभावे पारिगङ्गात् ॥ एवं पारिमध्यात् ॥

६७३ । संख्या वंश्येन ॥ २।१।१८ ॥

द्वौ— । वंशो द्विधा—विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् ॥ एकविंशतिभारद्वाजम् ।

Succession is of two kinds—that by birth and that by initiation. A descendant is one coming in through succession. A numeral is compounded into an अव्ययीभाव with a descendant. Thus द्विमुनि means two sages as descendants by initiation, as in the case of Grammar which has the first sage Papini and then Katyayana. Similarly त्रिमुनि counting पतञ्जलि as the third

descendant. Taking the sage as indentical with his science, we may also say विमुनि व्याकरणम्—three sages constituting Grammar. For descent by birth, witness एकविंशति etc.,—twenty one descendants of Bharadvaja.

मित—। वंशः सन्तानपरम्परा । स च जन्मना पुत्रपरम्परा, विद्याया शिष्य-
परम्परा । वंशे भवः वंशः “दिगादिभ्यो यत्” (१४२०—४।३।५४) इति यत् ।
वंशस्य संख्या वंशेन समानाधिकरणेन समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति ॥
व्याकरणमिति विद्या । तत्र पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिरिति त्रयो मुनयो वंश्याः
शिष्यपरम्परा । द्वौ मुनौ पाणिनिकात्यायनौ द्विमुनि वंश्यौ व्याकरणस्य ॥ पाणिनिरेव
व्याकरणम्, कात्यायन एव व्याकरणम्, पतञ्जलिरेव व्याकरणम्, इत्यभेदे विवक्षिते
द्विमुनि व्याकरणम् विमुनि व्याकरणम् ॥ भरद्वाजस्य गोवापत्यानि भरद्वाजाः वंश्याः
पुत्रपरम्पराः । भरद्वाजशब्दाद्गोचे अच् । “यञञोश्च” (११०८—२।४।६४) इति बहुषु
लुक् । एकविंशतिः भरद्वाजा एकविंशतिभारद्वाजम् । समासे तु लुगभावः, “तृतीया-
सप्तम्योर्बहुलम्” (६५८—२।४।८४) इति सूत्रे ‘एकविंशतिभारद्वाजम्’ इति
भाष्यप्रयोगात् ॥ नागेशस्तु वाक्ये लुकि सति समासे लुगभावं नाद्रियते, तेन एक-
विंशतिभारद्वाजवंश्या इत्येव वाक्यमाह । किञ्च अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् भरद्वाजशब्दस्य
उपकादिषु (११५१—२।४।६८) पाठं कल्पयति । तथा सति वैकल्पिके लोपाभावे
भरद्वाजस्य गोवापत्यानि भारद्वाजा इत्यपि भवति । तत् एकविंशतिभारद्वाजा
इति वाक्ये एकविंशतिभारद्वाजम् ॥

६७४ । नदीभिश्च ॥ २।१।२० ॥

दी—। नदीभिः संख्या प्राग्वत् ।

Numerals are optionally compounded into an अव्ययीभाव with words designating rivers.

मित—। ‘संख्या’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नदीवाचकशब्देन सह संख्या वा
समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति ॥ इह बहुवचनेन नदीति न नदीविशेषः नापि

नदीशब्दमात्रम् इत्यनुमीयते । तेन नदीति यस्य अर्थः तेन समासो लभ्यते । नदी-
शब्देनापि भवति ॥

दो— । “समाहारे चायमिष्यते” (वार्त्तिक) । सप्तगङ्गम् ।
द्वियमुनम् ।

This applies only in case of समाहारः । Thus सप्तगङ्गम् etc.

मित— । चकारोऽवधारणार्थः समाहारि एवेति । सप्तानां गङ्गानां समाहारः
सप्तगङ्गम् । नपुंसकङ्गस्यः । अमभावः ॥ इह लक्षणया ‘गङ्गा’, ‘यमुना’ इत्यादि
नदीमात्रस्य वाचकम् ॥ समाहारिऽपि अव्ययीभाव एव द्विगुर्न । यदा तु न समाहारः
तदा एका नदी एकनदी, “पूर्वकालेक—” (७२६—२।१।४८) इति समासः ॥

६७५ । अन्यपदार्थं च संज्ञायाम् ॥ २।१।२१ ॥

दो— । अन्यपदार्थं विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं
समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारिऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह
नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ।

Any सुबन्त word is compounded into an अव्ययीभाव with words
designating rivers when the whole is a proper name of some-
thing not denoted by the constituents of the compound. Such
compounds are obligatory, though enunciated in the section of
optional compounds, because the वाक्य does not give the im-
pression of a proper name. Thus उन्मत्त etc., which is the
name of a country. Similarly लोहित etc.

मित— । संख्या इति निवृत्तम् । पूर्वसूत्रात् नदीभिरित्यनुवर्त्तते । अव्ययीभावस्य
समासो भवति बहुव्रीहिरपवादः ॥ उन्मत्ता गङ्गा अस्मिन् इति विशदः । परन्तु विशदेष
देशो नाभिधीयते । अत आह—नित्यसमास इति । इह वाक्यं नास्ति इति न, वाक्ये
अर्थो भिन्न इत्येव । समासस्य वैकल्पिक एव इति “द्वितीयतृतीय—” (७१४—२।२।१५)
इत्यत्र भाष्यम् ॥

६७६ । समासान्ताः ॥ ५।३।६८ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up this subject, viz, समासान्त affixes—

मित— । समासस्य अन्ताः अन्तावयवाः समासान्ताः तद्धिता एते स्मार्थिकाः ॥

एतैः सह समुदायस्य समाससंज्ञा ॥

६७७ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ ५।४।१०७ ॥

दी— । शरदादिभ्यश्च स्यात् समासान्तः अव्ययीभावे ।

शरदः समीपम् उपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् ।
अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् ।
दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् ।

In an अव्ययीभावे the समासान्त affix टच् comes in after words listed with शरद् leading. Thus उपशरदम् proximity of शरद् । प्रति-
विपाशम् towards the river Vipasa. The list is शरद् etc.

मित— । शरदः समीपम् इति समीपार्थेऽव्ययीभावः । “भूयः” (६८२—
५।४।१११) इति विकल्पे प्राप्ते इह पाठान्नित्यश्च । उपशरद् टच् इति समुदायस्य
अव्ययीभावसंज्ञा । तेन ‘उपशरद्’ इति अदन्ते प्रातिपदिके “नाव्ययी—” (८५७—
२।४।८७) इत्यम् ॥ प्रतिविपाशमिति “लचयेनाभि—” (६६८—२।१।१४) इत्यव्ययी-
भावः । प्राग्वत् प्रक्रिया । अथ शरत्प्रभृतयो निर्दिश्यन्ते—शरदिति ॥

दी— । “जराया जरस् च” (गणसूत्र) । उपजरसम् ।

जरा is शरदादि and is changed into जरस् when टच् follows.
Thus उपजरसम् proximity of old age.

मित— । टचि परे जराशब्दस्य जरसादेशः स्यादित्यर्थः । जरायाः समीपमिति ।
वियङ् । प्रक्रिया प्राग्वत् ॥

दो— । “प्रतिपरसमनुभ्योऽच्चाः” (गणसूत्र) । “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) । प्रत्यक्षम् । अच्चाः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । “परोक्षे लिट्” (२२७१—३।२।११४) इति निपातनात् परस्य ओकारादेशः । परोक्षम् । ‘परोक्षा क्रिया’ इत्यादि तु अर्शआद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अचि directs टच् when coming after प्रति, पर, सम् and अनु । Thus अचि प्रति when compounded gives प्रति अचि टच्, i. e. प्रत्यक्षि च । Now the इ of अचि disappears by the rule “यस्येति च” । Hence प्रत्यक्षम् with चम् by “नाव्ययी—” (657—2. 4. 83) । Again अच्चाः परम्—beyond the range of vision—cannot be compounded into an अव्ययीभाव, there being no rule for it. Yet the समास is allowed, because otherwise this rule to attach टच् becomes meaningless in the case of पर । Hence we have पर अचि टच् । Dropping इ by “यस्येति च” पराक्ष is expected, but परोक्ष follows by निपातन in the rule “परोक्षे लिट्” । With चम्, the form is परोक्षम् । Statements like परोक्षा क्रिया are defended by attaching अच् in the sense of मतुप् । समक्षम् means अक्षोर्ध्वम्, and अन्वक्षम् means अक्षोः पश्चात् ।

मित— । प्रति, पर, सम्, अनु इत्येतेभ्यः परो यः अचिशब्दः ततटच् स्यात् अव्ययीभावचरमावयवः ॥ अचि प्रति इति वाक्ये, लक्षणोनाभि—” (६६८—२।१।१४) इति समासे, प्रति अचि टच् इति स्थिते, “यस्येति च” (२११) इति इकारलोपे प्रत्यक्षम् ॥ अच्चाः परमिति वाक्ये अव्ययीभावविधिरभावादाह समासान्तविधानेत्यादि । असति समासे कुतः समासान्तः ? तदिह समासोऽस्ति इत्यस्य टज्विधिरवशापकः । कृते समासे पर अचि टच् इत्यादि प्राप्नोत् । ‘पराक्ष’ इति प्राप्तं ‘परोक्षे लिट्’ इति निपातनात् परशब्दस्य परो भावः । ततः परो अच परोक्ष । ‘एकः

पदान्तादति" (८६—६।१।१०८) इति पूर्वस्य ॥ भवतु, कथं 'परोक्षा क्रिया' इति ? अव्ययीभावे तु 'परोक्ष क्रिया' इत्यापद्यते । उच्यते—'परोक्ष' इति 'परोक्षता' इत्यर्थे लक्षणा । ततः परोक्षं परोक्षता अस्ति अस्या इति मत्वर्थीये अचि परोक्षा अक्षोरगोचरा इति । वस्तुतस्तु परशब्द इह गणसूत्रे प्रचिन्न इति नागेशः ॥ समञ्चमिति यथार्थेऽव्ययीभावः अक्षोर्योग्यमित्यर्थः ॥ अन्वचमिति अक्षोः पश्चादिति वाक्ये पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥

६७८ । अनञ्च ॥ ५।४।१०८ ॥

दी— । अन्नन्तादव्ययीभावात् टच् स्यात् ।

टच् is attached after the second member of an अव्ययीभाव ending in अन् ।

मित— । अव्ययीभावस्य द्वितीये पदे अन्नन्ते सति ततष्टच् स्यात् । टच् समेतस्य समुदायस्य अव्ययीभावसंज्ञा, न तु टचः पूर्वस्य अन्नन्तस्य अन्नस्य केवलस्य । तेन अव्ययीभावादिति अव्ययीभावद्वितीयपदादित्यर्थे लक्षणा ॥ पूर्वस्मात् 'अव्ययीभावे' इत्यनुवच्य—अव्ययीभावे कर्तव्ये अनः परं टच् स्यात् समासान्त इति व्याख्यानं युक्ततरं प्रतिभाति ॥

६७९ । नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥

दी— । नान्तस्य भस्यटिलोपः स्यात् तद्धिते । उपराजम् ।

अध्यात्मम् ।

When a तद्धित affix beginning with य or a vowel follows, the stem drops the whole of its portion beginning with its last vowel. Thus उपराजन् टच् gives उपराजन् अ which drops अन् from the stem, the result being उपराज and then अम् is substituted for सु । Similarly अध्यत्मन् टच् etc.

मित— । इह समीपार्थे अव्ययीभावे उपराजन् टच् इति स्थिते उपराजन् अ इति जाते उपराजन् इत्यस्य भसंज्ञा । ततटिलोपार्थम् "अव्यायानां भमादि टिलोपः"

इति न प्रवर्तते, अवयवसंज्ञाभावात् । टच् समेतस्य समुदायस्यैव संज्ञा इत्युक्तं प्राक् ।
तेन “नस्तद्धिते” इति टिलोपः ॥ एवम् विभक्त्यर्थेऽवयवीभावे अध्यात्मम् ॥

६८० । नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१०८ ॥

दी— । अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादवयवीभावात् टच् वा
स्यात् । उपचर्मम्—उपचर्म ।

If the अन्नन्त word is neuter, टच् is optional. Thus उपचर्मम्
with टच् and उपचर्म without it.

मित— । इहापि अवयवीभावादिति अवयवीभावोत्तरपदादित्यर्थे लक्षणा । यद्वा—
अवयवीभावे कर्तव्यं नपुंसकादुत्तरपदात् टच् वा इति प्राप्तवत् व्याख्येयम् ॥ टचि—
टिलोपे उपचर्मम् । टजभावे उपचर्म इति अदन्तत्वाभावादम् न ॥

६८१ । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ५।४।११० ॥

दी— । वा टच् स्यात् । उपनदम्—उपनदि । उपपौर्ण-
मासम्—उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्—उपाग्रहायणि ।

टच् is attached optionally after the words नदी, पौर्णमासी and
अग्रहायणी final in an अव्ययीभाव । Thus उपनदम् with टच् and
उपनदि without it, the vowel being shortened by “ऋसो नपुंसके—”
(318—1. 2. 47). Similarly उपपौर्ण etc.

मित— । अव्ययीभावे इति वर्तते । नदन्तस्य पौर्णमास्यन्तस्य आग्रहायण्यन्तस्य च
अवयवीभावस्य टच् अन्तावयवो वा स्यात् ॥ उपनदि इत्यादि नपुंसकङ्क्षे न ॥ इह
नदीति न “युस्त्राख्यौ—” (२६६—३।४।३) इति नदीसंज्ञकशब्दः । तथा सति पौर्ण-
मास्याग्रहायणीरीकारान्तयोः स्त्राख्ययोः नदीसंज्ञयोः वृद्धगुणादानं न स्यात् ॥

६८२ । भयः ॥ ५।४।१११ ॥

दी— । भयन्तादवयवीभावात् टच् वा स्यात् । उपसमिधम्
—उपसमित् ।

टच् is optionally attached after the second member in an अव्ययीभाव if it ends in a वर्गीय वर्ग except the nasals. Thus उप-समिधम् with टच् and उपसमित् without it.

मित—। भय इत्यपञ्चमवर्गीयाः। अव्ययीभावादिति प्राग्वल्लक्षणा। यदा—अव्ययीभावे इत्यनुवर्तते। भयः इति भयन्तादित्यर्थः।

६८३। गिरिश्च सेनकस्य ॥ ५।४।११२ ॥

दो—। गिर्यन्तादवप्रयीभावात् टच् वा स्यात्। सेनक-ग्रहणं पूजार्थम्। उपगिरम्—उपगिरि ॥

The worthy teacher सेनक wants टच् to be optionally attached to गिरि when it is the second member in an अव्ययीभाव। सेनक is mentioned out of respect. Thus उपगिरम् with टच् and उपगिरि without it.

मित—। अव्ययीभावादिति प्राग्वल्लक्षणा। यदा—अव्ययीभावे इति वर्तते। अव्ययीभावे गिरिः परं टच् समासान्तः स्यात् इत्यन्वयः ॥ पूजार्थं न विकल्पार्थम्। विकल्पस्तु अन्यतरस्याद्यष्टानुवृत्तेरेव लभ्यते ॥

अथ तत्पुरुषः

७८४। तत्पुरुषः ॥ २।१।२२ ॥

दो—। अधिकारोऽयं प्राग्वहुब्रीहिः।

The designation तत्पुरुष continues so long as the word बहु-ब्रीहि is not pronounced (829—2.2.23).

मित—। ‘शेषो बहुब्रीहिः’ (८२८—२।२।२३) इत्यतः प्राक् तत्पुरुषप्रकरण-मित्यर्थः ॥

६८५ । द्विगुश्च ॥ २१।२३ ॥

दी— । द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तं शक्यम्, “संख्यापूर्वो द्विगुश्च” (७३०—२।१।५२) इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्विगु compounds also are deemed as तत्पुरुष । The rule for द्विगु is “संख्यापूर्वो द्विगुः” which supplants the name तत्पुरुष । If we add a च the sense becomes “द्विगु also.” The ‘also’ secures तत्पुरुष संज्ञा too ; and then the present rule becomes superfluous. The object of giving तत्पुरुषसंज्ञा to द्विगु compounds is to have समासान्त affixes that are enjoined after तत्पुरुष compounds. Thus पञ्चानां राज्ञां समाहारः gives द्विगुसंज्ञा to ‘पञ्चराजन्’ । If this is to be a तत्पुरुष the समासान्त affix टच् comes in by “राजाहः—” (788—८.4.91). Thus पञ्चराजन् टच् i. e., पञ्चराज । Now this is in the neuter by “स नपुंसकम्” (821—2.4. 17). Hence पञ्चराजम् ।

मित— । सूत्रेणैतेन यौ द्विगुः स तत्पुरुषोऽपि इति संज्ञाद्वयसमावेश लभ्यते । एतत्तु लघुत्वरेण प्रयत्ने न कर्तुं शक्यमिति दर्शयति संख्यापूर्वेति । “तद्वितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इत्यत्र यः संख्यापूर्वस्तत्पुरुषः तस्य द्विगुसंज्ञा क्रियते । सूत्रश्च “संख्यापूर्वो द्विगुः” (७३०—२।१।५२) इति । एतेन तत्पुरुषसंज्ञा निवर्तते । यदि तु सूत्रे चकारः क्रियते, “संख्यापूर्वो द्विगुश्च” इति, तदा चकारेण तत्पुरुषस्यानुवर्तनात् संज्ञाद्वयसमावेशो भवति ॥ भवतु, द्विगोः पुनस्तत्पुरुषसंज्ञया किं प्रयोजनम् ? समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति समाससंज्ञायां सुबलुकिं ‘पञ्चन् राजन्’ इति स्थिते “नलोप—” (२३६—८।२।७) इति पञ्चन्शब्दस्य पदसंज्ञकस्य नकारो लुप्यते, ‘पञ्चराजन्’ इति भवति । समासचरमावयवानां तु “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” (वा, १।१।६२) इति पदसंज्ञा निषिद्धा । तेन राजन्शब्दस्य नैव लोपः । ततस्तत्पुरुषसंज्ञासमावेशश्च एव टजुत्पद्यते । “नस्तद्विते” (६७६—

६।४।१४४) इति टिलोपे पञ्चराज इति च भवति । अथ “स नपुंसकम्” (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वे पञ्चराजम् । स्त्रीत्वं तु न भवति समुदायस्यैवैव अकारान्तत्वा न हि उत्तरपदस्य, तेन “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः” (सू ८२१—वा) इति न प्रवर्तते ॥

६८६ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२।१।२४॥

दी— । द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समास्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः इत्यादि ।

द्वितीयान्त words are optionally compounded into a तत्पुरुष with श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न having a suitable सुप attached. Thus कृष्णं श्रितः gives कृष्णश्रितः where कृष्ण leads because द्वितीया is an उपसर्जन here. Similarly दुःखम् etc.

मित— । द्वितीया इति द्वितीयान्तं लक्ष्यते । श्रितादीनि प्रातिपदिकानि । सुप्सुपा इति वर्तते, तेन सुपा युक्तैः श्रितादिभिः सह समासः । तदाह श्रितादिप्रकृतिकैरिति । श्रितादयः प्रकृतिः प्रकृतयो वा सुर्विषयो येषां तैरित्यर्थः ॥ ‘प्रातिपदिकयङ्ग्ये लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्गम्’ इति ‘श्रिता अतीता’ इत्यादिभिः स्त्रीलिङ्गैरपि समासो भवति । कष्टं श्रिता कष्टश्रिता । श्रिताद्यन्तैस्तु न भवति “समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः” (२६, वा) इति वचनात् ॥ पत्त इति प्राप्तं पतित इति इष्टैव निपातनादिट् । अत्यस्त इति विशिष्टः । एभिर्योगि कर्मणि द्वितीया, सा समस्यते ॥

दी— । “गम्यादीनामुपसंख्यानम्” (वार्तिक) । ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ।

Words listed with गमि leading have to be enumerated along with श्रित etc. Thus ग्रामं गमी gives ग्रामगमी etc.

मित— । “गमेरितिः” इत्याद्यादिक इति: “नविध्यति गम्यादयः” (२१७१—

३।३।३) इति भविष्यत्कालविषयः । ततः “अकेनीः—” (६२८—२।३।७०) इति षष्ठीनिषेधात् याममित्यनुक्ते कर्मणि द्वितीया ॥

६८७ । स्वयं क्तेन ॥ २।१।२५ ॥

दी— । ‘द्वितीया’ इति न सम्बध्यते । अयोग्यत्वात् । स्वयं-
कृतस्य अपत्यं स्वायंकृतिः ।

The indeclinable स्वयम् is compounded in a तत्पुरुष with a word having क्त attached. Here द्वितीया does not come in from the preceding rule because द्वितीया cannot be attached to स्वयम् which has the sense of वृत्तीया । Thus स्वयं कृतः स्वयंकृतः । स्वयम् being an अव्यय, the compounded form looks like the uncompounded ; but witness the same with a तद्धित attached as in, स्वायंकृतिः having the first-vowel lengthened.

मित— । स्वयमिति वृत्तीयासमर्थम् । तदाह ‘द्वितीया न सम्बध्यते अयोग्य-
त्वात्’ इति । समाससु वृत्तीयातत्पुरुषः । समासफलश्च वृद्धिहेतौ तद्धिते आदिबुद्धिः,
स्वायंकृतिरिति ॥ क्त इति लक्षणया ज्ञानप्रकृतिकः सुप् ॥

६८८ । खट्वा क्षेपे ॥ २।१।२६ ॥

दी— । खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं ज्ञानप्रकृतिकेन सुबन्तेन
समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । न
हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

The word खट्वा with द्वितीया attached is compounded with a
ज्ञान word having a suitable सुप् to express deprecation. Thus
खट्वारूढः which means a fool. The समास is obligatory, because
the वाक्य will not imply censure.

मित— । ‘क्तेन’ इति वर्तते ‘द्वितीया’ इति च । खट्वा इति लक्षणया ‘खट्वा-
प्रकृतिका’ । ततः “खट्वाप्रकृतिका द्वितीया ज्ञानप्रकृतिकेन सुपा समस्यते क्षेपे”

इत्यन्वयः । 'क्षेपो-तिन्दा । 'विद्यार्षी हि भूमिशयो भवति इति नियमः । समासविद्यो
गुरुणाभ्यनुज्ञातो गृही भूवा खट्वारोहणमर्हति । यस्तु प्राग्व, तथा कुरुते, जाकः
किल सः । ततः परित्यक्तयोगार्थः अवधाकारिमात्रे अयं रुदः । खट्वारारुद इत्युक्ते तु
खट्वारोहणमात्रमेव गच्छते न मूर्खता, तदाह नहि वाक्येनेति । नित्यसमासता च
उन्मत्तगङ्गवत् द्रष्टव्या ॥

६८८ । सामि ॥ २।१।२७ ॥

दी— । सामिकृतम् ।

The indeclinable सामि (semi?) meaning 'half' is com-
pounded with a क्त्वान्त word. Thus सामिकृतम् ।

मित— । 'क्तेन' इत्यस्ति । सामि इत्यङ्गार्थे अवयवम् । क्रियाविशेषणे द्वितीया ।
सामिप्रकृतिका द्वितीया क्त्वान्तप्रकृतिकेन सुपा समास्यते । सामि यथा तथा कृतं
सामिकृतम् ॥

६८९ । कालाः ॥ २।१।२८ ॥

दी— । 'क्तेन' इत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् ।
मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ।

Words meaning 'time', when in the द्वितीया, are optionally
compounded with a क्त्वान्त word. This rule covers cases where
there is no pervasion. Thus मासप्रमितः in मास etc. means 'it has
commenced to measure a fresh month.'

मित— । कालाः इति लक्षणया कालवाचकशब्दप्रकृतिकाः । 'द्वितीया'
इत्यस्ति 'क्तेन' इति च । ततः कालवाचकशब्दप्रकृतिका द्वितीयाः क्त्वान्तप्रकृतिकेन
सुपा समस्यन्ते इत्यन्वयः ॥ सामान्येन विधानं व्याप्ती च अव्याप्ती च प्राप्नोति । अकृते
सुप्ते उत्तरसूत्रेण व्याप्ती सिध्यति अव्याप्ती तु न सिध्यति । तदाह—अनत्यन्तसंयोगार्थं
वचनमिति ॥ शुक्लप्रतिपदि मासारम्भः । तत् प्रतिपञ्चन्द्र एव मासं प्रमातुमारभते ।

स हि चन्द्रो मासप्रमित इत्युच्यते । तव प्रमित इति प्रमातृमासस्य इत्यर्थे आदि-
कर्मणि कर्त्तरि क्तः । मासं प्रमित इति विसृष्टे न हि प्रतिपञ्चन्ते मासस्य सर्वात्मना
योगो गम्यते । तेन नास्त्यन्तसंयोगः ॥

६८१ । अत्यन्तसंयोगे च ॥ २।१।२८ ॥

द्वी— । 'कालाः इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । 'सुहृत्त'
सुखं सुहृत्तसुखम् ।

Words meaning 'time' are also compounded with a suitable
सुबन्त word when there is pervasion. Thus सुहृत्त &c.

मित— । कालाः द्वितीयान्ताः समर्थेन समस्यन्ते व्याप्ती सत्याम् इत्यर्थः ॥ सामा-
न्यतो विहितोऽयं समासः क्तान्तेन च अक्तान्तेन च भवति । क्तान्तेन तु पूर्वैकेव सिद्धः ।
तदाह—अक्तान्तार्थं वचनमिति ॥ एवमिह कालस्य समासे चत्वारः पचाः—व्याप्ती
क्तेन इत्येकः, अव्याप्ती क्तेन इति द्वितीयः, व्याप्ती अक्तेन तृतीयः, अव्याप्ती अक्तेन
चतुर्थः । एषु चतुर्थे समासो नैव्यते, अन्येषु इष्टः समासः ॥ उदाहरणानि च,
व्याप्ती क्तेन मासमधीतो मासाधीतः (६८१), अव्याप्ती क्तेन—मासप्रमितः (६८०),
व्याप्ती अक्तेन सुहृत्तसुखम् (६८१) ॥

६८२ । ततोयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २।१।३० ॥

द्वी— । 'तत्कृत' इति लुप्तततोयाकम् । 'ततोयान्त'
ततोयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्ख, लया
खण्डः शङ्ख, लाखण्डः । धान्येन अर्थः धान्यार्थः । 'तत्कृत'
इति किम् ? अच्चा काणः ।

Here तत्कृत is not compounded with अर्थ, but is a separate
word in the ततोया विभक्ति which has been dropped irregularly.
Hence the sense is—A word expressing the cause is optionally
compounded in the ततोया with the word expressing the change
the cause works in—a substance and also with the word अर्थः ।

Thus शङ्खुषा &c.—divided by a pair of nippers, also धान्यार्थः—
Money from paddy. Why तत्कृत—caused by it? Witness
अप्ता काणः which stands uncompounded because काणल is not
caused by अप्ति ।

मित— । लुप्रवर्तयामिति सौवो विभक्तिलोप इत्यर्थः । वृतीयान्तमिति
'वृतीया' इत्यतो सन्धते तदन्तविधिना । गुणमुक्तवत् न तु सम्प्रति वृत्तिरिति गुणवचनम्,
यत्किं प्राक् गुणमुक्ता सम्प्रति तदगुणविशिष्टं द्रव्यमाह तत् । शङ्खुलकात् कर्त्तरि ल्युट् ।
सुवाचराणामन्वयस्तु—वृतीया तत्कृत गुणवचनेन अर्थेन (अ समस्यते) । अयमर्थः
—'वृतीया' वृतीयान्तं पदं 'तेन' तेनैव वृतीयान्तपदार्थेन 'कृतो' यो 'गुणः' तस्य
'वचनेन' तदगुणविशिष्टद्रव्यवाचकेन पदेन 'अर्थे'—शब्देन च सह समस्यते ॥ शङ्खुला
शस्त्रविशेषः । तेन कृतः 'खण्डः' तेन खण्डितं खण्डगुणवत् जातं वस्तु 'शङ्खुलाखण्डः' ॥
ननु तत्कृतो यो गुणः इति व्याख्याने 'गुण-शब्दस्य 'तत्कृत'-शब्देन सामर्थ्यं भवति,
न 'वचन'—शब्देन । तर्हि कृतो 'गुणवचनेन' इति समासः ? उच्यते—इह सापेक्षस्य
समासोऽपि सौव एव बोद्धव्यः ॥ 'अर्थो' धनम् । धान्येन इति द्वितीया वृतीया । धान्यार्थ
इति धान्यहेतुकं धनमाह ॥ 'काणः' इति तदगुणविशिष्टं द्रव्यं वक्ति सत्यं, परम्
अप्ता कृतः काणः इति तु नेहार्थः, तेन न समासः ॥

५८३ । पूर्वसदृशतसोनाथ कलहनिपुणमिश्रश्चक्षुः ॥२॥१॥३॥

द्वी— । वृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । माससदृशः ।
पितृसमः । कृतार्थे—मासोनं कार्षापणम्, मासविकलम् ।
वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुह्यमिश्रः । आचारश्चक्षुः ।

Words with वृतीया may be compounded with पूर्व etc.,
having syntactical relation with them. Thus मासेन पूर्वः मासपूर्वः—
anterior by a month etc.

मित— । 'वृतीया' इत्यनुवर्त्तते । तदन्तविधिः । तदाह वृतीयान्तमिति ।
'एतैः' इति पूर्वादयो सन्त्यन्ते । 'अर्थे' इति कनशब्देनैव सम्बध्यते ॥ मासपूर्व

इत्यत्र मासः पूर्वत्वे हेतुः । हेतुतृतीयायाः समासः । मातृशब्दशः पितृसम इति तुल्यार्थतृतीयायाः समासः । माशोनं माषविक्रलमिति हेतुतृतीयायाः । एवं शिष्टेऽपि यथायथं तृतीया ॥

दी— । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । “मिश्रञ्चानुपसर्ग-मसन्धौ” (३८८८—६।२।१५४) इत्यञ्चानुपसर्गग्रहणात् । गुड-मिश्रा धानाः ।

मिश्र in the rule includes मिश्र with an उपसर्ग preceding, because Panini in the rule “मिश्रञ्च—” (3888) refers to तृतीया-तत्पुरुष compounds with मिश्र having an उपसर्ग prefixed. Thus गुड etc.

मित— । ननु धातुग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं भवति । इह तु ‘मिश्र’ इति प्रातिपदिकं न धातुः । तदन्तविधिस्य समासविधौ प्रतिसिद्धः, तेन मिश्रस्य यः समासः स मिश्रान्तस्य न स्यात् । तत् कथं ‘गुडसंमिश्राः’ इति सोपसर्गेण समासः ? उच्यते— “मिश्रञ्चानुप—” इति उत्तरपदस्य मिश्रशब्दस्य तृतीयासमासे अन्तोदात्तता विधेयते सोपसर्गस्य तु तस्य प्रतिषिध्यते । प्राप्तस्यैव प्रतिषिद्धो भवति । तेन सोपसर्गेनापि मिश्रशब्देनायं समासो ज्ञायते ॥

दी— । “अवरस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । मासेन अवरो मासावरः ।

अवर should be included in the list in the rule. Thus मासावरः ।

मित— । अवर इति कनिष्ठः पञ्चादृची वा । न तु हीनः, तस्य उनादर्थेनैव ग्रहणात् ॥

६८८ । कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ॥२।१।३२॥

दी— । कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा वातो हरिवातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ।

A तृतीयान्त word meaning a कर्त्ता or a करण is, though not uniformly, compounded with a कृदन्त word. Thus हरिवातः where हरि is कर्त्ता ; नखभिन्नः in which नख is करण ।

मित— । तृतीया इत्यनुवर्तते । कर्त्ता च करणश्च कर्त्तृकरणम् इन्द्रः । “सर्वो इन्द्रो विभाषया (? विभाषा) एकवद्भवति” (परिभाषा) इति एकवद्भावः । तस्मिन् या तृतीया । अनुक्ते कर्त्तरि करणे च या तृतीया सा इत्यर्थः ।

दी— । “कृद्यग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्” (परिभाषा) । नखनिर्भिन्नः । ‘कर्त्तृकरणे’ इति किम् ? भिच्चाभिरुषितः । हेतावेष्ठा तृतीया ॥ बहुलग्रहणं सर्वापाधिव्यभिचारार्थम् । तेन ‘दात्रेण लूनवान्’ इत्यादौ न । ‘कृता’ किम् ? काष्टैः पचतितराम् ।

कृत् does not mean a simple कृदन्त only, but also includes कृदन्त words with a गति or a कारक prefixed. Thus नखनिर्भिन्नः where the कृदन्त word has नि, which is a गति, prefixed to it. Why say कर्त्तृकरणे ? Witness भिच्चाभिः etc. uncompounded because the तृतीया in भिच्चाभिः is हेतौ and does not express a कर्त्ता or a करण । बहुल implies all manner of irregularities ; thus दात्रेण etc. are uncompounded though the rule applies. Why say कृता ? Witness काष्टैः etc., which cannot be compounded because though the तृतीया is करणे the second member is a तद्धित not a कृत् ।

मित— । ‘कृत्’ इत्युक्ते शब्दः कृत्, गतिपूर्वः कृत्, कारकपूर्वश्च कृत् गृह्यते इत्यर्थः ॥ गतिपूर्वं उदाक्रियते । तदन्तविधौ प्रतिषिद्धेऽपि भिन्नशब्देन य इह ‘कृता’ इति समासः स निर्भिन्नशब्देनापि भवति ॥ कारकपूर्वश्च उदाहरणमिह नास्ति ॥ ‘सर्वोपाधि—’ इत्यादिरयमर्थः । सर्वे ‘कर्त्तृकरणे’ इत्येक उपधिः ‘कृता’ इति द्वितीयः ।

अनुवृत्तिलभ्या 'द्वितीया' इत्यपरः । 'समासः' इति चतुर्थः । सर्वेषामेषां व्यभिचारी दृश्यते । पचतितराम् इति "किमेतिङ्—" (२००४—५।४।११) इत्यादिना क्रियाप्रकर्षे आम् तद्धितः । आमन्तत्वादव्ययम् । सुब्लोपः । अकृत्वात् करण-द्वितीयया न समासः । तेन 'कृता' इति तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ॥

६८५ । कृत्यैरधिकार्थवचने ॥२।१।३३॥

दो— । स्तुतिनिन्दाफलकम् अर्थवादवचनम् अधिकार्थ-वचनम् । तत्र कर्त्तरि करणे च द्वितीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं दृणम् । काकपेया नदी ।

अधिकार्थवचनम् means a hyperbole resulting in appreciation or deprecation. In such cases a द्वितीयान्त word meaning a कर्त्ता or a करण is optionally compounded with a कृत्यप्रत्ययान्त word. Thus वात etc., which may be either an appreciation on the fineness of the reed or a depreciation of its rottenness. Similarly काक etc.

मित— । द्वितीया इत्यस्ति कर्त्तृकरणे इति च । अर्थवादः आरोपितोऽर्थः अधिकार्थ इति भावः ॥ वातच्छेद्यमिति वातेनापि क्षितुं शक्यम् । तीरस्थैः काकैः पीयते इति बहुजलतया स्तुतिः । काकैः पीत्वा परिशोष्यते इति स्वल्पजलतया निन्दा वा ॥

६८६ । अन्नेन व्यञ्जनम् ॥२।१।३४॥

दो— । संस्कारकद्रव्यवाचकं द्वितीयान्तम् अन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इह अन्तर्भूतोपसेवक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

A word in the द्वितीया meaning a flavouring substance is optionally compounded with a word meaning food. Thus

दध्ना etc. Here syntactical connection between दधि and ओदन is established through उपसर्गक्रिया which is implied.

मित—। व्यञ्जनमिति संस्कारकम् । न्यव्यते रसः अनेन इति ल्य ट् करणे । अन्नं संस्कार्यम् । तृतीया इत्यस्ति, तदाह 'संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम्' इत्यादि ॥ इह दध्ना ओदनस्य कथं सामर्थ्यं मित्याह—वृत्तौ अन्तर्भूता या उपसर्गक्रिया तद्द्वारा सामर्थ्यं मस्ति । दध्युपसिक्ता ओदन इत्यर्थो गम्यते, तेन सामर्थ्यं मस्ति समासश्च भवति इति भावः ॥

६८७ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥२।१।३५॥

दी—। गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

भक्ष्य is hard food. A तृतीयान्त word meaning some hard food is compounded optionally with a word meaning something that is mixed with the food to improve its taste. Thus गुडेन etc. Syntactical connection is due to मिश्रणक्रिया ।

मित—। 'तृतीया' इत्यस्ति । भक्ष्यं कठिनम्, अन्नं कोमलम् । अमिश्रं मिश्रं क्रियते अनेन इति मिश्रीकरणम्—करणे ल्य ट् । एतदपि अद्रवम् । एवं भक्ष्य-मन्नाद्विभ्रं मिश्रीकरणश्च व्यञ्जनात् । तेन नास्य पूर्वसूत्रेण गन्तार्यता । मिश्रीकरणं तृतीयान्तं भक्ष्येण समस्यते इत्यन्वयः ॥ सामर्थ्यं च पूर्वव यथा उपसर्गक्रियाद्वारा तथा इह मिश्रणक्रियाद्वारा । कठिना गुडाः कठिनाभिधानाभिनिर्मिलिता ता मिश्रीकुर्वन्ति । इदमपि स्वादुतासम्पादनार्थम् ॥

६८८ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥२।१।३६॥

दी—। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावे एव, बलिरक्षितग्रहणात् प्रापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह—रन्ध्रनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ।

A चतुर्थ्यन्त word is compounded optionally with the words अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित and words denoting things intended for the substance designated by the चतुर्थ्यन्त word (तदर्थे) । The समास with तदर्थे is allowed only when the relation of transformation and the thing transformed exists, i. e., when something is made of something else ; this is inferred from the separate mention of बलि and रक्षित in the rule. A simple तदर्थे includes these two also. Thus यूपाय &c., where दारु (wood) is the material which is transformed into a यूप (a sacrificial stake). Witness also रत्ननाय etc., where समास is not allowed because स्थाली is not transformed into रत्नम् । Compounds like अश्वचास where चास etc., are intended for अश्व etc., which are not transformation, have to be expounded as अश्वस्य not अश्वाय चासः etc.

मित— । 'चतुर्थी' इति चतुर्थ्यन्तं पदमित्यर्थः । तदर्थे अर्थे—इति शब्दः । तथैव इदं तदर्थम् । यथा स प्रयोजनमस्य तदर्थम् । वाक्यरीरितयोः 'तथै' इति 'स' इति च चतुर्थ्यन्तपदस्य अर्थः अभिप्रेतं वस्तु लक्ष्यते । तेन 'चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्' तत् 'तदर्थम्' इति फलितम् । समासस्तु वस्तुना न सम्भवति किन्तु वस्तुवाचिना शब्देन । तदाह 'चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना' इति ॥ सदाहरणे 'यूपाय' इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थस्य यूपनामकं पशुबन्धनम् । तच्च दारुणा क्रियते तत् दारु इति यूपार्थे भवति । तेन 'यूपाय' इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः 'दारु' इति प्रथमान्तेन शब्देन समस्यते ॥ तदर्थेन य इह समासः स प्रकृतिविकृतिभावे एव भवति नान्यत्र । विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या प्रथमान्तेन समस्यते इति भावः । तथा चैवोदाहृतम् ॥ कुत इयं व्यवस्था इत्याह—सुवे बलिशब्दो रक्षितशब्दश्च पृथगुपात्तः । परं यः कुवेराय बलिः स कुवेरार्थ एव । एवं 'तदर्थे' इति यदि तादर्थ्यभावस्य द्योतकं स्यात् बलिशब्दोऽपि तद्वैबान्तभूतः स्यात् पृथङ् नोच्येत । तत् 'तदर्थे' इति न तादर्थ्यभावमाह किन्तु प्रकृतिविकारभावे सति या तदर्थता तस्या एव आपकम् । एवं रक्षितशब्दादपूराहम् ॥ रत्ननाय स्थाली इति प्रकृतिविकारभावो नास्ति न च समासः । अश्वाय चासः

इत्यपि न समासः । अत्रचासशब्दस्तु अत्रस्य चास इति कृत्वा लभ्यते—इति वार्त्तिक—
भाष्यकारादीनामाशयः ॥

दी—। “अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्”
(वार्त्तिक) । द्विजार्थायं द्विजार्थः सूपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थं
पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

The समास with अर्थ is obligatory and the compound has the
gender in the word it qualifies. Thus द्विजाय अर्थ द्विजायः in the
masculine, द्विजाय इयं द्विजार्था in the feminine, द्विजाय इदं द्विजार्थम्
in the neuter. Again भूतबलिः etc., are also चतुर्थीतत्पुरुषः ।

मित—। नित्यसमास इति अस्वपदविग्रहो दृश्यते द्विजाय अयमित्यादि । इह
अर्थशब्दः प्रयोजनवचनः । विशेष्यलिङ्गता इति “परवक्षिणं ब्रह्मतत्पुरुषयोः” (८१२—
२।४।२६) इत्यादिपवादः । अन्यथा अर्थशब्दस्य पुं स्त्री नित्यपुंलिङ्गता स्यात् । यूपदार,
द्विजार्थः, भूतबलिः इत्यादिषु सर्वत्र पूर्वपदे तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ गोभ्यो हितमिति
हितशब्दयोगे चतुर्थीचानेन आप्यते इति केषाञ्चिदाशयः ॥

६८८ । पञ्चमी भयेन ॥२॥१॥३७॥

दी—। चोराङ्गयं चोरभयम् । “भयभौतभौतिभौभिरिति
वाच्यम्” (वार्त्तिक) । वृकभौतः ।

A पञ्चम्यन्त word is compounded optionally with the word
भय । Thus चोरभयम् । Along with भय have to be mentioned
भौत, भौति, भौ also. Thus वृकभौतः ।

मित—। पञ्चम्यन्तं भयशब्देन प्रथमान्तेन समस्यते । “भौतार्वाङ्गम्—”
(५८८—१।४.२५) इत्यपादानत्वात् चोरशब्दात् पञ्चमी ।

७०० । अपेतापोढमुक्तपतितापचस्तरल्पशः ॥२॥१॥३८॥

दी—। एतैः सह अल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः
सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापवस्तः ।
‘अल्पशः’ किम् ? प्रासादात् पतितः ।

A few words with पञ्चमी are compounded with अपेत, अपोद, मुक्त, पतित, अपवस optionally in a तत्पुरुष । Thus मुख &c., strayed from happiness, कल्पना &c., carried away from the original resolve, चक्र &c., saved from the discus, स्वर्ग &c., dropped from heaven, तरङ्ग &c., scared by waves. Why अल्पशः ? Witness absence of compound in प्रासाद etc.

मित— । पञ्चमी इत्यस्ति । अल्पा पञ्चमी इति अल्पशः पञ्चमी । अल्पायात् कर्मणि कारके शस् । मङ्गलामङ्गलवचनाभावात् इहैव निपातनात् शस् इति छरदृष्ट-
नागेशी । वस्तुतस्तु शसि मङ्गलामङ्गलवचनता कात्यायनस्य । सूत्रकारस्य तु तद्वचना-
द्वतेऽपि कारकमात्रे शस् । परवर्तिवार्तिककारप्रामाण्यात् सूत्रकारः प्रयुङ्क्ते इति तु न श्लेघमेतत् ॥

७०१ । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥२१॥३८॥

दी— । स्तोकान्मुक्तः—अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः—
अभ्याशादागतः । दूरादागतः—विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ।
“पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” (८५८—६।३।२) इत्यलुक् ।

Words meaning स्तोक, अन्तिक, दूर and the word कृच्छ्र, in the पञ्चमी, are compounded optionally with क्तान्त words. Thus स्तोकात् &c. In these examples पञ्चमी is retained in the compound by the rule “पञ्चम्याः—” (959).

मित— । पञ्चमी इत्यस्ति । तस्याश्च पञ्चमीयुक्तानि इतीदृशार्थः ॥ स्तोकश्च अन्ति-
कश्चदूरश्च स्तोकान्तिकदूराणि । तानि अर्थ एषां स्तोकान्तिकदूरार्थानि । तानि च
कृच्छ्रश्च स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि । एतानि पञ्चम्यनानि क्तान्तेन सुवन्तेन समसस्ये
इत्यर्थः ॥ “करणे च स्तोक—” (६०४—२।३।३३) इति स्तोकात्कृच्छ्रभ्यः पञ्चमी ।
“दूरान्तिक—” (६०५—२।३।३५) इति अन्तिकाभ्याश्चदूरभ्यः पञ्चमी ॥

७०२ । षष्ठी ॥२।२८॥

दी—। सन्नः पुरुषो राजपुरुषः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with what is syntactically connected with them. Thus राजः etc.

७०३ । याजकादिभिश्च ॥२।२९॥

दी—। एभिः षष्ठ्यन्तं संमस्यते । “तृजकाभ्यां कर्त्तरि”

(७०८—२।२।१५) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः ।

देवपूजकः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with words of the याजकादि class. This provides for exceptions of the prohibition “तृजकाभ्यां—” (709). Thus ब्राह्मण etc.

मित—। “षष्ठी” (७०२) इति सामान्यतो विहित एव समासः, तत् किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? आह च—“प्रतिप्रसवोऽयम्” इति । “तृजकाभ्याम्—” (७०८) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं प्रतिप्रसवः । याजकः, पूजक इत्यादयो याजकादिषु पठ्यन्ते । ततः समासः ॥

दी—। “गुणान्तरेण तरलोपश्चेति व्यक्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।

तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । “न निर्द्धारणे” (७०४) इति “पूरणगुण—” (७०५) इति च निषेधस्य

प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः

सर्वमहान् ।

The word सर्व in the षष्ठी विभक्ति is optionally compounded with an attributive having तरप् attached and the तरप् is dropped. This is an exception to the prohibition “न निर्द्धारणे—” (704) and also to “पूरणगुण—” (705). Thus सर्वेषाम् etc.—whiter than the white colour of all ; also सर्वेषाम् etc.—mightier than the might of all.

मित— । ‘गुणात्’ गुणवचनात् उत्तरो यः ‘तरप्-प्रत्ययः’ तदन्तेत सः षष्ठाः समासः स्यात् तरप्-प्रत्ययस्य च लोपो भवेत् । गुणवचनः शब्दस्तरपा युक्तोऽपि गुणवचन एव । तदाह ‘तरबन्ते यद्गुणवाचि’ इति ॥ सामान्यतो निर्देशः । वस्तुतस्तु “सर्वं गुणकात् सौ” (३८२७—६२।८३) इति सर्वशब्दमधिकृत्यैव उक्तत्वात् सर्वशब्दस्यैवायं समासः ॥ सर्वेषां श्रिततर इत्यस्य अयमर्थः—‘सर्वेषां’ प्रकृतादपरिषां यः ‘श्रितो’ गुणः तदपेक्षया सातिशयः श्रित इति ‘श्रिततरः’ एव । “सर्वेषामिति गुणसम्बन्धे षष्ठी” इति “द्रव्यान्तराधारश्रितगुणापेक्षया सातिशयः श्रितो गुणः” इति चक्षेयः । नागेशस्तु “द्रव्यान्तराधेयश्रिते” इति पठति । गुणसम्बन्धे षष्ठी इति श्रितापेक्षया षष्ठी, न तु निर्धारणे इत्यर्थः । निर्धारणे हि श्रिततम इति तमप् स्यात् । तेन नायं “न निर्धारणे” (७०४) इत्यस्य प्रतिप्रसवः किन्तु “पूरणगुण—” (७०५) इत्यस्य । इह हि यः श्रितो गुणः स ‘सर्वरूपे’ आधारे स्थितोऽपि न तत्स्थः । तेन “तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते” इति न प्राप्नोति । एवं सति निषेधे गुणेन समासः प्रतिप्रसूयते । सर्वेषां मङ्गलं सर्वमहान् इति “न निर्धारणे” इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥

दो— । “कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । इधस्य प्रवचनः इधप्रवचनः ।

It should be noted that षष्ठी in connection with कृत् may also be compounded. Thus इधस्य etc.—Wood-chopper.

मित— । कृदन्तेन योगे कृता यां षष्ठी सा समस्यते ॥ ननु कुतः समासाभावः यावत् “षष्ठी” (७०२) इति प्राप्त एव समासः ? उच्यते—“प्रतिपदविधाना—” (सू. ७०४, वा) इति निषिद्धः समासः, तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ प्रवच्यते कियते अनेन इति प्रवचनः । इधं काष्ठम् । तस्य प्रवचनः । “कर्तृकर्मणोः कृति” (६२३—२।३।६५) इति कर्मणि षष्ठी ॥

७०४ । न निर्धारणे ॥ २।२।१० ॥

दो— । निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

षष्ठी arising out of निर्धारण (638) is not compounded. Thus नृणाम् etc., in which नृणां and षष्ठ, stand uncompounded.

नित—। यतो निर्धार्यते, यच्च निर्धार्यते, यच्च निर्धारणहेतु एतत् वितयसन्निधाने एव निर्धारणं भवति इत्युक्तं प्राक् । तदेव हि समासनिषेधः । षष्ठीसमास एव निषिद्धः, सुप्सुपा तु भवत्येव ॥

द्वी—। “प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । सर्पिषो ज्ञानम् ।

षष्ठी enjoined by direct mention of कर्त्ता, कर्म etc, is not compounded. Thus सर्पिषो etc., has षष्ठी करणे (612—2. 3. 5. 1) and cannot be compounded.

नित—। कारकविशेषे विहिता षष्ठी प्रतिपदविधानेन्युच्यते । कर्त्तरि, कर्मणि करणे इत्यादिप्रकारेण पदे पदे विधानं यस्याः तादृशी षष्ठी न समस्यते ॥

७०५ । पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥

२।२।११ ॥

द्वी—। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे—सतां षष्ठः । गुणे—काकस्य कार्णाग्रम् । ब्राह्मणस्य शुक्ताः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः “तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” (१२८५—१।२।५३) इत्यादि निर्देशात् । तेन ‘अर्थगौरवम्’ ‘बुद्धिमान्द्यम्’ इत्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तुत्यर्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत्—द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किङ्कर इत्यर्थः । अव्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते, तेन ‘तदुपरि’ इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः—ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव—स्वकर्त्तव्यम् । स्वरे भेदः । समाना-

धिकरणे—तत्त्वकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्तु इह बहुलग्रह-
णात् न । ‘गोर्धनोः’ इत्यादिषु “पोटा युवति—(७४४—
२।१।६५) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थाणां परत्वादबाधकः
षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते ।

A word with the sixth case-ending is not compounded with ordinal numbers, attributives, words meaning satiety, words ending in शब्द or शानच्, indeclinables, words ending in त्व्य and collocative words (co-inherent ? समानाधिकरण) . Thus—(Ordinals) सतां etc. ; (attributives) काकस्य etc. ब्राह्मणस्य श्रुतः is also an example but only when from the context श्रुत stands for something white in the person of the Brahmana such as दन्त । The prohibition of a गुण has exceptions, because Panini himself writes संज्ञाप्रमाणत्वात् in “तदशिष्य—” (1295). Hence अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्दा etc., are defended. सुहितार्थं means दत्तार्थं । Thus फलानाम् etc., फलसुहितः is a द्वितीयातत्पुरुष not षष्ठी-तत्पुरुष । The difference is in the pitch. (सत्,) i. e. शब्द and शानच् ; द्विजस्य etc.—the Brahman’s servant. (Indeclinable) ब्राह्मणस्य etc. Here क्त indeclinables are intended as it appears from the context. Hence तदुपरि etc., are obtained—so says रचित । (त्व्य), ब्राह्मणस्य etc., स्वकर्तव्यम् is a द्वितीयातत्पुरुष, the difference lying in the pitch. (collocative—समानाधिकरण) तत्त्वकस्य etc. विशेषण समास (736—2.1.57) is irregular, and is not available here. In गोर्धनोः etc., षष्ठीसमास bars the समानाधिकरण समास guided by “पोटा युवति—” (744) because the former is subsequent in Panini’s arrangement and the latter still has its scope in case-^{अन्तिम}

other than the sixth. This rule, however, bars the षष्ठी समास also.

मित— । पूरणेति पूरणप्रत्ययः । गुणेति गुणवत् द्रव्यम्, तद्भावश्च । सुहितकृतः । पूरणार्थाय गुणार्थाय सुहितार्थाय पूरणगुणसुहितार्थाः । अथेशब्दः प्रत्येकं द्वन्वाङ्गैः सम्बध्यते । “तौ सत्” (३१०१—३१२/१२७) इत्यनेन सदिति शब्दशानचोः संज्ञा । समानाधिकरणम् एकद्रव्यनिष्ठम् । षष्ठां पूरणः इति षष्ठः, पूरणार्थकस्यक्प्रत्ययः । कार्णं कृण्वता कृण्वगुणयुक्तस्य द्रव्यस्य भावः । सोऽपि गुणेन गृह्यते । शुक्लाः शुक्लगुणयुक्तानि द्रव्याणि । कानि तानि ? दन्ताः, पक्वाः, इत्यादि । एतच्च प्रकरणाद्बोध्यम् । तदाह—यदा प्रकरणादिना इत्यादि । ‘दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातम्’ इत्यस्य नायमर्थः ‘दन्ता’ इति विशेष्यमध्याहृत्य “ब्राह्मणस्य युक्ता दन्ताः” इति वाक्यं पूरणीयमिति । तथा सति “ब्राह्मणस्य युक्ताः” इति सामर्थ्ये नास्ति समासश्च न प्राप्नोति । तत् कृतः प्रतिषेधः ? वस्तुतस्तु ‘शुक्लाः’ इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचो शब्दः, शुक्लाः दन्ता इत्यर्थकः, स्वयमेव विशेष्यं विशेष्यान्तरं नापेक्षते । उदाहरणमिदं गुणोपसर्जनद्रव्यस्य, अपरस्य—काकस्य कार्णमिति—भावप्रत्ययान्तस्य तादृशद्रव्यवाचकशब्दस्य ॥ नायं सार्वत्रिको निषेधः । तथाहि “तदशिष्यं—” (१२८५) इति सूत्रे “संज्ञाप्रमाणत्वात्” इति सूत्रकारस्य प्रयोगः । प्रमाणत्वं हि प्रमाणगुणवतो द्रव्यस्य भावः । प्रमाणमितीह गुणमुक्त्वा सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यमाह । तादृशाः शब्दाः, भावप्रत्ययान्ताश्च ते, निषेधस्य विषयः । अस्मादेव सूतोपात्तात् समासात् आपकात् अन्यवाच्यैर्विधे स्थले सिद्धः समासः । तथाहि ‘अथेगौरवम्’ इत्यत ‘गुरु’ इति केवलं गुणमुक्त्वा सम्प्रति गुणवत् द्रव्यमाह । गौरवश्च तद्भावः, तेन निषिद्धोऽपि आपकसिद्धः समासः ॥ एवं बुद्धिमान्द्रामित्यपि ॥ सुहितं द्रष्टुः । भावे क्तः । तदाह सुहितार्थांस्तु प्रार्थाः । द्वतीयासमासे तु ‘सुहित’ इति कर्मणि क्तः । द्वतीयासमासे ज्ञानस्य प्रकृतिसंज्ञः, षष्ठीसमासे अन्तोदात्तः इत्याह स्वरं विशेष इति ॥ द्विजस्य कुर्वन् इति शेषे षष्ठी, न कर्मणि “न लोक्त—” (६२७—राशे ८८) इति निषेधात् । तदाह कुर्वन्निति किङ्करार्थकम् ॥ कृत्वा इति “अव्ययकृतो भावे” इति भावे क्त्वा । करणमित्यर्थः । ब्राह्मणस्य कृत्वा इति ब्राह्मणस्य कार्यमित्यर्थः । शेषषष्ठ्याः समासप्रतिषेधः ॥ ‘उपरि’ इति रिक्तप्रत्ययस्तद्धितः न क्तः । तेन समासः ॥ ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति कर्तरि षष्ठी । स्वकर्तव्यमिति तव्यता समासे अन्तस्वरितम् ।

नव्ये न नु मध्योदात्तं स्यात् ॥ तच्चकस्य सप्तस्य इति द्रव्यान्तरापेक्षा षष्ठीः, तच्चकस्य सप्तस्य विलमिति । परिनिष्ठितविभक्त्या प्राप्तः समासनाधिकरणसमासो निषिध्यते, तच्चकसप्तस्य विलमिति न भवति ॥ ननु तच्चकस्यासौ सप्तस्य इति कर्मधारये, पञ्चाङ्गि-सम्बन्धयोगात् षष्ठ्या, भविष्यति तच्चकसप्तस्य विलमिति, तत् किं प्रतिषेधेन ? इत्याह— विशेषणसमासस्तु नेति । बहुलपङ्क्त्यमिति “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” (७३६—२।१।५७) इति सूत्रे ग्रहणम् ॥ अन्यदपि फलमाह गोर्धेनोरिति । एषापि द्रव्यान्तरापेक्षा षष्ठी, गोर्धेनोर्धांस इति । ननु किमिह “पोटायुवति—” (७४४—२।१।६५) इति कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा प्राप्तः ? षष्ठीसमास इत्याह । “षष्ठी” (७०२—२।२।८) इति परा प्राप्तिः “पोटायुवति—” इति पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नैतावता “पोटायुवति—” इति निषिध्यं भवति । गोर्धेनुर्यरति गोर्धेनुर्यरति, गां धेनुं धारय गोर्धेनुं चारय इत्यादिषु सावकाशं सूत्रम् । एवं विभक्त्यन्तरे चरितार्थस्य नायमयुक्तः षष्ठीनाम्ना बाधः । एवमिह गोर्धेनोर्धांस इति प्राप्तः षष्ठीसमासः “पूरणगुण—” इति निषिध्यते ॥

७०६ । क्तेन च पूजायान् ॥२।२।१२॥

दो— । “मतिबुद्धि—” (३०८८—३।२।१८८) इति सूत्रेण विहितो यः क्तः तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ‘राजपूजितः’ इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह द्वितीयान्तस्य समासः ।

Words with the sixth case-ending are not compounded with क्तान् words. got from the rule “मतिबुद्धि—” (3089) Thus राज्ञाम् etc., राजपूजितः etc. have राजभिः in the द्वितीया, compounded with पूजितः etc., with क्त in the past as usual.

नित— । ‘न’ इति वर्त्तते । ‘पूजायाम्’ इति क्तस्य विशेषणम् । पूजायाः क्तः तेन इत्यर्थः । क च पूजायां क्तः ? “मतिबुद्धि—” इति सूत्रे । ‘पूजायाम्’ इति तत्सुलोक्तानां सर्वेषामप्यर्थानामुपलक्षणम् । तदाह ‘मतो बुद्धः पूजितो वा’ इति । वर्त्तमाने क्तः । राज्ञामिति “क्तस्य प्र—” (६२५—२।३।६७) इति कर्तरि षष्ठी ॥ अथच वर्त्तमाने क्तस्य अप्राप्ते विधिः, न हि प्राप्तस्य भूते क्तस्य प्रतिषेधः ॥ “पूजितो

यः सुरासुरैः” इत्यादिषु सूतेऽपि प्रयुज्यते । तत्र चतुर्त्वे कर्त्तरि तृतीयैव “न लोक—” (६२७—२।१।६८) इति षष्ठ्याः प्रतिषेधात् । तेन तृतीयासमासे ‘राजपूजितः’ इत्याद्यपि भवति ॥

७०७ । अधिकरणवाचिना च ॥२।२।१३॥

दो— । क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेवासितं गतं भुक्तं वा ।

Words in the sixth case-ending are not compounded with words having क्त in the locative. Thus इदम् etc.

मित— । षष्ठौ ‘क्तेन’ इत्यादिकं सूत्राच्चरन्वितम् । अधिकरणवाचिना क्तेन च षष्ठी न समस्यते इति ॥ आसितमित्यादिषु “क्तोऽधिकरणे—” (३०८७—३।४।७६) इति क्तः । ततः “अधिकरणवाचिनश्च” (६२६—२।३।३८) इति ‘एषाम्’ इत्यत्र षष्ठी ॥

७०८ । कर्मणि च ॥२।२।१४॥

दो— । “उभयप्राप्तौ कर्मणि” (६२४—२।३।३६) इति या षष्ठौ सा न समस्यते । आख्यौ गवां दोहोऽगोपेन ।

Words in the sixth case-ending directed by “उभय—” (624) are not compounded with the corresponding कृदन्त word. Thus आख्यैः etc., where we cannot have the compound योदोहः ।

मित— । ‘न’ इत्यनुवर्त्तते ‘षष्ठी’ इति च । ‘कर्मणि’ इति तु षष्ठ्या न विशेषणं ‘कर्मणि या षष्ठी, सा’ इति । तथा सति निखिलस्या अपि कर्मषष्ठ्याः समासनिषेधो प्रापयते । “द्वजकाभ्यां कर्त्तरि” (७०८) इति च निषेधः पुनः कर्त्तव्यो न भवति ॥ ‘क्तेन’ इत्यनुवर्त्तते ‘कर्मणि विहितो यः क्तः तेनापि सः षष्ठी न समस्यते’ इत्यपि व्याख्यानमसङ्गतम् । सत्यस्मिन् “क्तेन च—” (७०६) इत्यनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् ॥ तदिह सूत्रे चमत् इति-शब्दस्यार्थे व्याख्येया, निपातानामनेकाद्यत्वात् । एवञ्च ‘क्तेन’ इति निवृत्तम् ॥ ‘कर्मणि च’ कर्मणि इति विहिता या षष्ठी सा न समस्यते । कुत्र सा ‘कर्मणि’ इति विहिता ? “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इत्यत्र ॥

७०८ । वृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥२।२।१५॥

दो— । कर्त्तर्यवृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्वष्टा ।
व्रजस्य भर्त्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् ? इच्छूणां
भक्षणमिच्छुभक्षिका । पत्यर्थभर्त्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः
—भूभर्त्ता । कथं तर्हि “घटानां निर्मातुविभुवनविधातुश्च
कलहः” इति ? शेषषष्ठ्याः समास इति कैयटः ।

Words having the sixth case-ending are not compounded with words ending in वृच् or षक् in the कर्त्तृवाच । Thus अपाम् etc. Why say कर्त्तरि ? Witness इच्छुभक्षिका where भक्षिका has षक् in the भाववाच्य and the compound is allowed. In compounds like भूभर्त्ता the word भर्त्तृ in the sense ‘lord’ ‘master’ etc., though with वृच्, is of the याजकादि class, and the समास is allowed (703). What about the compound विभुवनविधातुः in the line “घटानाम्—” ? कैयट says विभुवनस्य विधाता has ऋषे न कर्मणि, hence the समास is not barred,

मित— । ‘कर्त्तर्यं’ इति ‘कर्त्तृवाचि’ इत्यर्थः । ननु वृच् कर्त्तर्येव, तत् कथं
‘कर्त्तरि’ इति फुटोक्तिः ? अकार्यं तत् । तच्च भावेऽपि भवति । ‘कर्त्तरि’ वाच्ये यौ
‘वृजकौ’ ताभ्यां कर्मषष्ठौ न समस्यते ॥ व्रजस्य भर्त्ता इति व्रजस्य पोषक इत्यर्थः न तु
व्रजस्य पतिरिति । पत्यर्थे इष्यते एव समास इत्यनुपदमेव क्यति ‘याजका-
दित्वात् समासः’ इति ॥ भक्षणं भक्षिका । धात्वर्थनिर्द्देशे ष्वल् भावे । भुवो
भर्त्ता पतिः भूभर्त्ता, “याजकादिभिर्य” (७०३—२।२।८) इति समासः ॥ अयं हि
कर्मषष्ठ्याः समासनिषेधः । शेषषष्ठौ तु समस्यते एव । तथा च भवभूतः ‘विभुवन-
विधातुः’ इति ॥

७१० । कर्त्तरि च ॥२।२।१६॥

दो— । कर्त्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः
शायिका । नेह वृजनुवर्त्तते । तद्योगे कर्त्तरिभिहितत्वेन कर्त्तृ-
षष्ठ्या अभावात् ।

Words having the sixth case-ending in the कर्त्तरि are not compounded with words ending in अक । Thus भवतः etc.— It is your turn to sleep. दृच् does not come in here, because, being in the कर्त्तृवाच्य, it cannot give the sixth case-ending to the कर्त्तरि ।

मिति— । 'कर्त्तरि' इति षष्ठा विशेषणम् । कर्त्तरि या षष्ठी तस्या इत्यर्थः । पूर्वसूत्रादक इति इन्द्राङ्गमनुवर्त्तते न च ढलित्यङ्गान्तरम्, असम्भावात् । दृच् कर्त्तर्येव, तेन योगे कर्त्तरि षष्ठाः सुतरामभावः । 'अकेन' इति भावे विहितेन अकेन ॥ शायिका शयनपर्यायः । "पर्यायार्हः—" (३२८८—३।३।१११) इति खल् भावे ॥

७११ । नित्यं क्रौड्राजीविकयोः ॥ २।२।१७ ॥

दी— । एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालक-पुष्पभञ्जिका । क्रौड्राविशेषस्य संज्ञा । "संज्ञायाम्" (३२८६—३।३।१०८) इति भावे खल् । जीविकायाम्—दन्तलेखकः । तत्र क्रौड्रायां विकल्पे, जीविकायां "दृजकाभ्यां कर्त्तरि" (७०८—२।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

A word with the sixth case-ending is compounded with one ending in the affix अक, the compounded being a संज्ञा of some sport or profession. The समास is obligatory (नित्य) । Thus उद्दालक etc., which is the name of a kind of sport. The खल् is भावे by the rule "संज्ञायाम्" (3286). Again दन्त etc., is the designation of a dentist by profession. In the case of sport, the खल् (अक) is भावे, the समास was expected to be optional, this rule makes it obligatory. Implying a profession, the खल् (अक) is कर्त्तरि, and the prohibition "दृजकाभ्याम्—" (709) comes in, but is barred by this rule.

मिति— । इतो निषेधाधिकारः ॥ दृजनेन क्रौड्राजीविकयोः संज्ञा नास्ति, तदाह अकेन इति 'एतयोरर्थयोः' इति क्रौड्रायां जीविकायाश्च वाच्यत्वात् इत्यर्थः ॥ नित्य-

समासत्वादस्त्वपदविग्रहः । उद्दालको वृक्षविशेषः, श्विभातक इति हरदत्तः । तस्य पुष्पाणि उद्दालकपुष्पाणि । तानि भज्यन्ते अस्मां क्रीडायासिति कर्मापपदे श्वुल् अङ्घ्रिकरणे, इति हरदत्तः । अतःपञ्चमन्तरं तु तत् व्याख्यानमात्रत्वेन उपस्थापितम् । इह भावे श्वलन्तेन षष्ठ्याः समास इष्टः । भञ्जिका भञ्जनम् । उद्दालकपुष्पाणां भञ्जनम्, नित्यसमासः । बालानां क्रीडाविशेषस्य संज्ञामावमेतत् न हि तत्र तत्त्वतः पुष्पाणि भज्यन्ते । महाविभाषया भावे अकेन विकृत्यः प्राप्तः, नित्यता विधीयते । कर्त्तरि अकेन निविद्धः समासः (७०६), स चेह नित्यं विधीयते ॥

७१२ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिककरणे ॥२॥१॥

दो— । अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठौसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । 'एकदेशिना' किम् ? पूर्वं नामिः कायस्य । 'एकाधिकरणे' किम् ? पूर्वस्त्वात्प्राणम् ।

पूर्वं, अपर, अधर, उत्तर, denoting parts, are compounded with the word denoting the whole in the sixth case-ending if the whole is a single object and not a collection of distinct objects. This bars षष्ठौसमास (702—2. 2. 8). Thus पूर्वंम् etc., the fore part of the body. Here पूर्वं refers to a part of the entire काय and the काय is a single object ; hence the समास । Similarly अपर etc. Why say 'एकदेशिना'—with the whole ? Witness पूर्वंम् etc, where नामि, not being the whole of which पूर्वं is a part, we have no समास of पूर्वं with नामि ।

मित— । एकीदेश एकदेशः अवयवः । सः अस्ति अस्य इत्येकदेशी अवयवी । तेन । अधिक्रियन्ते अस्मिन् गुणादयो धर्मा इति अधिकरणं द्रव्यम् । एकमधिकरणमेकाधिकरणमेकद्रव्यम्, तस्मिन् सति, तदाह एकत्वसंख्याविशिष्ट इत्यादि । मतान्तर—

‘एकाधिकरणे’ इति ‘एकदेशिना’ इत्यस्य विशेषणम् । तृतीयाद्यैः सप्तमी सौत्री । पूर्वस्य अपरस्य अधरस्य उत्तरस्य पूर्वापराधरोत्तरम् । इन्मैकत्वम् ॥ पूर्वापराधरोत्तरम् एकदेशः एकदेशिना षष्ठान्तेन सह समस्यते एकाधिकरणे सति इत्यन्वयः ॥ पूर्वापर इति प्रथमान्तत्वादुपसर्जनम् । अतः समासे पूर्वादयः प्राक् पतन्ति षष्ठान्तं परम् । तदाह ‘षष्ठीसमासापवादः’ इति ॥ उदाहरणैः पूर्वादीनां पूर्वभागादयः अर्थाः । दिव्योगलक्षणां पञ्चमौ बाधित्वा कायस्य इत्यवयवावयविसम्बन्धे षष्ठी ‘तस्य परमावेद्धितम्’ (८३—८११२) इति निर्देशात् ॥ ‘एकदेशिना’ इत्यनुक्ते तु असति एकदेशिनि अवयवावयविसम्बन्धो नास्ति, तेन ‘पूर्वं नामिः कायस्य’ इत्यत्र ‘नामिः’ इति पञ्चम्येव । नामिर्यत् पूर्वं तत् कायस्य इत्यर्थः । न हि नाभिरिकदेशिनौ । पूर्वं नामिः इति समासस्य न भवति ॥ ‘पूर्वश्चात्राणाम्’ इत्यत्र वितयसन्निधानाभावात् निर्धारणम् । अस्ति च अवयवावयविसम्बन्धः, ततः षष्ठी । अवयवौ तु बहुत्वविशिष्टः, तेन न समासः ॥

दी— । सर्वोऽप्येकदेशः अङ्गा समस्यते, “संख्याविषाय—” (२३८—६।३।११०) इति ज्ञापकात् । मध्याङ्गः । सायाङ्गः । केचित्तु—सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न तु अङ्गैव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन ‘मध्यरात्रः’ ‘उपारताः पश्चिमरात्र-गोचरात्’ इत्यादि सिद्धम्—इत्याहुः ।

All its parts are compounded with अङ्गन् as the whole, not merely the parts पूर्व &c. This is implied by the rule “संख्याविषाय—” (238). Thus मध्याङ्गः etc. Others again contend that parts are compounded with time as the whole, not merely with अङ्गन्, because the implication rests upon generalisation. Thus मध्यरात्र, पश्चिमरात्र etc.

मित— । सर्वोऽपि, न केवलं पूर्वादयः स्वोक्ता एकदेशाः । “संख्याविषाय—” इति सूत्रं ‘सायाङ्ग-’शब्दस्य सिद्धतामाश्रित्य प्रवर्तते । कथं पुनस्तस्य सिद्धिः ? साय इति सो अन्तकर्मणि इति दैवादिकस्य अधिकरणे ध्वनि रूपम् । सौवतेऽस्मिन्निति

सायः चरमा भागः । भागस्य भागवता अमिद्विवक्षया सायश्च तद्वक्ष्ये इति कर्मधारये सायाहः इति भवति न तु सायाङ् इति । अङ् साय इति विग्रहे तु षष्ठीसमासे अहःसाय इति प्राप्नोति । एकदेशिसमासे एव सायाहन् टच् इति स्थिति “अङ्गोऽङ् एतेभ्यः” (७६०—५।४।८८) इति सायाह्णशब्दः सिध्यति । एवं कृत्वा ज्ञापकता भवति पूर्वादिव्यतिरिक्तोऽप्येकदेशः समस्यते इति । ततो मध्यमङ् इति विग्रहे मध्याङ् इत्यपि साधु । ननु “संख्याविभाय—” इति सूत्रेण ‘साय’ इति एकदेशविशेषस्यैव समासो ज्ञाप्यते कथं पुनर्भवान् विशेषपरमपि सामान्यत आह ‘सर्वोऽप्येकदेश’ इति ? उच्यते—ज्ञापकमिह विशेषपरमपि सामान्यमपेक्षते इति ॥ यद्येवमेकदेशे सामान्यापेक्षा, एकदेशिनि अपि किं सा न स्यात् ? तदस्तु सामान्यापेक्षा एकदेशिनि अपि । तेन इदं भवति विशापितम्—“सर्वोऽपि एकदेशः, न केवलं पूर्वादयः, सर्वेषांपि कालीन एकदेशिना, न केवलमह्ना, समस्यते” इति । ततश्च मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः, पश्चिमं शेषः रात्रेः पश्चिमरात्रः, इत्यादि सिध्यति । इह रात्र इति अच् समासान्तः (७८०—५।४।८०), पुंस्त्वम् (८१४—२।४।२६) ॥

७१३ । अर्धं नपुंसकम् ॥२।२।२॥

दो— । समांशवाची अर्धशब्दो नित्यं क्लीबे । स प्राग्वत् ।

The word अर्ध meaning ‘half’ is always in the neuter. It is optionally compounded with the whole in the sixth case-ending. Now if we compound अर्धं पिप्पल्याः we expect अर्धपिप्पलिः because पिप्पली here is an उपसर्जन and becomes ऋस्त्व by “गोस्त्रियोः—” (656—1. 2: 48) Hence—

मिंत— । “अर्धं समीशके” इत्यमरः । तदाह ‘नित्यं क्लीबे’ इति ॥ प्राग्वदिति एकदेशिना समस्यते एकाधिकरणे सति इति खल्यते । अर्धं पिप्पल्या इति वाक्ये अर्धं प्रधानं पिप्पलीत्यप्रधानमुपसर्जनम् । शास्त्रतश्च अर्धं पिप्पल्यास्तिष्ठति, अर्धं पिप्पल्या भुङ्क्ते, अर्धेन पिप्पल्यासृष्यति इत्यादिषु पिप्पलीशब्दे नित्यषष्ठीदर्शनात्

“एकविभक्तिः—” (६५५—१।२।४४) इति तस्य उपसर्जनत्वमेव । ततः समासे
 “शोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ङखत्वे अर्धपिप्पलीः इति प्राप्ते—

दो—। “एकविभक्तावषष्ठान्तवचनम्” (वार्त्तिक) ।
 एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषधः । ‘तेन पञ्चखट्वी’
 इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याअर्ध-पिप्पली । स्त्रीवे किम् ?
 ग्रामार्धः । द्रव्यैक्ये एव अर्धं पिप्पलीनाम् ।

The sixth case-ending even though invariable, does not make an उपसर्जन । Thus the ई of पिप्पली is not shortened and the form is अर्धपिप्पली । This prohibition relates to the एकदेशिसमास only. Hence पञ्चानां खट्वानां समाहारः gives an optional form पञ्चखट्वी । Why speak of the neuter अर्धं ? Witness ग्रामार्धः where we have the ordinary षष्ठीसमास with अर्धं, meaning a part only, in the masculine. All this is the case of a single object only. Thus there is no एकदेशिसमास in अर्धं पिप्पलीनाम् with पिप्पली in the plural.

नित—। एकविभक्तौ विषये यदुक्तं तत्र षष्ठ्यान्तस्य अवचनमनुक्तिः, अथेति
 शेषः । यद्वा—तत् षष्ठ्यान्तस्य षष्ठ्यान्तवर्जितस्य वचनमिति मन्तव्यम् । एकविभक्तौ
 उपसर्जनसंज्ञा उक्ता, सा षष्ठां विभक्तौ न भवतीत्यर्थः । तेनैह षष्ठ्यान्तपिप्पलीशब्दो
 नोपसर्जनम् । अतो न ङस्त्वः, ‘अर्धपिप्पली’ इति च रूपम् ॥ भवतु, पञ्चानां खट्वानां
 समाहार इति वाक्ये द्विगौ, ‘पञ्चखट्वी’ इति प्रातिपदिके जाते, “आवनो वा”
 (सू ८१२—वा) इति वैकल्पिके स्त्रीत्वे, यदा नपुंसकं तदा “ङस्त्वो नपुंसके—”
 (३१८—१।२।४७) इति ङस्त्वत्वे पञ्चखट्वम् । स्त्रीत्वपक्षे ‘खट्वानाम्’ इति
 षष्ठ्यान्तत्वाद् उपसर्जनता नास्ति । तेन ङस्त्वो न, पञ्चखट्वा इत्येव रूपम् । “द्विगौः”
 (४७८—४।१।२१) इति ङीप्, तु न, अदन्तस्यैव हि यत्, न तु आदन्तस्यापि । भाष्य
 मुनः पञ्चखट्वीति दृश्यते । तदाह—अयं षष्ठ्यान्तस्य उपसर्जनसंज्ञानिषधे एकदेशिसमासे

एव प्रवर्तते नान्यत् । तेन द्विगौ सिद्धा संज्ञा । उपसर्जनप्रत्यये च पञ्चसूत्र इति व्यति
अदन्तत्वात् ङीप् पञ्चसूत्रीति भाव्यं सङ्गच्छते ॥ यामाई इति षष्ठीसमासः । यामस्य
भागमात्रं नाईम् ॥

७१४ । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्व्याख्यन्यतरस्याम् ॥२१॥३॥

दी— । एतानि एकदेशिना सह प्राग्वद्धा । द्वितीयं भिक्षाया
द्वितीयभिक्षा । ‘एकदेशिना’ किम् ? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षु-
कस्य । अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात् “पूरणगुण—” (७०५—
२।२।११) इति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

The words द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, तुर्व्य are optionally compounded
with an एकदेशिन् as before. Thus द्वितीयम् etc.—the second
portion of the alms. Why say एकदेशिना ? Witness द्वितीयम् etc.—
The beggar's second half of his alms—where there is no समास ।
The word अन्यतरस्याम् in the rule makes the एकदेशिसमास optional
with षष्ठीसमास । This implies that the prohibition “पूरणगुण—”
(705) is barred in this case. Hence भिक्षा etc.—half of the alms.

मित— । एकदेशिना इत्यस्ति एकाधिकरणे इति च । भिक्षाया एकदेशित्वे
द्वितीयमिति द्वितीयौ भागः यथा पूर्वमिति पूर्वो भागः ॥ प्रत्युदाहरणे भिक्षुकस्य
भिक्षाया द्वितीयं द्वितीयो भागः इत्यन्वयः । तव द्वितीयं भिक्षुकस्य इति न एकदेशि-
समासः । कुतः ? भिक्षुकस्य इति शेषे षष्ठी । भिक्षाया यद्वितीयं तस्य स्वामी भिक्षुकः ।
एवम् अवयवावयवविसम्बन्धाभावात् समासाभावः ॥ अन्यतरस्यामिति विकल्पं बोधयति ।
कस्य विकल्पः ? न हि वाक्यस्य, स च “विभाषा” (६६५—२।१।११) इति महा-
विभाषयैव सिद्धः । तत् षष्ठीसमासेन विकल्पः । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा
‘भिक्षाद्वितीयं वा ॥ ननु द्वयोः पूरणं द्वितीयमिति पूरणप्रत्ययान्तेन कथं षष्ठीसमासः ?
‘अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात् “पूरणगुण—” (७०५—२।२।११) इति निषेधो नैव
प्रवर्तते ॥

७१५। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥२।२।४॥

दो—। पक्षे “द्वितीया श्रित—” (६८६—२।१।२४) इति समासः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः—जीविकाप्राप्तः। आपन्नजीविकः—जीविकापन्नः। इह सूत्रे ‘द्वितीयया अ’ इति क्त्वा अकारोऽपि विधोयते, तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका—आपन्नजीविका।

प्राप्त and आपन्न are optionally compounded with a द्वितीयान्त word, the alternative being a compound by “द्वितीया श्रित—” (686). Thus प्राप्तो जीविकाम् yields प्राप्तजीविकः by this rule and जीविकाप्राप्तः by ‘द्वितीयाश्रित—’। Similarly आपन्न etc. Here द्वितीयया in the rule is a सूत्र of द्वितीयया and अ following. The अ thus obtained goes with प्राप्त and आपन्न, the sense being that प्राप्त and आपन्न will become अकारान्त when compounded by the rule. This makes no difference when प्राप्त and आपन्न are in the masculine; but in the feminine प्राप्ताजीविका, the form expected, is replaced by प्राप्तजीविका etc.

मित—। इत एकदेशिसमासः। अन्यतरस्यामित्यस्ति। प्राप्तशब्दः आपन्नशब्दश्च द्वितीयान्तेन सङ्ग वा समस्यते इत्यर्थः। तेन “द्वितीया श्रित—” इत्यनेन विकल्पः। तदाह ‘पक्षे—’ इत्यादि॥ प्राप्तो जीविकामिति वाक्ये अनेन प्राप्तापन्नयोः प्रथमानिर्दिष्टयोः पूर्वनिपाते प्राप्तजीविका इति स्थिते “एकविभक्ति—” (६५५—१।२।४४) इति जीविकाशब्दस्य उपसर्जनत्वे “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ऋस्त्वः “विश्वप्राप्त—” (सू. ८११—वा) इति परवर्जित्वापवादः। ततः प्राप्तशब्दाभ्यात् स्त्री प्राप्तजीविकः॥ “द्वितीयया अ” इति छेदि—‘प्राप्तापन्ने द्वितीयया’ अन्यतरस्यां समस्यते ‘अ अ’ प्राप्तापन्नयोर्भवति इत्यन्वयः॥ ननु प्राप्तापन्ने अदन्ते एव, तत् क्षिमेनेन अकारेण क्रियते? एतदर्थं स्त्रियामुदाहरति। जीविकां प्राप्ता इति वाक्ये प्राप्तजीविका इति स्थिते प्राप्तशब्दस्य अकारः—प्राप्तजीविका। उपसर्जनञ्च स्त्री प्राप्तजीविक। स्त्रियाः

टापि प्रातर्जीविका ॥ 'प्रातापन्नि' अ च' इति छेदः, अप्रमत्तत्वं सौम्यम्, इति तु भाष्याशय इति नागेशः ॥

७१६ । कालाः परिमाणिना ॥ २।२।५ ॥

दो— । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । द्वयहजातः । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयहः । द्वयहो जातस्य इति विग्रहः ।

Words meaning time are compounded with what is measured in time. Thus मासजातः—born a month ; द्वयहजातः—born two days. In the latter case द्वयह is first obtained as a समाहार द्वय, and then द्वयहो जातस्य is the वाक्य । विग्रहे is a misreading.

मित— । परिमाणं कालपरिमाणमस्तीति परिमाणी । 'परिच्छेद्य' परिमेयम् ! 'कालाः' मासादयः परिमाणानि 'परिमाणिना' तेनैव कालिन यत् परिमितं तेन समस्यन्ते इत्यर्थः ॥ परिमाणपरिमाणिसम्बन्धे परिमाणिनि षष्ठी । षष्ठानेन समासः । तदाह—मासो जातस्य इति । इह वाक्ये मासः प्रधानम्, समासे तु प्रधानं जात इति । एवं हस्तिवियहयोर्मिश्रायत्वे गमकता नास्ति तथापि वचनबलात् समासः । केचित्तु 'मासो जातस्य यस्य सः' इति पठन्ति, अपपाठः सः । एतदुत्तरवत् स्फुटीभविवन्ति ॥ द्वयह इति "न संख्यादिः—" (७८३—५।४।८८) इति अह्नादेश-प्रतिषेधः । "रावाह्नाहाः—" (८१४—२।४।२६) इति पुंस्त्वम् । 'द्वयोरङ्गोः—' इत्यादि द्वयहजातशब्दस्य विवरणम् । 'विग्रहः' इत्येव 'विग्रहे' इति अन्ये पठन्ति तदसमञ्जसम् । सप्तमी च उत्तरेण सम्बन्धं कथयति, तत्तु न सङ्गच्छते । उत्तरस्य हि बहुनां तत्पुरुषो विषयः । तव 'द्वयहो जातस्य' इति द्विपदविग्रहो विरुद्ध एव । वस्तुतस्तु 'द्वयहो जातस्य' इति 'द्वयहजातः' इत्यस्यैव विग्रहः । एवं सति मन्वे पूर्ववापि 'मासो जातस्य' इत्येव विग्रहो दर्शितो दोषितेन लेखकेभ्यो ज्ञेयत्वं 'यस्य सः' इति प्रचितम् ॥

दी— । “उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बह्वनां तत्पुरुषोपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । इ अहनीं जातस्य यस्य स (?) द्वाहजातः । “अह्नोऽह्नः—” (७८०—५।४।८८) इति वक्ष्यमाणः अह्नादेशः । पूर्वत्र तु “न संख्यादेः समाहारे” (७८३—५।४।८८) इति निषेधः ।

Special provision has to be made for a तत्पुरुष of more than one पद with a view to secure द्विगु compounds with an उत्तरपद meaning something measured by what is denoted by the द्विगु । Thus द्वाहजातः—born two days. Here इ अहनीं जातस्य are compounded all at the same time, the whole being a तत्पुरुष and the first two members forming a द्विगु । अहन् becomes अह्न by ‘अह्नोऽह्नः—’ (790). In द्वाहजातः there is no अह्न because of the prohibition “न संख्यादेः—” (793).

मित— । ‘सुप्तुपा’ इत्यस्ति । तत्र एकत्वं विवक्षितमित्युक्तं प्राक् । ततः एकं सुबन्तमपरेण सुबन्तेन एवैवैव समस्यते इत्यर्थो लभ्यते । तथा सति ‘इ अहनीं जातस्य’ इति विपदतत्पुरुषो दुर्लभः । तदाह—‘परिमाणिना उत्तरपदेन सहेव युगपत्, परिमाणिवाचके उत्तरपदे सति इत्यर्थः, पूर्वयोः पदयोः द्विगोः सिद्धये बह्वनां पदानां ‘तत्पुरुषस्य उपसंख्यानं’ कर्तव्यम् इत्यर्थः ॥ इ अहनीं जातस्य इति विग्रहे समुदायस्य तत्पुरुषसंज्ञा । आयथेय द्विगुसंज्ञा । द्विगुश्च तत्पुरुषमेव । तेन इ अहनी इत्यतः परं तदवयवः समाधानद्वयं प्राप्नोति । तस्मिन् सति अह्नोऽह्नः—‘इत्यह्नादेशे द्वाहजातः । इहापि ‘इ अहनीं जातस्य’ इत्यतः परं ‘यस्य सः’ इति प्रक्षिप्तमिवाभाति ॥ द्वाहजात इत्यत्र तु नहि वयाणां युगपत् समासः । पूर्वयोः समाहारात् परं तृतीयैव समासः । तेन “न संख्यादेः—इत्यह्नादेशनिषेधः ॥

७१७ । सप्तमी शौण्डेः ॥ २।१।४० ॥

दी— । सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । “—अध्नुत्तरपदात्—” (२०७६—५।४।७) इति खः । ईश्वराधीनः ।

A word with the seventh case-ending is optionally compounded with words listed with शीङ्ग leading. Thus अक्षेपु etc.—adept at dice. The word अधि occurs in this list ; hence ईश्वराधीनः—dependent upon God, or a master. In this example the तद्धित affix ख is compulsory by “—अध्युत्तर—” (2079).

मित—। शीङ्ग इति आसक्त उच्यते । शीङ्गादिषु अधिशब्दः पठ्यते । तत्र समासे ‘ईश्वरे अधि’ इत्यत्र नित्यं खप्रत्यये ईश्वराधीनः । “अधिराश्वरे” (६४४—१।४।६७) इति कर्मप्रवचनीयता । “—यस्य चेश्वरवचनम्—” (६४५—२।१।८) इति कर्मप्रवचनीययोगे सप्तमी ॥ ‘शीङ्गेः’ इति बहुवचननिर्देशात् आकृतिगर्भोयम् इति कैयट—वर्हमानादयः ।

७१८ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धश्च ॥२।१।८१॥

दी—। एतैः समस्यन्तं प्राग्वत् । साङ्गाश्वसिद्धः ।
आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ।

A word in the सप्तमी is compounded optionally with सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध । Thus साङ्गाश्व etc.—Attained success in Samkasya etc.
मित—। सङ्गाशेन केनचित् सुनिना निर्वर्चितं वनं साङ्गाश्वम् । चातुरधिकोऽश्वः (१२८२—४।२।८०) । तत्र सिद्धः तपसा लब्धसिद्धिः साङ्गाश्वसिद्धः । एवमातपे शुष्क इत्यादि ॥

७१९ । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥२।१।८२॥

दी—। ध्वङ्क्षवाचिना सह समस्यन्तं समस्यते निन्दायाम् ।
तोर्ये ध्वाङ्क्ष इव तोर्यध्वाङ्क्षः । तोर्यकाक इत्यर्थः ।

A word in the सप्तमी is optionally compounded with words meaning a crow if censure is implied thereby. Thus तोर्यध्वाङ्क्ष, तोर्यकाक etc. which imply desultory habit and therefore censure.

मित—। ध्वाङ्चः काकः । अर्थग्रहणमेतत्, तदाह ध्वाङ्चवाचिना इति । चेपी
निन्दा ॥ वियहे 'इव' इति सादृश्यमुक्त्वा निन्दामाह न तु वाक्याङ्गं सत् । तीर्थे व्रतस्ततो
बलिभक्षणार्थं धावन्नवस्थितः काकः । एवं यो गुरुकुले चिरं न वसति सोऽपि
सादृश्यात् तीर्थकाक इत्युच्यते । अनवस्थितता तव निन्दा ॥

७२० । कृत्यै ऋणे ॥२।१।४३॥

दी—। समस्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकैः ।
मासेदेयम् ऋणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णे गेयं
साम ।

A word in the सप्तमी is compounded with a word ending
in a कृत्य affix to imply the inevitable or unavoidable character
of something. Thus मासेदेयम् to be paid back in a month.
The rule has ऋण—debt; this stands for anything unavoidable
like the repayment of a debt. Thus पूर्वाह्णे गेयम्—to be chanted
in the morning.

मित—कृत्या यदादयः । तेषु च यत्प्रत्यय एव इह दृश्यते । तदन्तविधिना
यत्प्रत्ययान्ता गृह्यन्ते । तादृशानां शब्दानां बहुत्वात् बहुवचनम् ॥ मासेदेयमिति
“तत्पुरुषे कृति—” (८७२—६।१।१४) इति सप्तम्या अलुक् ॥ ऋणमिति न
केवलऋणमेव, अपि तु यत् यत् ऋणनिर्यातनमिव अवश्यकर्तव्यं तत् सर्वस्योपलक्ष-
णम् । तदाह आवश्यक इति नियोगेति च । तेन सिद्धं पूर्वाह्णे गेयमिति ॥

७२१ । संज्ञायाम् ॥२।१।४४॥

दी—। समस्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन
संज्ञानवगमाच्चित्यसमासोऽयम् । अरख्ये तिलकाः । वनेकशेरुकाः ।
“हलदन्तात् सप्तम्याः—” (८६३—६।३।८) इत्यलुक् ।

A word in the सप्तमी is compounded with a syntactically
connected सुबन्त word to imply a proper name. A वाक्य does

not give one the impression of a proper name, hence the सप्तमी here is obligatory. Thus अरखे तिलकाः a kind of flower, etc. The सप्तमी is retained, not elided, by the rule “हलदन्तात्—” (966).

मित— । ‘वाक्येन संज्ञा—’ इत्यादि व्याख्यातं प्राक् (६७५) । अरखे तिलकाः इत्यादयः पुष्पमेदाः । संज्ञाशब्दा एते न हि योगार्थं नैव व्यभिचरन्ति । तेन अरखे एव जातानि पुष्पाणि इति न ॥

७२२ । क्तिनाहोरात्रावयवाः ॥२।१।४५॥

दी— । अह्नो रात्रे च अवयवाः सप्तम्यन्ता क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्नकृतम् । अपवरात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? अहिं न दृष्टम् ।

Words indicating stages of day or night and in the सप्तमी are optionally compounded with words ending in क्तप्रत्यय । Thus पूर्वाह्ण etc. Why say ‘अवयव’ ? Witness अहिं दृष्टम् uncompound- ed, अहिं referring to the day in general not to any particular stage of it.

मित— । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । तस्य अवयवाः । पूर्वाह्ण इति अहः पूर्वाह्णम् अवयव एव । अपररात्र इति रात्रेर्द्वितीयाह्णम् अवयवः ॥

७२३ । तत्र ॥२।१।४६॥

दी— । ‘तत्र’ इत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

The word तत्र, which is in the सप्तमी when implying an अधिकरण, is optionally compounded with a क्तान्त word. Thus तत्रभुक्तम्—the meal taken there.

मित— । ‘तत्र’ इति स्वार्थिकस्त्वल् । स्वार्थश्च सप्तम्यर्थः । अधिकरणे सप्तमी । सप्तम्यर्थोऽपि प्रत्यये पुनः सप्तमी तदाह सप्तम्यन्तमिति ॥ इदं हरदत्तादीनाम् । अन्ये तु स्वार्थिकेन सप्तम्यर्थेन उक्तत्वात् न पुनः सप्तमी । सप्तम्यन्तमिति तु सप्तम्यन्तसदृशमित्यर्थः इति मन्यन्ते । भुक्तमिति भावे क्तः ॥

७२४ । क्षेपे ॥२।१।४७॥

दी— । समस्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्त-
नकुलस्थितं त एतत् ।

A word in the समस्य is optionally compounded with a क्तान्त word to imply censure. Thus अवतप्तनकुलस्थितम् etc.—This of yours is like the stand of a weasel at a heated spot.

मित— । नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । भावे क्तः । अनुक्ते कर्त्तृणि द्वितीया ।
“कर्त्तृकरणे—” (६८४—२।१२२) इति समासः ॥ इष्ट क इति क्तम् । “कृदयङ्गो
नतिकारकपूर्वस्यापि यङ्गम्” इति परिभाषया ‘नकुलस्थितम्’ इति कर्त्तृकारक-
पूर्वोपि क्तप्रत्ययः ‘क्तेन’ इत्यनुवृत्त्या गृह्यते । अवतप्ते नकुलस्थितमिति विग्रहे
“तत्पुरुषे कृति—” (८७२—६।३।१४) इत्यलुक् ॥ ते एतदिति त एतत् । यथा
तस्मै देशे नकुला न क्षिरे तिष्ठन्ति तथा स्वमपि कर्म आरभ्य एव ततो निवृत्तः ।
इत्यनवस्थितता एवाव निन्दा ॥

७२५ । पात्रे समितादयश्च ॥२।१।४८॥

दी— । एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रे समिताः । भोजन-
समये एव सङ्गता न तु कार्य्ये । गेहेशूरः । गेहिनर्दी । आकृति-
गणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया
प्रवेशो न । परमाः पात्रे समिताः ।

Words, listed with पात्रे समित leading, are irregularly formed समस्य compounds implying censure. Thus पात्रे समिताः implies appearance when plates are laid i. e. at meals, and disappearance when it is time for work. Similarly गेहेशूरः गेहिनर्दी etc., are applied to an arm-chair hero. The list is not a closed one and is added to from usage. The न in the rule is emphatic—पात्रे समित etc. only and not also compounds made up

with पात्रेऽसमित etc., as constituents. Thus परमाः पात्रेऽसमिताः must stand uncompounded.

मित—। चिपे इत्यनुवर्त्तते । पात्रे भोजनपात्रे एव समिताः सम्प्राप्ताः कार्य-
काले भद्रस्था इति निन्दा ॥ एवं गेहे स्वगृहे एव शूरो नर्दनशीलो वा न तु रणे
इति निन्दा ॥ आकृत्या गण्यते संख्यायते इति आकृतिगणः । कर्मणि घञ् । प्रथोमे
दर्शनेन एषां गणनिर्णयः न तु पाठादित्यर्थः ॥ 'चकार—' इत्यादि व्याख्यातं
प्राक् (६७१) । पात्रेऽसमित एव साधुः इत्यवधारणम् । समासान्तरे प्रविष्टः । पात्रे-
समितः न साधुरित्यर्थः तथा च कौस्तुभः “चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः समासान्तरे
घटकतया प्रवेशोभाभूत्” ॥ सर्वत्र “तत्पुरुषे कृति—” (६७२—६:३:१४) इति
सप्तम्या अलुक् । इहैव निपातनादलुगित्यर्थः ॥

७२६ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥

२:१:४८ ॥

दो—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६—२:१:५७) इति
सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य “दिक्संख्ये
संज्ञायाम्” (७२७—२:१:५०) इति नियमबाधनार्थञ्च । पूर्वं
स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः ।
जरन्त्रेयायिकाः । पुराण-मीमांसकाः । नव-पाठकाः ।

केवलवैयाकरणाः ।

Words expressive of what is antecedent and the words एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल, are compounded with collocative (समानाधिकरण) words. The compounds here intended are available by “विशेषणम्—” (736); the object of the rule is to restrict the lead in the compound to these particular words, and also in the case of एक, to remove the restriction introduced by “दिक्संख्ये—” (727). Thus स्नातानुलिप्तः—first bathed next anointed. Similarly एकनाथः—the sole master ; सर्वयाज्ञिकाः—all sacrificers ; जरत् etc.—old logicians ; पुराण etc.—old ritualists ; नव etc.—young reciters ; केवल etc.—mere grammarians.

सिद्धिः । अधिकरणं द्रव्यम्, पदार्थः । समानमधिकरणस्य समानाधिकरणम् एकपदार्थनिष्ठम् ॥ पूर्वः कालो यस्य पूर्वकालः तदाचकः शब्द इत्यर्थः । पूर्व इत्यापेक्षिकः । तदपेक्षया पूर्वत्वं तत्तन्निधाने एव पूर्वशब्दः । एवं परकालक्षये संज्ञा न्ययमग्नं सम्पादयति—पूर्वकालिकार्थवाचकः शब्दः एकद्रव्यनिष्ठेन परकालिकार्थ-
वाचकशब्देन समस्यते । एकादयस्य शब्दाः एकद्रव्यनिष्ठेन शब्दान्तरेण समस्यन्ते ॥ ननु 'आलांशति विशेषणम् 'अनुलिप्त' इति विशेष्यम् । तत् "विशेषणं विशेष्येण" इति सिद्ध एकांशात्तत्त्वमिति इति, किमेतेन सूत्रेण ? उच्यते—वक्तु विवक्षाधीनो विशेष्यविशेषण-
भोक्तृभोज्यनुलिप्तेषु केचित् आलाः केचिदस्मात्ता इति विवक्षायां स्मात् इति अनुलिप्तस्य विशेषणं भवति । यदा तु स्मातेषु केचिदनुलिप्ताः केचिच्च न, इति विवक्षा तदा अनुलिप्त इति स्मात्तस्य विशेषणं जायते समासस्य अनुलिप्तस्मात् इत्येव सम्पादयते ।
तत्तु नैव । अतो नियमः क्लियते पूर्वकाल एव विशेषणं परकाल एव विशेष्यम् । पूर्वकालस्य पूर्वनिपातो भवति । तदाह—'पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्' इति ॥
एकशब्दस्य संख्यावाचो न मुख्यार्थकः । संख्यायाः "दिक्संख्ये—" इति संज्ञायामिव कर्माधिकरणे इति नियमः । तत् एकनाथः, एकवीरः इत्यादयः असंज्ञायामपि यथा संज्ञासंख्ये । 'पुराण' इति शब्देन निपातनात् न तुट् । "अवाधकान्धपि निपातनात्" इति 'पुरातन' इत्यपि भवति ॥ तच्चैव इत्यर्थे याज्ञिकनैयायिकौ ठकि, सीमांमुको वृत्ति, वैयाकरणः अणि ॥ जरन् इहः । पुराणशब्दसाहचर्यात् 'नव' इति नूतनार्थकम् ॥

७२७ । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ २।१।५० ॥

दीर्घाणि 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्ते रधिकारः । 'संज्ञायामेव' इति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह उक्तं । पञ्चब्राह्मणाः ।

Words meaning some दिक् or some संज्ञा are compounded with the corresponding noun (विशेष्य) only when the compound is intended as a संज्ञा । The condition समानाधिकरणेन continues

to the end of the section. Now, दिक् and संज्ञा are attributives, hence can be compounded by the rule “विशेषणं विशेष्येण—” (736—2. 1. 57), hence this rule has to be interpreted as restrictive, allowing the compound only when it is a संज्ञा । Thus पूर्वेषु etc.—East Isukamasami, सप्तर्षयः—The constellation Ursa Major ; but no compounding in उत्तराः etc.—the trees to the North, पञ्च etc.—five Brahmanas.

मित—। दिग्वाचकाः संख्यावाचकाश्च शब्दाः संज्ञायामिव समाभाधिकरणेन समस्यन्ते । “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६) इति सिद्धे समासे नियमार्थोऽवमारम्भः । विशेषणं यो दिग्वाचकः संख्यावाचकश्च शब्दः तस्य “विशेषणं विशेष्येण—” इति कर्मधारये कर्त्तव्ये संज्ञायामिव कर्त्तव्यो नान्यथा । कर्मधारये एवायं नियमः नैन पञ्चगुः इति बहुव्रीहौ, पञ्चगवमिति च द्विगौ सिध्यति ॥ कथं “दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी” “तत्पूर्वभर्त्रे वितथप्रयत्नः” “पूर्वजन्मधनुषा समागतः” इत्यादयः ? नैते दिक्षु प्रयोगाः । क्व तर्हि ? कालौ । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” (८५७—८।४।२), “तद्धिमाद्योत्तरपद—” (७२८—२।१।५१), “अलुगुत्तरपदे” (८५८—६।३।१) इत्यादिषु च देशे ॥

७२८ । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥२।१।५१॥

दी—। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते “दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः” (१३२६—४।२।१०७) इति जः । आपरशालः ।

If the object is to attach a तद्धित, or if there is an उत्तरपद following, or again if समाहार is indicated, words implying दिक् or संख्या may be, optionally, compounded with a collocative (समाभाधिकरणे) word. Thus पूर्वेषु etc.—born in the eastern

room—is the वाक्य of a तद्धित in the sense तत्र भवः । The rule “दिक्पूर्व—” (1328) directs अ ; but to attach it we want a प्रातिपदिक by compounding पूर्वस्यां शालायाम् । The समास may therefore be allowed. Hence पौर्वशालः । Similarly आपर eic.

मित— । तद्धितः अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तस्मिन् विषये, किञ्चयत् किञ्चिदुत्तर-
पदं परं यत्र तत्र, एवं समाहारो यदा वाच्यस्तदा च. दिक्संख्ये समानाधिकरणेन वा
समस्येति इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् ॥ तद्धितार्थमुदाहरति पूर्वस्यामित्यादि । अ कर्त्तव्य
समासः । असति समासे प्रातिपदिकत्वाभावात् “व्याप्प्रातिपदिकात्” (१८३—
४।१।१) इति विहितस्तद्धितो न स्यात् । सति समासे आदिद्विजिः—पौर्वशालः ॥ इत-
उत्तरम् ‘आपरशालः’ इत्यतः प्राक् सुद्रितेषु पुस्तकेषु “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः”
इति वार्त्तिकं दृश्यते । उत्तरपदीदाहरणविषयकं तत् ‘इह तु ‘पुंवद् कर्मधा—’
(७४६—६।३।४२) इत्यपि सिध्यति तदिदं वार्त्तिकमुपरिष्ठाद्विषयम् ॥

दी— । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” (वार्त्तिक) ।
पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे वद्व्राहो कृते प्रियाशब्दे उत्तर-
पदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः—
पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्ति—अनभिधानात् ।
संख्यायास्तद्धितार्थे—षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च
गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे
प्राप्ते—

In any sort of a वृत्ति, a सर्वनाम will appear in the masculine
form. Thus पूर्वा शाला etc. gives a बहुव्रीहि of the three words
पूर्वा, शाला, प्रिया । Hence, this being a वृत्ति, the feminine form
पूर्वा is replaced by the masculine पूर्व । Also with प्रिया as
उत्तरपद the preceding two make a तत्पुरुष । The आ in शाला
is therefore of a high pitch—पूर्वशालाप्रियः । दिग्वाचक words
give no sense with a समाहार, hence no examples. As an

example of संख्या in तद्वितार्थे we have षष्ठां &c, giving षष् in the sense तस्यापत्यम् । Hence compounding षष्ठात् + षष् = षाष्ठातुरः where मात् become मातु by “मातुरुत्संख्या—” (1118—4.1. 115) and र comes in by “उरण्—” (70—1. 1. 51). For an instance of उत्तरपद, if we compound पञ्च etc., into a बहुव्रीहि of the three पञ्च, गावः, धनम् then the तत्पुरुष, in पञ्च गावः being optional, we get, where there is no तत्पुरुष, the undesirable form पञ्च-गोधनः । Hence—

मित— । इह बहुव्रीहि ‘पूर्वा’ इति पूर्वपदं ‘शाला’ इति मध्यपदं ‘प्रिया’ इति चोत्तरपदम् । पूर्वमध्ययोस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिणा समकालमेव भवति, तेन शालाशब्दस्य उत्तरपदसंज्ञा न. नापि तस्मिन् परतः पूर्वाशब्दस्य पुंवङ्गावः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—६।३.३४) इत्यत्र हि ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकारोऽस्ति । अत आह “सर्व-नाम्नो वृत्तिमात्रे—” इति ॥ पूर्वमध्ययोस्तत्पुरुषे शालाशब्दस्य अन्य आकार उदात्तो भवति, असति तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञेण पूर्वशब्दस्य ऊकार उदात्तः स्यात् ॥ ‘दिक्षु’ इति विषयसप्तमी । दिक्षु विषये समाहारो नास्ति न सम्भवति । अनेकस्य एकवचनं समाहारः । अनेकत्वञ्च इत्यादिभिः संख्याशब्दैरेव प्रतीयते न दिक्शब्दैः । तदाह—अनभिधानादिति । एवंविधे दिक्शब्दः समाहारार्थे नाभिधत्ते इति भावः । तेन समाहार इह नोदाह्रियते ॥ षाष्ठातुर इति “मातुरुत्—” (१११८—४।१।१५) इत्युत् । “उरण्—” (७०—१।१।५१) इति रः ॥ विकल्पे प्राप्ते इति मङ्गाविभावया विकल्पः प्राप्तः । तेन पक्षे तत्पुरुषाभावः स्यात् । तदा च पञ्चगोधन इत्यनिष्टमापद्यते । तदाह—

दी— । “इन्द्रतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्”
(वार्त्तिक) ।

In a इन्द्र or a तत्पुरुष, with an उत्तरपद outside either, the समास is obligatory. Hence the तत्पुरुष is compulsory in पञ्च गावो धनं न्यस्य सः । We now look forward—

मित— । उत्तरपदे परे पूर्वमध्ययोः यो हन्ः यश्च तत्पुरुषः तस्य नित्यसमास-
संज्ञा वक्तव्या । नित्याविव तौ न वैकल्पिकौ । तेन पञ्च गवो धनमस्य इत्यत्र पञ्च-
गाव इत्यंशे नित्ये तत्पुरुषः—

७२८ । गोरतद्धितलुकि ॥५॥५॥८२॥

दी— । गोऽन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् समासान्तः । न
तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः—

A तत्पुरुष ending in गो will have टच् affixed to it as a part
of the compound, but not if some तद्धित affix disappears from
it. Thus attaching टच् after the तत्पुरुष portion पञ्चगो above, we
get पञ्चगो + टच् + धन = पञ्चगवधनः । As an instance of समाहार let
us take the statement of पञ्चानां गवां समाहारः—

मित— । पञ्चगो इत्यत्र उत्तरं टचि कृते पञ्चगव इति जावम् । ततश्च पञ्चगवधन-
इत्येकमेव रूपं न च पञ्चगोधन इत्यपि ॥ इन्द्रपक्षे वाक् च द्वयश्च प्रिया अस्य इति वाक्ये
पूर्वमध्ययोः समाहारं “इन्द्राक्षु—” (८२६—५॥४१०६) इति टचि वाग्-द्वयद्विप्रियः ॥
समाहारस्य उदाहरणं प्रति पञ्चानां गवां समाहार इति स्थितिः—

७२० । संख्यापूर्वो द्विगुः ॥२॥१॥५२॥

दी— । “तद्धितार्थ—” (७२८) इत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः
स्यात् ।

Compounds with numerals leading as directed by “तद्धि-
तार्थ—” (728) are called द्विगुः ।

मित— । पूर्वसूत्रे दिग्वाचकस्य संख्यावाचकस्य च समास उक्तः । तत्र संख्या-
वाचकस्य यः समासः स द्विगुसंज्ञः स्यात् । समाहार इत्यर्थनिर्देशः, न ह्ययं समासस्य
अवयवः । तेन ‘पञ्चानां गवाम्’ इत्येतावदेव समासशरीरम् । अस्य च द्विगुसंज्ञा ।
संज्ञायाः फलमाह—

७३१ । द्विगुरेकवचनम् ॥२॥४॥१॥

दो— । द्विग्वर्थः समाहारः एकवत् स्यात् । “स नपुंसकम्”
(८२१—) इति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

The समाहार, which is one of the senses of द्विगु above, always indicates a single object. Hence ‘पञ्चानां गवाम्’ in the sense of समाहार gives पञ्चगव (with टच् affixed) as a single object. This is to be in the neuter by “स नपुंसकम्” (821) yielding पञ्चगवम्.

मित— । द्विगोरिदं वयोऽर्था निर्दिष्टाः—तद्विधौ, उत्तरपदे, समाहारे च स इति । तत्र समाहाररूपो योऽर्थः स एकवत् स्यात् ॥ अथ किमर्थमिदमेकवत्तावचनं यावता समाहृतानां बहुनामपि अवयवानामभेदविवक्षया समूहस्य एकत्वेन सिद्धास्त्विव एकवत्ता । सत्यं सिध्यति । यदा पुनरवयवानां भेदो विवक्ष्यते तदा न सिध्यति । तन्नियमाद्यं सूत्रम्—तिरोहितावयवभेद एव समासो यथा न तु पक्षे उद्भूतावयवभेदोऽपि । समाहारे एकाधिकव्यक्तेरुपस्थितावपि समुदाय एकवत् स्यात् । तस्य समुदायस्य अवयवानां भेदविवक्षा न स्यादित्यर्थः । कुतः इति मर्थो लभ्यते ? उच्यते—एकवचनमिति शब्दः पारिभाषिकम् । वक्तुमिति वचनं, बहुलकात् कर्त्तरि ल्यट् । एकस्य एकद्रव्यस्य वचनम् । द्विगुः एकवचनम् एकं द्रव्यं वक्ति । सामान्ये नपुंसकम् । “उच्यते वचनम् । एकस्वार्थस्य वचनम्” इति तु मायम् । तत्र कैयटः—“कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, एकस्वार्थस्येति वाच्यवाचकस्य भ्रष्टौ” इति । अयमवयवानां भेदविवक्षाभासो द्विगवेव न दृढोऽपि । तेन दृढे अवयवभेदस्य अविवक्षायां हंसकोकिलम्, विवक्षायां तु हंसकोकिलौ ॥ ननु समाहारस्य समुदायत्वात् पञ्चगवमित्यत्र “तस्य समूहः” १२४१—४।२।३७ इति तद्वितीतपत्तिः कथं न भवति ? तद्वितीतार्थस्य समासिनैव उक्तत्वात् प्रत्ययो नोत्पद्यते ॥

७३२ । कुतस्मितानि कुतसनैः ॥२॥१॥५॥३॥

दो— । कुतस्यमानानि कुतसनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणस्य सूचिः । मोमांसकदुर्दुरुद्धः ।

A word, retering to one who is being deprecated, is compounded with the word attaching the deprecation. Thus वैया-
etc.—A grammarian pointing at the sky; मौमांसक etc.—A
ritualist addicted to vicious habits.

मित—। “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३०८८) इत्यव चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वात् कुत्स अवचेषणे इति धातोर्वर्त्तमाने क्तः । कुत्सितानि कुत्समानानि इत्यर्थः ।
कुत्स्यते एभिरिति कुत्सनानि, करणे ल्युट् ॥ स्वमाकाशं सूचयति दर्शयति पश्यति
वा स्वसूचिः, कर्त्तरि औनादिक इ-प्रत्ययः । वैयाकरणशासौ स्वसूचिश्च । यः प्रतिभाङ्गीनो
वैयाकरणः पृष्ठः प्रश्नं विस्मारयितुमाकाशं वर्णयति—अहो निमलं गगनमिति—
स एवमुच्यते । स्वसूचित्वमिह निन्दाप्रकारः वैयाकरणत्वं निन्दाविषयः ॥ दुर्दुष्ट
इति रुद्रिगण्डो दुष्कर्मनिरते वर्त्तते । अत्रापि मौमांसकत्वं निन्दाविषयः, दुर्दुष्टता
निन्दाप्रकारः ॥ इह यत् कुत्सितं तद्विशिष्यमेव, कुत्सनं तस्य विशेषणम् । एतयोः
समासे “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६—२।१५७) इति कुत्सनस्य विशेषणस्य
पूर्वनिपातः प्राप्तः, कुत्सितस्य विशेष्यस्य तु पूर्वनिपातार्थे सूत्रम् ॥

७३३ । पापाणके कत्सितैः ॥२।१५४॥

दी—। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

The words पाप and अणक are compounded with what is
being deprecated. This is an exception to the previous rule.
Thus पाप etc.—a wicked barber. अणक etc.—A wicked potter.

मित—। पापमस्यास्तीति अशंभाव्यच्च पापः पापीत्यर्थः । अणको गह्वरः ।
हावपि कुत्सगौ । एतौ कत्सितैः सह समस्येते । पूर्वसूत्रेण कत्सनस्य परनिपाते प्राप्ते
पूर्वनिपातार्थे वचनम् ॥

७३४ । उपमानानि सामान्यवचनैः ॥२।१५५॥

दी—। घन इव श्यामो घनश्यामः । इह ‘पूर्वपदं तत्सदृशे
लाक्षणिकम्’ इति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः । प्रयुज्यते ।
पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ।

Words, referring to standards of comparison, are compounded with words expressing the basis of comparison. Thus 'चन इव' etc., which is a compound of चन, the standard, and ज्ञान, the basis, of comparison. The इव in the वाक्य is not a constituent of the compound and is used only to show that the first member in such compounds is an attributive meaning 'like it' by transference of epithets. The rule is to restrict the lead to the standard.

मित— । उपमीयते तोल्यते स्वरूपरिज्ञानार्थमित्युपमानं प्रसिद्धं परिचायकम् ।
 "इह उपमानमिति लक्षणया उपमानसदृशे वर्तते । ततश्च उपमेयं विशेषयति ॥
 'समानं साधारणम् । तदेव सामान्यं' व्यञ् स्तार्थे । साधारणता च एकाधिकद्रव्यनिष्ठा
 भवति । अत्र तु उपमानसंशब्दनात् उपमेयमिति द्वितीयं द्रव्यमाधिष्यते । उप-
 मानोपमेयोर्द्वयं साधारणं, तदिह सामान्यम् । सामान्यमुक्तवन्त इति सामान्यवचनाः,
 ये पूर्वं सामान्यमुक्ता सम्प्रति सामान्यविशिष्टं द्रव्यमभिधत्ति ते, यथा गुणवचनशब्दाः ।
 एतेऽपि विशेषणशब्दा एव ॥ घनशब्दशब्दे घनशब्दः ज्ञानशब्दस्य उपमेयस्य
 देवदत्तस्य विशेषणम् । वक्तृवचनया द्रव्यविशेषणयोयस्य कस्यापि विशेष्यता, इतरस्य
 च विशेषणता जायते । सूत्रेणानेन तु नियमः क्रियते सामान्यवचनमेव विशेष्यम्
 उपमानवचनमेव विशेषणं, तेन च पूर्वनिपातो नियम्यते । एवं घनशब्दस्य पूर्वनिपाते
 सिद्धं घनज्ञान इति ॥ अथ कथमिवशब्दो वाक्ये प्रजुज्यते वृत्तौ च न दृश्यते ? नायं
 समासावयवः शब्दः किन्तु घनशब्दो घनसदृशे प्रयुक्त इत्यस्य ज्ञापकमात्रम् । एतदेव
 कथ्यते 'पूर्वपदं तत्सदृशे इत्यादिना ॥

७३५ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥२॥१॥५६॥

दो— । उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्, साधारणधर्मस्य
 अप्रयोगे इति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः ।
 नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो
 व्याघ्र इव शूरः ।

The subject of comparison is compounded with such standards as व्याघ्र सोम etc. if the basis of comparison is not mentioned. The rule is to give the lead to the विशेष्य in the compound. Thus पुरुष etc.—a tiger-like person, चन्द्र etc.—a moon-like man. Words of the व्याघ्रादि class have to be gathered from usage. Why say सामान्य etc.—if the basis etc. ? Witness पुरुषो etc. where there is no समास because शूरः points out the सामान्य—basis.

मित—। उपमितं तोलितम् उपमेयमित्यर्थः । सामान्यं व्याख्यातं प्राक् । उपमितनिर्देशात् सामान्यशब्दोच्चारणाच्च व्याघ्रादय उपमानानि ॥ पूर्वसुवे इव इहापि उपमानशब्दा व्याघ्रादयो लक्षणायां तत्सदृशे वर्तन्ते, ततश्च उपमितस्य उपमेयस्य इत्यर्थः, विशेषणानि सम्यगुच्यन्ते । तदेव आपयितुं वाक्ये प्राग्वत् इवशब्दस्य प्रयोगः ॥ पुरुषो व्याघ्रः, इव पुरुषव्याघ्रः, ना सोम इव नसोम, इत्येवमादिषु व्याघ्रः सोम इत्यादीनि विशेषणानि, पुरुषो विशेषम् । पुरुषयासौ व्याघ्रश्च इत्याद्यनवदा विग्रह-वाक्यम् ॥ ‘विशेषणम्—’ (७३६) इत्यनेन विशेषणस्य पूर्वनिपाति प्राप्ते अनेन विशेष्यस्य पूर्वनिपाता विधीयते । तच्च यदि विशेषणं व्याघ्रादिषु दृश्यते तदेव नान्यथा । केऽनी व्याघ्रादय इत्यपेक्षायांमाह व्याघ्रादिः आकृत्या प्रयोगरूपेण गण्यते इत्याकृतिगणः । शिष्टप्रयोगादनुसर्तव्य इत्यर्थः ॥ प्रत्युदाहरणे शूर इत्यनेन शीर्ष्य सामान्यमुक्तमती न समासः ॥

७३६ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥२॥१५७॥

दी—। मेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्—कृष्णसर्पः ; क्वचिन्न—रामो जामदग्न्यः ।

Differentiating epithets may be compounded with words denoting the differentiated, but there is no uniformity in this.

matter. Thus नीलोत्पलम् in which the compound is optional, कृष्णसर्पः where it is obligatory, रामो आमदन्वः in which it is not allowed at all.

मित—। विशेष्यते पृथक्क्रियते अनेन इति विशेषणं भेदकम् । यद्विशेष्यते तद्विशेष्यं भेदम् । नीलमिति भेदकं पीतीत्पलात् रक्तोत्पलाच्च उत्पलमिदं पृथक् करोति ॥ बहुलमिति नानात्वबोधकम् । तदेव दर्शयति—नीलोत्पलमिति समास-विकल्पः, कृष्णसर्प इति नित्यः, समासः, रामो आमदन्वा इत्यसमास एव । “कचित् प्रकृतिः कचिदप्रकृतिः कचिद्विकल्पः कचिदन्वदेव । विधेर्मिधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥” ‘समानाधिकरणेन’ किम् ? देवदत्तस्य गुरुः इत्यत्र नैतत् सूत्रं प्रवर्तते ॥

७३७ । पर्वपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥

२।१।५८॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्वद्वैयाकरणः ।

अपराध्यापकः ।

The words पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यक, वीर may be compounded with collocative (समानाधिकरण) words. This is only to restrict the lead in the compound to these words. Thus पूर्व etc.—an older grammarian ; अपर etc.—the other professor.

मित—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६) इति सिद्धे समासे पूर्वादीनामेव विशेषणता, वैयाकरणादीनामेव विशेष्यता इति नियमाद्यम्, ततः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । पूर्व इति नायं दिशिप्रयुक्तः शब्दः नाप्यपर इति ॥

दी—। “अपरस्याहं पञ्चभावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।

अपरस्यासावह्वंश्च पञ्चाह्वः । कथम् ‘एकवीर इति ? “पूर्वकालैक

—” (७२६—२।१।५८) इति वाधित्वा परत्वादनेन समासे
‘वीरैकः’ इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भवति ।

In compounding by this rule, अपर changes into पश्च when
अहं follows. Thus पश्चाहं, the lower half. How can you have
‘एकवीरः’? The rule पूर्वकालैक—” (726) does not apply ; because
‘एकः’ and ‘वीरः’ being समानाधिकरण, the rule “पूर्वापर—”, which comes
later, over-rules “पूर्वकाल—” and gives the lead to वीरः, thus
yielding वीरैकः । The fact is बहुलम् comes in here from the
preceding rule and justifies the anomalous form एकवीरः ।

मित— । प्रथमजन्म, चरमकृषिः, जघन्यजनः, समानशब्दः मध्यदेशः मध्यम-
पाख्यः वीरपुरुषः इत्याद्यपि द्रष्टव्यमुदाहरणेषु ॥ एको वीरः इति समासे तुल्यबल-
विशेषः । “पूर्वकालैक—” (७२६) इत्येकशब्दस्य, अनेन च वीरशब्दस्य, पूर्वनिपातः
प्राप्तः । इदं तु सर्वं विन्यासे परं दृश्यते । तदनेन पूर्वस्य वाधि वीरैक इति भवति ।
दृश्यते च “द्वयः स राजन्यकर्मिकवीरः” इति प्रयोगः कालिदासस्य । तत् कौशभ
समाधिः ? आह च ‘बहुलग्रहणाद्भवति’ इति । पूर्वमुदात्तं बहुलमित्यनुवर्तते,
तेन च सिद्धमेकवीर इति इत्याशयः ॥

७३६ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥२।१।५८॥

दी— । “श्रेण्यादिषु चार्थवचनं कर्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।
अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः ।

Words listed with श्रेणि leading may be compounded with
कृत etc. It should be noted than श्रेण्यादि words convey the
sense of चि when compounded by the rule. Thus श्रेणिकृताः
means that those that were previously unclassified have now
been classed together and punished or rewarded collectively.

मित— । श्रेयादयः शब्दाः कृतादिभिः शब्दैः समस्यन्ते वा समानाधिकरणत्वे सति । एकैकं शिष्येन पण्डितेन वा ये जीवन्ति तेषां समूहं श्रेणिः । चिद्विप्रत्ययस्य योऽर्थः अभूततद्भावरूपः स इह वक्तव्यः । चिद्विप्रत्ययस्य अर्थे समासः इति फलितम् । समासेनैव चर्चस्य उक्तत्वात् न पुनश्चिद्विप्रत्ययः । नेन श्रेणीकृताः इति यत् बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते अपपाठ एव सः । श्रेणिकरणसिद्धिं पृथक्स्थितानामपि दण्डनादिषु तुल्यफलभागित्वेन व्यवस्थापनम् ॥

७२८ । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥२॥१॥६०॥

दी— । नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन अनञ् क्तान्तं समस्यते ।

कृतञ्च तदकृतञ्च कृताकृतम् ।

A क्तान्त word may be compounded with itself having नञ् added and referring to the same object (collocative—समानाधिकरण) । Thus कृताकृतम्—done yet not done—referring to something that is only partly done.

मित— । अनञ् इति प्रथमान्तम्, तस्य पूर्वनिपातो नियम्यते । समासस्तु “विशेषणं—” (७३६) इति सिद्ध एव ॥ नञ्, नञ्वा एव न तु अन्येनापि केनचित्, विशिष्टः अधिकः नञ् विशिष्टः । यस्मिन् नञ् सावमधिकं सर्वमन्यत् समानं सः । एतेन द्वयोरपि क्तान्तयोरैव प्रकृतिरिति लभ्यते । तथा च सिद्धञ्च तदभुक्तञ्च इत्येव सिद्धाभुक्तयोः समासे न नियमः, प्रकृतिभेदात् । तेन सिद्धाभुक्तम् अभुक्तसिद्धमिति दावपि भवतः ॥ इह नञ् अन्यथात्वबोधकाव्यग्रमावस्योपलक्षणम् । तेन कृतञ्च तदपकृतञ्च कृतापकृतमिति भवत्येव नियमः ॥ ननु समानाधिकरणेन इत्यधिकृतमस्ति । कथञ्च कृताकृतयोः समानाधिकरणता ? यदेव अंशतः कृतं तदेव अंशतः अकृतम्, इत्यवयवगता कृताकृतता समुदाये आरोप्यते, समानाधिकरणता च सिद्धा भवति ॥

दी— । “शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

Words like शाकपार्थिव are derived by the elision of the last member of certain compounds. Thus शाकपार्थिवः comes from शाकप्रियः पार्थिवः—a king fond of vegetables. The compound शाकप्रिय is समानाधिकरण with पार्थिव and drops प्रिय which is its last member. Similarly देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः ।

नित—। शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः । अस्य तु समानाधिकरणेन 'पार्थिवः' इत्यनेन समासो उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः ॥ नित्योऽयं लोपः तेन शाकप्रिय-पार्थिवः, देवपूजकब्राह्मणः, इत्यादयो न भवन्ति इति नाशेषः ॥

७४० । सन्नहत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥१॥१॥१॥

दी—। सद्द्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन (८०७) महत् आकारः—महावैयाकरणः । 'पूज्यमानैः' किम् ? उत्कृष्टो गौः, पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ।

The words सत्, महत्, परम्, उत्तम्, उत्कृष्ट, may be compounded with what is honoured by the epithets. Thus सद्द्वैद्यः—a good physician ; महा etc.—a great grammarian, महत् becoming महा by a subsequent rule (807). Why say पूज्यमानैः ? Witness उत्कृष्टो गौः, which means, a cow extricated from mud, and, therefore, no praise is implied ; the two stand uncompounded.

नित—। सदाद्वयः पूजावचनाः प्रशंसावचना इत्यर्थः । येषामेतैः पूजा गम्यते तैरिमे सप्तस्यो समानाधिकरणत्वे सति । महान् वैयाकरणः इति विग्रहे “आन्महत्तः—” (८०७—६।३।४६) इत्यात्वे महावैयाकरणः । एवं परमवैश्वः, उत्तमप्रसावः, उत्कृष्टवस्तु इत्यादि ॥ “विशेषणं विशेषण—” (७३६) इति सिद्ध एव समासः । वचनं तु गुणक्रियाशब्दरपि समासो सदादीनामेव पूर्वनिपातनिधमाद्यं भवति ह्यचक्षते ॥ प्रत्युदाहरणे उत्कृष्टो गौः इत्यत्र उत्कृष्ट इति न पूजामाह किन्तु पङ्के सीदन् उद्धारम् । इह उत्कृष्टो गौः इति वाक्यसूक्तं पूजामाह प्रशंसामाह

हि समासभावज्ञापनार्थम् । तथा च “महापापमित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेष्यसमासो
 बोध्यः” इति नागेशः, “पूजाभावेऽपि विशेष्यं विशेष्येण इति समासः” इति शब्दकौस्तुभः
 पदमञ्जरी च । तद्वत् समासो उत्कृष्टगवः, गवुत्कृष्टः गवोत्कृष्टः इति रूपाणि ।
 यदि पूजा स्यात् उत्कृष्टगव इत्येकमेव रूपं स्यात् । गोलमुत्कृष्टतां व्यभिचरति,
 उत्कृष्टता च गोलमित्यस्ति उभयथा समासप्राप्तिः ॥

७४१ । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥२।१।६२॥

दी— । गोवृन्दारकः ! व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे
 सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

Words refering to what is honoured may be compounded
 with वृन्दारक, नाग and कुञ्जर implying honour. Thus गो etc.—
 a fine cow. This समास is already available, because व्याघ्रादि is
 an open list to be filled in from usage. Hence the rule is to
 allow the mention of the basis of comparison.

नित— । वृन्दारकनागकुञ्जरशब्दा यदा पूजां गमयन्ति तदा यस्य पूजा गम्यते
 तत् एभिः समस्यते वा । तत्र वृन्दारकशब्दो देववाची, नागशब्दो गजवाची, सर्पवाची
 च, कुञ्जरशब्दो हस्तिवाची । नष्टेते स्वाभिधानेन पूजावचनाः उपमानत्वेन प्रयुक्तास्तु
 पूजां गमयन्ति । तत् गोवृन्दारक इव इति विग्रहः । तथा सति वृन्दारकशब्दस्य
 व्याघ्रादिषु पाठादिव “उपमितं व्याघ्रादिभिः—” (७३५—२।१।५६) इति सिद्धः
 समासः किमेतेन सूत्रेण ? युक्तञ्चेत्तत् यतो व्याघ्रादयः प्रयोगादनुसर्तव्या न हि
 स्वकारिण निःशिवात् पठिताः । एतत् प्रत्याह सामान्यप्रयोगार्थां वचनमिति ।
 “उपमितं—” इत्यत्र ‘सामान्यप्रयोगे’ इत्यस्ति । इह च सामान्यप्रयोगे अपि समासो
 विधीयते—गोकुञ्जरः स्थूलः ॥

७४२ । कतरकतमौ जातिपपिप्रश्ने ॥२।१।६३॥

दी— । कतरकठः । कतमकालापः । “गोत्रञ्च चरणैः सह”
 इति जातित्वम् ।

The words कतर and कतम may be compounded with one of whom enquiry relating to caste or class is made. Thus कतर etc.—which of you two is of the class Katha? कतम etc.—Which of you belongs to the class Ka'la'pa? कठ and कालाप are taken class by the Ka'rika "गोवच—".

मित—। यस्य जातिगतः परिप्रश्नः कतरकतमशब्दाभ्यां श्राप्यते तेन सह तौ शब्दौ वा समस्यते ॥ भवतोः कतरः कठः इत्यर्थे भवतोः कतरकठः । भवतां कतमः कालापः इति भवतां कतमकालापः ॥ कठ इति ऋषिनाम । कठेन प्रोक्तः इति णिनिः । तस्य "कठचरकाङ्गुक्" (१४८०—४३१०७) इति लुकि कठः वेदशाखाविशेषः । चरणः शाखा इति पर्यायशब्दौ । कठं तदाख्यं चरणमधीते इत्यण् । तस्य "प्रोक्ताङ्गुक्" (१२७४—४१२१६४) इति लुकि कठः कठशाखाधीता । "गोवच चरणैः सह" इत्यत्र लक्षणया चरण इति चरणाधीता गृह्यते । तस्य जातित्वे कठ इति जातिः ॥ एवं कलापी ऋषिः । तेन प्रोक्त इत्यणि टिलोपे कालापः शाखा चरण इत्यर्थः । कालापमधीते इति अण्लुकि कालापो जातिः । इह सुप्रतिषु पुस्तकेषु कतमकलाप इत्यपपाठः ॥ ननु जातिपरिप्रश्ने एव कतमच् विधीयते, तदनुक्तोऽप्येतस्मिन् जातिपरिप्रश्नो लभ्यते एव । तथाप्युच्यते आपनार्थम्—अन्यथापि कतमच् भवति, समासस्तु अभिप्रेतार्थे नान्वर्थे नान्वय इति । तेन कतमः पण्डितो भवतामित्यत्र समासो न भवति । एवञ्च नागेशो मन्यते ॥ यदा—भवतोः कतरः कठः, भवतां कतमः कालापः इत्यादिषु कतरः कतमः इत्येते भवतोः भवताम् इत्येताभ्यां सपेक्षौ । तेन असति सामर्थ्ये अप्राप्तः समासोऽनेन विधीयते । इत्थं वा दृश्यतानिदमसामर्थ्यम्—भवतोः कतरः भवतां कतमः इत्यत्र भवतोः भवताम् इत्येता कतरः कतमः इत्येतयोर्विशेषणम् । ततः "सविशेषणानां न वृत्तिः" इति भाष्यकृद्वचनादसमासः, ऋक्षस्य राजमातङ्ग इत्यादिषु यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलम् इत्यादिषु तु स्फुटा गमकता ततः सविशेषणस्यापि वृत्तिः इति भाष्यम् । एवमप्राप्तः समासो विधिः ॥

७८३ । किं क्षेपे ॥२१॥६४॥

दो—। कुत्सितो राजा किंराजा, यो न रक्षति ।

When किम् implies censure, it may be compounded with the object censured. Thus किंराजा—a bad king—as applied to one that neglects the protection of his people.

मित— । किमित्यव्ययमनव्ययश्च । अव्ययं तु निन्दायामपि दृश्यते । निन्दितेन सह तन् वा समस्यते । कुत्सितो राजा इत्यर्थे किंराजा । “किमः क्षेपे” (६५५—५।४।७०) इति टच्प्रतिषेधः । प्रजानामरक्षणात् निन्दा ॥

७४४ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्ष्यणी-
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूत्तैर्जातिः ॥ २।१।६५ ॥

A class-name may be compounded with the words पोटा, युवति, स्तोक, कतिपय, गृष्टि, धेनु, वशा, वेहन्, वक्ष्यणी, प्रवक्तृ, श्रोत्रिय, अध्यापक and धूत्त when these are collocative (समानाधिकरण) with it. Thus suppose our वाक्य is इभी चासौ पोटा च, we now look forward.

मित ।— जातिवाचकः शब्दः समानाधिकरणेन पोटाप्रभृतिना समस्यते । इभी चासौ पोटा च इति वियहे—

७४५ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १।२।४२ ॥

A तत्पुरुष in which the constituents refer to the same object (collocative—समानाधिकरण) is called a कर्मधारय । Hence इभी चासौ पोटा च is a कर्मधारय ; we now look further forward.

मित— । आधिक्रियते गुणकर्मणौ अस्मिन्नित्यधिकरणं द्रव्यम्, पदार्थः । समानम् एकम् अधिकरणं द्वयोरपि पदयोः अस्मिन् इति समानाधिकरणः । तादृशस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञां लभते । तत्पुरुषसंज्ञां तु न जहाति । द्वयोः संज्ञयोः समावेशः । अतएव भिन्नप्रकरणे कृतमितत् सूत्रम् । बाधश्चेदिष्टः स्यात् इहैव तत्पुरुषाधिकारि

“समानाधिकरणः कर्मधारयः” इत्येतन्मावसुक्ता प्रयवलाघवं कुर्यात् ॥ प्रकृते एतावता इमौ चासौ पीडा च इत्यस्य कर्मधारयसंज्ञायाम्—

७४६ । पुं वत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥

दो—। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात् पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुं वत् । पूरणौप्रियादिषु अप्राप्तः पुं वद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महा-प्रिया ।

An attributive in the feminine, not ending in the affix ऊङ्, takes the corresponding masculine form when leading in a कर्मधारय and also when the affixes जातीयर् and देशीयर् follow. This enjoins the masculine form which was not available with an ordinal numeral or a word of the प्रियादि class following. Thus सङ्गा etc.—the great ninth phase of the moon, कृष्ण &c,—the dark fourteenth phase, महा &c.—a great favourite.

मित—। भाषितः प्रागुक्तः न तु भाष्यमाणः पुमान् येन स भाषितपुंस्काः शब्दः । यः शब्दः प्रथमं पुरुषसुक्ता सम्यति स्त्रियमाचष्टे सः । “स्त्रियाः पुं वत्—” (८३१—६।३।३४) इत्यत्र भाषितपुंस्काशब्दो व्याख्यास्यते । भाषितपुंस्काः शब्दः ऊङ्भिन्न-स्त्रीप्रत्यययोगात् स्त्रियं चेद् वक्ति, तस्य पुं वद् रूपं स्यात् यदि स कर्मधारयस्य पूर्वपदं भवति, यदि वा स जातीयदेशीयराभ्यां प्रत्ययाभ्यां युज्यते इत्यर्थः । “स्त्रियाः पुं वत्—” (८३१) इति सामान्यतो विहितः पुं वद्भावः तत्रैव सूत्रे “अपूरणीप्रियादिषु” इति प्रतिषिद्धः । कर्मधारये तु पूरणौप्रियादिष्वपि अनेन पुं वद्भावो भवति । तथा च सङ्गतौ नवमी इत्यत्र पुं वद्भावे “आन्मङ्गतः—” (८०७—६।३।४६) इत्यात्मे च महानवमी ॥

दो—। तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुं वद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीया । इत्यादि ।

Besides, in a कर्मधारय, and when जातीयर् or देशीयर् follows, provision is here made for the masculine form prohibited by the five rules beginning with “न कोपधायाः” (838—6.3.37). Thus पाचकस्त्री (कोपध) ; दत्त &c. (संज्ञा) ; पञ्चम etc. (पूरणी) ; स्त्री etc. (वृद्धि) ; सुकेश etc. (स्वाङ्ग) ; ब्राह्म etc. (जाति) । पाचक etc. (कोपध)—(like a cook, as good as a cook).

मित— । सूत्रस्य प्रयोजनान्तरञ्च, “न कोपधायाः” (८३८) इत्यादि पञ्चसूत्रां प्रतिषिद्धस्य पुं वद्भावस्य कर्मधारयजातीयदेशीयेषु प्रतिप्रसवः । पाचिका स्त्री इति कर्मधारये “न कोपधायाः” (८३८) इति निषेधो निवर्त्तते । दत्तभार्या पञ्चमभार्या इति “संज्ञापूरण्योच” (८३९) इत्यस्य व्यावृत्तिः । स्त्रीप्रीभार्या इतीह “वृद्धि-निमित्तस्य—” (८४०) इति निषेधो बाध्यते । सुकेशभार्या इति “स्वाङ्गाच्चितः” (८४१) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । ब्राह्मणभार्या इति “जातिश्च” (८४२) इत्यस्य । पाचिकानुल्या इत्यर्थे “प्रकारवचने—” (९०२४—५।२।६९) इति पाचिकाशब्दान् जातीयर्प्रत्यये पुं वद्भावः । ईषदसमाप्ता पाचिका इत्यर्थे, “ईषदसमाप्ता—” (९०२९—५।३।६७) इति देशीयर् पुं वद्भावश्च ॥

दी— । इभपोटा—“पोटा स्त्रोपुंसलक्षणा” । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । “गृष्टिः सक्तप्रसूता”—गोगृष्टिः । “धेनुर्नवप्रसूतिका”—गोधेनुः । वशा बन्ध्या—गोवशा । वेहद्वर्भघातिनी—गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा—गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः ।

In the rule “पोटा—” (744), पोटा is one with both male and female characteristics. पोटा इभौ gives इभपोटा with पुं वद्भाव and पूर्वनिपात of the class-name इभ । Similarly इभयुवतिः । स्तोकः अग्निः a small fire. कतिपयम् उदश्वित् a little thin curd etc. तरुण is well advanced towards maturity, etc.

मित— । इह पोटादयो विशेषणानि, जातिर्विशेष्यम् । “विशेषणम्—” (७३६—२।१।५७) इति विशेष्यस्य परनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनम् । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । “चचतुर—” (८४५—५।४।७७) इति निपातः । तौ लक्ष्येते सूचेति अनया इति करणे लुटि स्त्रीपुंसलक्षणा, या स्तनादिभिः स्त्रीति स्मयुप्रभृतिभिश्च पुरुष इति प्रतीयते सा । पोटा इभौ इति विग्रहे अनेन इभौ इत्यस्य पूर्वनिपातः । “पुं वत्—” (७४६) इति पुं वद्भावः ॥ उदन्वित् तक्रम् ॥ तरुणो बाल्ययौवनयोरन्तरा वर्तमानः । अतरुणवत्सा इति पाठे तरुणो बालः ॥ कठः प्राग्वाख्यातः (७४२) ॥ कठधूर्त्त इत्येवमादिषु न हि कठत्वादिकं कुर्व्यते । तथा च “कुक्षितानि—” (७३२—२।१।५३) इत्यनेन न गतार्थता ॥

७४७ । प्रशंसावचनैश्च ॥ २।१।६६ ॥

दी— । एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतस्त्रिका । गोम-
चर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्वः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरि-
त्यर्थः । मतस्त्रिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः
किम् ? कुमारी मतस्त्रिका ।

A class-name may be compounded with words implying appreciation and referring to the same object with it (collo-
cative—समामाधिकरण) । Thus गो etc.—a fine cow. मतस्त्रिका etc.,
retain their gender and do not adopt the gender of what they
qualify. Why say जाति ? Witness कुमारी etc., un-compounded.

मित— । जातिरिति विशेष्यं वर्तते, तस्य च पूर्वनिपातः । मतस्त्रिकादयः प्रशंसां
गमयन्ति । के पुनस्ते ? “मल्लिकोद्भिन्नाः स्युः प्रकाण्डस्यलभिचयः । इक्षपाशतटाः
पादपालीमचर्चिकादयः ॥” एते नियतलिङ्गाः शब्दाः । ततो मतस्त्रिका चासौ गौश्च
इति विग्रहे गोमतस्त्रिकेति तुल्यं धेन्वां व्रथमे च । तथा प्रकाण्डं चासौ गौश्च गोप्रकाण्ड-
मिति पुंसि स्त्रियाश्च कौवर्मव रूपम् ॥

७४८ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥

दी— । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरि-

भाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिर्युवखलतिः ।
युवतिः खलतो युनखलतो । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मा-
पलम्भेन तद्वपारोपात् सामानाधिकरण्यम् ।

The word युवन् leads when compounded with खलति, पलित, बलित, जरती । The object of the rule is to restrict the lead to युवन् । What is enjoined of a प्रातिपदिक is enjoined of it in all genders. Hence युवति in the feminine may also be compounded with the lead restricted to it. Thus युवा etc.—a bald-headed young man, युवतिः etc.—a bald-headed young woman, with पुं वद्भावे of युवति (746). In युवजरती—young yet old—the same person having the characteristics of youth and age, such as darkness of the hair of youth, and wrinkles of age, etc., may be styled both young and old.

मित— । जातिरिति निवृत्तम् । युवा इति सामानाधिकरणेन खलत्यादिशब्देन समस्यते ॥ युवा इत्यस्य खलत्यादेश्य विशेष्यविशेषणभावः अनियतः । वक्तृविवक्षया यः कश्चिदेषां विशेष्यं भवति अन्यो विशेषणम् । तदिह नियमः क्रियते—एभिः समासे युवा इति विशेषणं वा विशेष्यं वा पूर्वमेव निपतति न कदापि परम् ॥ इह स्त्रियां जरतीशब्दो गृह्यते, सामानाधिकरणेन इति च वर्तते । कथं न युवा इत्यस्य जरती इत्यनेन सामानाधिकरणता स्यात् ? उच्यते—एतदर्थं युवन्शब्दः स्त्रियां नेयः । ज्ञाप्यते चानेन—सर्वत्र सूत्रे गृहीतानां प्रातिपदिकानां लिङ्गमनियतमिति । अस्ति च परिभाषा “प्रादिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति ॥ खलतिर्लुप्तकेशः पुरुषः । स्त्रियां कौपि खलतीति । समासे युवतिशब्दस्य पुं वद्भावे युवखलती ॥ एवं युवजरती । तथा युवपलितः युवपलिता इत्यादि ॥ युवजरती इत्यर्थं युवतिशब्दे गृहीतोऽपि युवतीत्वजरतीत्वयोः सामानाधिकरणता दुर्लभा इत्याह युवत्यामेव इत्यादि । युवतिरेव इयं, जरतीत्वन्तु आगन्तुको धर्म इत्यर्थः । तथा सति जरती इति युवतिरित्यस्य

विशेषणम्, निबोध च समानाधिकरणता । विशेषणस्य जरतीशब्दस्य तु पूर्वनिपाते प्राप्तिः (७३६) अनेन विशेष्यस्य युवतिशब्दस्य पूर्वनिपातः । पुं वज्ञावे युवजरती ॥ किञ्च स्यात् यदि इह जरत्यां युवतिधर्मं उपलब्ध इत्येवं मन्यते ? तदा युवतिरिति विशेषणं जरतीति विशेष्यं भवति । “विशेषणम्—” (७३६) इति विशेषणस्य च युवतिशब्दस्य पूर्वनिपाते युवजरतीति प्राग्वदेव रूपम् । अकृते जरतीयङ्गणे युवत्यां जरतीधर्मारोपे अरदयुवतिः, जरत्यां युवतिधर्मारोपे च युवजरतीति रूपद्वयं स्यात् ॥

७४८ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ २।१।६८ ॥

दो— । भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः । सट्टशश्चेतः । अजात्या किम् ? भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्यात् विशेषणसमासोऽपि न ।

Words formed with कृत्य affixes, the word तुल्य and its synonyms, may be compounded with a collocative (समानाधिकरण) word but not if it is a class-name. Thus भोज्य etc.—hot food, तुल्य etc.—white like it. Why say अजात्या ? Witness भोज्य ओदनः—food that has to be chewed and eaten—uncompounded, ओदन being a class-name. Here the prohibition bars also the समास by “विशेषणम्—” (736).

नित— । कृत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः, तुल्यशब्दः तत्पर्यायशब्दाश्च, समानाधिकरणेन शब्देन समस्यन्ते जातिवाचिना तु न ॥ उष्णं भोज्यमिति विग्रहे उष्णमिति विशेषणं भोज्यमिति विशेष्यम् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् । एधं ओदन इति विशेष्यम्, तुल्य इति सट्टश इति च विशेषणम् । तस्य च परनिपातः ॥ ओदन इति जातिविशेष्यम्, भोज्यः चर्वणेन भक्ष्य इति विशेषणम् । ‘अजात्या इति विशेष्येण विशेषणस्य प्रतिषिद्धः समासः “विशेषणम्—” (७३६) इति सूत्रोपात्तसमासस्य प्रतिषेधे पर्यवस्यति, तदाह ‘विशेषणसमासोऽपि न’ इति ॥

७५० । वर्णां वर्णेन ॥ २।१।६८ ॥

दो— । समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।

A word meaning some colour may be compounded with another collocative word also meaning some colour. Thus कृष्ण etc.—dark and spotted.

मित—। वर्ण इति वर्णविशेषवाची शब्दः। स तथाविधेन शब्दान्तरेण समानाधिकरणेन सङ्ग वा समस्यते ॥ सारङ्गश्चिवः बहुवर्ण इत्यर्थः। स हि कर्णयोः कृष्णो वा लोहितो वा इत्येकवर्णोऽपि सन् सारङ्गत्वं न जहाति, भवति च तदा कृष्णवर्णः सारङ्गः लोहितवर्णः सारङ्ग इत्यादिस्तस्य व्यपदेशः। एवं कृष्णो लोहित इत्यादि विशेषणं सारङ्ग इति विशेष्यम्। समासस्तु “विशेषणं—” (७३६) इति न सिध्यति यावता कृष्णशब्दः कर्णयोर्वा चरणेषु वा पुच्छे वा वर्त्तमानः समुदाये मृगशरीरे वर्त्तमानेन सारङ्गशब्देन नैव समानाधिकरणः ॥ इह तु अवयवे स्थिता कृष्णता समुदाये आरोप्यते, तेन च समानाधिकरणता लभ्यते। ततो “विशेषणं—” (७३६) इत्येव सिद्धः समासः, व्यर्थश्चेदं सूत्रम् ॥ अथवा आरोपलब्धा समानाधिकरणता गौणी इति दृश्यता, न सुख्या। तत् गौणेऽपि समानाधिकरणत्वे यथा वर्णस्य वर्णेन समासः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

७५१। कङ्काराः कर्मधारये ॥२।१३८॥

दो—। कङ्कारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्व प्रयोज्याः।
कङ्कारजैमिनिः। जैमिनिकङ्कारः।

Words listed with कङ्कार at the head are optionally given the lead in कर्मधारय compounds. Thus कङ्कारो जैमिनिः—purple-headed Jaimani—gives कङ्कार etc.

मित—। कङ्कारः पिङ्गलः। विशेषणमेतत् जैमिनेः। “विशेषणं—” (७३६) इति नित्ये पूर्वनिपाते विकल्पो विधीयते ॥ ‘कङ्काराः’ इति बहुवचनेन गणो लक्ष्यते। तदाह ‘कङ्कारादयः’ इत्यादि ॥

७५२। कुमारः अमणादिभिः ॥२।१।७०॥

दो—। कुमारी अमणा कुमारअमणा। इह गणे अमणा ‘प्रव्रजिता’ गर्भिणी इत्यादयः छालिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशिष्ट-परिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम्।

The word कुमार may be compounded with words of the अमणादि class that are collocative with it. Thus कुमारी etc., with पु'वद्भाव of कुमारी । Feminine words अमणा, प्रव्रजिता, गर्भिणी etc. are here found in this list. But कुमार in the masculine cannot be collocative with them. Hence कुमारः must include कुमारी also and the latter has to be compounded, not the former, with these words. Thus the inference that some such परिभाषा as “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” exists.

मित— । कुमारशब्दः अमणादिगणे पठितेन समानाधिकरणेन शब्दान्तरेण वा समस्यते ॥ अमणा भिद्युः स्त्री । स्त्रीत्वात् कुमारः इति पु'लिङ्गेन समानाधिकरणता नास्ति । अतः कुमारीशब्दो गृह्यते । इयमेव प्रव्रजिता, गर्भिणी इत्यादिषु अपि इह पठितेषु शब्देषु गतिः ॥ विशिष्टः अधिकः । लिङ्गविशिष्टस्य येन केनचित् लिङ्गेन, तद्वोधकप्रत्ययेन इत्यर्थः, अधिकस्य ग्रहणं प्रति “प्रातिपदिकग्रहणे—” (७४८ टोका) इति या परिभाषा प्रागुक्ता तस्याः ज्ञापकमेतदेव एतदपि इत्यर्थः । “युवा खलति—” (७४८) इत्यनेनाप्येतदज्ञाप्यते ॥ पूर्वनिपातनिधमार्थं सूत्रम् ॥

७५३ । चतुष्पादो गर्भिण्या ॥२॥१७१॥

द्वौ— । चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । “चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । नेह— स्वस्तिमती गर्भिणी ।

Class-names of four-footed animals may be compounded with the word गर्भिणी । Thus गो &c. Note that class-names only are compounded, hence there is no समास in स्वस्तिमती गर्भिणी ।

मित— । चत्वारः पादा एषां चतुष्पादः । “संख्यासु—” (८७६—५/४ १४०)

इति पादशब्दस्य लोपः समासान्तः । जातेरेव समासो न व्यक्तेः इति वार्तिकार्थः ॥
 प्रत्युदाहरणे स्वस्तिमतीति चतुष्पादपि न जातिः । तेनेदं गोविशेषस्य नाम,
 यथा नन्दिनीति । अतो न समासः ॥ सर्वत्र गभिणी इति विशेषणम् । तस्य
 परनिपातार्थं सूत्रम् ॥

७५४ । मयूरव्यंसकादयश्च ॥२१॥७२॥

दो— । एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः ।
 व्यंसको धूर्तः । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । निश्चितञ्च
 प्रचितञ्च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ।
 नास्ति कुतो भयं यस्य सः अकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् ।
 चिदेव चिन्मात्रम् ।

Compounds like मयूरव्यंसक are तत्पुरुष irregularly derived.
 Thus मयूर &c.—a decoy pea-fowl, व्यंसक meaning a cheat ;
 उच्च &c.—high and low ; निश्च &c.—collected and hoarded ;
 अकिञ्चनः—Possessing nothing whatever ; अकुतो etc.—Suspecting
 danger from no-where ; राज् etc.—Another king ; चित् etc.—
 Consciousness in the abstract.

मित— । मयूरव्यंसकादयः अवहितलक्षणास्तत्पुरुषा निपात्यन्ते । 'मयूरव्यंसक'
 इति इह निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः ॥ उच्चावचमिति चार्थे तत्पुरुषः, उदक्शब्दस्य
 उच्चभावः, अवाक्शब्दस्य अवचभावश्च, इति व्रीणि निपातनफलानि ॥ निश्चप्रचमिति
 निश्चितस्य निश्चभावः, प्रचितस्य प्रचभावः, चार्थे तत्पुरुषश्च, इति व्रीणि फलानि ॥ अकि-
 ञ्चन इति नञ् किम् चन इति विपदि तत्पुरुषः, अन्यपदार्थे तत्पुरुषश्च, इति च फलं
 निपातनस्य परनिपातः । अस्त्रपदविग्रहो नित्यतां बोधयति ॥ चिन्मात्रमिति माव-
 शब्दोऽवधारणे । चैतन्यसम्बन्धे अवधारणम् । विशेषणस्य परनिपातः ॥ सूत्रे चका-
 रोऽवधारणार्थः । मयूरव्यंसकादय एव, अन्यः समासो न भवति परममयूरव्यंसक
 इति । विस्तरस्तु "तिष्ठद्—" (६७१—२।१।७) इत्यत्र द्रष्टव्यः ॥

दी— । “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” (गणसूत्र) ।
अश्रीत पिवत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्रीतपिवता ।
पचतभृजता । खादतमोदता ।

One तिङन्त word is compounded with another तिङन्त word when ceaselessness of their action is implied and the compound means some thing different from the sense of the constituents. अश्रीतपिवता—Some thing in which the cry “Eat and drink” is incessantly uttered. Similarly पचतभृजता—A function at which “Boil and bake” is constantly shouted. खादतमोदता—A function at which “Eat and be merry” is repeatedly uttered.

नित— । आख्यातं तिङन्तं पदम् । तिङन्तस्य तिङन्तेन तदपुरुषो निपात्यते । अन्यपदार्थे, तिङन्तबोधक्रिययोः सातत्ये नैरन्तर्ये शोभे ॥ अश्रीतपिवता इति लोडन्तयोः समासः । अन्यपदार्थे इह ‘क्रिया’ काचित् । तस्याः स्त्रीत्यात् टापि अश्रीतपिवता । एवमुत्तरवापि । पचतमोदता इत्यत्र मोदध्वमिति वक्तव्यं निपातनात् मोदत् इति । इह “एहीडादयोऽन्यपदार्थे” इत्यतः ‘अन्यपदार्थे’ इत्यनुवर्तते । तदेतत् “एहीड—” इत्यतः परं पाठ्यम् ॥

दी— । “एहीडादयोऽन्यपदार्थे” (गणसूत्र) । एहि ईड इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडम् । उद्धर कोष्टात् उत्सृज देहि इति यस्यां क्रियायां उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः ।

एहीड &c. are compounded to mean some thing different from the meaning of the constituents. Thus एहीडम् is a function in which the phrase “come and sing in praise” is pronounced. Similarly एहिपचम्—A function in which “come and cook” is shouted. Similarly उद्धर &c.—A function at

which is shouted "Bring out from the room and distribute" ; उद्धम etc.—A function at which is shouted "Exhale and inhale" or "Inflate and deflate." These are separately mentioned here because ceaselessness is not implied by them.

मित— । इहापि तिङन्तस्य तिङन्तेन तत्पुरुषो निपात्यते अन्यपदार्थे, सातत्यं तु नास्ति ॥ एहीडम् इति केचिदेहि ईड इति विगृह्णन्ति, केचिच्च एहि ईडे इति । आद्ये ईड इति लोटि रूपं परस्मैपदं तु निपात्यते । द्वितीये ईडे इति लटि रूपं तस्य च इह निपातनादीडादेशः ॥ इह अन्यपदार्थे 'कर्म' इति न क्रिया' इति । तस्य च लौबलात् एहीडम् न एहीडा ॥ उद्धर इति लोटि रूपम् ऊर्ध्वमानय इत्यर्थः । भूगर्भस्थं कोष्टे भाण्डं निधीयते । तस्माद्व्यादिकमादाय उत्सृज समागतेभ्यो देहि इति यस्यामुच्यते सा उद्धरोत्सृजा क्रिया ॥ उद्धम निश्चसिहि विधम प्रश्नसिहि—कर्मणि घटित्वा व्यायच्छस्व—इति यस्यामुच्यते इत्यादि ॥ गणे इदमेव प्रथमं पठितमन्यपदार्थ इत्यनुवर्तनार्थम् ।

द्वी— । "जहि कर्मणा बहुलमाभीक्षाये कर्त्तारञ्चाभिधाति" (गणसूत्र) । जहि इत्येतत् कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्षाये गम्ये समासेन चेत् कर्त्ता अभिधीयते । जह्जोडः । जह्जिस्तम्बः ।

जहि is compounded with its कर्म if frequency is implied, and the compound refers to the speaker ; there is, however, no uniformity in the matter. Thus जह्जोडः etc.—One who frequently shouts "sever connection." जह्जिस्तम्बः—One who often says "destroy the trunk."

मित— । 'अन्यपदार्थे' इति वर्त्तते । जह्जीति लोटि रूपम् । कर्मणा जह्जीत्यस्त्रेव कर्मणा । आभीक्ष्णमिह असक्तदुश्चारणं गमयति । कर्त्ता च कर्मसमेतजहिशब्दोद्धारणक्रियायाः कर्त्ता । अयमेव कर्त्ता इह अन्यपदार्थः । जुड वन्धने इत्यस्य घञि जोडः वन्धनम् । 'जहि जोड' मुक्तवन्धनं कुरु इति यः असक्तदाह स जहि-जोडः । एवं जह्जिस्तम्बः ॥

७५५ । ईषद्रक्तता ॥२।२।७ ॥

दी— । ईषत्पिङ्गलः । “ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्”
(वार्त्तिक) । ईषद्रक्तम् ।

The word ईषत् may be compounded with a collocative word not ending in क्त । Thus ईषत् &c.—slightly brown. It should be said that ईषत् is compounded with a गुणवचन word. Thus ईषद्रक्तम्—slightly pink—though रक्त has a क्त ।

मित— । पिङ्गल इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥ समानाधिकरणेन इत्यस्ति । पिङ्गलतायास्तथा पिङ्गलतानिष्ठाया ईषतायाश्च भिन्नऽप्यधिकरणे परस्परसम्बन्धेन एकमेव अधिकरणम् ॥ अथवा असमानाधिकरणे एव विधिः ॥ कथमीषद्रक्तमिति ? रक्तशब्दश्च क्तदन्तः । एवमादर्थं वार्त्तिककारः ‘अक्तता’ इत्यपाकृत्य ‘गुणवचनेन’ इति पठति ॥

७५६ । नञ् ॥२।२।६ ॥

दी— । नञ् सुपा सह समस्यते ।

The privative particle नञ् may be compounded with any सुबन्त word having syntactical connection with it. Thus with the statement न ब्राह्मणः we compound and look forward.

मित— । समानाधिकरणेन इति निवृत्तम् । अिदं नञ् निषेधार्थकः । “तत्साहचर्यमभावश्च तदन्त्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ् अर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥ न ब्राह्मण इति विग्रहे—

७५७ । नलोपो नञ् ॥६।३।७३ ॥

दी— । नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः
अब्राह्मणः ।

नञ् drops its न् before the last member of a compound.

Thus अ् being an इत्, the final form is अ । Hence the compound
अब्राह्मणः ।

मित— । “अलुगुत्तरपदे” (८५८—६।३।१) इत्यतः ‘उत्तरपदे’ इत्यनुवर्त्तते ।
नलोपे सति अकारमात्रमवशिष्यते । ततश्च अब्राह्मण इति रूपम् । ब्राह्मणसदृश-
इत्यर्थः । निषेधादिव सादृश्यमिह प्रतीयते । नायं गौः इति वचनं गोसदृशे गवये-
उपपद्यते न तु अत्यन्तमसदृशे लोष्ट्रे ॥

७५८ । तस्मान्नुच्चि ॥६।३।८४॥

दी— । लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्य अजादेर्नुडागमः स्यात् ।
अनञ्चः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह अयं विकल्पते, “रक्षोहाग-
मलघ्नसन्देहाः प्रयोजनम्” इति “अद्रुतायामसंहितम्” इति च
भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेन ‘अनुपलब्धिः’ ‘अविवादः’ ‘अविघ्नम्’
इत्यादि सिद्धम् ।

After नञ् has dropped न, the final member of the compound,
if beginning with a vowel, will have नृट् prefixed to it. Thus न
अञ्च gives अ अञ्चः dropping न । Now अञ्चः becomes नञ्चः with नृट्
prefixed. Hence अनञ्चः । This समास alternates with अव्ययीभाव-
that implies privation, i. e., the absence of some thing, because
such alternation is seen in both भाष्य and वार्त्तिक । Thus the
भाष्य writes असन्देहाः with a तत्पुरुष in “रक्षोह—” and the वार्त्तिककार
has both अद्रुता, a तत्पुरुष, and असंहितम्, an अव्ययीभाव in the same
line in “अद्रुतायाम्—”—all in the sense अर्थाभाव । Hence अनुपलब्धिः
etc. are justified.

मित— । ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । ‘अचि’ इति तद्विशेषणम् । “यस्मिन् विधिसदा-
दावल्यहणे” इति अचि इत्यस्य अजादौ इत्यर्थः । अजादौ उत्तरपदे अयं नृज्-विधिः ॥
ननु कस्यायं विधिः, पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा ? ‘अचि’ इति सप्तमीनिर्देशात् “तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” (४०—१।१।६६) इति पूर्वपदस्य नञः प्राप्नोति । ‘तस्मात्’

इति पञ्चमीनिर्देशात् “तच्चादित्युत्तरस्य” (४१—१।१।६०) इति अजादेरुत्तरपदस्य प्राप्नोति । किमत्र कर्तव्यम् ? तच्चात्—” इति सूत्रं परत्वात् बलवत्तरम् । अत उत्तरस्य अयं विधिः । किञ्च “आदेः परस्य” (४४—१।१।५४) इति परस्य यो विधिः स परस्य य आदिवर्णस्यैव भवति । एवमुत्तरपदस्य आदेरचो नुट् स्यात् इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ अत्रापि सन्देहः अचः ‘स्थाने’ आदेशो नुट्, उत ‘प्राक्’ वा ‘परं’ वा आगमः ? “आद्यन्तो टकितौ” (३६—१।१।४५) इति टित् अयं नुट् अचः प्राक् आगमः । तेन न अश्च इति विग्रहे नलोपे (०५०) अ अश्च इति स्थिते नुडागमे अ न् अश्च इति जाते अनश्च इति रूपम् । अकृते परादित्वे अन्नश्च इति स्यात् ॥ कथं तर्हि “अविघ्नमस्तु ते स्त्रियाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्” ? नञ्त्तत्पुरुषोऽयं परत्वादभावायै नञः अव्ययीभावं बाधते । तेन अविघ्नः इति पुंसि स्यात् । समाधिमाह अव्ययीभावेन सृष्ट विकल्पते इति । विकल्पे प्रमाणम्—सन्देहस्य अभाव इत्यर्थे ‘असन्देहः’ इति पुंसि प्रयोगो भाष्ये, तथा द्रुताया अभाव इत्यर्थे ‘अद्रुता’ इति स्त्रियां प्रयोगो वार्तिके, तथा च संहिताया अभाव इत्यर्थे ‘असंहितम्’ इति स्त्रीवि प्रयोगस्तत्रैव । आद्ययोस्तत्पुरुषः तृतीयोऽव्ययीभावः ॥

दी— । “नञो नलोपस्तिङि क्षेपे” (वार्त्तिक) । अपचसि त्वं जाल्म । ‘नैकधा’ इत्यादौ तु नशब्देन “सह सुपा” (६४८—२।१।४) इति समासः ।

If censure is implied, नञ् is compounded with a तिङन्त word and drops न । Thus अपचसि etc.—you cook badly etc. नैकधा etc. are compounds of न not नञ्, by the rule “सहसुपा” (649—2.1.4).

मित— । ‘सुपा’ इति वचनात् तिङन्तेन समासो न प्राप्नोति । तदनेन विधीयते । अपचसि कुत्सितं पचसि इत्यर्थः । न एकधा इति विग्रहे नायं नञ्, किन्तु अव्ययं तत्समानार्थको निरनुबन्धको नशब्द एवापरः । नञः समासो तु अनेकधा इत्येव भवति ॥

७५८ । नभ्राण्णपान्नवेदा नासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसक-

नक्षत्रनक्रानाकेषु प्रकृत्या ॥६।३।७५॥

दो— । पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यमुन्नन्तः । न सत्याः
 असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न
 कुलमस्य । न स्वमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो
 निपातनात् । न चरतीति नचचम् । क्षीयतेः चरतेर्वा चत्रमिति
 निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेडः । न अकमस्मिन्निति
 नाकः ।

नञ् stands unaltered in नञाञ्, नपात्, नवेदस् नासत्य, नमुचि, नकुल,
 नख, नपुंसक, नचच, नक्र, नाक । पात् ends in शट् । वेदस् has असन्
 affixed. नासत्य, not inimical to the good. नमुचि—does not
 relinquish. नकुल—without a pedigree. नख—not allowed in
 heaven. नचच—does not move ; चच is irregularly derived from
 चि or चर । नक्र—does not stir ; the affix is ड after क्रम । नाक—
 having no room for sin.

मित— । भजते इति क्तिपि भाट् । न भाट् नभाट् नभाड् वा । “ब्रथश्चञ्ज—”
 (२८४—८२।३६) इति जकारस्य षकारः । तस्य “भक्तौ जशोऽन्ते” (८४—८२।३६)
 इति डकारः । तस्य च “वाऽवसाने” (२०६—८।४।५६) इति पश्चे टकारः ॥ पातीति
 पात् शत्रन्तः । अन्ये तु क्तिपि निपातनात् तुक् इत्याहुः ॥ वेत्तीति वेदाः । औणादिकः
 अमुन् । सतसु साधवः सत्या । बहुवचनं वैचित्रार्थमिति नागेशः ॥ चत्वारि एतानि
 पृथक्पदानि । सप्तम्यर्थे प्रथमा ॥ मुञ्चतीति मुचिः । औणादिक ६ः ॥ स्त्री च पुमांश्च
 स्त्रीपुंसौ । “अचतुर—” (८४५—५।४।३३) इति निपातः । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकम् ।
 स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसकभाव एकवचनत्वञ्च समुदायस्य निपात्यते ॥ क्षीयति चरति वा
 चचम् । अचि निपात्यते । क्षी इति दिवादिषु न पठितः । क्षीयते इति दीर्घपाठो
 दिवादीनामाकृतिगणत्वान् ॥ अकं दुःखम् ॥ नभाजि नपाति नवेदसि नासत्य
 नमुच्यादिसु च सप्तषु नञ् प्रकृत्या स्वभावेन सङ्गतिष्ठति नलोपादिविकारं न भजते
 इत्यर्थः । तेन नासत्यनाकयोर्न नृदः ॥

दी—। 'नग' इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः—अगाः पर्वताः । 'अप्राणिषु' इति किम् ? अगो वृषलः शीतेन ।

'नञ्' optionally stands unchanged in नग when it does not refer to an animate being. Thus a mountain may be termed नग or अग । Why say अप्राणिषु ? Witness अगः etc.—the servant has become stiff with cold—where न-लोप is compulsory, the reference being to the servant—an animate being.

मित—। न गच्छतीति नगः । गमैर्भेः । समस्यै प्रथमा । तदाङ् 'नग इत्यत्र' इति अप्राणिषु इति विषयसप्तमी । 'नञ् प्रकृत्या' इत्यनुवर्त्तते । अप्राणिषु विषये यो नगशब्दः तस्मिन् नञ् प्रकृत्या वा इत्यर्थः ॥

दी—। "नित्यं क्रोडा—" (७११—२।२।१७) इत्यतः 'नित्यम्' इत्यनुवर्त्तमाने—

The अनुवृत्ति of नित्यम् being obtained from the rule "नित्यं क्रोडा—", we look forward.

मित—। उत्तरसूत्रे "कुगति—" (७६१) इत्यादिषु 'नित्यम्' इति सम्बध्यते इत्यर्थः ॥

७६१ । कुगतिप्रादयः ॥२।२।१८॥

दी—। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । "गतिश्च" (२३—१।४।६०) इत्यनुवर्त्तमाने—

The indeclinable कु, words that are technically called गति, and the particle प्र etc. are always compounded with words syntactically related to them. Thus कुपुरुषः—one of disagreeable features. The designation गति attaches itself to the following—

मित—। गतिप्रादिसाङ्गवर्त्यात् कु इत्यव्ययं गृह्यते कुस्तिताद्येकम् । नित्यः समासः इत्यस्वपदविग्रहः । गतिर्गङ्गा निद्रायोगे एव भवति । प्रादौनामपि तदानी-

मयं संज्ञा ॥ कुत्सितार्थः कुशब्दः, गतिसंज्ञकाः शब्दाः, अक्रियायुक्ताश्च प्रादयः नित्यं समर्थेन समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ इह “उपपदमतिङ्” (७८२—२।२।१६) इत्यतः ‘अतिङ्’ इत्यपठ्य ‘गति’ इत्यनेन सम्बन्धते । तेन तिङन्तेन गतिर्न समस्यते प्रकरीति, ऊरीकरीति, खाट्करीति इत्यादयः असमस्ताः एव ॥ के पुनर्गतिसंज्ञका इत्याकाङ्क्षायामाह—

७६२ । ऊर्यादिचिडाचश्च ॥१४॥६१॥

दी— । एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ।

Words listed with the indeclinable ऊरी leading and words ending in चि or डाच् are termed गति when they are connected with some क्रिया । Thus ऊरीकृत्य, having accepted, which is a compound of ऊरी with कृत्वा ; शुक्लीकृत्य, having transformed into white, which is a compound of शुक्ल with चि added and कृत्वा ; पटपटाकृत्य, uttering a sound like पटत्, which is a compound of पटत् with डाच् added and कृत्वा ।

मित— । “उपसर्गाः क्रियायोगे” (२२—१।४।५६) इत्यतः ‘क्रियायोगे’ इत्यनुवर्तते । ऊर्यादयः शब्दाः, चिप्रत्ययान्ताश्च, तथा डाच्प्रत्ययान्ताः शब्दाः क्रियायोगे गतिसंज्ञका भवन्ति । ततः “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इति क्रियाया नित्यं समस्यन्ते । ऊरी इत्यङ्गीकारे । अङ्गीकृत्य इत्यर्थे ऊरीशब्दस्य कृत्वाशब्देन समासः । “समासेऽनञ् पूर्व—” (७३३२—७।१।३७) इति क्त्वा-प्रत्ययस्य ल्यवादेशः ॥ अथक्कं शुक्लं सम्पद-मानं कृत्वा इत्यर्थे “कृभुस्त्रियोगे—” (२११७—५।४।५०) इति कृत्वाशब्दयोगे शुक्लशब्दात् चिप्रत्यये शुक्लं चि इति जाते, ‘अस्य चो’ (२११८—७।४।३२) इति अकारस्य ईकारे चिर्लुपे च शुक्ली इति रूपम् । तस्य कृत्वाशब्देन समासे क्त्वा-प्रत्ययस्य प्राप्त्वत् ल्यवादेशः ॥ पटत्-सङ्घर्षं शब्दं कृत्वा इत्यत्र पटदिति अव्यक्तस्य शब्दविशेषस्यानुकरणम् । ततः पटत् कृत्वा इति स्थिति “अव्यक्तानु-करणात्—” (२१२८—५।४।५७) इति डाच् । पटत् डाच् कृत्वा इति जाते ।

“डाचि बहुलं ह—” (८२—वा) इति द्वित्वे—पटत् पटत् डाच् कृत्वा । ततः “नित्य-
मास्येदिति—” (२११८—वा) इति पररूपे पटपटत् डाच् कृत्वा । डाचौ द्वित्वात्
टिलोपे पटपटा कृत्वा । “कुगति—” (७६१) इति समासोच्चादेशे पटपटाकृत्य ॥
नैतत् परेण “अनुकरणश्च—” (७६१) इत्यादिनां गतार्थम् । पटदित्यनुकरणं न तु
पटपटति, तेन पृथग्व्यहणम् ॥

दी— । “कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्” (वाचिक) । कारिका
क्रिया । कारिकाकृत्य ।

The word कारिका has to be counted as a गति । कारिका
means क्रिया work. Thus कारिका etc.—having finished the
work.

नित— । कारिका-शब्दस्य गतिषु उपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यम् । कारिका
इति भावे एतुल्, तदाह क्रिया इति । कारिका कृत्वा इत्यर्थे कारिकाकृत्य कर्म समाप्य
इत्यर्थः ॥

७६३ । अनुकरणञ्चानितिपरम् ॥१॥४॥६२॥

दी— । खाट्कृत्य । ‘अनितिपरम्’ किम् ? “खाडिति
कृत्वा निरष्टोवत्” ।

A word in imitation of an inarticulate sound is a गति in
connection with a क्रिया if not followed by इति । Thus खाट्कृत्य
uttering a sound like खाट् । Why say अनितिपरम् ? Witness
खाडिति कृत्वा ।

नित— । इति परं यस्मात् इतिपरम् । न तथा अनितिपरम् । तादृशः
अनुकरणशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् । ततश्च तथैव क्रियया नित्यसमासः ॥
खाट्शब्दो निष्ठीवनध्वनेरनुकरणम् । इति-शब्दं परे गतिसंज्ञा नास्ति, ततः धातोः
प्रागेव प्रयोज्य इति नियमो न । तथा च ‘खाडिति कृत्वा’ ‘कृत्वा खाडिति’ यथेच्छं
भवति ॥

७६४ । आदरानादरयोः सदसतो ॥१४।६३॥

दी— । सत्कृत्य । असत्कृत्य ।

सत् and असत् are गति when respectively implying honour and dis-honour in connection with some क्रिया । Thus सत्कृत्य having honoured ; असत्कृत्य having dis-honoured.

मित— । सदित्यच्यं क्रियायोगे गतिसंज्ञं यदा आदरे वर्तते, असदिति च यदा अनादरे ॥

७६५ । भूषणेऽलम् ॥१४।६४॥

दी— । अलङ्कृत्य । 'भूषणे' किम् ? अलं कृत्वा ओदनं गतः, पर्याप्तमित्यर्थः । "अनुकरणम्—" (७६३) इत्यादि तिसूत्री स्वभावात् कृञ् विषया ।

अलम् is a गति in connection with a क्रिया when it implies decoration. Thus अलङ्कृत्य । Why भूषणे ? Witness अलं कृत्वा etc.— Left after having cooked enough food—where अलम् implies पर्याप्ति and therefore, not being a गति, is not compounded. The three rules beginning with "अनुकरणम्—" (763) naturally refer to the root कृ ।

मित— । भूषण-पर्याप्ति-सामर्थ्य-प्रतिषेधाः अलमर्थाः । ततः भूषणे क्रियायोगे अलमिति गतिसंज्ञकं भवति । अलङ्कृत्य प्रसाध्य इत्यर्थः ॥ कृञ् विषयो यस्याः सा कृञ् विषया, गतिसंज्ञायां कृञेवानुप्रयोज्य इत्यर्थः । संज्ञाभावे अनभिधानमेव इति तु न । तथा च वृत्तिकारः प्रयुङ्क्ते अलं भुक्त्वा ओदनं गत इति ॥

७६६ । अन्तरपरिग्रहे ॥१४।६५॥

दी— । अन्तर्हृत्य । मध्ये हत्वा इत्यर्थः । 'अपरिग्रहे' किम् ? अन्तर्हत्वा गतः, हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ।

The indeclinable अन्तर is a गति in connection with a क्रिया when there is no seizure implied. Thus अन्तर्हृत्य—Having killed

in the middle of flight. Why अपरिग्रहः ? Witness the absence of समास in अन्तर्हत्वा गतः which means—went away having killed and carried off in the middle of flight.

मित—। आच्छिद्य नयनं परिग्रहः । न परिग्रहः अपरिग्रहः । तस्मिन् द्योत्ये अन्तरशब्दो गतिसंज्ञकः स्यात् क्रियायोगे ॥ अन्तर्मध्ये प्रयाणैकदेशे हत्वा प्राणैर्विद्योत्य गतः अन्तर्हत्वा गतः ॥ यदा तु हत्वा इति प्राणैर्विद्योत्य शब्दे च गृहीत्वा इत्यर्थः, तदा न गतिः ॥ प्रयोगदर्शनादनुमेयः प्रयोगोक्तशब्दः—समासो अपरिग्रहः असमासो परिग्रह इति ॥

७६७ । कणेमनसौ श्रद्धाप्रतीघाते ॥१४॥६५॥

दी—। कणेहृत्य प्रयः पिवति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातः अभिलाषातिशये वर्तते । मनः-शब्दोऽपि अत्रैव ।

The indeclinables कणे and मनस् are गति in connection with a क्रिया when satiety is implied. Thus कणेहृत्य etc.—drinks till satiety. कणे looks like a सप्तम्यन्त word ; it is in fact an अव्यय meaning 'ardent desire.' मनस् too means the same.

मित—। कणे इत्यव्ययम् । साहचर्यात् मन इत्यपि अव्ययमेव । “मनयनः प्रेत्यमियःशनैः” इत्यव्ययगणे वर्द्धमानः ॥ श्रद्धायाः पयःपानप्रीतिः प्रतीघातः निहननम् अपाकरणमित्यर्थः । अभिलाषातिशयं हत्वा इत्यर्थे कणेहृत्य । पयःपानात् परमभिलाषनिवृत्तिः तथापि आस्यं व्यादाय स्वपिति इतिवत् समाधेयम् । मनःशब्दोऽपि अत्रैव इति अव्ययैश्चैव अभिलाषातिशये एव इत्याशयः ॥

७६८ । पुरोऽव्ययम् ॥१३॥६७॥

दी—। पुरस्कृत्य ।

The indeclinable पुरस् is a गति in connection with some क्रिया । Thus पुरस्कृत्य—Having placed in front.

मित—। अव्ययं यः पुरस्शब्दस्य गतिसंज्ञा स्यात् क्रियायोगे ॥ अव्ययं किम् ?

नगरवाचिनः पुरशब्दस्य द्वितीयाया बहुवचने यत् पुरः इति रूपं तस्य संज्ञा सा भूत् ।
दानवानां पुरो दग्धः । भस्मसादकरोहिभुः ॥

७६८ । अस्तञ्च ॥१४॥६८॥

दी— । अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ।

The indeclinable अस्तम् is a गति in connection with some क्रिया ।
Thus अस्तंगत्य—Having disappeared.

मित— । अव्ययमिति वर्तते । अस्तमित्यनुपलब्धौ । अनव्ययस्य तु—शरवीर्येण
रिपुं दूरमस्तं कृत्वा जधान ॥

७७० । अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥१४॥६८॥

दी— । अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं
गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । 'अव्ययं' किम् ? जलमच्छं गच्छति ।

The indeclinable अच्छ is a गति in connection with गत्यर्थे roots
and the root वद । Thus अच्छ etc.—Moving towards, अच्छो etc.—
Shouting at. Why say अव्ययम् ? Witness जलम् etc.—plunges
into or makes for clear water.

मित— । अव्ययम् अच्छशब्दः अभिशब्दस्यार्थं वर्तते । अस्ति च अच्छशब्दो विशद-
शब्दस्यार्थं अनव्ययम् । तस्य तु क्रियायोगेऽपि गतिसंज्ञा न भवति । जलमच्छमित्ययं
अच्छमित्यभि रूपम् । गतिसंज्ञायां निपातत्वे सुपो लृक् स्यात् ॥

७७१ । अदोऽनुपदेशे ॥१४॥७०॥

दी— । अदःकृत्य अदः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्
—अदः कृत्वा अदः कुरु ।

The pronoun अदम् is a गति in connection, with a verb but not
when used in instructing another. Thus अदःकृत्य etc.—This was
done by him after having done that. The rule does not apply

when another person is to be instructed ; thus अदः कृत्वा etc.—Do this after having done that.

मित—। अव्ययमिति नेह संबध्यते असम्भवात् । अदस्यशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् न चेत् परस्य अपूर्वबोधने प्रयुक्तः । अन्ये 'अदः कृत्य' इदं कर्म कृत्वा तेन 'अदः कृतम्' इदमन्वत् कृतम् इति स्वयमेव कथितं पर्यालोचयति । इह अदःकृत्य इति गतिसंज्ञायां नित्यसमासः ॥ परप्रबोधने न संज्ञा । तथाहि—त्वम् 'अदः कृत्वा अदः कुरु' प्रथममिदं कुरु पश्चात् एतत् ॥

७७२ । तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ १।४।७१ ॥

दी—। तिरोभूय ।

The indeclinable तिस् is a गति in connection with some क्रिया when implying dis-appearance. Thus तिरोभूय ।

मित—। अन्तर्द्धिव्यवधानं नेत्रयोरगोचरता । तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानं तिस् इत्यव्ययं क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् । अन्तर्द्धौ किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः, पार्थतो भूत्वा इत्यर्थः ॥

७७३ । विभाषा क्त्वञि ॥ १।४।७२ ॥

दी—। तिरस्कृत्य—तिरःकृत्य—तिरः कृत्वा ।

The गतिसंज्ञा of तिस् is optional in connection with the root कृ । Thus, if तिस् is a गति, we get स for विसर्गे optionally, resulting in तिरस्कृत्य and तिरःकृत्य if it is not a गति the only form is तिरः कृत्वा uncompounded.

मित—। पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तिस् इत्यव्ययमन्तर्द्धौ विभाषा गतिसंज्ञः स्यात् । कृत्वात्वर्थयोगे गतिसंज्ञायां "तिरसोऽन्तरस्याम्" (१५६—१५३।५३) इति विसर्गनीयस्य वैकल्पिकः सः ॥

७७४ । उपाजिऽन्वाजि ॥ १।४।७३ ॥

दी—। एतौ क्त्वञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजिकृत्य—उपाजि कृत्वा । अन्वाजिकृत्य—अन्वाजि कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधाय इत्यर्थः ।

The indeclinables उपानि and अन्वानि are optionally गति in connection with the root कृ । Thus उपानिकृत्य etc., which means—Having imparted strength to the weak.

मित— । उपानि अन्वानि इति विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ द्वयैकस्य बलाधाने वर्तते । विभाषा कृजि इत्यस्ति, तदाह एतौ इत्यादि ॥

७७५ । साक्षात्प्रभृतीनि च ॥१४।८४॥

दी— । कृजि वा गतिसंज्ञानि स्युः । “चूर्ध्वे इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । साक्षात्कृत्य—साक्षात् कृत्वा । लवणंकृत्य—लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ।

Words, listed with the indeclinable साक्षात् leading, are optionally गति in connection with the root कृ the sense being that imparted by the affix चि । Thus साक्षात्कृत्य or साक्षात् कृत्वा—Having seen what was unseen ; लवणंकृत्य etc.—Having salted what was not salted. The म in लवणंकृत्य does not disappear because in the साक्षात् प्रभृति list लवणम् उच्यम् etc. are listed with म attached.

मित— । विभाषा कृजि इत्यस्ति । तदाह कृजि वा इत्यादि । “चूर्ध्वे” इतिसङ्केत अव्ययः—साक्षात्प्रभृतीनि च चूर्ध्वे कृजि वा गतिसंज्ञानि स्युः—इति । तेन साक्षात् कृत्वा, लवणं कृत्वा, इत्यादिव्यपि चूर्ध्वोलभ्यते ॥ मान्तत्वं निपातनादिति इहैव मणे मकारान्तपाठसामर्थ्यात् मनासेऽपि मकारो न लुप्यते इत्यर्थः ॥

७७६ । अनत्याधान उरसिमनसौ ॥१४।७५॥

दी— । उरसिकृत्य—उरसि कृत्वा, अभ्युपगम्य इत्यर्थः । मनसिकृत्य—मनसि कृत्वा, निश्चित्य इत्यर्थः । अनत्याधानमुपप्ले-
षणम्, तत्र न । उरसि कृत्वा, पाणिं श्रेते ।

The indeclinables उरसि and मनसि are optionally गति in

connection with the root कृ when no contact is implied. Thus उरसि etc. the sense being 'having accepted' ; मनसि etc. meaning 'having resolved.' The संज्ञा is not available with अन्त्याधान which is contact ; thus उरसि etc.—Sleeps with hand on his chest.

मित—। विभाषा कृञि इत्यस्ति । उरसिमनसौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ अनन्त्याधाने वर्त्तते । प्रत्युदाहरणे तु अन्त्याधाने सप्तमन्तौ अनव्ययशब्दावितौ न निपातौ ।

७७७ । मध्येपदेनिवचने च ॥१॥४॥७६॥

दा—। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनन्त्याधाने । मध्ये कृत्य—मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य—पदेकृत्वा । निवचनेकृत्य—निवचने कृत्वा, वाचं नियम्येत्यर्थः ।

The indeclinables मध्ये and पदे and the word निवचन are गति optionally in connection with कृ when no contact is implied. Thus मध्ये etc.—having exposed the middle (?), पदे etc.—having raised the foot (?), निवचने etc.—having restrained speech.

मित—। विभाषा कृञि इत्यस्ति अनन्त्याधाने इति चानुवर्त्तते । मध्ये पदे विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ मध्यपदशब्दयोरर्थे । निवचनमित्यव्ययीभावो वचनाभावार्थे । इदमेव निपातनादिकारान्तरता । मध्यं कृत्वा पदं कृत्वा निवचनं कृत्वा इति त्रैविध्यार्थः । नागेशस्तु "अनन्त्याधाने इति चानुवर्त्तते ततः सैधामेदन्तं निपात्यते । सप्तमौ तु न" इत्याह । अन्त्याधाने सप्तमैव इस्तिनः पदे कृत्वा शिरः प्रीति इति ।

७७८ । नित्यं हस्तेपाणौपयमने ॥१॥४॥७७॥

दी—। कृञि । उपयमनं विवाहः । स्त्रीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ।

The indeclinables हस्ते and पाणौ are गति optionally in connection with कृ when marriage or, according to others, mere

acceptance is implied. Thus हस्ते etc., having taken by the hand.

मित—। अनन्याधाने इति निवृत्तम्, कृञि इत्यस्ति । हस्त पाणी विभक्तिप्रति-
रूपकौ निपातौ हस्तपाणिशब्दयोरर्थे । एतौ कृञि नित्यं गतिसञ्ज्ञौ स्तः । नागेशसु
हस्तपाणिशब्दयोः सप्तम्यन्तयोः “तत्पुरुषे कृति—” (८७९—६।३।१४) इत्यलुक्माह ॥

७७८ । प्राध्वं बन्धने ॥१।४।७८॥

दी—। प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं
कृत्वेतरर्थः । प्रार्थनादिना तु आनुकूल्यकरणे—प्राध्वं कृत्वा ।

The indeclinable प्राध्वम् is a गति in connection with कृ when
restraint is implied. Thus प्राध्वंकृत्य implies that force has been
applied in winning over or securing co-operation. Witness प्राध्वं
कृत्वा when one is won over with entreaties.

मित—। कृञि इत्यस्ति नित्यमित्यनुवर्त्तते । प्राध्वमितिमान्तमव्ययमानुकूल्यं
वर्त्तते । तच्चानुकूल्यं यदा बन्धनभयं प्रदर्श्य लभ्यते तदा प्राध्वमिति नित्यं गतिसञ्ज्ञकं
भवति कृञि । इह लिपिकरप्रसाददुष्टः शब्देन्दुशेखरः पठति “इदं मान्तमव्ययं बन्धने-
नानुकूल्यं वर्त्तते” इति । तदसत् । आनुकूल्यमात्रमेवायं । बन्धनेनानुकूल्यं तु
“बन्धने” इति व्यर्थं स्यात् सूत्रम् । “अव्ययमानुकूल्यं वर्त्तते” इति काशिका शब्दकौस्तुभश्च ।
तथाच बन्धनाभावेऽपि कालिदासस्य “सभाजने मे भुजसूक्ष्मबाहुः सव्येतर प्राध्वमितः
प्रयुङ्क्ते” इति ॥

७८० । जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥१।४।७८॥

दी—। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव
कृत्वा उपनिषत्कृत्य । ‘औपम्ये’ किम् ? जीविकां कृत्वा ।

The words जीविका and उपनिषद् are गति in connection with
कृ if comparison is implied. Thus जीविकाकृत्य—treating as
livelihood, उपनिषत्कृत्य—treating like an Upanishad. Why say

औपम्य—implying comparison. Witness जीविकां कृत्वा—making a livelihood of it—which makes it actually the livelihood not merely like livelihood.

मित—। कृजि इत्यस्ति । जीवयतीति जीविका जीवनोपायः । खलु कर्त्तरि । उपनिषत् वेदान्तविद्या । औपम्यसुपमाया भावः । औपम्ये विषये जीविकाशब्दः उपनिषच्छब्दस्य कृजि नित्यं गतिसंज्ञः स्यात् । जीविका नाम सर्वप्राणानुस्रियते । तत् जीविकाकृत्य इत्यस्य अत्यन्ततो निधेय इत्यर्थः ॥ उपनिषद्य रहसि आख्यायते । तेन उपनिषत्कृत्य इत्यस्य सुश्रुतं कृत्वा इत्यर्थः ॥ दावप्येतावर्थो । औपम्याद्भव्यते ॥ प्रत्युदाहरणे जीविकां कृत्वा इति तत्तुक्कथनम् ॥ एवं “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इत्येतत् गतिसमासं निरूप्य प्रादिसमासं व्याचष्टे—

दो—। प्रादियहणमगतरथम् । सुपुरुषः । अत्र वार्त्तिकानि—

The rule “कुगति—” (761) mention प्रादि separately to provide for cases in which प्र etc. are not गति । Thus सुपुरुषः a fine-looking person. Here are the following Varttikas—

मित—। “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इत्येतत् गतियहणेन प्रादयोऽपि गृहीताः, अनर्थकं तेषां पृथग्यहणत् इति सा विज्ञायि । क्रियाद्येने एव प्रादयो गतिसंज्ञका भवन्ति गतियहणेन च गृह्यन्ते नान्यथा । क्रियायोगभावेऽपि यथा तेषां समासः स्यात् तदर्थमुच्यते ‘प्रादयः’ इति । शोभनः पुरुषः इत्यर्थे सुपुरुषः इति नित्यः समासः । प्रादितत्पुरुष इत्यस्य समासस्य नाम ॥

दो—। “प्रादयो गतावर्थे प्रथमया” (वार्त्तिक) । प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः ।

The particles प्र etc. are always compounded with a प्रथमान्क- word when they mean ‘past’ etc. Thus प्राचार्यः means the late professor, the professor that is dead.

मित—। इह प्र इत्यस्य आचार्य इत्यनेन नित्यः समासः । प्रशब्दस्य प्रगतः

इत्यर्थः । गतशब्दस्य तु न समासः ॥ प्रशब्दस्य आचार्यशब्दं प्रति गतित्वं न सम्भवति अतो वचनम् ॥

दी— । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वार्त्तिक) ।

अतिक्रान्तो मालामतिमालः ।

The particles अति &c. are always compounded with a द्वितीयान्त- word when they mean ‘surpassed’, ‘exceeded’ etc. Thus अतिमालः— means over-passed the garland.

मित— । इह अतिशब्दस्य अतिक्रान्त इत्यर्थः । मालामित्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनङ्गस्यः । अतिमालः । दैवीण माला व्यतीत्य स्थितः, यदा सौरभसदृशा माला विनित्य स्थितः इत्यर्थः ॥

दी— । “अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वार्त्तिक) ।

अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ।

The particles अव etc. are always compounded with a तृतीयान्त- word when mean ‘cried down’ etc. Thus अवकोकिलः—cried down by a female cuckoo.

मित— । आत्मक्रोशनमिव क्रोशनं श्रुत्वा निगोषया यदुच्चैश्चरं क्रोशने तदवक्रोशनम् । अवशब्दस्य अवक्रुष्ट इत्यर्थः । कोकिलया इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जन- ङ्गस्यः । अवकोकिलः ॥

दी— । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वार्त्तिक) ।

परिग्लानोऽध्यानाय पर्यध्ययनः ।

The particles परि etc. are always compounded with a चतुर्थ्यन्त- word when they mean ‘toiling’ ‘weary’ etc. Thus पर्यध्ययनः— toiling for study.

मित— । अध्ययनात् परिग्लानः अध्ययनमभिमित्य परिग्लानः अध्ययनविषये परिग्लान इत्यर्थः । “क्रियाधोपपदस्य—” (५८१—२।३।१४) चतुर्थी ॥

दो—। “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (वार्त्तिक) ।

निष्क्रान्तः कौशाभ्या निष्कौशाभिवः ।

The particles निर् etc. are always compounded with a पञ्चम्यन्त word when they mean ‘to come out of’, ‘to depart from’ etc. Thus निष्कौशाभिवः—departed from Kausambi.

नित—। पञ्चमीसाङ्गचर्यादिह क्रानिरकर्मकः । “अत्यादयः—” इत्यत्र तु सकर्मकः । ‘कौशाभ्याः’ इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनब्रह्मः । निष्कौशाभिवः कौशाभ्या निर्गत्य नगरान्तरं प्रति अध्वानं प्रतिपन्न इत्यर्थः ॥

दो—। “कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । वृत्तप्रति ।

The कर्मप्रवचनीय particles (646—1.4.83.) अनु etc. are not compounded. Thus वृत्तं प्रति stands as uncompounded.

नित—। अर्थविशेषे प्रादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञका भवन्ति (५४६—१।१।८३) । तदा “--प्रादयः” (७६१२।२।१८) इति समासः प्राप्नोति । स इह निषिध्यते ॥

७८१ । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥३।१।८२॥

दो—। सप्तम्यन्ते पदे ‘कर्मणि’ इत्यादौ (२८१३—३।२।१) वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि । तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव बध्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ।

In some of the rules guiding affixes to roots, certain words appear with the सप्तमीविभक्ति, such as कर्मणि etc. in rules “कर्मण्यण्” (2913—3. 2. 1) etc. These words refer to such things as ‘a pitcher’ etc. Such words denoting ‘a pitcher’ etc. are termed उपपद, the corresponding affixes being available only in presence of the उपपद ।

नित—। कृतप्रकरणस्थं स्वमिदम् । “प्रत्ययः” (१८०—३।१।१) इत्यभिहित्यते “धातोः” (२८२८—३।१।८१) इति च । तेनायमर्थः—धातोः प्रत्ययः स्यात् । ‘तत्र’ तस्मिन् प्रत्यये कर्तव्ये, विधायकत्वे यत् ‘सप्तमीस्थं’ तत्

‘उपपदं’ भवति, उपपदसंज्ञां लब्ध्वा उपतिष्ठति ॥ किमिदमुपपदमिति ? पद-
मिति सुबन्तं तिङन्तश्च । उप समीपे उच्चारितं पदम् उपपदम् । सामीप्यञ्च
अन्वयकृतम् । अतो यस्य प्रत्ययार्थेन अन्वयः तदुपपदम्, तच्च तस्मिन् प्रत्यये समर्थम् ॥
अथ सप्तमीस्थमित्यस्य कौऽर्थः ? सप्तमीति सप्तम्यन्तं पदम् । तस्मिंस्तिष्ठतीति सप्तमीस्थम् ।
“सुपि स्थः” (२८१६—लृ२।४) इति कः । किञ्च तस्मिन् पदे तिष्ठति ? यत् तस्य पदस्य
वाच्यं तदेव तस्मिन् तिष्ठति । एवं सप्तमीस्थमित्यस्य सप्तम्यन्तपदवाच्यं द्रव्यं मुख्योऽर्थः ।
इदमिह उपपदमित्युच्यते । तदनेन पदेन केनचित् भाव्यम् । द्रव्यञ्च पदं न स्यात् इति
मुख्यार्थवाचे लक्षणया सप्तम्यन्तपदवाच्यद्रव्यस्य वाचकशब्दः सप्तमीस्थमित्यनेन गृह्यते ॥
एतच्च दृष्टान्तगर्भेण व्याख्यानेन परिष्करोति—“कर्मण्यण्” (२८१६—३।१।१)
इत्यण्विधायकं सूत्रम् । इह ‘कर्मणः’ इति सप्तम्यन्तम् । प्रथमार्थे सौतौ सप्तमी । अत्र
पदे वाच्यत्वेन स्थितः ‘कुम्भः’ इति द्रव्यम् । अस्य च कर्मरूपेण वाचकं ‘कुम्भम्’
इति पदमिह ‘उपपदम्’ । प्रत्यये कर्तव्ये उपपदमुपतिष्ठति इति ‘तत्र’-शब्द-व्याख्यान-
उक्तम् । तदस्यैकस्मिन्पदे एष प्रत्ययो न स्यात् । तदाह तस्मिंश्च सत्येव,
इत्यादि ॥

७८२ । उपपदमतिङ् ॥२।२।१८॥

दी— । उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङन्त-
श्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस्
कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । ‘अतिङ्’ किम् ? मा भवान्
भूत् । “माङि लुङ्” (२२१८—३।३।१७५) इति सप्तमीनिर्देशात्
माङ् उपपदम् ॥

An उपपद ending in a सुप् is always compounded with
what is syntactically connected with it, but not with a तिङन्त-
word as the last member of the compound. Thus कुम्भकारः,
meaning one who makes pitchers, a potter. Here the
exposition is the unusual one कुम्भ अस् कार which cannot
be used in ordinary language. Why say अतिङ्—not with a

तिङन्त word final? Witness मा and भूत् uncompounded in मा भवान् भूत्, though by the rule “माङि—” (2219) माङ् is an उपपद, and should have been compounded with भूत् ।

मिन्— । तिङ् इति तिङन्तम् । इह भाष्ये ‘अतिङ्’ इति योगो विभज्यते, पूर्वसूत्रात् ‘गति’ इति च पृथक् क्रियते । तेन “गतिः” “उपपदम्” “अतिङ्” इति विस्मृती प्राप्ता । ‘सुपा’ इति निवृत्तम् । अतिङ् इति द्वयोरपि पूर्वयोः सम्बध्यते । व्याख्यानञ्च—“गतिः समर्थेन समस्यते अतिङ्” “उपपदं समर्थेन समस्यते अतिङ्” इति । तत्र अतिङिति कस्य विशेषणम् ? न हि समासे पूर्वपदे स्थितयोः गत्युपपदयोः गतिषु तिङन्तशब्दाभावात् । यथा च नागेशी मन्यते तथा नापि अतिङ् इति अतिङ्गा, अतिङन्तेन उत्तरपदेन, इत्यर्थे लुप्ततृतीयाकम्, भाष्ये “किनेदानौ समासः” इति प्रथे “समर्थेन” इति वचनात् । यद्धि स्वे तृतीयान्तं तेनैव उत्तरपदेन समासो भवति । तत् तृतीयान्तशब्दाभावे एव “किनेदानौ समासः” इति प्रथः सङ्गच्छते “समर्थेन” इति च उत्तरं भवति । तथा च “सङ्ग सुपा” इत्यत्र योगविभागेन “सङ्ग” इति तृतीयान्त-विरहिते स्वे लब्धे “सुप् समस्यते । किं सङ्ग ? समर्थेन” इत्युक्तं भाष्ये । अत इह लुप्ततृतीयापक्षे प्रश्नावकाश एव न स्यात्, सत्यपि “अतिङ्गा” इत्यत्र उत्तरं स्यात् इति हि नागेशस्याभिप्रायः । भवतु, “समासः” इत्यधिकृतमस्ति तस्यैवेदं विशेषणं भविष्यति । तदाह “अतिङ्गश्चायं समासः” इति । अयमाशयः—अविद्यमानं तिङ् तिङन्तम् अधिन् अतिङ्, समास इत्यस्य विशेषणमेतत् । उपपदस्य सुबन्तत्वात् उत्तरपदविशेषणत्वं पर्यवसानम् ॥ कुम्भकार इति कर्मण्यण् (२८१३—३।२।१) इत्यण् प्रत्ययः । कुम्भशब्दस्य कारशब्देन निवृत्तसमासः । कुम्भं करोतीति व्याख्यानमात्रं न विवक्षः लौकिकविवक्षः प्रयोगार्ह इह नास्ति । अलौकिके वाक्ये अस् इति षष्ठी कृत्योपा कर्मणि ॥ “माङि लुङ्” (२२१८—३।३।१०५) इत्यत्र माङ् उपपदम् । तस्य तिङन्तेन समासे मा भूत् इति नित्यं समासः स्यात्, ततो ‘भवान्’ इति मध्ये प्रयोगो न स्यात् ॥

दो— । ‘अतिङ्’-ग्रहणं ज्ञापयति—“सुपा” (६४८—२।१।४) इत्येतन्नेहानुवर्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक् कृत्य

“अतिङ्-ग्रहणं तत्रापक्ष्यते, “सुपा” इति च निवृत्तम् । तथाच
 “गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः”
 (परिभाषा) इति सिद्धम् । व्याघ्रो । अश्वक्रीतो । कच्छपी ॥

The prohibition अतिङ्—not with a तिङन्त word as final—implies that the general maxim “सुपा” (649—2.1.4) does not attach itself to this rule. In the former rule (761—2. 2. 18) again गति is detached and taken along with अतिङ्, also “सुपा” is counter-manded. Hence we paractically arrive at the Paribhasha “गतिकारक—” —गति, कारक and उपपद are compounded with कृदन्त words but before such words take सुप् । Thus व्याघ्रो, which is an उपपदसमास of आ and घ्र, and then गति समास of वि and आघ्र, the feminine symbol and सुप् coming in after the compound is finally formed. Similarly अश्वक्रीतो is a compound of अश्विन—which is a कारक, viz, करण—and क्रीत with no feminine symble or सुप् attached. In कच्छपी too the समास is of कच्छन्—an उपपद—and प without any feminine symbol or सुप् ।

नित— । अतिङ् इति गत्युपपदयोर्न विशेषणं परन्तु उत्तरपदद्वारा समासं विशेषयति इत्युक्तं प्राक् । परं “सुपा” इत्यधिकारात् उत्तरपदे तिङः प्रसङ्ग एव नास्ति कुतो निषेधः ‘अतिङ्’ इति ? तदाह अतिङ्ग्रहणमित्यादि । अयमाशयः—अस्मादेव ‘अतिङ्-ग्रहणादनुमीयते गतिसमासो उपपदसमासो च ‘सुपा’ इत्यस्य न सम्बन्धः । उत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासो भवति । अतएव प्राग्लौकिक-विग्रहे कुम्भ अस् कार इति कारशब्दः अविभक्तिकः प्रयुक्तः । एतच्च प्राचा “गतिकारको—” इति परिभाषाया अनुकूलम् । अथच परिभाषार्थ—गतेः कारकस्य उपपदस्य च कृदन्तेन सह नित्यसमासो वाच्यः, स च समासः कृदन्ते सुबुत्पत्तेः प्रागेव भवति । स्त्रीप्रत्यययोगः सुव्योमथ समासात् परं क्रियते । तथाहि

व्याजिप्रति इयमित्यर्थे व्याङ्पूर्वात् प्राधातोः स्त्रियां क-प्रत्यये प्रथमं कि
 आरभ्य 'प्र' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन तत्पुरुषः । तत्पुरुषः पुनस्त्रिपदेन
 न भवति इति आङो 'प्र' इत्यनेन उपपदसमासे कृते, वीराप्र इत्यनेन
 गतिसमासः क्रियते । तेन जातं 'व्याप्र' इति निर्विभक्तिकं रूपम्, व्याजिप्रतीय-
 मित्यर्थस्तु नायातः । तमर्थं प्रति यतमानेन प्रथमं स्त्रीत्वस्य लिङ्गमासञ्जनीय ततः
 कर्तृत्वस्य । तेन जातिलक्षणे ङीष् (५१८—४।१।६३) सुपि च व्याघ्रौ ।
 सुबुत्पत्तेः परं समासे तु 'घ'-शब्दे सुव्योगात् पूर्वं लिङ्गयोगः । ततो 'घ्र'-
 शब्दस्य जातिपरत्वाभावात् टावेव । तेन जातं 'घ्रा' इति । समासे 'व्याघ्रा'-
 इति । व्याघ्रीति तु न सिद्ध्यति ॥ एवम् अश्वेन क्रीता इत्यर्थे प्रथमम् 'अश्वेन'
 इत्यस्य 'क्रीत' इति निर्विभक्तिकेन क्तान्तेन समासः । तेन 'अश्वक्रीत' इति जाते
 स्त्रीत्वार्थं कर्मत्वार्थश्च लिङ्गयोगः सुव्योगश्च । ततः "क्रीतात् करणपूर्वात्" (५०६
 —४।१।५०) इति ङीष् सुपि च अश्वक्रीतौ । सुबुत्पत्तेः परं समासे अश्व-
 क्रीता इति स्यात् ॥ कच्छेन पिबति इयमित्यर्थे कच्छेन इति सुबन्तोपपदं प्रा-
 धातोः "सुपि स्थः" (२६१६—३।२।४) इति योगविभागात् स्त्रियां क-प्रत्यये
 प्रथमं कच्छेन इत्यस्य 'प' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन समासः । तेन कच्छप-
 इतिरूपे जाते स्त्रीत्वार्थं ङीष् ततः सुपि कच्छपौ । सुबुत्पत्तेः परं समासे तु 'कच्छपा'
 इति स्यात् ॥ इह सर्वत्र टाबुत्पत्तेः परं समासे स्त्रीत्वस्य समासे अन्तर्भावात्
 स्त्रियानेव प्रातिपदिकं वर्तते परन्तु अदन्तत्वाभावात् ङीष् न भवति ॥

७८३ । अमैवाव्ययेन ॥२।२।२०॥

टी— । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेव अव्ययेन सह
 समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह—“कालसमयवेलासु तुमुन्”
 (३१७८—३।३।१६७) ; कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥
 'अमैव' इति किम् ? अग्रे भोजम्—अग्रेभुक्ता । “विभाषार्थ-
 प्रथमपूर्वेषु” (३३४५—३।४।२४) इति ज्ञानमुलौ । अमा च
 अन्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

An उपपद is not compounded with an indeclinable क्त

except with णसुल् if the उपपद is enunciated with णसुल् alone and then the समास is obligatory. Thus स्वादुङ्कारम्—having sweetened—is a नित्यसमास with अम् (णसुल्)। But there is no समास with भोक्तुम् in कालः &c.—though भोक्तुम् is an अव्यय and कालः etc. are उपपद। Why say अमैव—enunciated with णसुल् alone? Witness the uncompounded form in अग्ने etc. because by “विभाषा—” (3345—3. 4. 24) the उपपद arises not in connection with णसुल् alone, but with णसुल् as well as क्ता।

मित—। उपपदमित्यस्ति। ‘अम्’ इति णसुल्खसुजौ। ‘अमैव’ इत्युपपद-विशेषणम्। अमा एव यत् उपपदम्, अमा एव सह यस्य उपपदत्वम्, येन सूत्रेण अम् एव केवलं विधीयते तव यत् उपपदं तत्, इति फलितम्। तदाह ‘अमैव तुल्यविधानं यत् उपपदं तत्’ इति॥ ‘अव्ययेन समस्यते’ इत्युच्यते। केनाव्ययेन? प्रसङ्गात् अमा इति लभ्यते। अमैव तुल्यविधानत्वे अव्ययान्तरं प्रति उपपदत्वमेव नास्ति कुतः समासस्तेन? तर्हि यत् णसुल् च अन्यच्च विधीयते तव अन्येन समासनिवृत्त्यर्थमिदम्॥ ‘तदेव समस्यते’ इत्युच्यते ‘तत् समस्यते’ इति तु नौक्तम्। कुतोऽयमेवकारः? पूर्वसूत्रे उपपदमात्रस्य समास उक्तः, तस्य अव्ययेनापि सिद्धः समासः। एवं सिद्धे सति यत् पुनरिह उपपदविशेषस्य समासविधानं, तन्निश्चयार्थं भविष्यति, ईदृशमेवोपपदमव्ययेन समस्यते नान्यदिति। अत आह तदेवेति॥ स्वादुङ्कारम् इति स्वादुशब्दं निपातनात् मकारान्ते उपपदे कारमिति णसुला नित्यसमासः। “स्वादुभि णसुल्” (३३४७—३।४।२६) इति णसुला एव तुल्यविधानमिहोपपदम्॥ अव्ययान्तरेण उपपदं न समस्यते। तथा च कालादीनां तुमुना उपपदत्वं न तु अमा तेन न समासः॥ अग्ने भोक्तुम् इति णसुल्प्रत्ययेन क्ताप्रत्ययेन च तुल्यविधानमुपपदं न तु अमैव, तेन न समासः॥ उपपद-समास एवेह नियम्यते। गतिसमासस्तु येन केनचिदव्यययेन भवति। तेन निश्चित्य उपगन्तुम् इत्यादयो निर्वाधाः।

७८४ । तृतीयाप्रभृतौन्यतरस्याम् ॥ २।२।२१ ॥

दी—। “उपदंशस्तृतीयायाम्” । (३३६८—३।४।७)
इत्यादिन्युपपदानि अमन्तेन अव्ययेन सह वा समस्यन्ते ।
मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते—मूलकोपदंशम् । उच्चैःकारम् ॥

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उपदंशः—” (3368—3. 4. 47) are optionally compounded with the corresponding अमन्त indeclinable. Thus मूलकेन etc. uncompounded and मूलकोप etc. compounded. Again in उच्चैः etc.—उच्चैः is an उपपद by “अव्यये—” (3381—3. 4. 59) but it is enunciated along with णमुल् and क्त्वा as well ; yet it is optionally compounded with णमुल् by this rule.

मित—। ‘अमेव इत्यनुवर्तते, अयेस्तु ‘अमेव समासः’ इति । इह तृतीयाप्रभृतिषु यानि अमेव तुल्यविधानानि तेषां पूरणे नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्, यानि तु अमा च अन्येन च तुल्यविधानानि तेषांप्राप्ते विकल्पः । मूलकेन इत्यादीनां नित्ये प्राप्ते विकल्पः, उच्चैःकारमित्यत्र “अव्यये—” (२२८१—३।४।५८) इति क्त्वाप्रत्ययेन णमुला च तुल्यविधानत्वात् अप्राप्ते ॥ अमेव समासो नाम्नेन । तथा हि “पर्याप्ति-वचनेषु—” (३१७८—३।४।६६) इति तृतीयाप्रभृतिषु पठ्यते, परं तुमुनोऽयं विधि-न णमुलः । तेन न समासः—पर्याप्तो भोक्तुम् ॥

७६५ । क्त्वा च ॥ २।२।२२ ॥

दी—। तृतीयाप्रभृतौन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वा “अव्ययेऽयथाभिप्रेत—” (३३८१—३।४।५८) इति क्त्वा । ‘तृतीयाप्रभृतौनि’ इति किम् ? अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उप-दंशः—” (3368—3.4.47) are optionally compounded with the

corresponding क्त्वा indeclinable. Thus उच्चेः etc.—Aloud. The क्त्वा is by “अव्यये—” (3381—3. 4. 59). समास is not available outside the range तृतीया प्रभृति । Thus अलं कृत्वा etc.—need not be done. The क्त्वा is by “अलंखलोः—” (3316—3. 4. 11) which precedes “उपदेशः—” (3368—3. 4. 47)

मित—। ‘क्त्वा’ इति क्त्वा-शब्दस्य तृतीयैकवचनम् । धातु-शब्देन धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययोऽपीह गृह्यते । तेन “आतो धातोः” (२४०—६।४।१४०) इत्याकारलोपे ‘क्त्वा’ इति रूपम् । तथा अन्यत्रापि “—क्तो लृप्” (३३३२—७।१।३७) इति । ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ इति सर्वमस्ति । “अव्ययेऽयथा—” इति तृतीयाप्रभृतिषु सूत्रम् । अतो विकल्पः । अप्राप्ते विकल्पः । तृतीयप्रभृतिषु यत्र यत्र क्त्वा विधीयते तत्र तत्र वैकल्पिकः समासः । तिर्य्यक्कृत्वा—तिर्य्यक्कृत्य ॥ अलं कृत्वा इत्यादिषु “अलंखलोः...” (३३१६—३।४।१८) इति क्त्वा, स च तृतीयादीनां पूर्ववर्ती विधिः अतो न समासः ॥

७८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ॥ ५।४।८६ ॥

दी—। संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः अच् स्यात् । हे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

The affix अच् is the समासान्त of a तत्पुरुष beginning with a numeral or an indeclinable and ending with अङ्गुलि । Thus द्वाङ्गुलम्—measuring two finger-breadths ; निरङ्गुलम्—projecting both ways when grasped with the fingers.

मित—। अच् इत्यनुवर्तते । संख्याव्ययादेस्तत्पुरुषस्य अन्तावयवः अच् स्यात् अङ्गुलिः परम्, इत्यन्वयः । यथा—संख्याव्ययादेस्तत्पुरुषस्य यो अङ्गुलिशब्द उत्तरपदम् तस्मात् अच् स्यात् समासान्तः । आद्ये तत्पुरुषस्य इति समासान्तापेक्षया षष्ठी, द्वितीये अङ्गुलिपेक्षया उभयव अङ्गुलिः इति पञ्चमी ॥ हे अङ्गुली प्रमाणमस्य इति प्रमाणे सावच् प्रत्ययः । तदर्थं ‘हे अङ्गुली’ इत्येतयोः “तद्विधायि—” (७२८—२।१।५१) इति तत्पुरुषो द्विगुसंज्ञकः । अनेन अच् तद्धिताः “यस्येति च” (३३१२

—६।४।१४८) इतीकारलोपि “दिगोर्नित्यम्” (१८३८—५।२।३७ वा) इति मावचो लुकि इङ्गुल अच् इति स्थितम् । इङ्गुलम् ॥ निरङ्गुलमिति प्रादितत्पुरुषे अचि इकारलोपे रूपम् ॥

७८७। अहःसर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥५।४।८७॥

दी—। एभ्यो रात्रेरच् स्यात्, संख्याव्ययादेः । अह-
र्यहणं द्वन्द्वार्थम् । अहस्य रत्रिश्च अहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्व-
रात्रः । पूर्व रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो
रात्रयोः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः ।

The word रात्रि coming after अहन्, सर्व, an एकदेश, संख्यात, and पुण्य also, in a तत्पुरुष, takes अच् as a समासान्त । By ‘also’ संख्या and अव्यय are included here. अहन् is mentioned for a द्वन्द्व compound with रात्रि ! Thus अहोरात्रः means अहस्य रात्रिश्च with अच् added and इ of रात्रि dropped ; the compound being in the masculine by “रात्रा-
ऋहाः—” (८।४—२.४.२९). सर्वरात्रः has पुंवद्भाव by “पुंवत् कर्मधारय—” (७।४—६.३.४२) etc. द्विरात्रम् is neuter by “संख्यापूर्वे रात्रं क्लीबम्” (८।४, Varit).

मित—। अहन्शब्दे पूर्वपदे रात्रिशब्दे चोत्तरपदे तत्पुरुषो न दृश्यते ।
द्वन्द्वे च “अहोरात्रे” (३३८८—२।४।२८) इति समासान्तो दृश्यते । तदाह अह-
र्यहणं द्वन्द्वार्थमिति । अहस्य रात्रिश्च इति समाहारे “रूपरात्रि—” (१७२—८।२.६८,
वा) इति क्लृप्तम् । “इति च” (१६८—६।१।११४) इत्युक्तम् । अचि इकारलोपः ।
समाहारस्य एकत्वादिकालम् । “रात्राऋहाः—” (८।४—२।४।२८) इति पुंस्त्वम् ॥
सर्वरात्र इति “पूर्वकालौकस्य—” (७२८—२।१।४८) इति समासः, “पुंवत् कर्म—”
(७४६—६।१।४२) इति “सर्वनाम्नो ऋषिमात्रे—” (७२८—२।१।५१, वा) इति वा
पुंवत् ॥ द्विरात्रमिति “संख्यापूर्वे रात्रम्—” (८।४, वा) इति क्लीबत्वम् ॥

७८८। राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥५।४।८८॥

दी—। एतदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् । परमराजः ।
अतिराजी । कृष्णसखः ।

A तत्पुरुष ending in राजन्, अहन्, and सखि takes the समासान्त affix टच् । Thus परमराजः—a great king. अतिराजी—a woman surpassing the king himself. कृष्णसखः—Krishna's friend.

मित—। 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्त्तते । तत्पुरुषस्य यी राजन्-शब्दः, अहन्-शब्दः, सखिशब्दश्च ततः समासान्तश्च । पञ्चमीसामर्थ्यात् एषामन्तरपदता गम्यते । तदाह 'एतदन्तात् तत्पुरुषात्' इति । परमराज इति टचि "नन्तद्धिते" (६७८—६७९/१४४) इति टिलोपः । टच् टिलस्य फलं दर्शयति राजानमतिक्रान्ता इयमिति स्त्रियामिति-राजीति—"टिड्ढाणच्—" (४७०—४७१/१५) इति डीप् ॥

७८८ । अङ्गष्टखोरिव ॥६७९१४५॥

दी—। एतयोरिव परतः अङ्गष्टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः ।
द्वे अहनो भूतो (? भूतो) द्व्यह्नः क्रतुः । तद्वितायं द्विगुः ।
“तमघीष्टः—” (१७४४—५११८०) इत्यधिकारे “द्विगोर्वा”
(१६५०—५११८६) इत्यनुवृत्तौ “रात्राहः संवत्सराह” (१७५१—५११८७) इति खः ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाद्देह
—मद्राणां राज्ञी मद्राज्ञी ॥

The word अहन् drops its टि (अन्) only when ट or ख follows but not with any other affix. Thus उत्तमाहः with ट । As an instance of ख we have द्व्यह्नः meaning “in progress for two days”—This is a द्विगु with a view to attach the तद्धित affix ख । The context is “तमघीष्टः—” (1744—5180); the rule “द्विगोर्वा” (1750—5.1.86) attaches itself to the rule “रात्राहः—” (1751—5.1.87). मद्राणां राज्ञी gives मद्राज्ञी without टच् because the maxim “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” (748, Mitabhashini) is not universal, and does not affect the समासान्त section.

मित—। टच् सञ्च टछौ । तयोः । हलन्तं प्रातिपदिकम् । परसप्तमी । तदाह 'एतथोरिव परतः' इति ॥ उत्तमाहन् टच् इति स्थिते टिलोपः । "रावा-
 झाहाः—" (८१४—२।४।२६) इति पुंस्त्वम् ॥ भूत इति लिपिकरप्रमादजः पाठः ।
 वेतनेन क्रीत इति भूतशब्दस्याधिः स च कृतौ न सङ्गच्छते । भूत इति पाठः ।
 भूतः खसत्तया व्यातकालः, कालार्थे वाहात्मकः । अथवा ऋत्विजो भूताः इति
 कृतुरपि भूत इत्युच्यते । ततो भूत इति पाठः । इ' अहनी भूत भूतो वा इत्यर्थे
 'ख' इति तद्धितः कर्त्तव्यः । अस्मिन् कर्त्तव्ये इ' अहनी ख इति जाते
 आद्ययोर्दिगुः (७२८—२।१।५१) । अहन् ख इति जाते "राजाहः—" (७८८—
 ५।४।२१) इति टच् प्राप्तः, समासान्तविधिरनित्य इति तु न कृतः । ततटिलोपे वाह्येन ।
 ख-प्रत्ययस्तु "समायाः खः" (१७४६—५।१।८५) इत्यत्र प्रक्रान्त उपरिष्ठादनुवृत्तश्च ।
 ततो "दिगोर्वा" इत्यप्यनुवर्त्तते । एतैः सहान्वये 'रावाहः' इत्यस्य 'संवत्सरान्ता-
 दिगोर्वा खः' इत्यर्थः सम्पद्यते । तेन लब्ध इह खः ॥ कथं मद्राशीति ? राजन्-
 शब्दादिहितटच् राज्ञीशब्दादपि भवति । ततो मद्राशी टच् इति स्थिते, "भस्वादे—" (८२६, वा) इति पुंवद्भावे मद्राजन् टच् इति जाते, टिलोपे, स्त्रिया मद्राजोति
 स्यात् । उत्तरमाह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
 ग्रहणम्" (७४८, मित—) इत्यस्याः अनित्यत्वात् परिभाषे सर्वत्र न प्रवर्त्तते,
 समासान्तेषु लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं नास्ति । तेन राज्ञीशब्दान्न टच् ॥

७८० । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥

दी—। सर्वाद्विभ्यः परस्य अहन्शब्दस्य अङ्गादेशः स्यात्
 समासान्ते परे ।

The word अहन् coming after a संख्या, an अव्यय, an एकदेश and the words सर्व and संख्यात changes into अङ्ग, a समासान्त following.

मित—। 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्त्तते । तत्र च "राजाहः—" (७८८—

५।४।८१) इति समासान्तश्च भवति । तदाह 'समासान्ते परे' इति । 'एतेभ्यः' इति प्रागुक्ताः परास्यन्ते । तानि च "तत्पुरुषस्य—" (७८६—५।४।८६) इत्यतः संख्या, अव्ययानि च, "अहःसर्व—" (७८७—५।४।८७) इत्यतः अहन्, सर्व, एकदेश, संख्यातं, पुण्य इत्यपि । तत्र अहन्शब्दात् परः अहन्शब्दो न भवति पुण्यशब्दाच्च प्रतिषिद्धः अज्ञादेशः (७८४—५।४।८०) । शिष्टानि तु गृह्यन्ते ॥

७८१ । अज्ञोऽदन्तात् ॥ ८।४।७ ॥

दी— । अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात् परस्य अज्ञः अज्ञादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहः । पूर्वाहः । संख्याताहः । इयोरहोर्भवः —"कालाट्ठञ्" (१३८१—४।३।११) । "द्विगोलुङ्गनपत्ये" (१०८०—८।१।८८) इति टञ् लुक्—द्व्यहः । स्त्रियामदन्तत्वात् टाप् द्व्यहः । द्व्यहप्रियः । अत्यहः ॥

The word अह्, substituted for अहन्, changes its न into ण if the cause for the change (र) is in a पूर्वपद that ends in short अ । Thus सर्वाहः &c. (790) with a cerebral (791). द्यहः is compounded with a view to attach the तद्धित affix टञ् in the sense "तत्र भवः" by the rule "कालाट्ठञ्" (1381—4. 3. 11). The टञ् disappears by "द्विगोलुङ्क्—" (1080—4. 1. 88) and अहन् changes to अह् ।

मित— । 'अज्ञः' इति अहन्शब्दस्य य आदेशः अज्ञशब्दः, तस्य प्रथमाया एकवचनम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा सौवी । अह्शब्दस्य इत्यर्थः । "रषाभ्याम्—" (२३५—८।४।१) इत्यतः 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । "पूर्वपदात्—" (८५७—८।४।३) इत्यतः 'पूर्वपदात्' इति च । "अट्ठञ्—" (१८७—८।४।२) इत्यप्यस्ति । तदेयोऽन्वयः—अदन्तात् पूर्वपदात् रषाभ्यां परस्य अह्शब्दस्य नो णः अज्ञादिव्यवायेऽपि । एतदेवाह अदन्तपूर्वेति । अज्ञादेशनिमित्तेषु अकाराभावादाह रेफादिति । 'द्व्यहः' इति तद्धिते कर्तव्ये द्विगुः । इयोरहोर्भव इति भवार्थे टञ् । इयोः अहोः टञ् इति

स्थिते पूर्वयोर्हिं गौ द्वि अहन् टच् ठञ् इति जातिः संख्यायाः परम् अद्वादेशे द्वाङ् ठञ् इति । “द्विगोलुक्—” (१०८०—४।१।८८) इति ठञ्लुकि द्वाङ् । ‘द्वाङ्’ इति द्वयोरङ्गोभवा । इह लुक् स्थानिहारिण ठञ् उत्तरं विहितो ङोप प्राप्तः, स तु “अपरिमाण—” (४८०—४।१।२२) इति निषिध्यते, तेन टावेव ॥ द्वाङ्प्रिय इति उत्तरपदे द्विगुः । द्वि अहनी प्रिये यस्य इति विग्रहः ॥ अति-गतमहः अत्यहनः ॥ नन्विह सूत्रे ‘अङ्’ इत्यहनश्चदात् षष्ठी इति व्याख्यानं को दोषः ? उच्यते—तथा सति “दीर्घाङ्गो शरत्” इत्यत्र णत्वं प्रसज्यते, भाष्ये तु दन्त्यः पाठः । अतएवेह अकारान्तादङ्गश्चदात् प्रथमा परिकल्प्यते इत्युत्तरत्वं वक्ष्यति दूषयिष्यति च ॥

७८२ । चुम्नादिषु च ॥ ८।४।३८ ॥

दी—। एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाङ्गो प्रावृट् । एवञ्च एतदर्थम् ‘अहन’ इत्यदन्तानुकरणे क्लेशो न कर्त्तव्यः “प्रातिपदिकान्त—” (१०५५—८।४।११) इति णत्ववारणाय चुम्नादिषु पाठस्य आवश्यकत्वात् ॥ ‘अदन्तात्’ इति तपरकरणात्—परागतमहः पराहनः ॥

Words listed with चुम्ना leading do not change their न into ण । Thus दीर्घाङ्गो is deemed to be of the चुम्नादि class and read with a dental न । If so, it is unnecessary to explain अहनः in the previous rule as the प्रथमा of अहन with अ final to defend the dental here. It cannot be said that by so doing the necessity of classing दीर्घाङ्गो with चुम्ना is avoided ; for, the rule “प्रातिपदिकान्त—” (1055—8. 4. 11) still operates and makes ण optional in दीर्घाङ्गो । If, however, listed with चुम्ना, this rule too is barred. पराङ् with dental is with परा preceding, hence, the पूर्वपद not ending is short अ, we do not get ण ।

मित—। ‘चुम्ना’ इत्यवमादिषु शब्देषु निमित्तं सत्यपि णत्वं न भवति ।

अस्मिन्प्रयोजनं दीर्घाङ्गीशब्दे णत्वप्रतिषेधः । यदुक्तं पूर्वसूत्रव्याख्यानि अङ्ग इत्य-
कारान्तात् प्रथमेति, तदर्थं नालम् । तेन “अङ्गो—” (७८१) इति सूत्रं
बाध्यते सत्यं किन्तु “प्रातिपदिकान्तमुम्बिभक्तिषु च” (१०५५) इत्यस्य तु न
निवृत्तिः । तथा च दीर्घाङ्गान्यस्यामिति विग्रहे दीर्घाङ्गं ङीप् इति स्थितं
अकारलोपे दीर्घाङ्गोति रूपम् । तत्र नकारो दीर्घाङ्गं इति प्रातिपदिकस्य
अन्ते स्थित इति सूत्रस्य प्राप्तिः । सा च चुम्नादिषुपाठेनैव निवार्यते न
पुनरङ्गशब्दस्य प्रथमान्ताव्याख्यानम् । तन्मास्तु तथाविधं व्याख्यानम् अङ्गशब्दस्य
यद्वा रूपमित्येवास्तु ॥

७६३ । न संख्यादेः समाहारः ॥ ५।४।८८ ॥

दी— । समाहारि वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् ।

‘संख्यादेः’ इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयः । त्रयः ।

The substitute अङ्ग is not available in a तत्पुरुष in the
sense of समाहार with a numeral leading. The qualification
‘with a numeral leading’ (संख्यादेः) is added merely for
a clear statement. Thus द्वयः means a समाहारः of two days
अङ्ग disappears as before.

मित— । ‘अङ्गोऽङ्ग इत्यस्ति । संख्याव्ययादिः सर्वैकदेशसंख्याताञ्च अङ्गनादेश
उक्तः । एषु संख्यादेरेव समाहारः सम्भवति नान्यस्य । तत् “न समाहारः” इत्येता-
वति उक्तं ‘न संख्यादेः’ इत्येतदर्थोदायाति स्पष्टोक्तिं नापेक्षते । तथापि स्पष्टार्थ-
मिह संख्यादेरित्युपगमम् ॥ द्वयत्रयदिषु टच्ङितलोपादि प्राग्वत् ॥

७८४ । उत्तमैकाभ्याञ्च ॥ ५।४।८८ ॥

दी । आभ्यामङ्गनादेशो न । उत्तमशब्दः अन्त्यार्थः पुण्यशब्द-
माह । “पुण्यैकाभ्याम्” इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् ।
सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाचो । एकाहः । उत्तमग्रहण-
मुपान्तस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ।

अह्न is not substituted after एक and the last word above. उत्तम means 'last' and therefore refers to पुण्य in the above list. The rule is better worded with पुण्यैकाभ्याम् । Thus पुण्याहम् &c. सुदिन means 'fair' 'auspicious'. Some say उत्तम here is deliberately used to include the last but one also. Thus सखाताहः ।

मित— । 'अह्नोऽह्नः' इत्यस्ति, नेति चानुवर्तते । उत्तम ऊर्ध्वतमः अन्य इत्यर्थः । "अहःसर्व—" (७८७—५।४ ८७) इति सूत्रे अन्यः । तदुच्यते 'पुण्यशब्दमाह' इति । 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्युक्ते स्पष्टतरं स्यात् । पुण्याहसुदिनाहयोः "पुण्यसुदिनाभ्याम्—" (८२१—२।४।१७, वा) इति क्लीबत्वम् ॥ उपगतम् अन्यम् उपान्यम् अन्त्यात् पूर्वम्, सखाताशब्द इति शेषः । अतः पक्षे अरुचिज्ञापनाय आह 'इत्येकै' इति ॥

७८५ । अग्राख्यायासुरसः ॥ ५।४।८३ ॥

दो— । टच् स्यात् । अश्वानासुर इव अश्वोरसम्, सुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

After उरस् final in a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान्त if उरस् means 'best'. Thus अश्वोरसम्—like the chest among horses i. e. the best horse.

मित— । 'तत्पुरुषस्य' इत्येव । 'अयं प्रधानम् । आख्या अर्थः । तत्पुरुषस्य य उरस्शब्दः अन्तावयवः अग्राख्यायां प्रधानार्थे वर्तते तस्मात् टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । यदा च उरस्शब्द उपमानं तदेवास्य प्रधानाश्रयता । तदाह 'उर इव' इति । अह्नु यथा उरः प्रधानं तथायमह्नुषु । उर इव उर इति लक्षणाया प्रधानमिति फलितम् । निशोरमिह नास्ति, अश्वानामिति शेषे षष्ठी । नाश्वसु 'अग्राख्यायाम्' इति सवकारे पठति । 'अयं भवः अग्राः प्रधानमित्यर्थः ॥

७८६ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ५।४।८४ ॥

दी— । टच्स्याज्जाती संज्ञायाच्च । उपानसम् । अमृताश्मः ।
कालायसम् । मण्डूकसरसम् । इति जातिः ॥ महानसम् ।
पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसम् । इति संज्ञा ॥

In a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान्त after अनस्, अश्मन्, अयस्
and सरस् to signify a class or a proper name. Thus, as class
names, उपा &c.—a kind of cart, अमृत &c. a kind of stone, काल
&c.—a kind of iron, मण्डूक etc.—a frog-pond ; instances of
proper names are महा etc.

नित— । अनः क्लीबे शकटम् । अश्मा पुंसि प्रस्तरः । अयः क्लीबे लौहम् ।
अनसादीनां दन्तः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी सौत्री । अनः प्रभृतिभ्यस्तत्पुरुषान्तावयवभ्यटच्
स्यात् समासान्तो जातौ संज्ञायाच्च विषये ॥ समासान्ताः स्वार्यिकाः प्रत्यया इति प्रकृति-
वृत्तिवचनानि । “परवृत्तिङ्गम्—” (८८२—२।४।२६) इति अमृताद्यः पिण्डाश्म
इति पुंसि, क्लीबे चितराणि ॥

७८७ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्चाः ॥ ५।४।८५ ॥

दी— । ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्चः । साधारण इत्यर्थः ।
कुट्यां भवः कौटः, स्वतन्त्रः । स चासौ तच्चा च कौटतच्चः ।

The word तच्चन्, a carpenter, coming after ग्राम or कौट in a
तत्पुरुष will have the समासान्त affix टच् added after it. Thus ग्राम
etc.—a village carpenter working at the house of any one in the
village that might require his services ; कौट etc. a carpenter
working at his own shop.

नित— । तच्चा सूत्रधरः । तत्पुरुषे एव । ग्रामस्य वृत्तानां साधारण इत्यर्थः ।
इत्यर्थे यत् कुत्रापि गत्वा कर्मकरः । कुटी पण्यग्राह्या । तत्रैव कर्मकरः स्वतन्त्रः
इत्यर्थः । उभयत्र टचि टिलोपः ॥

७८८ । अतिः शुनः ॥ ५।४।८६ ॥

दी— । अतिश्वो वराहः । अतिश्वो सेवा ।

The word अन् coming after अति in a तत्पुरुष takes टच् as समासान्त । Thus अतिश्वः etc.—the boar is faster than the hound ; अतिश्वी etc.—service beyond that of the dog even, i. e., meaner than or surpassing that of the dog even.

मित— । 'अतिः' इति पञ्चमी । 'शुनः' इति पञ्चमी वा षष्ठी वा । पञ्चमी-पञ्च—तत्पुरुषे अतिशब्दात् परी यः अन्शब्दः समासचरमावयवः ततः परं टच् स्यात् समासान्त इत्यर्थः । षष्ठीपञ्च—तस्य अन्ते टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । ज्ञानमतिक्रान्ती वेगेन अतिश्वः । टचि टिलोपः ॥ टचटित्करणफलं दर्शयति—ज्ञानमतिक्रान्ता, सर्वप्रयत्नेन कृता इत्यर्थः, अतिश्वी सेवा । "टिड्ढाणञ्—" (४७०—४।१।१५) इति ङीप् । नागेशस्तु ज्ञानमतिक्रान्ता नीचतया अतिश्वी अतिनीचा सेवा इत्याह ॥

७८९ । उपमानादप्राणिषु ॥ ५।४।८७ ॥

दी— । अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । 'अप्राणिषु' किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

टच् comes after अन् which is intended as a standard of comparison and is final in a तत्पुरुष, the reference being to something inanimate, i. e., if something inanimate is compared to अन् । Thus आकर्षश्वः meaning an wooden आकर्ष resembling a dog in shape. Why say अप्राणिषु ? Witness वानरश्वा without टच्, the sense being—a monkey, which is not अप्राणिन्, resembling a dog.

मित— । तत्पुरुषोत्तरपदात् उपमानवाचकात् अन्शब्दात् टच् स्यात् समासान्तः अप्राणिषु विषये अप्राणी चेदुपमेयः पूर्वपदम् इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुली धान्यादिकर्षकः काष्ठविशेष आकर्षः, येन आतपे शोषणार्थं धान्यादिकं प्राङ्गने आकृष्य विक्षिप्यते आतपात्यर्थे च सचिप्यते नः ॥ उपमानादेव । कृष्णं या कृष्णश्वा इति न टच् ॥

८०० । उत्तरसृगपूर्वाच्च सकथ्यः ॥ ५।४।८६ ॥

दो—। चादुपमानात् । उत्तरसकथ्यम् । सृगसकथ्यम् ।
पूर्वसकथ्यम् । फलकमिव सकथि फलकसकथ्यम् ॥

टच् comes after सकथि in a तत्पुरुष if preceded by उत्तर, सृग and पूर्व । The च in the rule gives टच् also when an उपमान precedes. Thus उत्तर etc.—The lower part of the thigh etc. Also फलक etc.—thigh flat like a plank.

नित—। उत्तरस्य सृगस्य पूर्वस्य उत्तरसृगपूर्वम् । एकवद्भावः । एषां शब्दानाम् अन्यतमे पूर्वपदे परपदं यः सकथिशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषान् टच् स्यात् समासान्तः । चकारात् उपमानपूर्वपदेऽपि सकथिशब्दाटच् भवति ॥ उत्तरं सकथ्यः, पूर्वं सकथ्यः इत्येकदेशिसमासः । सृगस्य सकथि इति षष्ठीसमासः । फलकसकथ्यनिति मयूरव्यंसकादि इति नागेशः । यद्वा—फलकमिव फलकम् । तच्च तत् सकथि च इति विशेषणसमासः । सर्वत्र टचि टिप्पणः ॥

८०१ । नावो द्विगोः ॥ ५।४।८८ ॥

दो—। नौशब्दान्ताद्विगोष्ठच् स्यात्, न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः । “द्विगोर्लुगनपत्य” (१०८८—४।१।८८) इत्यत्र ‘अचि’ इत्यस्यापकर्षणात् हलादेः न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् ॥ ‘अतद्धितलुकि’ इति किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥

A तत्पुरुष, of the द्विगु variety with नौ final, takes टच्, but not if some तद्धित affix has disappeared. Thus द्विनावरूप्यः proceeding or resulting from two boats—a तद्धितार्थद्विगु with टच् after नौ because the तद्धित affix रूप्य in the sense तत् आगतः does not disappear. The reason for the retention of the affix is that, in the rule “द्विगोर्लुक्—” (1080—4.1.88), अचि is incorporated from the next rule (“नौत्रेऽलुगचि”); hence an affix with a consonant

leading, such as रुप्य, is not elided. Similarly पञ्चनाव etc. is an उत्तरपदद्विगु with no तद्धित elided because none added. चिनावम् etc. are instances of समाहारद्विगु । Why say 'अतद्धितलुकि' ? Witness पञ्चनीः—bought in exchange for five boats—without a टच् because the affix ठक् has disappeared from it.

मित—। "गोरतद्धितलुकि" (७२८—५।४।८२) इत्यतः 'अतद्धितलुकि' इति मण्डूक-
प्रुत्या अनुवर्त्तते । तदाह न तु तद्धितलुकि इति ॥ इमाभ्यां नौभ्याम् आगतं इत्यर्थे "हितु-
मनुष्यभ्योऽन्तरस्यां रुप्यः" (१४६१—४।३।८१) इति रुप्यप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्य विषये
"तद्धितार्थः"—(७२८—२।१।५१) इति समासः, टच्—चिनावरूप्यः । अत्र अनपत्येऽपि
स्त्रीपामावे कारणमाह 'अचि इत्यपकर्षणात्' इति । अपकर्षणञ्च "गौत्रोऽलुगचि"
(१०८२—४।१।८३) इत्यतः ॥ पञ्च नावः प्रिया अस्य इति बहुव्रीहौ पूर्वयोर्द्विगुः, टच्—
पञ्चनावप्रियः ॥ द्वयोर्नावोः समाहार इति द्विगुः, टच्—चिनावम् । "सनपुंसकम्"
(८२१—२।४।१७) इति क्लीबत्वम् । ननु टचि कृते अकारान्तात्वात् "अकारान्तोत्तर-
पदी—" (८२१, वा) इति स्त्रियां क्लीबम् । सास्तु, अकारोऽयं समासस्यान्तावयवो
न तु उत्तरपदीवयवः ॥ एवं चिनावम् ॥ पञ्चनीः इत्यत्र 'तेन क्रीतम्' (१७०२—
५।१।३७) इत्यर्थे "अर्द्धादगोः"—(१६८१—५।१।१८) इति ठक् कसंख्ये
"तद्धितार्थः"— इति समासः । "अर्द्धपूर्वद्विगोः"—(१६८३—५।१।२८) इति
उक्ती लुक् । तेन न टच् ॥

८०२ । अर्धाच्च ॥ ५।४।१०० ॥

दी—। अर्धान्नावटच् स्यात् । नावः अर्द्धम् अर्धनावम् ।
क्लीबत्वं लोकात् ॥

नौ final in a तत्पुरुष takes टच् if अर्द्ध leads. Thus अर्धनावम्
meaning 'half the boat'. Feminine was expected, but we have
neuter through usage.

मित—। 'नावः' इत्यनुवर्त्तते । नौशब्दान्तात् अर्धशब्दपूर्वपदात् तत्पुरुषादित्यर्थः ।

अत एकदेशिसमासमुदाहरति । “परवलिङ्ग—” (८१२—२।४।२६) इति स्त्रीत्वे
‘प्राप्ते “लिङ्गसगिष्य” लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य” इति भाष्यरीत्या क्लीबत्वम् ॥

८८३ । खार्याः प्राचाम् ॥ ५।३।१०१ ॥

दो—। दिगोरर्द्धाच्च खार्याः टच् वा स्यात् । दिखारम्—
दिखारि । अर्द्धखारम्—अर्द्धस्वारो ॥

खारी final in a द्विगु or after अर्द्ध in a तत्पुरुषः, takes टच् according
to the older grammarians, i.e., the टच् is optional. Thus
दिखारम्—two खारी measures—with टच् added, दिखारि without टच् ।
Similarly अर्द्ध etc. the neuter here being through usage.

मित—। ‘दिगोः’ इति ‘अर्द्धाच्च’ इत्यप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्तात् दिगोः
खारीशब्दान्तात् अर्द्धपूर्वपदात् तत्पुरुषाच्च इत्यर्थः । ‘प्राचाम्’ इति विकल्पबोधकम् ।
एकं प्राचीनानामन्यद्वर्वाचीनानामिति विकल्पः । तदाह ‘टच् वा’ इति । दिखार-
मिति समाहारे टचि नपुंसकम् । टजभावे नपुंसककृत्वे दिखारि ॥ अर्द्धखारमिति
अद्विगुत्वात् परवलिङ्गतया स्त्रीत्वे प्राप्ते क्लीबत्वं लोकात् । ‘अर्द्धखारि’ इति टजभावे
नपुंसककृत्स्वः, न तु उपसर्जनकृत्स्वः, “एकविभक्तौ—” (७१३, वा) इति उपसर्जन-
संज्ञाया एव अभावात् ॥

८०४ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥ ५।३।१०२ ॥

दो—। टच् वा स्यात् द्विगौ । द्व्यञ्जलम्—द्व्यञ्जलि ।
‘अतद्वितलुकि’ इत्येव द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ।

अञ्जलि final in a द्विगु with द्वि or त्रि leading takes टच् optionally.
Thus द्व्यञ्जलम् etc.—two handfuls. The restriction अतद्वितलुकि
persists. Thus द्व्यञ्जलिः without टच्, in the sense “bought with
two handfuls of grain”, the affix टच् having disappeared from
it by “अध्वर्द्ध—” (1623—5. 1. 28)

मित—। 'प्राचाम्' इत्यनुवर्तते 'द्विगोः' इति च । द्विगोः द्विविध्यामुत्तरे यः अञ्जलिशब्दः ततः समासान्तटच् वा स्यादित्यर्थः । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीत इत्यन्त-
अञ्जलिशब्दो लक्षणाया अञ्जलिपरिमिति शस्ये वर्तते । तेनायं परिमाणवाचो द्वाञ्जलि-
शब्दः । ततश्च "आर्हात्—" (१६८१—५।१।१६) इति ठकि अप्राप्ते "प्रात्वतेष्ठच्"
(१६८०—५।१।१८) इति ठञ् । तस्य "अध्यर्हं—" (१५६३ + ५।१।२८) इति-
लृक्, तेन च न टच्—द्वाञ्जलिः ॥

८०५ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ ५।४।२०४ ॥

दी—। ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषात् टच् स्तात् समासेन-
जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

A तत्पुरुष ending in ब्रह्मन् takes टच् if the compound implies that the ब्रह्मन् is a provincial. Thus सुराष्ट्रब्रह्मः—A provincial Brahmana coming from Surashtra.

मित—। ब्रह्मा ब्राह्मणः । जनपदे भवः जानपदः । तस्य आख्या कथनम् ।
तस्यां व्योख्यायाम् । यो हि जनपदः सखात् नास्मा निर्दिष्टः तव भवत्ये चेदनायहः, किन्तु
जानपदेऽयं ब्राह्मण इतिमात्रं चेदवक्तुमिष्यते तदैव टच् ॥ सुराष्ट्रे ब्रह्मा इति अर्थकथनं
सुराष्ट्रस्य ब्रह्मा इति विग्रहः सप्तमीतत्पुरुष इह दुर्लभः । सुराष्ट्रब्रह्म इति न हि
सौराष्ट्रत्वमाख्यातुमिष्यते किन्तु जानपदत्वम् । एवं शूरसेनब्रह्म इत्यादयोऽपि ॥
'जानपदाख्यायां' किम् ? पाटलिपुत्रस्य ब्रह्मा पाटलिपुत्रब्रह्मा । पाटलिपुत्रमिति नगरं
न जनपदः ॥ देवीनां ब्रह्मा देवब्रह्मा नारदः ॥

८०६ । कुमहद्भ्रामन्यतरस्याम् ॥ ५।४।२०५ ॥

दी—। आभ्यांब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुतसितो-
ब्रह्मा कुब्रह्मः—कुब्रह्मा ।

ब्रह्मन् final in a तत्पुरुष optionally takes टच् if coming after कु-
or महत् । Thus कुब्रह्मा or कुब्रह्मः—a wicked Brahmana. For महत्-

compounding in the sense महान् ब्रह्मा—a great Brahmana—we look forward.

मित—। 'ब्रह्मणः' इति वर्तते। ब्रह्मन्शब्देन कुशब्दस्य "कुशति—" (७६१—२।२।१८) इति समासः। महच्छब्दस्य तु "विशेषणं विशेष्यञ्च—" (७३६—२।१।५७) इति। महान् ब्रह्मा इति वियङ्गे—

८०७। आत्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥६।३।४६॥

दी—। महत आकारः अन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः—महाब्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः ॥ समानाधिकरणे किम्? महतः सेवा महत्सेवा।

महत् will have its final letter changed into आ, i. e., महत् will become महा, if a collocative (समानाधिकरण) or the affix जातीयर् follows. Thus महाब्रह्मः or महाब्रह्मा—a great Brahmana, or the image of ब्रह्मन् in a श्रमशान। Similarly महादेवः &c. Why say समानाधिकरणे? Witness महत्सेवा—the service of the great—with महत् unchanged.

मित—। 'जातीय' इति जातीयर् प्रत्ययो गृह्यते। "प्रकारवचने जातीयर्—" (२०२४—५।३।६८)। "अलुगुत्तरपदे—" (८५८—६।३।१) इत्यतः 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते। तच्च 'समानाधिकरण' इत्यनेनैव सम्बध्यते न 'जातीय' इत्यनेन, असम्भवात्। तदाह 'समानाधिकरणे उत्तरपदे' इति ॥ महाब्रह्म इति "श्रमशानाद्यधिकृतो ब्रह्मा इति वा अर्थः। तत्रापि सूचितयसत्तायाः तन्नेषु प्रसिद्धत्वात्" इति नागेषः ॥

दी—। लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः "सन्महत्—" (७४०—२।१।६१) इति समासो ग्रहीष्यते इति चेत् 'महाबाहुः' न स्यात्। तस्मात् "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य" इति परिभाषा नेह प्रवर्तते, समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्।

The maxim “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः—” here apparently requires that, when speaking of the समास of महत्, only *Samasas* enunciated by specifically mentioning (प्रतिपदोक्त) the word महत् are to be understood, and not such *Samasas* as are, in the ordinary course of the operation of a rule, available for महत् also (लाचणिक) without specific mention of महत् । In that case the समास of महत् here is to be that enunciated in “सन्महत्—” (740—2.1.61), But then समानाधिकरण, in the rule here, becomes superfluous ; for, the rule “सन्महत्—” is already enunciated as a समानाधिकरण समास । Consequently we must assume that the maxim “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः—” does not apply to the present base. In other words, महत् here covers both kinds of cases, लाचणिक as well as प्रतिपदोक्त । Hence महान् बाहुरस्य is also subject to this rule and gives महाबाहुः । Had the maxim been allowed scope here also, the बहुव्रीहि form would have been महद्बाहुः ।

मित— । इह प्राप्तिर्द्विविधा । एका सूत्रोक्तसामान्यलक्षणात् प्राप्तिः, या प्रकृते च प्रकृते चास्ति । तद् यथा—महच्छब्दस्य समासप्रसङ्गे “षष्ठी” (७०२—२।२।८) इति महतः सेवा महत्सेवा इत्यत्र प्राप्नोति, परं वचस्य शाखा वचशाखा इत्यादिष्वपि । इयं नाम ‘लाचणिकी’ प्राप्तिः । द्वितीया तु प्राप्तिः प्रकृते एव वर्तते नान्यत्र । तद् यथा—“अर्द्धं नपुंसकम्” (७१३—२।२।२) इति अर्द्धपदमुक्त्वा विहितत्वात् तत्रैव प्राप्नोति नान्यत्र । इयञ्च ‘प्रतिपदोक्ता’ प्राप्तिः ॥ अथात्र यो महच्छब्दे पूर्वपदे समास उच्यते स लाचणिको वा प्रतिपदोक्तो वा ? ननु प्रतिपदोक्त एव । “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य” इति परिभाषया उभयसम्भवे प्रतिपदोक्ता प्राप्तिर्युज्यते न लाचणिकी ॥ तथा सति महतः सेवा महत्सेवा इत्यप्रसङ्ग एव आत्वस्य, असत्यपि ‘समानाधिकरणयद्वये’ लाचणिकत्वादेव आत्वमेव नैव भविष्यति । किञ्च महान् बाहुरस्य महाबाहुरिति लाचणिकी बहुव्रीहि, सत्यपि इह समानाधिकरण-

गृह्ये, आत्वं न सिध्यति । अतः समाधिमाह 'लक्षणेप्रतिपद—' इति परिभाषा निह प्रवर्तते इति । आत्वविधिरपि लक्षणेप्रतिपदोक्ते च समासे तुल्यं प्रवर्तते इत्यर्थः । कुत एवमिति चेत् 'समानाधिकरणग्रहसामर्थ्यात्' । अयमाशयः—प्रतिपदोक्ते एव चेदस्य प्रवृत्तिः स्यात् 'सन्महत्—' (७४०) इति समास एव गृह्यति । स च समानाधिकरणे एव विहितः । तदिह पुनः 'समानाधिकरणग्रहणं' न स्यात् ॥

दो— । 'आत्' इति योगविभागादात्वम्, "प्रागिकादशभ्यः"—
(१८८५—५।३।४८) इति निर्देशाद्धा—एकादश ।

If आत् be separated (योगविभाग) from the rule "आन्महत्तः—"
it will stand by itself as a rule meaning—"आ of the पूर्वपद may be allowed in a compound." This defends आ of एका in एकादश । Or we may defend this from निपातन in the rule "प्रागिका—" (1995—5.3.49).

मित— । उत्तरमृगविषयकमेतत् लिपि करप्रसादादिहोपन्यस्तमिवाभाति । ननु यदि द्वाष्टनोरिव आत्वं कथमेकादश इति ? उच्यते—"आन्महत्तः—" इत्यत्र 'आत्' इति योगविभागः कर्त्तव्यः । अथवा भाष्ये योगविभागो न दृश्यते इति चेदक्षिः "प्रागिकाशभ्यः—" इति निपातनादात्वमवेहि ॥ जातीयरमुदाहरति—

दो— । महतीशब्दस्य 'पुंवत् कर्मधारय—" (६४६—
६।३।४२) इति पुंवदभावे कृते आत्वम् । महाजातीया ।

Attaching जातीयर् to महती by the rule "प्रकारवचने—" (2024—
5.3.69). in the sense महत्याः प्रकार इव प्रकारी यस्याः we get महत् through पुंवद्भावे by 'पुंवत्—(746) ; and the महत् becomes महा yielding महाजातीया ।

मित—महत्याः प्रकार इव प्रकारी यस्याः इत्यर्थे महतीशब्दः प्रकारवत्त्वां वर्तते । ततः "प्रकारवचने जातीयर्" (२०२४—५।३।६८) इति स्वार्थे

जातीयर् प्रत्ययः । प्रत्ययस्य उत्तरपदत्वाभावात् पृथग्वचनम् ॥ महती जातीयर् इति स्थिते पुंवदभावः तत आत्वम् । इह 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भाष्ये स्थितम् । तेन पुंवदभावं व्युत्क्रम्य महतीशब्दस्यैव न आत्वम् ॥ प्रहत्तायामप्यस्यां परिभाषायां जातीयरप्रत्यये न दोषः । तत्र हि "तसिलादिषु—" (८२६—६।३।३५) इति पुंवदभावः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुनः "आन्महतः—" इति आत्वञ्च प्राप्नोति । परत्वात् आत्वेन पुंवदभावस्य बाधः स्यात् । "पुंवत् कर्मधारय—" इति पुनर्जातीयरो ग्रहणात् स बाधो निवर्तते । तेन प्रथमं पुंवत्पद्याच्च "आन्महतः—" इत्यात्वम् । "सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव" इति नेह प्रवर्तते । गतिरेव न स्यात् कुतो विप्रतिषेधो बाधा वा ? तदाह पुंवदभावे कृते आत्वम् इति ॥

दो— । "महादात्वे घासकरविशिष्टे षृसंख्यानं पुंवदभावश्च" (वार्त्तिक) । असमानाधिकरणार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ।

"The substitution of आ in महत् has to be enjoined when घास कर or विशिष्ट is the उत्तरपद, also there is पुंवदभाव" । This is for cases where there is no collocation. Thus महाघासः in the sense—grass for the great. Similarly महाकरः meaning—the hand of the mighty, &c.

मित— । महाविशिष्टशब्दे महत्या विशिष्ट इति वृत्तियान्तेन विग्रहः ।

दो— । "अष्टनः कपाले हविषि" (वार्त्तिक) । अष्टाकपालः ।

"अष्टन् takes the substitute आ when कपाल is the उत्तरपद and the reference is to sacrificial offerings." Thus अष्टाकपालः—an offering cooked in eight pans.

मित— । कपाले उत्तरपदे अष्टनः आत् स्यात् हविष्यं दुध्यते समासीन । अष्टसु कपालेषु संकृतः इत्यपि कर्त्तव्यं द्विगुः । ततो "द्विगुलुं क—" (१०८०—४।१।८८) इत्यथो लुक् ॥ एतदपि उत्तरपदसम्बन्धमेव ॥

दी—। “गवि च युक्ते” (वार्त्तिक)। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्वं स्यात्। अष्टागवं शकटम्। “अच् प्रत्यन्वव—” (३४३—६।३।७५) इत्यन्न ‘अच्’ इति योगविभागात् बहुव्रीहावपि अच् ॥ अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम्। तदयुक्तत्वात् शकटमष्टागवमिति वा ॥

“अष्टन् becomes अष्टा when गो is the उत्तरपद and the sense ‘yoked’ is implied.” Thus अष्टा t.e.—A cart with eight oxen yoked on to it. Here we have a बहुव्रीहि in the sense अष्टौ गावः अभिन्। अच् comes in as a समासान्त by योगविभाग in the rule “अच् प्रति—” (943). Or, first derive अष्टगवम् by समाहार in the sense ‘a batch of eight oxen.’ Next transfer this epithet to the cart from the fact that this batch is yoked to it, and change अष्ट into अष्टा by this Varttika.

नित—। अस्यापि उत्तरसूत्रे एव प्रसङ्गः। ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकृत्यते, तदाह ‘गोशब्दे परे’ इति ॥ इह प्रकारेण विशिष्य कथित् समासो नाधिकृतः, तत् तुल्य एव प्रातिपदेषा तत्पुरुषे तथा बहुव्रीह्यादिषु च। किञ्च समासान्तोऽपि यथा तत्पुरुषे टच् तथा बहुव्रीहौ अच् सुलभ एव। अष्टौ गावः अभिन् युक्ता इत्यर्थे बहुव्रीहौ अचि समासान्ते अष्टागवं शकटम् ॥ योगविभागोऽयं वृत्तावृत्तौ भाष्ये तु न दृश्यते इति व्याख्यानान्तरमाह ‘समाहारः’ इति। ‘अष्टगवम्’ इति द्विगुः। लक्षण्या यत् ‘अष्टगवयुक्तं’ तत् यदा उच्यते तदा अनेन वार्त्तिकेन अष्टन आत्वं अष्टागवमिति ॥

८०८। द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥६।३।४७॥

दी—। आत् स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश, द्वाधिका दश इति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। ‘अबहुव्रीह्यशीत्योः’ किम्? द्वित्राः। द्वाशीतिः ॥

हि and अष्टन् take the substitute आ if a numeral is the उत्तरपद but not in a बहुव्रीहि or if अशीति follows. Thus द्वादश meaning—

‘two and ten’ or ‘ten increased by two.’ Similarly द्वाविंशति etc. Why say ‘अवङ्—’? Witness द्विवा: without the transformation द्वि, because the compound is a बहुव्रीहि । Similarly द्वाशीति: does not change द्वि into द्वि ।

नित— । द्विशब्दस्य अटन् शब्दस्य च आत् स्यात् संख्याशब्दे उत्तरपदे न तु बहुव्रीहि न वा अशीतौ उत्तरपदे इत्यर्थः । द्वौ च दश च इति समाहारः । द्वाधिका दश इति शाकपार्थिवादः । द्वाविंशतिः इत्यपि समाहारः । स्त्रीत्वं लोकात् । पवमन्-वापि ॥ द्वौ वा त्रयो वा इति विग्रहे “संख्यायाव्यय—” (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । तत आत्वप्रतिषेधे “बहुव्रीहौ संख्येये—” (८५१—५।४।७३) इति ङचि च द्विवाः ॥ एतदनन्तरं पूर्वसूत्रस्थम् “आदिति योगविभागात्—” इत्यादि, “अटनः कपाले—” इत्यादि च पाठ्यम् ॥

दी— । “प्राक् शताद्वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । नेह—द्विशतम् । द्विसहस्रम् ॥

“It should be noted that the उत्तरपद must be below a hundred.” Thus द्विशतम् etc. do not change.

नित— । शतात् प्राक् या संख्या तस्यामेवोत्तरपदे द्वाष्टनोः प्रागुक्तमात्रं वक्तव्यमित्यर्थः । तेन शते उत्तरपदे न—द्विशतम् । द्वे शते इति विग्रहः ॥ एवं द्विसहस्रम् ॥

८०८ । त्रैस्त्रयः ॥६।३।४८॥

दी— । त्रिशब्दस्य ‘त्रयस्’ स्यात् पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिदश त्रिदशाः, सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ त्रशीतिः । ‘प्राक् शतात्’ इत्येव—त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

Under similar conditions त्रि becomes त्रयस् । Thus त्रयोदश etc. The change does take place in a बहुव्रीहि । Hence त्रिदशाः, which is a बहुव्रीहि involving the sense of the affix सूच्—

'three times ten', etc. thirty. With अशीतिः again we get द्वाशीतिः without the change. The restriction 'below a hundred' also exists here ; thus त्रिशतम् & c.

नित— । 'वयोदश' इति सन्धिवेलादिषु पाठात् 'वयस्' इति सकारान्त आदेशः । 'पूर्वविषये' प्राक्शतीयायाम् अशीतिभिन्नायां संख्यायामुत्तरपदे बहुव्रीहिविषये च ॥ 'वयोदश' इति समाहारः, शाकपाणिंवादिकर्मधारयो वा ॥ इत्तौ 'विदंश' इति विग्रहवाक्यम् । 'विः' इति सुजन्तः । विराड्भा 'दश' इत्यर्थः । "संख्ययाव्यय—" (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ संख्ये—" (८५१—५।४।७३) इति ङच् समासान्तः । विदशाः विवदित्यर्थः । समासिनेव सुच्प्रत्ययस्य अर्थ उक्त इति इत्तौ सुच् न दृश्यते, यद् एव विशब्द उपलभ्यते । तदाह 'सुजर्थे बहुव्रीहिः' इति ॥ ८१० । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥६।३।४८॥

दो— । द्व्यष्टनोस्त्रेष्ट प्रागुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत्—द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्—अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत्—त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

The change in द्वि, अष्टन् and त्रि, as noted above, is optional if the उत्तरपद is a numeral from चत्वारिंशत् onwards. Thus द्विचत्वारिंशत् or द्वाचत्वारिंशत् etc. Similarly with पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति and नवति ।

नित— । 'प्रागुक्तम्' इति द्वाष्टनीरात्वं वेश्य वयस् । 'चत्वारिंशदादिः' इह प्राक्शतीया संख्या । ताश्च चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, नवतिश्च । अशीतौ ते प्रतिषिद्धौ विकारः ॥

८११ । एकादिद्यैकस्य चादुक् ॥६।३।३६॥

दो— । एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यात् एकस्य चादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योग-

विभागात् समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशति
एकान्रविंशतिः—एकाद्विंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥

नञ् stands unchanged coming after एक, and एक then takes the augment अदृक् or आदृक् (अदृ). Thus, with the exposition एकेन न विंशतिः we first compound न and विंशतिः into नविंशतिः with नञ् unchanged ; next एकेन is compounded with it by योगविभाग of द्वितीया in the rule “द्वितीया तत्कृत—” (692—2.1.30). Eliding the सुप् and changing एक into एक अदृ or एक आदृ we get एकाद्विंशतिः । This optionally changes दृ into नृ by “यरोऽनु—” (116—8.4.45) ; hence the additional form एकान्रविंशतिः meaning एकोन-विंशतिः, etc., nineteen.

नित— । “नलोपो नञः” (७५६—६।३।७३) इत्यतो ‘नञः’ इत्यनुवृत्तं “नञावृ—” (७५८—६।३।७५) इत्यत्र ‘नञ्’ इति प्रथमया विपरिणतम् । तत्सम्बन्ध-
देव ‘प्रकृत्या’ इत्यप्यनुवृत्तम् । एताभ्यां सह ‘एकादिय नञ् प्रकृत्या’ इत्याद्यन्वयो
लभ्यते । आगमस्तु ‘अदृक्’ इति ह्रस्वकारः, ‘आदृक्’ इति ऋदत्तः । उभयत्र
दीर्घे एकादशे ‘एकाद’ इति रूपम् । अदृकि “अतो गुणे” : (१८१—६।१।८७) इति
न प्रवर्तते, पदत्वादिकशब्दस्य ॥ ‘एकेन’ इति द्वितीया द्वितीया । तस्य समासो न
विहितः । तत आह ‘योगविभागात् समास’ इति । “द्वितीया तत्कृत—” (६८२—
२।१।३०) इति सूत्रे योगविभागः इत्याशयः । अस्य तु योगविभागस्य भाव्ये अदर्शनात्
सुप्सुपा मधुरव्यंसकादिर्वेति युक्तम् इति नानिष्टः ॥ “यरोऽनु—” (११५—८।४।४५)
इति ‘अनुनासिकविकल्पः’ ॥

दो— । “षष् उवं दददशधासूत्तरपदादिष्टुत्वञ्च धासु वेति
वाच्यम्” (वार्त्तिक) । षोडश । षोडश । षोडा—षड्धा ॥

“With दद, दश and धा following, ष् changes its final into ष and the द or श changes into ष or द, but this is optional

with धा” । Thus षोडन्—having six teeth, षोडश—sixteen, षोडा
or षड्धा—in six ways.

मित—। ‘दट्’ इति दन्तशब्दस्य “वयसि दन्तस्य—” (८८०—५।४।१४१)
इत्यादेशः । ऋकार इत् । दत् इति स्थितम् । धा इति प्रत्ययः, अतएव नानाधि-
करणवाचित्वाद्बहुले ‘धासु’ इति बहुवचनम् । ‘टु’ इति टवर्गः ॥ तेन—दट्दशधासु
परतः षष्ठं उत्वं भवति, उत्तरपदस्य य आदिबर्णः तस्य च टवर्गादेशो भवति । धा-
प्रत्यये परे तु विकल्पः—इत्यर्थो लभ्यते । इह त्रीणि वाक्यानि, आद्ये उत्वं विधीयते,
द्वितीये टवर्गः, तृतीये विकल्पः । उत्वं षष्ठः, टुलमुत्तरपदादेः । परं ‘धा’ इति
प्रत्ययः, न उत्तरपदम्, तेन प्रथमयोर्वाक्ययोः ‘धा’ इत्यस्य टुत्वं न विधीयते, षष्ठं उत्वं
‘धा’ इत्यपि निमित्तम् इत्येतावदेव उच्यते । तच्च निमित्तं परवर्त्तिन्या ‘धासु वा’
इत्यवस्थया सप्तम्यापि कथ्यते । तत् ‘दट्दशधासु’ इत्यत्र ‘धासु’ इति व्यर्थम् ॥ वस्तुतस्तु
वार्त्तिकमिदं लिपिकरैरन्यथापादितमिव भाति । भाष्ये तु “षष्ठं उत्वं दट्दशमृत्तर-
पदादेष्टुलम्” इत्येकं वार्त्तिकम्, “धासु वेति वक्तव्यम्” इति द्वितीयम् । तत्र प्रथमात्
‘उत्वं’ ‘टुलम्’ इति द्वयमपि अनुवर्त्तते परेण च सम्बध्यते । तेन धासु उत्वं चेत्
टुलमपि, न चेदुत्वं नापि टुलम् । आद्ये षष् धा इत्युत्वे षष्ठं धा, टुलं षष्ठं डा, षोडा ।
द्वितीये षष् धा इति जश्ले षडा धा इति ॥ एतच्च हरदत्तानुरोधेन । कैयटस्तु
उच्चाभावेऽपि टुलमिच्छति । तन्मते षड् डा इति द्वितीये रूपम् । नागेश आह—
“कैयटोक्तं युक्तं भाष्येऽपि ‘षड् डा’ इत्येव पाठस्य प्रायेणोपलम्भात्” । ‘प्रायेण’ इत्युच्यते
तन्नहि षड् डा इति सार्वत्रिकः पाठः, क्वचित् षड् धा अपि दृश्यते । किञ्च नायमस्ति
नियमः यत् प्रायिकमेव आदीयं हेयमेव कादाचित्कमिति । एकोऽपि अन्यः सुलिखितः
शतादपि विशिष्यत दुर्लिखितेभ्यः । तन्मन्ये हरदत्तोक्तमेव न्याय्यम् ॥ षट् दन्ता
अस्य इति विग्रहे “वयसि—” इति द्वादशे, षष्ठशब्दस्य उत्वे प्रोभावे दकारस्य ङकारे
षोडत् इति प्रातिपदिकम् । सुपि षोडन् ॥ षट् च दश च इति षड्विका दश इति
वा विग्रहे षोडश ॥

८१२ । परवर्त्तिङ्गं हन्वतत्पुरुषयोः ॥२।४।२६॥

दी— । एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्या-
विमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली ॥

The gender of इन्द् and तत्पुरुष c ompounds is that of the final member. Thus कुक्कुट etc.

मित— । समाहारस्य नपुंसकलिङ्गता विहिता । तदिह 'इन्द्' इति इतरे-
तरयोगो गृह्यते । तस्य उभयपदार्थप्रधानत्वात् भिन्नलिङ्गयोः समासो लिङ्गमनियतं
भवति । तदिह लिङ्गं परवत् स्यात् इति नियम्यते । कुक्कुटमयूरी मयूरीकुक्कुटी
इत्येक एवार्थः । तथापि परपदमाश्रित्य लिङ्गं भिद्यते ॥ तत्पुरुषस्तु उत्तरपदार्थ-
प्रधानः, तुन वृक्षशाखा इत्यादिषु विनापि वचनेन स्त्रीत्वादिकं लभ्यते एव । एक-
देशितत्पुरुषे तु पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्ववज्जिह्वे प्राप्तं परवज्जिह्वता विधीयते । तदुदा-
हरति अर्द्धपिप्पलीति ॥ अतिप्रसङ्गं निरस्यति—

दी— । “द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः”
(वार्त्तिक) । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः ।
प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत-
एव ज्ञापकात् समासः । निष्कौशाम्बिः ।

“This should be prohibited in द्विगु compounds, compounds
with the प्राप्तः आपन्न and अलम् leading, and in गतिसमासः । Thus
पञ्चकपाल is not neuter with कपालः, but has the gender of the
विशेष्य । Similarly प्राप्त etc. आपन्न etc. The compound अलं-
कुमारिः in the sense “master of the girl” is sanctioned by
this very *Varṭtika*, and is masculine.” Likewise निष्कौशाम्बि is in
the masculine.

मित— । ‘द्विगु’ इति “तद्विधार्थः—” (७२८—२।१।५१) इत्युक्तः समासः ।
‘प्राप्तापन्न’ इति “प्राप्तापन्नं च—” (७१५—२।१।४) इति समासः । ‘अलं-
पूर्व’ इति न केनचित् सूत्रेण विहितः समासः, तदाह ‘अतएव’ अस्यादेव वार्त्तिकात्
‘ज्ञापकात् समासः’ । निषेधसामर्थ्यात् अस्मिन् समास इत्यर्थः । ‘गतिसमास’ इति गतिः

समासो येन इति बहुव्रीहिणा “कुगति—” (७६१—२।१।१८) इति सूत्रस्थः प्रादिसमासः ॥ एषु परबलिङ्गता न भवति इत्यर्थः । तेन प्राधान्येन विवक्षितो योऽर्थः तदनुगतमेषु लिङ्गमिति फलितम् । न्यायसिद्धमेतन्न वचनसापेक्षमित्यपेक्षितं वार्त्तिकमिदं भव्यं । सूत्रञ्च “परबलिङ्गं इन्वेकदेशिनोः” इत्येवं कर्त्तव्यमितुक्तम् ॥

८१३ । पूर्ववदश्ववङ्गवौ ॥२।४।२७॥

दो— । द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववङ्गवौ । अश्ववङ्गवान् । अश्ववङ्गवैः ।

The gender of अश्ववङ्गवौ is that of the first member in the compound. The duality is not essential. Thus अश्ववङ्गवौ etc.—the horse and the mare etc.—all in the masculine because अश्व is masculine.

मित— । अश्वश्च वङ्गवा च इति विग्रहे “विभाषा वृत्त—” (८१६—२।४।१२) इति वैकल्पिक एकवद्भावः । तस्य तु “स नपुंसकम्—” (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वम् । पक्षे एकवद्भावाभावे अश्ववङ्गवौ इति पुंसि । परबलिङ्गतापवादः । ‘द्विवचनमीव वन्त्र’ शास्त्रम् इति न मन्तव्यम् । अश्वश्च वङ्गवाश्च इति विग्रहेऽपि पक्षे इतरंतरयोगे अश्ववङ्गवाः इति पुंसि भवति । तान् अश्ववङ्गवान् पुंस्त्वप्रदर्शनार्थं शसि रूपं कृतम्, जसि तु स्त्रीपुंसयोरैकरूपता ॥ अश्ववङ्गवौ इति प्रथमायां द्वितीयायामपि भवति । एतेन प्रथमाद्वितीययोरेव विधिः इति न मन्तव्यम् । द्वितीयादिष्वपि भवति, तदाह अश्ववङ्गवैः इति ॥

८१४ । रात्राक्लाहाः पुंसि ॥२।४।२८॥

दो— । एतदन्तौ इन्द्रतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात् परबलिङ्गतापवादोप्ययं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । इग्रहः ।

इन्द्र and तत्पुरुष compounds ending in रात्र, अग्र and अह, with the समासान्त affixes अच् and टच् attached, are in the masculine.

This restriction coming immediately after “परवर्जितम्—” (812—2.4.26) supersedes that rule and, being subsequent, also bars the neuter enjoined of समाहार compounds. Thus अहोरात्रः (इह), पूर्वरात्रः (तत्पुरुष), पूर्वाह्नः (तत्पुरुष), इहः (समाहार) ।

नित— । रात्रिशब्दान्तात् तत्पुरुषात् इह्याच्च समासान्ते अचि कृते कचित् समासाङ्गस्य ‘रात्र’ इति रूपं भवति, अह्नाशब्दान्तात् तत्पुरुषात् टचि ‘अह’ इति ‘अह’ इति वा । तदा तु समासः पुंसि प्रयुज्यते । परवर्जिततायां रात्रान्तस्य स्त्रीत्वे अहन्नन्तस्य च क्लीवत्वे प्राप्ते इदं वचनम् । तदाह ‘परवर्जिततापवादोऽयम्’ इति ॥ किञ्च इहः इत्यादिषु समाहारविषयेषु “स नपुंसकम्” (८२१—१।४।१७) इति नपुंसकत्वम् अनेन च पुंस्त्वमिति विप्रतिषेधः प्रसज्यते । ततो “विप्रतिषेधे परम्—” (१७५—१।४।२) इतिपरवर्तित्वादस्य सूत्रस्य पुंस्त्वमेव भवति । तदाह ‘अयं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते’ इति ॥ अहोरात्र इति इहः । “अहः सर्वैक—” (७८७—५।४।८७) इत्यच् ॥ पूर्वरात्र इति एकदेशिततत्पुरुषः, प्राग्वदच् ॥ पूर्वाह्न इत्यप्येकदेशिसमासः । “राजाहः—” (७८८—५।४।८१) इति टच् । “अहोऽहः—” (७८९—५।४।८८) इत्यहनादेशः ॥ इह इति समाहारः । टच् । “न सख्यादेः—” (७८३—५।४।८८) इति अहनादेशो न । इह ‘इह’ इति समुदायः अकारान्तः, उत्तरपदस्य अह इति ह्यन्तमेव । तेन “अकारान्तोत्तरपदो हिगु—” (८२१ वा) इति स्त्रीत्वं न भवति इति नाशेषः । प’ प्रचिप्तमिवेतद्वाति । अकारोऽयमुत्तरपदस्य अन्तः इति पक्षेऽपि परत्वादनेन पुंस्त्वमेव स्यात् ॥

दी— । “संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्” (वार्त्तिक) । द्विरात्रम् ।

त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ।

रात्र preceded by a संख्या in a तत्पुरुष is neuter. Thus द्विरात्रम् etc. These are all समाहार हिगु । गण is a संख्या by “बहुगण—” (258—1.1.23).

नित— । ‘संख्या पूर्व’ पूर्वपदं यस्मिन् तादृशे ‘रात्रं’ रात्रान्तस्तत्पुरुषः इत्यर्थः ‘क्लीवम्’ । ‘रात्रम्’ इति तदन्ततत्पुरुषे लक्षणा । समाहारे द्विरात्रमित्यादयः । “बहु-

गणवतु—” (१५८—१।१।२३) इति गणशब्दोऽपि संख्या । गणानां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः ॥

८१५ । अपथं नपुंसकम् ॥ २।४।३० ॥

दौ— । तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह—अपन्थाः ।

The compound अपथ is neuter. This is in a तत्पुरुष only. Witness अपथो देशः—a country without a good road—where the बहुव्रीहि has the gender of the corresponding विशेष्य । The enunciation being with a समासान्त attached, the optional form अपन्थाः, without a समासान्त, is masculine by “परवर्त्तिकम्—” (812—2. 4. 26).

मित— । अपथम् इति तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । ‘तत्पुरुषः’ इत्यनुवृत्तिलब्धम् । “परवर्त्तिकम्—” (८१२) इत्यतो ‘बन्धतत्पुरुषयोः’ इत्यनुवर्त्तते । असम्भवात् ‘बन्ध’ इति नेह सम्बध्यते । ‘तत्पुरुष’ इति च प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह ‘तत्पुरुष इत्येव’ इति ॥ अपथः इति बहुव्रीहिः । “ऋकपूः—” (८००—५।४।७४) इति अग्रत्ययः समासान्तः । विशेष्यलिङ्गः । न पन्थाः इति विग्रहे “पथो विभाषा” (८५७—५।४।७२) इति समासान्ताभावे ‘परवर्त्तिकम्—” (८१२) इति पथिन् शब्दस्य पुंस्मात् पुंस्त्वौ अपन्थाः ॥

८१६ । अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २।४।३१ ॥

दौ— । अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः—अर्धर्चम् । ध्वजः—ध्वजम् । एवं तोर्यशरोरमण्डपीयूषदेहाङ्कुश-कलशेत्यादि ।

Words the अर्धर्चादि class are both masculine and neuter. Thus अर्धर्चः—अर्धर्चम् with the समासान्त affix अ attached. Similarly ध्वजः—ध्वजम् । So are तोर्य etc.

मित— । अर्धम् ऋचः अर्धचः अर्धचं वा इत्येकदेशिसमासः । “ऋकपूः—”

(८४०—५।४।०४) इति समासान्तः अ-प्रत्ययः । “परवर्द्धिङ्गम्—” (८१२—२।४।२६) इति नित्यस्त्रीत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ अर्द्धर्चाः इति आद्यर्थे बहुवचनम् । अर्द्धर्चाः अर्द्धर्चादिगले पठिताः शब्दा इत्यर्थः ॥

८१७ । जात्याख्यग्रायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १।२।५८ ॥

दी— । एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—

ब्राह्मणः पूज्यः ।

In speaking of a class, the plural may be optionally used though the class is but a single object. Thus ब्राह्मणाः etc.

मित— । ब्राह्मणत्वं चचियलमित्यादिकं जातिः । सा च एकैव इति नित्यं व्यक्तिशब्दात् भावप्रत्ययान्तादेकवचनेन आख्यायते । यदा तु विनैव भावप्रत्ययं तस्याः ‘जातेः’ ब्राह्मणत्वादेः ‘आख्या’ आख्यानं कथनमिष्यते तदापि जातेरेकत्वादेकवचनेनैव कथनं न्यायम् । बहुवचनस्यापि साधुत्वार्थमाह ‘एकस्मिन्’ जातिरूपे अर्थे अन्यतरस्यां विकल्पेन ‘बहुनाम्’ अर्थानां ‘वचनम्’ उक्तिः कथनं स्यात् । तदाह ‘एकोऽप्यर्थो वा बहुवत्’ इति । यद्वा—एकम् एकत्वम् । एकस्मिन् एकत्वे अपि बहुवचनं वा स्यादित्यर्थः । तेन वैकल्पिकं बहुवचनं लभ्यते ॥ विशेषणानामपि भवति भूतः अनुप्रयोगः ‘पूज्याः’ ‘पूज्यः’ इति ॥

६१८ । अस्मदो द्वयोश्च ॥ १।२।५९ ॥

दी— । एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात् ।

वयं ब्रूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि—आवां ब्रूवः इति वा ।

The word अस्मद् takes the plural optionally when speaking of one person or two. Thus वयं ब्रूमः etc. Or again आवां ब्रूवः ।

मित— । पूर्वसूत्रात् ‘बहुवचनमन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘द्वयोः’ अर्थयोः बहुवचनं वा इत्यर्थो भवति । ‘च’ इत्यनेन ‘एकस्मिन्’ इति समुच्चयिते । तदाह ‘एकत्वे द्वित्वे च’ इत्यादि ॥ ‘आवां ब्रूवः’ इत्यर्थे ‘वयं ब्रूमः’ । पक्षे सोऽपि भवति । एवम् ‘अहं ब्रवीमि’ इत्यर्थे ‘वयं ब्रूमः’ इत्यादि ॥

दी—। “सविशेषणस्य प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । पटुरहं
ब्रवीमि ।

The plural is prohibited if अस्माद् is qualified. Thus पटुः
etc.—I, an expert, say so.

नित—। विशिषणान्वितस्य अस्माच्छब्दस्य प्रागुक्तं न स्यात् इत्यर्थः । “अस्मान्
साधु विचिन्त्य संयमधनानुचैः कुलधामिनः”, “त्वंराजा वयमप्रापासितगुरुप्रज्ञाभि-
मानोन्नताः” इत्यादिषु विशिषणस्य विधेयत्वकल्पनया बहुत्वं सिध्यति इति ह्रस्वदत्तादयः ।
नागेशस्तु तत्राप्यसिद्धिं मन्यमानः “अस्माच्छब्दस्य स्वघटिते समुदाये लक्षणा” इत्याह ॥

८१८ । फलगुनोप्रोष्ठपदानाञ्च नञ्त्वे ॥ १।२।६० ॥

दी—। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्य्यं वा स्यात् । पूर्वं
फल्गुन्यौ—पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।
‘नञ्त्वे’ किम् ? पूर्वं फल्गुन्यौ भाणविके ।

फल्गुनी and प्रोष्ठपदा optionally take the plural for dual while
each means two stars. Thus पूर्वं etc. Why say नञ्त्वे ? Witness
पूर्वं etc.—The first two female children born with the moon in
the Phalguni star—which does not allow the plural.

नित—। ‘बहुवचनमन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘च’ इति चकारेण पूर्वसूत्रात्,
‘द्वयोः’ इत्यनुक्त्यते ॥ भल्गुनीति प्रोष्ठपदेति च प्रत्येकं नञ्त्वगुगलस्य आख्या । फल्गुनी
च प्रोष्ठपदे च फल्गुनीप्रोष्ठपदाः । तस्मात् । ‘द्वयोः’ इत्यपेक्षया षष्ठी । ततः
‘फल्गुनीप्रोष्ठपदानां द्वयोः’ अर्थयोः ‘बहुवचनमन्यतरस्यां’ वा भवति ‘नञ्त्वे’ व्यतिषि
अभिधेये इत्यर्थो जायते । नागेशस्तु ‘नञ्त्वे’ इति प्रथमाद्विवचनं सत्त्वा ‘नञ्त्वे
अर्थभिधीयते’ इत्यव्यं व्याचष्टे ॥ द्वित्वाभ्यां द्विवचनं न्याय्यम्, अनेन तु बहुवचनमपि
भवति । तदाह ‘द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्य्यम्’ इति ॥ ‘पूर्वाः फल्गुन्यः’ इति हे तारके
‘पूर्वाः प्रोष्ठपदाः’ इति च ॥ फल्गुनीभ्यां नञ्त्वभ्यां युक्तः कालः इति ‘नञ्त्वेष—’
(१२०४—४।२।३) इत्यण् । “लुवविशेष” (१२०५—४।२।४) इति लुप् । “लुपि

युक्तवत्—” (१२६४—१२६५) इति द्विवचने फल्गुग्रीवा कालः । माणविके इति
 हे कन्यके । ते च कन्यके फल्गुग्रीवा इति “फल्गुग्रीवाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ”
 (१४०८, वा) इति टः । तस्य च “अविष्ठाफल्गुनी—” (१४०७—४१३४) इति
 लृक् । “टिङ् ढाणञ्—” (४७०—४१३५) इति ङीप् । तेन सिद्धं ‘फल्गुग्रीवा’
 इति सावयविकाविशेषणम् । इह बहुत्वं न भवति ॥

८२० । तिथ्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं
 नित्यम् ॥ १२।६३ ॥

दो— । बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिथ्यश्च पुनर्वसू च तिथ्य-
 पुनर्वसू । ‘तिथ्य—’ इति किम् ? विशाखानुराधाः । गच्छत—
 इति किम् ? तिथ्यपुनर्वसवो माणवकाः ।

A द्वन्द्व compound of तिथ्य and पुनर्वसू, though with a plural
 idea, always takes the dual. Thus, तिथ्य is a single star and
 पुनर्वसू a double star ; their द्वन्द्व gives a plural idea, but it is
 तिथ्यपुनर्वसू in the dual. Why say तिथ्य etc. ? Witness विशाखा etc.
 in the plural. Why say नक्षत्र etc. ? Witness तिथ्य etc.—children
 born some when the moon is in the तिथ्य star and some when
 it is in the पुनर्वसू stars—in the plural as expected.

मित्र— । तिथ्य इत्येका तारा पुंसि पुनर्वसू इति द्वे पुंस्त्वेव । सुते तु
 अनुकरणशब्दो । तयोर्द्वन्द्वे तिथ्यश्च पुनर्वसुश्च तिथ्यपुनर्वसू, तयोः । नक्षत्राणां नक्षत्र-
 वाचिनां द्वन्द्वः नक्षत्रद्वन्द्वः । तिथ्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वः तस्मिन् न्यायप्राप्तस्य
 बहुवचनस्य नित्यं द्विवचनं भवति इत्यर्थः । तदेवाह ‘बहुत्वं द्वित्ववद्भवति’ इति ॥
 द्वन्द्वे कृते सिद्ध्यां ताराणां बोध इति बहुत्वोऽपि द्विवचनं नित्यं तिथ्यपुनर्वसू इति ।
 ‘तिथ्य—’ इत्युच्यते, अन्येषां तु यथा बोधस्तथा वचनम् । तद्यादि विशाखे इति द्वे
 तारि, अनुराधाः इति सिद्धे द्वन्द्वे बहुत्वे बहुवचनमेव ॥ नक्षत्रवाचिनां द्वन्द्वे एव ।
 यदा तु फल्गुग्रीवशब्दवत् (८१६) अर्थात्तरे वर्तमानयोर्द्वन्द्वः तदा बहुवचनमेव । तथा-
 च—तिथ्यश्च नक्षत्रेषु युक्तः कालस्थिः । तत्र जाता इति “सन्धवेलादि—”

(१३८७—४।३।१६) इत्यण् । तस्य लुकि तिथ्या साणवकाः । पुनर्वसुभ्यां नक्षत्राभ्यां युक्तः कालः पुनर्वसुः । तत्र जाताः पुनर्वसवो साणवकाः । तिथ्याश्च पुनर्वसवश्च तिथ्यपुनर्वसवो साणवकाः ॥

८२१ । स नपुंसकम् ॥ २।४।१७ ॥

दी— । समाहारि द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवह्निङ्गा-
पवादः । गञ्चगवम् । दन्तोष्टम् ।

द्विगु and द्वन्द्व compounds implying समाहार are in the neuter. This bars the rule “परवह्निङ्गं—” (812—2. 4. 26). Thus पञ्च etc.—a collection of five oxen, &c.

मित— । ‘सः’ इति कः ? ‘यस्य एकवचनं विहितं सः’ इति एकवचनप्रकरणा-
ल्लभ्यते । कस्य च एकवचनं विहितम् ? “द्विगुरेकवचनम्” (७३१—२।४।१) इति द्विगोः,
“द्वन्द्वश्च—” (८०६—२।४।२) इत्यादिभिर्द्वन्द्वस्य च । तच्च समाहारि एव ।
तदाह ‘समाहारि—’ इत्यादि ॥ पञ्चानां गवां समाहार इति टच् समासान्तः
(७२८—५।४।८९) ॥

दी— । “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ठः”
(वार्त्तिक) । पञ्चपूली ।

A द्विगु, with an अकार final in its last member, is in the feminine. Thus पञ्च etc.—a collection of five pans or bundles of hay &c.

मित— । द्विगु समाहारद्विगुः । पूलो भाजनविशेषः ढण्गुच्छो वा । पञ्चानां
पूलानां समाहारः इति वाक्ये समासे अनेन स्त्रीत्वे “द्विगोः” (४७८—४।१।२१ इति)
लौपि पञ्चपूली ॥ अकार इति ऋस्वदीर्घयीरुभयोरपि यङ्गणम् । तेन भुवं पातीति
भूपाः कर्तारं कृप् । पञ्चानां भूपां समाहारः पञ्चभूपी ॥

दी— । “आवन्तो वा” (वार्त्तिक) । पञ्च खट्वी—
पञ्चखट्वम् ।

A द्विगु ending in आप् in its last member is optionally in the feminine. Thus पञ्चखट्वी (feminine) or पञ्चखट्वम् (neuter).

मित—। आविति स्त्रियां विहितष्टाप्प्रत्ययः। टावन्तोत्तरपदो द्विगुः समाहारे स्त्रियां वा स्यात्। पञ्चे सूत्रेष्वेव नपुंसकम्। खट्वाशब्दस्य उपसर्जनङ्गस्यः॥

दी—। “अनो नलोपञ्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्” (वार्त्तिक)।
पञ्चतक्षी—पञ्चतक्षम्।

A द्विगु ending in अन् in its final member drops the न् and then it is optionally in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। अनः इति अन्नन्तोत्तरपदस्य द्विगोः॥

दी—। “पात्राद्यन्तस्य न” (वार्त्तिक)। पञ्चपात्रम्।
त्रिभुवनम्। चतुर्युगम्।

A द्विगु ending with a word of the पात्रादि class is not in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। ‘द्विगुः स्त्रियाम्’ इत्यनुवर्त्तते, तत्र द्विगुरिति च यथा विपरिणम्यते। ‘विधिः’ इत्यध्याहार्यम्। तेन ‘पात्राद्यन्तस्य द्विगुः स्त्रियां न विधिः’ इत्यन्वयो लभ्यते। एवं सूत्रे प्रतिषिद्धे सूत्रेण नपुंसकं भवति। पात्रादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्तव्यः॥

दी—। “पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीवतेष्ठा” (वार्त्तिक)।
पुण्याहम्—सुदिनाहम्।

A तत्पुरुष, with पुण्य and सुदिन leading and having अहन् as final, is in the neuter. Thus पुण्य etc., in supercession of “रात्राह्—” (814—2. 4. 29).

मित—। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। ‘तत्पुरुष’ इति प्रकारणात्त्वर्थम्। पुण्यशब्दान् सुदिनशब्दाच्च परो यः अहन्शब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य क्लीवता इष्यते इत्यर्थः। “रात्राह्—” (८१४—२।४।२९) इत्यस्यापवादोऽयम्॥

दो—। “पथः संख्याव्ययादेः” (वार्त्तिक)। संख्या-
व्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणां
पन्थास्त्रिपथम्। विरूपः पन्था विपथम्। कृतसमासान्त-
निर्देशान्न हे—सुपन्थाः, अतिपन्थाः।

पथ, with the समासान्त attached, being the last member of
a तत्पुरुष in which a numeral or an indeclinable leads, is
in the neuter. Thus विपथम्—passage for three; विपथम्—rug-
ged way. सुपन्थाः and अतिपन्थाः meaning ‘a fine road’ are in the
masculine by “परवलिङ्गम्—” (812—2. 4. 36) because no समासान्त
is attached.

मित—। तत्पुरुष इति प्रकरणाज्ज्ञम्। ‘पथ’ इति कृतसमासान्तस्य तत्-
पुरुषस्य पराईस्मानुकरणम्। प्रथमान्तम्। ‘संख्याव्ययादेः’ इति पञ्चमी। तदाह
‘संख्याव्ययादेः, परः’ इत्यादि। परवलिङ्गतापवादः॥ सुपन्थाः इत्यत्र “न पूज-
नात्” (८५४—५।४।६८) इति समासान्तप्रतिषेधः। पूजनं प्रशंसा तच्च स्तुतिभ्या-
मेव॥ तत्पुरुष एव, नेह—विपथा नगरी॥

दो—। “सामान्ये नपुंसकम्”। मृदु पचति। प्रातः
कमनीयम्।

Reference in general terms (without an eye to any particu-
lar gender) should be in the neuter. Thus मृदु etc.—cooks
gently ; प्रातः etc.—desirable in the morning.

मित—। सामान्यं लिङ्गविशेषनिरपेक्षम्। तादृशं यदि किञ्चिदुच्यते तत्
नपुंसकलिङ्गेन वक्तव्यम् इत्यर्थः। एतच्च न्यायसिद्धस्वार्थस्य अनुवादः, न विधिः।
तत् वार्त्तिकमेतदिति न मन्तव्यम्। “न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषाभिधाने लिङ्ग-
सर्वनाम्नो नपुंसकस्य न्याय्यत्वात्...दाखिनायनेति स्तुते भाष्ये स्पष्टम्” इति नागेशः॥
‘मृदु पचति’ इत्यत्र मृदुता पाकधर्मः। तत् ‘मृदु’ इति क्रियाविशेषणम्॥ ननु
‘क्रिया’ इति स्त्रीलिङ्गम्। तत् ‘मृद्वी’ पचति’ इत्यस्तु। मानु—इह क्रिया
इत्येव विशेष्यम् इति नास्ति नियमः। ‘कर्म’, ‘पाकः’, ‘पक्तिः’, ‘पचनम्’ इत्याद्यपि

स्यात् । तदेवं बहुविशेष्यसम्भवे विशेष्यविशेष्यस्य अनुक्तौ नपुंसकत्वे सिद्धे 'सदृ पचति' । भवतु नपुंसकम्, कथं पुनः कर्मत्वम् ? प्रवृत्ते पाके व्यापारजनितः फलांश इह 'सदृ' इत्यभिधीयते, तेनास्य कर्मता ॥ 'प्रातः कमनीयम्' इत्यत्र 'कमनीय' इति विशेषणस्य विशेष्ये अनिर्दिष्टे प्राग्वत् सामान्ये नपुंसकम् ॥

८२२ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २।४।१६ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् ।

What follows relates to तत्पुरुष compounds except नञ्तत्पुरुष and कर्मधारय ।

नित— । इत उत्तरम् 'अनञ्कर्मधारयः' नञ्कर्मधारयवर्जितः 'तत्पुरुष' इत्येतदनुवर्तते । यदतः परमुच्यते षट्सु सूत्रेषु, तत् तत्पुरुषसमासि वेदितव्यम् । नतु नञ्तत्पुरुषे कर्मधारये वा इत्यर्थः ॥

८२३ । संज्ञायो कन्योऽशीनरेषु ॥ २।४।२० ॥

दी— । कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्, सा चेदुशीनर-देशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? वीरणकन्या । 'उशीनरेषु' किम् ? दाक्षिकन्या ।

A तत्पुरुष ending in कन्या will be in the neuter if the compound is a class-name of wraps made in उशीनर । Thus descendants of सुशम are सौशमि, a clan in उशीनर । Wrap made by them is सौशमिकन्यम् । This is a general name of a peculiar sort of wraps. Why संज्ञायाम् ? Witness वीरणकन्या—a wrap of the Viranas (another clan in उशीनर)—which, not being a संज्ञा, has कन्या unchanged, though it is made in उशीनर । Why उशीनरेषु ? Witness दाक्षिकन्या—a wrap of the Dakshis—which, not being of उशीनर, retains कन्या though it is a संज्ञा of a kind of wraps.

मित—। 'उशीनरेषु कन्या' इति वृत्तिकृतमन्वयः, नागेशस्य तु 'उशीनरेषु संज्ञा' इति । 'कन्या' कन्यान्तस्तत्पुरुषः । सुशमशब्दादपत्यार्थे "अत इच्" (१००५—४।१।८५) इति इच्—सौशमयः । "ऋसो नपुंसके—" (२।१८—१।२।४७) इति ऋस् सौशमिकत्वम् । उशीनरदेशजातस्य कन्याविशेषस्य संज्ञा इति वृत्तिकृतादयः, कन्याविशेषस्य उशीनरदेशविख्याता संज्ञा इति नागेशः ॥ 'वीरण' इति उशीनरदेशे सङ्गमेदः । तेषां कन्या ॥ यद्वा—वीरणानि उशीराः, तन्निर्मिता कन्या । उभयव संज्ञात्वाभावात् नपुंसकं न ॥ दक्षस्य अपत्यानि दाक्ष्यः, तेषां कन्या । संज्ञा एव, किन्तु नैयमुशीनरेषु संज्ञा इति नपुंसकाभावः ॥

८२४ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २।४।२१ ॥

दी—। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिच्छते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ।

A तत्पुरुष ending in उपज्ञा and उपक्रम is neuter if the object is to declare first inspiration or first introduction. Thus पाणिनि &c.—ग्रन्थ is originally Panini's inspiration. Here ग्रन्थ refers to the अष्टाध्यायी system of grammar devised by Panini. Similarly नन्द etc.—the measure द्रोण was first introduced by king Nanda.

मित—। उपज्ञायते इत्युपज्ञा उपज्ञायमानं परिदृश्यमानं वस्तु । कर्मणि अङ् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः उपक्रम्यमाणं प्रारम्भमाणं कर्म । कर्मणि घञ् । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् । समाहारद्वन्द्वः । आदिः प्राथम्यम् । भावे लक्षणा । तस्य उपज्ञोपक्रमस्य आदिः तदादिः । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । तदादिः आचिख्यासा । तस्यां सत्याम् ॥ पाणिनेः इति कर्त्तरि क्तयोरा षष्ठी । ग्रन्थ इत्यष्टाध्यायी । 'पाणिनुपज्ञ' पाणिनिना प्रथमं परिज्ञातो 'ग्रन्थः' । प्रवृत्ते ग्रन्थे अन्योऽपि तं जानाति—देवदत्तोपज्ञा अष्टाध्यायी ॥ एवं नन्दोपक्रमं द्रोणः । असन्त्यामाद्याख्यायां देवदत्तोपक्रमो यागः ॥

८२५ । क्वाया बाहुल्ये ॥ २।४।२२ ॥

दी—। क्वायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थ-
बाहुल्ये । इक्षुणां क्वाया इक्षुच्छायम् । “विभाषा सेना—”
(८२८—२।४।२५) इति विकल्पस्यायमपवादः ॥ “इक्षुच्छाया
निषादिन्यः” इति तु ‘आ’ समन्तात् ‘निषादिन्यः’ इत्याङ्-
प्रसङ्गे वोध्यः ॥

A तत्पुरुष ending in क्वाया is in the neuter if the पूर्वपद is in the plural. Thus इक्षु etc.—The shade of sugar canes. This overrules the option allowed by “विभाषा—” (828). “इक्षुच्छायानिषादिन्यः” (Rag IV, Sl. 20) has to be explained with an आ introduced, thus ‘इक्षुच्छायि आ’ समन्तात् ‘निषादिन्यः’ ।

मित—। ‘क्वाया’ इति क्वायान्तस्तत्पुरुषः । ‘बाहुल्ये’ गम्यमाने इति वृत्ति-
कारः, ‘बाहुल्ये’ सति इति नागेशः । बाहुल्यश्च क्वायाया एव । क्वाया तु सूर्यस्य
आवरणात् जायते । तत् आवरकद्रव्यस्य बाहुल्ये क्वायाया बाहुल्यम् । आवरकद्रव्यश्च
क्वायाया समासे पूर्वपदम् । तदाह ‘पूर्वपदस्य’ यः ‘अर्थः’ इक्षुर्वा वटो वा तस्य बाहुल्ये
इति ॥ “इक्षुच्छायानिषादिन्यः” इत्येव पाठो रघौ चतुर्थे प्रायेण दृश्यते ॥ अबाहुल्ये
विकल्पो वक्ष्यते “विभाषा सेना—” (८२८—२।४।२५) इति ॥

८२६ । सभाराजामनुष्यपूर्वा ॥ २।४।२३ ॥

दी—। राजपर्यायपूर्वः अमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो
नपुंसकं स्यात् । इनसमम् ईश्वरसभम् । पर्यायैव इष्यते ।
नेह, राजसभा—चन्द्रगुप्तसभा ॥ अमनुष्यशब्दो रुढ्या रक्षः
पिशाचादोनाह । रक्षःसभम्—पिशाचसभम् ।

A तत्पुरुष with सभा final, and some synonym of राजन् or some word meaning a demon leading, is in the neuter. Thus इन etc. The rule covers synonyms only ; hence राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा

etc. are not in the neuter. The word अमनुष्य is restricted to mean राक्षस, पिशाच etc. Hence रक्षःसभम् etc.

मित—। 'सभा' इति समान्तस्तत्पुरुषः । सभा अराजामनुष्यपूर्वा इति च्छेदः । न राजा अराजा राजसदृश इत्यर्थः । तत्सादृश्ये नञ्, इवार्ये इति शेषः । ये च राज-
पर्यायाः ते खलु राजसदृशाः । तदाह 'राजपर्यायपूर्वः' इति ॥ 'इन' ईश्वर
इत्यादयो राजपर्यायाः । 'राजन्' इति तु न राजन्शब्दसदृशः किन्तु राजन्शब्द
एवायम् । पुष्पमित्रचन्द्रगुप्तादयोऽपि न राजसदृशाः किन्तु राजविशेषबोधका एव ।
तदेतिषां व्यावृत्तये एवकारेण आह 'पर्यायस्त्वैव' इति ॥ न मनुष्यः इति व्युत्पत्त्या
'अमनुष्यः' इति द्विधा प्रतिपद्यते—एकस्मात् योगरूढः रक्षःपिशाचादिषु वर्तते, अन्यस्तु
यौगिको मनुष्यादन्यमात्रे । इह प्रथमो गृह्यते । तदाह 'रुद्धा' इत्यादि । द्वितीयस्तु
'अमनुष्यकर्तृके च' (२६७०—३।२।५३) इत्यत्र । न्यासकारस्तु प्रथममनयोरव्युत्-
पन्नमाह ॥ सभाशब्द इहः शालावचनः । तस्य उत्तरतूलेण सामान्यतः क्लीबत्वनिषेधात्
अराजामनुष्यपूर्वत्वे विधीयते ॥

८२७ । अशाला च ॥ २।४।२४ ॥

दो—। सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं
स्यात् । स्त्रीसभम्, स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः । अशाला किम् ?
धर्मसभा, धर्मशाला इत्यर्थः ।

A तत्पुरुष ending in सभा—in the sense 'an assemblage'
not in the sense शाला, a house—is neuter. Thus स्त्री etc. meaning
a body of a females. Why say अशाला ? Witness धर्मसभा which
means धर्मशाला, a house in which religious meetings are held,
a rest-house for pilgrims, etc.

मित—। 'सभा' इति वर्तते, अशाला' इत्यनेन च विशेष्यते । 'शाला'
गृहम् । सभाशब्दः शालार्थे सङ्घातार्थे च वर्तते । तत्र 'अशाला' इति पर्युदासात्

सङ्घातार्थे इह नियः । तदाह 'सङ्घातार्था या सभा' इति ॥ धर्मार्था सभा धर्मसभा
पान्थनिवासः । स च शालाविशेष एव तेन न क्लीबम् ॥

८२८ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २।४।३५ ॥

दी— । एतदन्तस्तत्पुरुषः कीवं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—
ब्राह्मणसेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुड्याच्छायम्—कुड्याच्छाया ।
गोशालम्—गोशाला । श्वनिशम्—श्वनिशा ॥ “तत्पुरुषोऽनञ्
कर्मधारयः” (८२२—२।४।१८) इत्यनुवृत्तेर्नेह—दृढसेनो राजा,
असेना, परमसेना ॥

A तत्पुरुष ending in सेना, सुरा, शाला or निशा is optionally
neuter. Thus ब्राह्मण etc. “तत्पुरुषः—” (822) following, we do
not get neuter in दृढ etc. (बहुव्रीहि), असेना (नञ्), परम etc.—(कर्म-
धारय) ।

मित— । ‘निशानाम्’ इति प्रथमार्थे षष्ठी । ‘—निशाः’ इत्यर्थः । तत्पुरुष-
विशेषणम् । तदाह ‘एतदन्तस्तत्पुरुषः’ इति ॥ कुड्यास्य छाया इति विग्रहः । कुड्याना-
मित्यङ्गे नित्यं स्यात् (८२५—१।४।२२) ॥ श्वनो निशा कृष्णचतुर्दशी । तस्यां हि
श्वान् उपवसन्तीति प्रसिद्धिः इति न्यासपदपरार्थ्यौ ॥

अथ बहुव्रीहिः

८२८ । शेषो बहुव्रीहिः ॥ २।२।२३ ॥

दो—। अधिकारोऽयम् । “द्वितीयाश्रित—” (६८६ —२।१।२४) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः, प्रथमान्तमित्यर्थः ।

The rest are called बहुव्रीहिः । This is the subject matter of the rules following. शेष is that particular triad of case-affixes of which no समास is specifically mentioned as in the case of द्वितीया, तृतीया &c. by rules such as “द्वितीयाश्रित—” (686—” In other words शेष is प्रथमान्त ।

नित—। उक्तादन्यः शेषः । समासः इत्यस्ति । द्वितीयाया विभक्तयो विशिष्य इह समाससूत्रेषु उक्ताः । तद्वयथा—“द्वितीयाश्रित—” (६८६), “तृतीया तत्-
कृत—” (६९२—२।१।३०), “चतुर्थी—” (६९८—२।१।३६), “पञ्चमी—” (६९९—२।१।३७), “षष्ठी” (७०२—२।२।८), “सप्तमी—” (७१७—२।१।४०) इति । अनुक्ता प्रथमा । सैव शेषः । तदाह ‘शेषः प्रथमान्तम्’ । प्रथमान्तं समस्य समासस्य बहुव्रीहिसंज्ञो भवति इत्यर्थः । न चैतावता नीलमुत्पलं नीलीत्पलमित्यादिषु कर्मधारयेषु बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । तेषां तु विशिष्यं विशिष्य—” (७३७—२।१।५७) इत्यादिषु विधायकसूत्रेषु विशिष्य प्रथमा नोक्ता ॥

८३० । अनेकमन्यपदार्थं ॥ २।२।१४ ॥

दो—। अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थं वर्त्तमानं वा समस्यते, स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति, समानाधिकरणा-
नामिति च, फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथो
ऽनड्वान् । उपहृतपशू रद्रः । उद्धृतोदना स्थाली । पीताम्बरो

हरिः । वीरपुरुषकोग्रामः ॥ प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः ॥
व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥

Several mutually related words in the प्रथमाविभक्ति are compounded in the sense of some word other than those that are compounded and the compound is called a बहुव्रीहि । In effect, बहुव्रीहि is of collocated (समानाधिकरण) words and in the sense of a विभक्ति other than प्रथमा । Thus प्राप्नोदको ग्रामः—the village reached by the floods. Here the compound means neither प्राप्त nor उदक, but something different, viz, यम् which refers to ग्राम् ; also यम् is in the द्वितीयाविभक्ति not प्रथमा, and प्राप्त and उदक are collocatives. Similarly ऊदरयः etc. There is no समास if the sense is that of प्रथमा । Thus वृष्टे देवे गतः has वृष्टे and देवे uncompounded though these are collocative and the reference is to अन्यपदार्थ, viz, गतः which, however, being in the प्रथमा bars compounding. Non-collocative words again are not compounded. Thus पञ्चभिर्भुक्तमस्य—This man's share was eaten by five—has पञ्चभिः and भुक्तम् uncompounded though the reference is to अस्य which is an अन्यपदार्थ and not in the प्रथमा ।

मित्र— । 'शेषः' इत्यस्ति । 'अनेकं शेषः' अन्यपदार्थे इति सूत्रशरीरम् । तदाह 'अनेकं प्रथमान्तम्' इति । 'वा' इति महाविभाषा । 'अन्यस्य पदस्य अर्थे' अन्यपदार्थे । अन्यत्वमिह अर्थकृतं विभक्तिकृतञ्च इत्युभयात्मकम् । 'अर्थकृतत्वादन्त्यस्य समस्यमातायि' यानि प्रथमान्तपदानि तेभ्यो मित्रस्य कस्यचित् अर्थे बहुव्रीहिरित्यायाति । दीर्घवाङ्मोक्षदत्तः इत्यत्र दीर्घवाङ्मोरिति बहुव्रीहिः, अन्यपदार्थश्च देवदत्तः । विभक्तिकृतत्वात् पुनः समस्यमानपदानां या विभक्तिः, प्रथमा इति शेषः, तद्वातिरित्याया विभक्तिरर्थे नवबहुव्रीहिरित्यप्यायाति । तदाह 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे' बहुव्रीहिः इति ॥ किञ्च सति सामर्थ्या समासः । सामर्थ्यञ्च बाधेनाथेन सत्त्वं विना प्रथमान्तानां समानाधि-

करणानामेव सम्भवति न व्यधिकरणानाम् । 'बलम्' 'बुद्धिः' इति व्यधिकरणे नैव समस्येते । 'तौष्ठा' 'बुद्धिः' इति समानाधिकरणे तु समस्येत एव । तत्र स्वपदार्थे 'तौष्ठाबुद्धिः' इति कर्मधारयः, अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति विवेकः । तदेवाह 'समानाधिकरणानामिति च फलितम्' इति ॥ 'प्राप्तोदकः' इत्यादिषु यथाक्रमं 'यः' 'येन' 'यस्मै', 'यस्याः' 'यस्य' 'यस्मिन्' इति द्वितीयाद्यर्थे समासः । 'वीरपुरुषकः' इत्यत्र 'वीरपुरुषः' इति कर्मधारयो मा विज्ञायि इति कप् कृतः ॥ 'वृष्ट देवे' इत्यत्र 'वृष्टदेवे' इति समासो न भवति, 'गतः' इत्यस्य प्रथमान्वत्वात् ॥ 'पञ्चभिः' पञ्चभिरतिविभिर्भुक्तमस्यान्नमित्यर्थः । कथं तर्हि—“बद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंहतिकाक्षुकः । चारिचणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥”—इति ? बुद्ध्यादिषु शस्त्रत्वादेरारोपात् समानाधिकरणता सिध्यतीति समासः । कथं वा “तमात्मजन्मानमजं चकार” इति ? अपाणिनीयं शिष्टैस्तु न परिहृतम् । तथा च वामनः—“अवज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्मात्तदुरपदः” इति ॥ “धातोर्लोपं यस्मिन्” इति व्यधिकरणबहुव्रीहिस्तु भाव्यकार-यचनात् साधुः । नाथे अन्येषां प्रयोजकः ॥

दी— । “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाचरा वा चोत्तरपदलोपः” (वार्त्तिक) । प्रपतितपर्यः—प्रपणः ।

A compound, with a प्रादि particle leading and a derivative of some root following, optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहि । Thus प्रपणः, with पतित dropped, or प्रपतितपर्यः with the same retained.

मित— । समासे 'प्रादिभ्यः' परं यदि 'धातुजः' कश्चित् शब्दः उत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहौ धातुजमुत्तरपदं वा लुप्यति इति 'वाच्यम्' इत्यर्थः । प्रपतितशब्दे 'प्र' इति 'प्रादि' 'पतित' इति 'धातुजम्' । पर्यं इत्यनेन बहुव्रीहौ पतितशब्दस्य वा लोपः ॥

दी— । “नजोऽस्त्वर्थानां वा चोत्तरपदलोपः” (वार्त्तिक) । अविद्यमानपुत्रः । 'अस्ति' इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्—अस्तिचोरा गौः ।

A compound, with a नञ् leading and some word meaning 'existent' following optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहि । Thus अपुवः with विद्यमान dropped after नञ्, and अविद्यमानपुवः with the same retained. अस्ति in अस्त्यर्थे here is an indeclinable looking like a तिङन्त word. Compare अस्तिचौरा गौः where the compound अस्तिचौरा is not available if अस्ति is तिङन्त ।

सित—। 'अस्ति' इत्यव्ययं विद्यमानार्थे । अस्ति अर्थ एषाम् 'अस्त्यर्थः' विद्यमानार्थाः । तेषाम् समासि 'नञ्' परं यदि 'अस्त्यर्थ' विद्यमानार्थं किञ्चित् पदमुत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहौ विद्यमानार्थमुत्तरपदं वा लुप्यते इत्यर्थः ॥ ननु 'अस्ति' इति धातुनिर्देशे तिप् क्रियताम् । ततश्च अस्तेः अस्धातोः अर्थः अस्त्यर्थः । अस्त्यर्थ इव अर्थ एषाम् 'अस्त्यर्थः' तेषाम्—इत्यस्तु व्याख्यानं किमव्ययम्? मास्तु । तथा सति अस्त्यर्थे इति धातवो निर्दिश्यन्ते ते नाम कथं नञ्समासस्य उत्तरपदे स्युः? अतः सुट्कृतम् 'अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्' इति । "अस्तिचौरा" इति भाष्यप्रयोगश्च इह मानम् ॥

८३१ । स्त्रियाः पुंवङ्गाधितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम-
पुरणोप्रियादिषु ॥ ६।३।३४ ॥

दी—। भाधितपुंस्कात् अनूङ् ऊङ्ः अभावः अस्याम् इति बहुव्रीहिः । निपातनात् पञ्चभ्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक् ॥ तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यत् उक्तपुंस्कं तस्मात् परः ऊङ्ः अभावो यत्र तथाभूतस्यस्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । "गोस्त्रियोः—" (६५६=१।२।४८) इति क्लृप्तः । चित्रा गावो यस्य इति लौकिकविग्रहे, चित्रगुः । रूपवङ्गार्थः ।

भाधितपुंस्कादनूङ् is a बहुव्रीहि compound with the sixth case-ending. The षष्ठी disappeared and the पञ्चमी in भाधितपुंस्कात्

has not elided by निपातन is this very rule. भाषितपुंस्त्वं is a word which, with the connotation unchanged, is applied equally to both males and females. Practically it is a word that can take feminine affixes. Hence the rule means—A masculine word, changed by an addition of a feminine affix other than ऊङ्, resumes its masculine form if the उत्तरपद is a feminine word collocative with it but neither has an ordinal termination nor is of the प्रियादि class. Thus in चित्रगुः (with the current exposition चित्रा गावो यस्य or with the book-exposition चित्रा अस्मिन् गो अस्मिन्), meaning 'one having brindled cows' चित्रा resumes the masculine form चित्र । गो is shortened into गु by "गोस्त्रियोः—" (556—I. 2. 48). Similarly रूपवद्वाच्य with पुंवद्भाव of रूपवती ।

नित— । 'उत्तरपदे' इत्यधिकृतमस्ति । 'स्त्रियः' स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य 'पुंवत्' पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात् । कदा ? 'समानाधिकरणे' एकद्रव्यनिष्ठे 'स्त्रियां' स्त्रीलिङ्गशब्दे 'उत्तरपदे' सति । किमविशेषेण सर्वस्यैव स्त्रीवाचकस्य पुंवत् स्यात् ? न इत्याह 'भाषितपुंस्कादनुङ् स्त्रियाः' एव स्यात् न सर्वस्य स्त्रीवाचकस्य । 'भाषितः' स्त्रियां प्रयोगात् प्राक् उक्तः 'पुमान्' येन शब्देन तस्यैव स्यात् नान्यस्य । तवापि पुनः 'अनुङ्' एव, स्त्रियां विहितस्य ऊङ्प्रत्ययस्य अभावी यस्मिन् स्त्रीवाचके शब्दे तस्यैव ॥ किमिदं भाषितपुंस्कादनुङ्, इति ? ससु-
दायोऽयं बहुव्रीहिः 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । भाषितपुंस्कात्, परः 'अनुङ्' ऊङ् अभावो यस्याः यस्यां वा तस्याः इत्यर्थः । तर्हि 'भाषितपुंस्कादनुङ्' इति षष्ठान्तं लुप्तपञ्चमीकमस्य । अत्राह 'निपातनात् पञ्चम्यां अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्' इति, इहेव सति निपातनादिति भावः ॥ 'भाषितपुंस्का' व्याचष्टे 'तुल्ये' इति । 'भाषितः' उक्तः पुमान्, यस्मिन्नर्थे स भाषितपुंस्काः अर्थः । सः अर्थे अस्ति यस्मिन् स 'भाषितपुंस्का' शब्दः । अर्थेवाद्यच् । इयमेव प्रक्रिया—बहुव्रीहौ "उरःप्रभृतित्यः—" (८८६-५४११) इति कपि भाषितपुंस् कप् इति स्थिते "स्त्रादिष्वसर्वे—" (२३०-

—१।४।१७) इति पूर्वस्य पदत्वम् । “संयोगान्तस्य लोपः—” (५४—८।२।२२) इति सलोपे भाषितपुम् क इति । “पुमः खयि—” (१३६—८।३।६) इति मकारस्य रुत्वे सत्वे च भाषितपुस् क इति । “अवानुनासिकः—” (१३६—८।३।२) इति “अनुनासिकात् परः—” (१३७—८।३।४) इति च अनुस्वारि भाषितपुंस्कः ॥ येन अर्थेन हेतुना पुंसि प्राक् प्रयुक्तः शब्दः, तेनैवार्थेन चेत् स शब्दः सम्प्रति प्रत्ययादिभिरकदेशविकृतः सन् अविकृतो वा विज्ञान्तरे वर्त्तते तदासौ ‘भाषितपुंस्कः’ शब्दः इति कथ्यते । एतदेवाह ‘तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते’ इति । प्रवृत्तिः शब्दप्रयोगः । तस्य निमित्तं हेतुः ‘प्रवृत्तिनिमित्तम्’ अर्थः, अर्थगतो घर्म इति शेषः । अर्थं दृष्ट्वैव लोके शब्दः प्रयुज्यते । सुखरः पुमान् इत्यत्र सुखरशब्दप्रयोगे पुंसि स्थितं किमपि वस्तु हेतुः प्रवृत्तिनिमित्तम् । ‘तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते’ अर्थे अभिन्ने इत्यर्थः । अथ पुंसि सुखरशब्दप्रयोगकाले प्रवृत्तिनिमित्तं यत् प्राङ्निरूपितं वस्तु सुखरत्वरूपः पदार्थः, तदेव कस्याश्चित् स्त्रियां लक्ष्यते, प्रयुज्यते च तस्यां स एव शब्दः, तदा ‘सुखर’ इति ‘भाषितपुंस्कः’ शब्दो भवति । परन्तु स्त्रियां प्रयुक्तत्वात् रूपं तस्य स्त्रीप्रत्यययोगेन ‘सुखरा’ इति जायते । स च स्त्रीप्रत्यय इह टाप् न लङ् । तेन ‘सुखरा’ इति ‘भाषितपुंस्कानूङ् स्त्री’ शब्दः तस्येह पुंवद्भावा विधीयते । शेषमत्र ग्रामणिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ‘अनेकम्’ इत्युक्ते बहुव्रीहौ समस्त्वानपदानां सर्वेषामेवोपसर्जनत्वं प्राप्नोति । एवं पूर्वनिपातस्य अनियमे प्राप्ते नियमो वस्यति ‘सप्तमीविशेषणे—” (८६८—१।३।३५) इति । तत् चित्रा गावो यस्य इति वाक्ये समासे चित्राशब्दस्य पूर्वनिपातः । गोशब्दस्य स्त्रीत्वे चित्राशब्दस्य भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः । गोशब्दस्य तु “गोस्त्रियोः—” (६५६) इति ङस्त्वे “एव इक्—” (१।३।१—१।१।४८) इति ओकारस्य उकारः—चित्रगुः । चित्राश्च गोश्च इत्यादिषु सत्त्विकार्थे न भवति “अकृतव्यूहाः—” (४५, परि—) इत्युक्ते ॥

दी— । चित्रा जरतो गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तोर्बङ्गनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित्—चित्राजरतीगुः—जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः—तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे

बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्, उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् ।
 द्वितीयमपि न पुंवत्, पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि
 समासस्य चरमावयवे रुद्धः, पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे—इति
 वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते “आनङ् ऋतः—”
 (८२३—६।३।२५) इत्यत्र यथा । तेन उपान्त्यस्य पुंवदेव—
 चित्राजरद्गुः इत्यादि ॥

The rule says अनेक which means ‘several’ not necessarily
 ‘two’. Hence three or more words may enter into a बहुव्रीहि ।
 We may therefore have a बहुव्रीहि with the exposition चित्रा
 जरती गौर्यस्य । Here some say the form is चित्राजरतीगुः or
 जरतीचित्रागुः—having an old brindled cow. Similarly दीर्घातन्वी-
 जङ्घः or तन्वीदीर्घाजङ्घः—having long lean shanks. They contend
 “When three words enter into a बहु—, the first cannot resume
 the masculine form because the उत्तरपद is separated from it by
 the middle word. The middle again does not resume the
 masculine from because it is not the पूर्वपद । उत्तरपद and पूर्वपद
 in compounds are restricted to mean the last word and the
 first word in them. The fact is, as in the rule “आनङ्—” (921—
 6. 3. 25) here too the विधि is उत्तरपदे—when an उत्तरपद follows.
 This does not imply that the विधि is of the पूर्वपद, but of what-
 ever immediately precedes the उत्तरपद । Thus the pen-ultimate
 has पुंवद्भाव and the form is चित्राजरदगुः etc.

मित-- । एकाधिकमनेकम् । तत् बहुभिरपि बहुव्रीहिः स्यात् ॥ उदाहरणे
 या चित्रा सैव जरती गौः इति सामानाधिकरण्यात् । ततो बहुव्रीहिः । इयो-
 र्विशेषणयोः चित्राजरत्योः पर्यायेण पूर्वनिपातः । एवं दीर्घा तन्वी जङ्घा अस्य
 इत्यपि ॥ समासे प्रथमं पदं पूर्वपदम् अन्यं पदम् उत्तरपदम् इति स्थिति
 कश्चित् स्वार्थमेवं वर्णयन्ति—“स्त्रियाः पुंवद्भवति । कदा ? उत्तरपदे परतः ।

कस्याः स्त्रियाः ? पूर्वपदभूताया इत्यर्थादायाति, उत्तरपदसामर्थ्यात् ।”—इति । इह च चित्रा इति पूर्वपदं गौः इत्युत्तरपदम् । तच्चेष्टां मते चित्रा इत्यस्य विधिः गौः इत्यस्मिन् परे । न चेह गौरिति चित्रा इत्यस्मात् परमस्ति, जरतीशब्देन व्यवधानात् । तेन चित्राशब्दस्य न पुंवत् रूपम् । जरतीशब्दस्यापौ न, यतोऽसौ न पूर्वपदम् । तथा च चित्राजरतीगुः जरतीचित्रागुः इति रूपद्वयम् । एवमन्यथापि ॥ इदमसत् । पूर्वपदस्य पारिभाषिकस्य नाथं विधिः किन्तु अव्यवहितपूर्ववर्तिनः पदस्य । नेदमपूर्वमुच्यते । इहैव उत्तरपदाधिकारे “आनङ् ऋतः—” (२२१) इत्यत्र होटपोतनेष्टोद्गातारः इत्युदाहरणं स्थितं भाष्ये । तत्तु पारिभाषिके पूर्वपदे न सिध्यति । तेन उत्तरपदात् गौः इत्यस्मात् अव्यवहितस्य पूर्वस्य पुंवदेव—चित्राजरदगुः—जरतीचित्रगुः इत्यादि ॥

दी— । अतएव चित्राजरत्यौ गावौ यस्य इति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्वुः इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्—जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्ववीकः ॥ ‘स्त्रियाः’ किम् ? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । ‘भाषितपुंस्कात्’ किम् ? गङ्गाभार्यः । अनृङ् किम् ? वामोरुभार्यः । ‘समानाधिकरणे’ किम् ? कल्याण्या माता कल्याणीमाता । ‘स्त्रियां’, किम् ? कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः ॥ पूरण्यां तु—

Hence indeed even in a बहुव्रीहि covering a इन्द्र with the exposition चित्राजरत्यौ गावौ यस्य—one having a brindled and an old cow—the form is चित्राजरदगुः, as appears from the भाष्य । But if the पूर्वपद is a कर्मधारय with the exposition जरच्चित्रा गौर्यस्य—having a cow which is old and brindled—then both have पुंवद्भाव yielding जरच्चित्रगुः । If again the उत्तरपद is a कर्मधा—with the exposition चित्रा जवद्ववी यस्य—having an old cow which is brindled—the form is चित्रजरद्ववीकः । Why say स्त्रियाः ? Witness ग्रामणिदृष्टिः which means

one who sees matters not with his own eyes, but with those of the leading house in the village, i. e., an abject supporter of the leading house. In this ग्रामणी is masculine with the meaning 'leader' ; without change of meaning, if it is applied to कुल, which is neuter, the form becomes ग्रामणि । ग्रामणी then is भाषितपुंस्क here, but it is not स्त्रियाम्, hence no पुं'वद्भाव, and the final form is ग्रामणिदृष्टिः । Why say 'भाषितपुंस्कात्—' ? Witness गङ्गाभाष्यः where, गङ्गा not being भाषितपुंस्क, we do not get गङ्गाभाष्यः । Why say '—अनूङ्' ? Witness वामोरुभाष्यः which does not become वामोरुभाष्यः with पुं'वद्भाव । Why say समानाधिकरणे ? Witness कल्याणीमाता without पुं'वद्भाव the exposition being कल्याणा माता which makes कल्याणी and माता as व्यधिकरण । Why स्त्रियाम् ? Witness कल्याणीप्रधानः with the exposition कल्याणी प्रधानं यस्य सः where the उत्तरपद not being feminine we have no पुं'वद्भाव । If the उत्तरपद has an ordinal affix, we look forward—

मित— । 'अत एव' अस्मादेव द्वितोः, यतः पारिभाषिकं पूर्वपदं न आशिष्यते तत इत्यर्थः । तदेव दर्शयति । चित्रा च जरती च इति द्वन्द्वे एका चित्रा अपरा जरती गौः । समानाधिकरणता नास्ति इति न पुं'वद्भावः—चित्राजरती । ततो बहुब्रीहौ गोशब्दे उत्तरपदे पारिभाषिकं पूर्वपदं 'चित्राजरती' इति अव्यवहितपूर्वं पदं तु 'जरती' इति । अत्र पुं'सि प्रयुक्तो नास्ति कोऽपि शब्द यत्र स्त्रीप्रत्यययोगे द्वन्द्वलब्धः चित्राजरतीशब्दो भवेत् । तेन चित्राजरतीशब्दस्य भाषितपुंस्कता नास्ति, अतो न पुं'वद्भावः, टाप् च चित्राशब्दान्न निवर्त्तते । जरतीशब्दः पुनर्गोशब्देन उत्तरपदेन समानाधिकरणं भाषितपुंस्कानूङ् च । तस्य पुं'वद्भावे चित्राजरदगुः । 'इति' एवंविधं 'भाष्यम्' ईदृशव्याख्यानानुकूलमित्यर्थः । एतच्च भाष्ये प्रयुक्तात् 'पट्टीमृदुभाष्यः इति द्वन्द्वगर्भाद्बहुब्रीहिः प्रतीयते । पारिभाषिकपूर्वपदाच्चेपि तु

भाष्यप्रयोग एष न सिध्यति ॥ कर्मधारयपूर्वपदे जरती चासौ चिवा च इति समानाधिकरणत्वात् जरच्चिवा । ततो बहुव्रीहौ जरच्चिवायुः । इह जरच्चिवा इति भाषित-पुंस्त्वानङ् । अस्य पुंस्त्वत् 'चिवा' इत्यस्य वा पुंस्त्वत् रूपम् ॥ कर्मधारयोत्तरपदे जरती भौः जरदृग्वौ । पुंस्त्वावः, टच् (७२८—५।४ ८२), ऊँप् । ततो बहुव्रीहौ कप् (८३३) ॥ यामं नयतीति क्विप् यामणौः यामस्य नेता । यामनेदत्वमिह प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मिन्नर्थे पुंसि इह प्रथमं प्रयुक्तः शब्दः । ततो नेदत्वं कस्मिंश्चित् कुलिऽप्यस्ति इति दृष्ट्वा यदा कुलि शब्दः प्रयुज्यते, तदा कुलशब्दस्य नपुंसकत्वात् ङस्रत्वे यामणि इति रूपं जायते । तदेव यामणिशब्दो भाषितपुंस्कः पुंस्त्वावस्य तु न विषयः, स्त्रियामप्रयुक्तत्वात् । तेन यामणि दृष्टिः अस्य इति बहुव्रीहौ पुंस्त्वावो न भवति ॥ 'गङ्गा' इति नित्यस्त्रीलिङ्गः शब्दः । नियतलिङ्गाः शब्दाः लिङ्गान्तरं न भजन्ते इति तेषां भाषितपुंस्कता नास्ति । तेन 'गङ्गा' इत्यस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् गङ्गाभार्य्यशब्दे न पुंस्त्वावः ॥ ऊर्ध्वोऽसौन्दर्य्ये दृष्ट्वा पुरुषे यथा वामौ सुन्दरी ऊरु अस्य इति वामोरुशब्दः प्रयुज्यते तथा स्त्रियामपि । तत् 'वामोरु' इति भाषितपुंस्कः शब्दः । परं तत्र "संहित—" (५२५—४।१।७०) इत्याङ्प्रत्ययः क्रियते रूपश्च 'वामोरु' इति भवति । अयं तु 'भाषितपुंस्कानुङ्' न । तेन न पुंस्त्वत्—वामोरुभार्य्यः ॥ कल्याणी इति कस्याश्चित् नाम । प्रधानं नेवी, नित्यनपुंसकम् । उत्तरपदस्य अस्योऽलिङ्गत्वात् न पुंस्त्वावः ॥ 'अपूरणीप्रियादिषु' इति पुंस्त्वावप्रक्रियाविशेषं प्रक्रमते—'पूरण्यां तु' इति ॥

८३३ । अप् पूरणीप्रमाण्याः ॥५।४।११६॥

दो— । पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात् प्रमाण्यान्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । सूत्री प्रमाणी यस्य स सूत्रीप्रमाणः । पुंस्त्वावप्रतिषेधः अप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या च इति उक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु—

A बहु—ending in प्रमाणी or a feminine word with an ordinal affix takes अप् as समासान् । Thus कल्याणीपञ्चमा, the वाक्य being

कल्याणी &c.—a succession of nights in which the fifth night is auspicious. There is no पुंवद्भाव in कल्याणी owing to the prohibition “अपूरणी” in the rule, and अप् is added after पञ्चमी । Similarly स्त्रीप्रमाणः, the वाक्य being स्त्री &c.—one to whom the wife is the guide. Here स्त्री cannot have पुंवद्भाव because it is not भाषितपुंस्क, and प्रमाणी becomes प्रमाण with the addition of अप् । A पूरणी word in the उत्तरपद bars पुंवद्भाव and guides अप् only when the पूरणी is prominent. In the example above, the पूरणी is night, and the compound also refers to nights. This is supposed to give prominence to the पूरणी । In the statement कल्याणी पञ्चमी (रात्रिः) यस्य पञ्चस्य, the पूरणी refers to रात्रि and the whole refers to पञ्च—a fort-night—hence the पूरणी is not prominent, and, if compounded, the पुंवद्भाव will not be barred, nor will अप् come in. We then look forward—

नित— । पूर्यते अनया इति पूरणी पूरणप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्दः । प्रमीयते अनया इति प्रमाणी । उभयत्र विशेष्यलिङ्गता, तेन ङीप् ॥ ‘पञ्चमी’ इति पूरणी-शब्दः । तस्यां पूरण्यामुत्तरपदे पुंवद्भावप्रतिषेधः । तेन कल्याणीशब्दात् ङीप् न निवर्तते । अनेन सूत्रेण अप् समासान्तः । “यस्येति च” (१११—६।४।१४८) इति ईकार-लोपे टापि कल्याणीपञ्चमाः ॥ प्रमाणीशब्दे उत्तरपदे ‘स्त्री’ इति पूर्वपदम् । तत् न भाषितपुंस्कं तेन न पुंवद्भावः । अपि कृते ईकारलोपे स्त्रीप्रमाणः स्त्रीविधेयः इत्यर्थः ॥ “स्त्रियाः पुंवत्—” (८११) इति सूत्रे तु “पूरण्यां प्रधानपूरणीयद्वयं”—इति वार्त्तिकम् । यादृशः पदार्थः पूरणीशब्देन लक्ष्यते तादृश एव चेत् समासस्यापि खल्वः तदा पूरण्याः प्रधानता । तदेव च पुंवद्भावप्रतिषेधः इति वार्त्तिकार्थः । उदाहरणे कल्याणीपञ्चमा इति कामाचिद्रात्रीणां समुदायः पञ्चमीति पूरणी अपि रात्रिरेव । एवमिह पूरणी प्रधानम्, तेन न पुंवद्भावः । अत्रैव वार्त्तिके “कल्याण-पञ्चमीकः पञ्चः” इति भाष्योक्ते उदाहरणे ‘पञ्चः’ इति समासवाच्यः, पूरणीवः अ, तु

रात्रिः काचित् । वाच्योभिर्गजातीयत्वात् पूरणी अप्रधानम् । अतः पुंवद्भाव-
प्रतिषेधो न । किञ्च अप्रत्ययोऽपि उदाहरणे नास्ति । तेन अप्रधानत्वे अप्रत्ययोऽपि
न भवति इत्यनुमीयते । तदाह 'पुंवद्भावप्रतिषेधः' इत्यादि ॥ भाष्योक्तं "कलागण-
पञ्चमीकः पञ्चः" इति व्याख्यातुं प्रक्रमते 'अन्वत्र तु' इति—

८३३ । नदुत्तरपदात् ऋदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहिः कप्
स्यात् । पुंवद्भावः ।

A बहु—ending in a word with ऋ final or in a word techni-
cally known as नदी, will have कप् added to it as a समासान्त ।
Hence compounding कलागणी &c. we first get पुंवद्भाव yielding
कलागणपञ्चमी । Next कप् comes in. But in attaching कप् to it, we
look forward—

मित— । नदीति पारिभाषिकम्, नदीसंज्ञकः शब्द इत्यर्थः । ऋदिति ऋकारान्तः
शब्दः । नदी च ऋच्च नद्युत्, इन्वे कालम् । 'बहुव्रीहि' इत्यनुवर्तते, 'कप्' इति च ।
तेन बहुव्रीहि यत् नद्युत्, ततः परं कप् स्यात् समासान्तः इत्यन्वयः । ततश्च नद्युत्
इति समासे उत्तरपदमित्यर्थादायाति । तदाह 'नद्युत्तरपदात्' इत्यादि ॥ कलागणी
पञ्चमी (रात्रिः) यस्मिन् पञ्चे इति वाक्ये "पूरण्यां प्रधान—" इति वार्त्तिकेन पुंवद्भावे,
अवभावे च अनेन कप् । कलागणपञ्चमी कप् इति स्थिते—

८३४ । केऽणः ॥ ७।४।१३ ॥

दी— । के परे अणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्त—

When क of an affix follows, the preceding वा, ई, ऊ become
shortened. Thus the undersirable form कलागणपञ्चमीक comes in,
and we look further forward—

मित— । ऋः इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अण् इति दीर्घः अवर्णः इवर्णः
उवर्णश्च ॥ तद्धिते एव विधिः तेन 'राका' इति कृति ऋसो न इति नागेशः । अन्वि
तु सामान्येन विधिं वशंयन्ति, राका इत्यादिषु च "उणादयो बहुलम्" (११६८—

३।१।१) इति बाहुलकात् ऋस् वारयन्ति ॥ 'इति प्राप्त' इत्यस्य 'ऋस्त्वै' 'प्राप्त' कल्याणपञ्चमिक इति रूपे आपतिते इत्यर्थः ॥

८३५ । न कपि ॥ ७।४।१४ ॥

दौ— । कपि परे ऋस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्य अन्यपदार्थतया रात्रिर-
प्रधानम् ॥ बहुकर्तृकः ॥

आ, ई, ऊ, are not shortened if कप् follows. Hence finally कल्याणपञ्चमीकः । In the बहु—here the अन्यपदार्थ is पक्ष with its constituent nights undistinguished. Hence the पञ्चमी night is unprominent. As an example of क्त् final, we have बहुकर्तृकः—having many agents.

मित— । अनेन "केऽणः" इति प्रतिबिले कल्याणपञ्चमीकः इति रूपम् । उपसर्जनं ऋस्वस्यापि अयं प्रतिषेधः ॥ ननु कथं रात्रिरिह अप्रधानम् ?—इह पक्षरूपे समुदाये अवयवानां रात्रीणां पृथगध्वसानं न भवति तत् ता रात्रयः अप्रधानम् । देवदत्तो याति इत्यत्र देवदत्तस्य अवयवानां पृथग्विज्ञानं भवति वा नापि वा भवति । सारस-
पंक्तिरिषा इत्यत्रापि सारसाः पृथक् पृथक् गृह्यन्ते वा नापि वा गृह्यन्ते । आद्ये उद्भूतावयवभेदः समुदायः, अन्त्ये तिरोहितावयवभेदः । इह तिरोहितावयवभेदः पक्षः, तेन तदवयवभूता पञ्चमी रात्रिरप्रधानम् ॥ अदन्तमुदाहरति—बहुवः कर्त्तारोऽत्र बहुकर्तृकः ॥

वो— । 'अप्रियादिषु' किम् ? कल्याणीप्रियः ॥ प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, भक्तिः, सचिवा, स्वप्न, कान्ता, क्षान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा, अवला, तनया ॥ सामान्ये नपुंसकम्—दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्व-
विवक्षायां तु दृढाभक्तिः ।

Having now finished the consideration of the prohibition अप्रिये in rule 831, he takes up the prohibition अप्रियादि । Why say अप्रियादिषु ? Witness कल्याणीप्रियः—one whose wife is lucky—

without पुंवद्भाव of कल्याणी । प्रियादि words are प्रिया, मनोज्ञा etc. But then the list including भक्ति, how is हृदभक्ति to be defended ? This is correct by the maxim “सामान्ये नपुंसकम्” । The exposition will be हृदं etc. the हृदता being considered in the abstract and not as भक्तिनिष्ठा । If we start with हृदा in the feminine, the compound will be हृदाभक्तिः ।

मित— । प्रियादिप्रतिषेधस्य फलमाह ‘कल्याणीप्रियः’ इति । कल्याणी प्रिया यस्य इति वियहः । पुंवद्भावः । उपसर्जनश्रृङ्खलः ॥ प्रियामनोज्ञाप्रभृतयः प्रियादयः । तेषु भक्तिशब्दः पठ्यते । कथं तर्हि “हृदभक्तिरिति जीरहे राज्यदृष्ट्यापरास्त्रुखः”, “भवति विरलभक्तिस्त्रानपुष्पोपहारः”, “हृदभक्तिर्भवान्या” इत्यादयः प्रयोगाः ? उत्तरमाह ‘सामान्ये नपुंसकम्’ इति (८२१, वा) । अयमाशयः—हृदं भक्तिर्यस्य इति वियहे हृदं यस्य इति प्रथमं स्थिति, हृदं किम् इत्याकांक्षा । यत् हृदं सा भक्तिः इति पूरणम् प्रथमं सामान्यतोऽध्ववसानं पश्चात् भक्तिशब्दस्यानुप्रवेशः इति । प्रागेव यदि भक्तिनिष्ठा हृदता इति मन्यते तदा पुंवद्भावो न भवति, हृदाभक्तिः इति च रूपम् ॥ भोजस्तु भन्यते सेव्यते इयमिति कर्मसाधनो यो भक्तिशब्दस्तस्यैव प्रियादिषु पाठं मन्यते । तेन भवानो भक्तिराराध्यदेवता यस्य स भवानीभक्तिः न तु पुंवद्भावेन भवभक्तिः । हृदा भक्तिर्यस्य इति भावसाधनस्य तु हृदभक्तिरिति पुंवद्भावो भवत्येव इत्याह ॥ इह भवेन सम्बन्धात् भवान्यामपि भवत्वमस्ति इति कृत्वा भवभवान्योर्यथाकथञ्चित् तुल्यं प्रवृत्तिनिमित्तमनुसन्धेयम् । तेन भाषितपुंसकत्वं सिद्धयति उदाहरणञ्च सङ्गच्छते । आपितमेतदुत्तरस्ते अग्रायीशब्दे पुंवद्भावं कुर्वता भाष्यकारेणैव ॥

८३६ । तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ६।३।३५ ॥

दी— । तसिलादिषु आकृत्वसुजन्तेषु (? कृत्वसुजन्तेषु) परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । परिगणनं कर्त्तव्यम्, अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय—वतसौ, तरप्तमपौ, चरङ्जातीयरौ, कल्पदेशीयरौ, रूपपाशपौ, याल्, तिलप्यनौ । बहुषु बहुव्र, बहुतः । दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा । “घरूप—” (८८५—

६।८।४३) इति वक्ष्यमाणो ऋस्रः परत्वात् पुंवद्भावं बाधते—
पटितरा, पटितमा । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा, दर्शनीयदेशीया ।
दर्शनीयरूपा, दर्शनीयपाशा । बहुयथा । प्रशस्ता वृको वृकतिः,
अजाभ्यो हिता अजयथा ।

Words that are भाषितपुंस्क will have पुंवद्भाव if one of the affixes from तसिल् (1953—5.3.7) down to कलसुच् (2085—5.4.17) is attached. Enumeration is necessary to avoid the exclusion of the desired and the inclusion of the undesired. The affixes are व, तस् etc. Thus बहुव्र from वृहो, दर्शनीय etc. from दर्शनीया । पटि etc. are from पटौ without पुंवद्भाव because the rule “चरूप—” (985), being subsequent, supersedes this rule and substitutes the ऋस्र barring पुंवद्भाव । Again दर्शनीय etc. are from दर्शनीया, बहुयथा is from वृहो, वृकतिः is from वृको meaning ‘a fine wolf’, अजयथा is from अजा meaning ‘good for the goat’.

नित— । स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनुङ् इत्यनुवर्तते । तेन वृहो ‘स्त्रियाः’ इत्यस्य ‘भाषितपुंस्कानुङ्’ स्त्रियाः’ इत्यर्थः ॥ ‘तसिल्’ इति “पञ्चम्यास्तसिल्” (१९५३—५।३।७) इति विहितो गृह्यते, ‘कलसुच्’ च “संख्यायाः क्रिया—” (२०८५—५।४।१७) इति । इह ‘आकलसुजन्तु’ इत्यपपाठः । ‘कलसुजन्तु’ इति विवक्षितम् । तसिल् आदौ येषां, कलसुच् अन्ते येषां तेषु प्रत्ययेषु परतः पुंवद्भावी विधीयते । ‘आकलसुच्’ इत्यव्ययौभावेन सिध्यति, आ कलसुच् प्रत्ययाः इत्यर्थः । तत आकलसुजन्तशब्दः प्रत्ययान्तं वक्ति न प्रत्ययम् । सुद्रितेषु तु बहुषु पुस्तकेषु अयमेव आङ्युक्तः पाठो दृश्यते । तत्त्वबोधिभ्यां पुनराकारो नास्ति ॥ बहुव्रीहि इह प्रत्यया विहितः, सर्वेषु तु पुंवद्भावी नेष्यते, इष्यते च ततोऽन्यथापि विहिते प्रत्यये । अतः आह ‘परिगणनं कर्तव्यम्’ इति । व्याप्तिशब्दः प्राप्त्यर्थकः । अव्याप्तिरप्राप्तिः इष्टस्य अप्राप्तिः । अतिव्याप्तिः अधिक्रा प्राप्तिः अनिष्टस्य प्राप्तिः । तयोः ‘पतिहाराय वारणाय परिगणनं कर्तव्यम्’ । अथ परिगण्यन्ते प्रत्ययाः— ‘वतसौ’ इत्यादि । इह ‘तिल्’ कलसुच् परमुक्तः

‘य्यन्’ तसिलात् प्राक् । अकृते परिगणने एतथोरप्राप्ते अव्याप्तिः स्यात् । देशादयः प्रत्ययाः तसिलादिषु पठ्यन्ते, तेषु च प्राप्ते पुंवद्भावे अतिव्याप्तिरपि । परिगणनेन तु उभयं परिह्रियते ॥ बहुव इति बल् प्रत्यये परे वक्ष्यशब्दस्य पुंवद्भावः । बहुतः इति तसिल्परि तथा ॥ अतिशयेन दर्शनीया इत्यर्थे तरपि तमपि च पुंवद्भावः ॥ अतिशयेन पट्टी इत्यर्थे तरपि तमपि च अनेन ‘पट्ट’ इति पुंवद्भावः प्राप्तः । “वरूप” (८८५—६।१।४३) इत्यनेन तु पट्टि इति ऋस्सः । परवर्त्तित्वात् ऋस्त्वविधः प्रवर्त्तते—पट्टितरा, पट्टितमा ॥ पूर्वे पट्टी इत्यर्थे पट्टीशब्दात् “भूतपूर्वे चरट्” (१८८६—५।१।५३) इति चरट् । पुंवद्भावः ॥ पठ्याः प्रकारेण युक्ता पट्टीप्रकारा इत्यर्थे पट्टीशब्दात् “प्रकारवचने जातीयर्” (२०२४—५।३।६८) इति जातीयर् । पुंवद्भावः ॥ ईषदसमाप्ता दर्शनीया दर्शनीयेव इत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् “ईषदसमाप्ता” इति कल्परदेशीयरी । पुंवद्भावः । प्रशस्तादर्शनीया इत्यर्थः । “प्रशंसायां रूपप्” (२०२१—५।३।६६) इति रूपप् । पुंवद्भावः ॥ याप्या कृतसिता दर्शनीया इत्यर्थे “याप्ये पाशप्” (१८८३—५।३।४७) इति पाशप् । पुंवद्भावः ॥ वक्ष्याः प्रकारेण इति वक्ष्यशब्दात् “प्रकारवचने घाल्” (१०७१—५।३।२३) इति घाल् । पुंवद्भावः ॥ प्रशस्ता हकी इत्यर्थे हकीशब्दात् “हकजिगठाम्—” (१५०४—५।४।४१) इति तिल् । पुंवद्भावः ॥ अजाभ्यो द्विता इत्यर्थे अजाशब्दात् “अजाविभ्यां य्यन्” (१६६८—५।१।८) इति य्यन् । पुंवद्भावः ॥ परिगणनसामर्थ्यात् “जातिभ्य” (८४२—६।३।४१) इति निषेधं बाधित्वा हकीशब्दे अजाशब्दे च पुंवद्भावः ॥

दी— । “शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
वक्षोभ्यो देहि—बहुशः । अल्पाभ्यो देहि—अल्पशः ।

Words in the feminine meaning बहु and अल्प have पुंवद्भाव when शस् follows. Thus बहुशः etc, अल्पशः etc.

मित— । वक्षोभ्यो देहि इत्यर्थे “बहुल्यार्थात् शस्—” (२१०८—५।४।४२) इति वक्ष्यशब्दात् शस् । पुंवद्भावः—बहुशः । एवमल्पशः ॥

दी— । “त्वतलोर्गुणवचनस्य” (वार्त्तिक) । शुक्ताया भावः

शुक्लत्वम् । ‘गुणवचनस्य’ किम् ? कर्त्तर्या भावः कर्त्तृत्वम् ।
“शरदः कृतार्थता” इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ।

Words technically known as गुणवचन have पुंवद्भाव when ल्व or तल् follows. Thus शुक्लत्वम् from शुक्ला । Why say गुणवचनस्य ? Witness कर्त्तृत्वम् without पुंवद्भाव from कर्त्तृ which is not गुणवचन । कृतार्थता in “शरदः कृतार्थता” is not from कृतार्था but from कृतार्थे with सामान्ये नपुंसकम् ।

नित ।—त्वतलोः परयोः गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । स च “सञ्ज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस्त-सर्वनाम-संख्याशब्दातिरिक्तः शब्दः” इति नागेशः । शुक्लशब्दोऽव्युत्पन्नः गुणवचनः । भाषितपुंस्त्वयायम् । तेन शुक्लाया भावः इति-त्व-प्रत्यये पुंवद्भावः ॥ कर्त्तृशब्दो भाषितपुंस्कः, परं कृदन्त इति न गुणवचनः, अतः कर्त्तृत्वम् इति पुंवद्भावो नास्ति ॥ ननु “निरीचा मेने शरदः कृतार्थताम्” इत्यत्र ‘कृतार्थता’ इति शरदः, सम्बन्धे प्रयुक्तं दृश्यते । ‘कृतार्थ’ शब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि बहुव्रीहिणा समस्तत्वात् कृतार्थशब्दस्य पुंवद्भावो न स्यात् । ‘कृतार्थाताम्’ इत्यपि कृन्दोविबुद्धम् । तत कथं नामैतत् ? उच्यते—नेह कृतः अर्थः अनया शरदा इति साक्षात् विवक्षा । किन्तु कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थम् इति सामान्यतः कृतार्थेषु शरदः अन्तर्भावः ॥

दो— । “भस्याडे तद्धिते” (वार्त्तिक) । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । ‘अडे’ किम् ? रौहिणेयः । “स्त्रीभ्यो ढक्” (११२३—४।१।१२०) इति ङोऽत्र गृह्यते । “अग्नेर्ढक्” (१२३६—४।२।३३) इति ढकि तु पुंवदेव—अग्नायी देवतास्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः ।

Feminine words have पुंवद्भाव when a तद्धित, other than ढ, beginning with य or a vowel follows. Thus हास्तिकम् from हस्तिनी in the sense ‘a crowd of female elephants.’ Why say अडे ? Witness रौहिणेय with ढक् attached to रौहिणी which does

not assume the masculine form रोहित । Here the ढ in अढे is that of 'स्त्रीभ्यो ढक्' (1123—4.1.120); the ढ of "अयैढक्" 1236 4.2.33) allows पुंवद्भाव । Thus आयेयः &c. with ढक् attached to अयायी, the sense being, 'a saucer-full of pudding &c. having अयायी for the presiding deity'.

मित— । भसञ्जकस्य भाषितपुंस्कानूङः स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवत् तद्धिते परे, न नु ढकारादौ तद्धिते ॥ हास्तिकमिति "अचित्त—" (१२५७—४।२।४७) इति ठक्प्रत्यये हस्तिनीशब्दस्य पुंवद्भावः । हस्तिन् ठक् (इक) इति स्थिते "नस्तद्धिते" (६७८—६।४।१४४) इति टिलोपः । असति पुंवद्भावे हस्तिनी ठक् इति स्थिते "यस्मैति च" (३११—६।४।१४८) इति ईकारलोपे हस्तिन् ठक् इति जाते 'इन्'-भागस्य लोपो न भवति । स हि लोपः "नस्तद्धिते" इति विधीयते । तस्मिन् कर्त्तव्ये "असिद्धवत्—" (२१८३—६।४।२२) इति सूत्रेण "यस्मैति च" इत्यस्य कार्यम् ईकारलोपः असिद्धः । तेन ईकारलोपेऽपि शिष्टं शब्दरूपम् ईकारान्तमेव मन्तव्यम् । ततो न इन्-लोपः । तेन 'हास्तिकम्' इति स्यात् ॥ रोहितलौहितौ पर्यायौ । रोहितशब्दात् "वर्णात्—" (४८६—४।१।३८) इति स्त्रियां ङीपि तकारस्य नकारे रोहिणी । तस्या अपत्यमित्यर्थे इह ढकि पुंवद्भावाप्रतिषेधे, रौहिणेयः, इतरथा हि रौहितेय इति स्यात् । नामेशस्य प्रत्ययस्यापि निवृत्त्या इङ् रौहितिरित्याह ॥ अग्नि-शब्दस्य स्त्रियां "वृषाकप्यग्नि—" (४८४—४।१।३७) इति ऐकारे अन्तादिशे ङीपि च अयायी । "प्रातिप्रदिकयङ्गणे लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्गणम्" इति अयेर्विहितो ढक् अयाय्या अपि भवति । किन्तु अग्निसम्बन्धात् अग्राय्यामपि अग्नित्वमस्ति इत्यभ्युपगमे उभयोस्तुल्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवम् 'अयायी' इति भाषितपुंस्कानूङ् स्त्रीशब्दः । ततः पुंवत्त्वे 'अग्रो ढक्' इति जाते 'आयेयः' इति रूपम् । एवमिह भाष्यस्वरसः । असति पुंवत्त्वे 'अयायी' इत्यस्य ईकारलोपे आयेयेधौ इति स्यात् ॥

दी— । सपत्नीशब्दस्ति धा—शचु पर्यायात् सपत्नशब्दात् शाङ्ग रवादित्वात् ङोनि एकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनपतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्तूलीलिङ्गो द्वितीयः ।

स्वामिपथ्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः ॥ आद्ययोः
 शिवादयण्—सपत्न्या अपत्यं सापन्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्ट-
 परिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव, न त्वण् ; शिवादौ
 रुद्धयोरेव ग्रहणात्—सापत्यः ॥

The word सपत्नी is derived in three ways. First, from सन्न which means an 'enemy' and, being of the शाङ्करवादि class, takes ङीन् in the feminine. सपन्न, having a technical sense, is रुद्ध ; सपत्नी, derived from it, is भाषितपुंस्कानूङ् and subject to पुंवद्भावः । A second derivation is from सपति in the sense समानः पतिर्यस्याः where पति through marriage, means 'husband'. This sense of पति is technical and hence सपति also is रुद्धि । But सपत्नी derived from it always means a woman ; so it is not भाषित-पुंस्कानूङ्—no पुंवद्भावः । Thirdly we may have the word from सपति with पति meaning 'master'—a यौगिक word. सपत्नी thus obtained is भाषितपुंस्कानूङ् and subject to पुंवद्भावः ।

Now with the exposition सपत्न्या अपत्यम् we observe that सपत्नी, derived in the first two ways above, is of the शिवादि class and receives ण्य yielding सापन्नः । But as the शिवादि class includes the रुद्धि derivatives only, the third, which is a यौगिक word, takes ण्य not ण्, by the rule “—पत्युत्तरपदाद्याः” (1077—4.1.85) because by the maxim “—लिङ्गविशिष्टस्यापि सङ्गणम्”, पत्युत्तरपद includes पत्युत्तरपदः । Hence with पुंवद्भावः we get सापत्यः ।

नित—। 'विधा' सिध्यति इति वाक्यशेषः । तदेव दर्शयति । सपन्न इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं शब्दौ रुद्धम् । “रिपौ वैरिसपन्नारिद्विषद्वेषणदुर्घटदः” इत्यमरः । शाङ्करवादेषु पाठात् (पाठं परिकल्प्य) स्त्रियां ङीनि सपत्नी । इह प्रवृत्तिनिमित्तं श्रुता । तच्च स्त्रियां पुंसि च तुल्यम् । तत् ‘सपत्नी’ इति भाषितपुंस्कानूङ् शब्दः पुंवद्भावस्य विषयः । श्रयनिका सिद्धिः ॥ पति रचति इति औषादिके उतिप्रत्यये ‘पतिः’ भर्त्तरि योगरुद्धः स्वामिनि यौगिकः । “धवः प्रियः पतिर्भर्ता” स्वामीत्वान्नरः पतिरौशिता” इति

‘चामरः । ‘समानः पतिरस्य जनस्य’ इति विग्रहे सपतिः । इह प्रवृत्तिनिमित्तं भर्तृपत्ने एकभर्तृकता स्नामिपत्ने एकस्नामिकता । एतभर्तृकता पुनः स्त्रिया एव सम्भवति, एकस्नामिकता तु दासीदासादिषु सर्वत्र । आद्ये ‘सपति’ शब्दे नित्यं स्त्रियां वर्तते, “नित्यं सपत्रादिषु” (४८२—४।१।३५) इति च ‘सपत्री’ इति रूपं लभते । न चायं भाषितपुंस्कानूङ् नापि पुंवद्भावविषयः । इयं द्वितीया सिद्धिः ॥ एकस्नामिकतायां तदेव रूपं सपत्रीति, परन्तु भाषितपुंस्कानूङ् अयं शब्दः पुंवद्भावस्य विषयः । एषा तृतीया सिद्धिः ॥ सपत्रा अपत्यम् इति विग्रहे “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढकि प्राप्ते प्रथमद्वितीययोः शिवादिषु पाठात् “शिवादिभ्योऽण्” (१११५—४।१।१२) इत्यण् । ततः प्रथमस्य पुंवद्भावे छीपो निवृत्त्या ‘सापत्रः’ ॥ द्वितीयस्य तु न पुंवद्भावः किन्तु “यस्येति च” (३११—६।४।४८) इति इकारलोपे ‘सापत्रः’ इत्येव । तृतीयस्तु शिवादिषु न पठ्यते । तत्र ढकि प्राप्ते भाष्योक्तेन पूर्वविप्रतिषेधेन “दित्यदिति—” (१०७७—४।१।८५) इति ण्य-प्रत्ययो भवति । पुंवद्भावे ‘सापत्यः’ । ननु ‘दित्यदिति—’ इति सूत्रं पतिशब्दे उत्तरपदे प्रवर्तते, इह तु पत्रीशब्द उत्तरपदम् । तत् ढकि ‘सापतेयः’ एव स्यात् । उच्यते “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति पत्युत्तरपदे विधिः पत्र्युत्तरपदेऽपि भवति । नागेशस्तु ढकमेवाद्विधये ॥

दो— । “ढक् ऋसोश्च” (वार्त्तिक) । भवत्याम्हात्वा भावत्काः—भवदीयाः । एतद्वार्त्तिकम् “एकतद्धिते च (१००—६।१।६२) इति सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम्, “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” (७२८, वा) इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः—सर्वकाम्यति—सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः—सर्वप्रियः इत्यादि ॥ पूर्वस्यैवेदम् “भस्त्रैषाजान्नादा—” (४६६—७।३।४७) इति लिङ्गात् । तेन अकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका, सर्वाः ॥

There is पुंवद्भाव when ढक् or ऋम् is added to भवती । Thus भावत्काः with ढक् and भवदीयाः with ऋम् in the sense ‘your pupils’.

This वार्तिक and the rule “एक—” (1000—6.3.62). are unnecessary, their purpose being served by “सर्वनाम्नो—” (728, V) the इटिसूत्र of the भाष्यकारः । Thus सर्वमयः from सर्वा (तद्धितवृत्ति), सर्व-
काम्यति from सर्वा (समासवृत्ति), सर्वैकभार्यः from सर्विका and सर्वप्रियः
from सर्वा (समासवृत्ति) &c. The पुंवद्भावः is of what precedes the
cause for it, as appears from the rule “भस्त्रा—” (466). Hence
it is not available in an एकशेष or when अकच् follows. Thus
सर्विका with अकच् and सर्वाः by एकशेष ।

मित— । “भवतस्तत्त्वसौ” (१२३५—४।२।११५) इति विहितौ ठक्त्वसौ
इह गृह्यते । तत् त्वदादिषु पठितौ वृद्धसंज्ञको भवच्छब्द एवास्ति विषयः । तस्य च
स्त्रियां ‘भवतौ’ इति रूपम् । ठक् त्वसि च परे भवतौशब्दस्य पुंवद्भावः स्यात् ।
इति वार्तिकस्यार्थः ॥ अथ ठक् यङ्गं किमर्थं, यावता “भास्त्रे—” इति सिद्ध एव
ठक् पुंवद्भावः ? तस्य इकादिशात् प्रागेव भवतौशब्दस्य अभत्वेऽपि पुंवद्भावो यथा
स्यादेवमर्थं ठग्यङ्गणम् । तेन ‘भवत् ठक्’ इति जाते “इमुसुक्—” (१२३१—७।४।५१)
इति कादिशे भावतृकः । अकृते ठग्यङ्गणे भावतृक इति स्यात् ॥ त्वसि तु “सिति च”
(१२५२—१।४।१६) इति पदत्वम् न तु भत्वम् । ततः अप्राप्तिं पुंवद्भावे वचनम् ॥ इतिः
पदविधिः । इत्ययः समासवृत्तिस्तद्धितवृत्तिरित्येवमादयः पञ्च इत्युक्तं प्राक् । ‘गतः’ अतीतः
‘अर्थः’ प्रयोजनं यस्य तत् ‘गतार्थः’ निष्प्रयोजनम् । तस्य भावो गतार्थत्वम् । तस्मात्
प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ सर्वमय इति तद्धितवृत्तिरुदाहरणम् । सर्वस्या आगत इति मयद् ।
पदत्वादप्राप्ताऽपि पुंवद्भावः सर्वनाम्नो भवति । वस्तुस्तु ‘सर्वः’ इत्यत्र पुरुषविषयकमशेषत्वं
प्रवृत्तिनिमित्तम् ‘सर्वा’ इत्यत्र तु स्त्रीविषयकम् । एवं प्रवृत्तिनिमित्तमेतात् भाषितपुंस्त्वत्वं
नास्तीत्यप्रसङ्गः पुंवद्भावस्य ॥ सर्वैकाम्यति इत्यत्र आत्मनः सर्वा इच्छति इत्यर्थे काम्यच् ।
पुंवद्भावः ॥ सर्विका इति नायं भाषितपुंस्कानूङ् शब्दः । तेन अप्राप्तः पुंवद्भावः सर्वनाम्नो
भवति । अथ भवानिह भाषितपुंस्कत्वमाद्रियमाणः स्त्रीयैव प्राप्तिं मन्यते तदा षष्ठीसमासे
सर्वप्रिय इत्यादाहरणम् । प्रियादिषु प्रतिषिद्धोऽपि सर्वासां प्रियः इति व्यधिकरणेऽपि
पुंवद्भावः सर्वनाम्नो भवति ॥ एष सर्वनाम्नः पुंवद्भावः ‘पूर्वस्त्वैव’ पूर्ववर्तिन एव शब्दस्य ।
येन वृत्तिस्तस्मिन् परभूते एव भवति इत्यर्थः । एतत् “भस्त्रे वा—” (४६६) इति सूत्रादनु-

मोयते । तेन हि सूत्रेण 'एषा' इति सर्वनामशब्दस्य अकचि 'एषका' 'एषिका' इति रूपद्वयं प्राप्यते । तत्र निमित्तं ककारात् परछाप् । 'एषा अकच्' इति स्थिते अन्त्यादचः पूर्वमकच्, तेन एष अकच् आ इति जाते एषका एषिका इति रूपद्वयम् । सति तु पुंवद्भावे टापो निवृत्तिः स्यात्, निमित्ताभावात् इत्वमपि न स्यात् रूपद्वयञ्च न सिद्ध्यति । तदाह 'पूर्वस्यैव' इति ॥ फलम् अकचि सर्विका न तु सर्वकः ॥ एकशेषे एक एव शिष्यते परपूर्वं किञ्चिदपि नास्ति इति न पं वत् । तेन सर्वाः न तु सर्वे इति ॥

दो—। "कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु" (वार्त्तिक) । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

कुक्कुटी &c. have पुंवद्भाव when अण्ड etc. follow in a compound. Thus कुक्कुटाण्डम् from कुक्कुटी, मृगपदम् from मृगी ; similarly मृगक्षीरम् etc.

मित—। उदाहरणेषु सर्वत्र षष्ठीतत्पुरुषः । कुक्कुटी मृगी इत्यादयो जातिशब्दा ङीष्प्रताः ॥

८३७ । क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६।३।३६ ॥

दो—। एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनोवाचरति श्येतायते । खभिन्नां काञ्चिद्दर्शनौयां मन्यते दर्शनौयमानिनी । दर्शनौयां स्त्रियं मन्यते दर्शनौयमानो चैत्रः ।

Feminine words resume the masculine form when क्यङ् is to be attached or when मानिन् is the उत्तरपद । Thus एतायते, behaves like a doe ; श्येतायते, behaves like a hawk. In these एनी becomes एत and श्येनी becomes श्येत by पुंवद्भाव । Also दर्शनौयमानिनो comes from दर्शनौया the sense being 'she considers some girl other than herself as fine-looking' ; दर्शनौयमानौ too, is from दर्शनौया in the sense 'Chaitra thinks the woman is good looking'.

मित—। क्यङि परतो मानिनि चोत्तरपदे 'स्त्रिया पुंवत् भाषितपुंस्कादनुक्'

इत्यर्थः । एतच्चिदाज्ञो मृगविशेषः । स्त्रियाम् एनी । एतशब्दस्य सुख्यतो वर्णवाचित्वात्
 ‘वर्णादनुदात्तात्’ (४८६—४।१।३८) इति वैकल्पिके ङीपि तकारस्य नकारः ।
 पक्षे एता । “कर्तुः क्यङ्—” (२६६५—३।१।११) इति क्यङि पुंवद्भावे ‘एत य लट्ते’
 इति स्थिते “अकृतसर्व—” (२२८८—७।४।२५) इति दीर्घे एतायते । ‘उत्तरप्रदे’
 इत्यस्ति ॥ अपरां काश्चित् दर्शनीयां मन्यते इयम् इत्यर्थे दर्शनीया मन णिनि इति
 स्थिते दर्शनीया मानिन् इति स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव समासः । एतच्च “गतिकारक—”
 (७८२, वा) इत्यतोक्तं प्राक् । तत दर्शनीयात्वं मननञ्च भिन्नाधिकरणस्यम् इति
 “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—६।३।३४) इति अप्राप्तः पुंवद्भावः अनेन विधीयते ।
 ततो दर्शनीयमानिन् इति जाते ङीपि सुपि दर्शनीयमानिनी ॥ एवं कामपि दर्शनीयां
 मन्यते श्वेदः इति दर्शनीया मानिन् इत्यादि प्राग्वत् ॥

८३८ । न कीपधायाः ॥ ६।३।३७ ॥

दी— । कीपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः ।
 रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ।

Words having क for their pen-ultimate do not resume the masculine form. Thus पाचिका etc.—one whose wife is a cook, रसिका etc.—one whose wife is witty. Here पाचिका and रसिका are भाषितपुंस्कानूङ् so by “स्त्रियाः पुंवत्—” (831) पाचक etc. रसिक etc. were expected and are barred. Again मद्रिका in the sense मद्रेषु जाता is भाषितपुंस्कानूङ्; hence the masculine form is expected when क्यङ् or मानिन् follows, but is here prohibited.

मित— । ककार उपधा अस्याः कीपधा । तस्याः । पचति इयमिति पाचिका ।
 रसः अस्ति अस्या रसिका । उभयमपि भाषितपुंस्कानूङ् । ‘स्त्रियाः पुंवत्—’
 (८३१) इति प्राप्तः पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥ मद्रेषु जाता इत्यर्थे “मद्रहज्योः कन्”
 (१३५५—४।२।१३१) इति कन् प्रत्यये स्त्रियां मद्रिका । अयमपि भाषितपुंस्कानूङ्
 शब्दः । “क्यङ्मानिनीय” (६३७) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

दी—। “कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणम्” (वार्त्तिक) ।

नेह—पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

This prohibition regarding words having क in the penultimate applies only to words got from a तद्धित or from an affix that has वु in its enunciation. Thus पाक derived irregularly with the चणादि कृत affix कन् is exempted and admits of पुंवद्भाव ; hence पाकभार्यः—having a child wife.

मित—। ‘वु’ इति प्रत्ययावयवः ख्व ल्वुन्प्रभृतिषु दृष्टः । तद्धितश्च बुग्रहणम् । तयोः ‘ग्रहणम्’ । तद्धितयोगात् बुग्रयोगश्च या कोपधा जाता तस्या एवायं पुंवद्भावनिषेध इत्यर्थः । पाका शिष्टः । “पाकः परिणतौ शिष्टौ” इति मेदिनी । श्रीणादिककन्प्रत्ययान्तो निपातितः । “अभक्तपृथुकपाका वयसि” (उं ५।५३) इत्यत्र ‘पिबतेः कन्’ इति दीक्षितः । अस्य तु पुंवद्भाव एव ॥

८३८ । संज्ञापूरण्योश्च ॥ ६।३।३८ ॥

दी—। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्ताभानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषित-
पुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

Class names and ordinal numbers do not resume the masculine form. Thus दत्ता etc. Here पुंवद्भाव was expected because दत्त is used as a class name through gift and is applicable to both males and females, thus it is भाषितपुंस्क and the rules apply ; hence the prohibition. Again पञ्चमी etc.—One who has wedded a fifth wife. पञ्चमीपाशा—the wretched fifth wife.

मित—। संज्ञाशब्दानां पूरणप्रत्ययान्तानाञ्च पुंवद्भावो न स्यादित्यर्थः । दानादेव दत्तसंज्ञा । तेन दत्ता इति भाषितस्कानूङ् । ततो ‘दत्ताभार्य’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—७।३।३४) इति प्राप्नोति ; ‘दत्ताभानिनी’ इत्यत्र “स्त्रिया पुंवत्” इति वा “कण्ड्—” (८३७—६।३।३६) इति वा प्राप्तिः । उभयमपि प्रतिषिध्यते ॥

पञ्चमीपाश इति कुतश्चित् पञ्चमी-प्रत्यये-“याप्य-पाशप” (१६६—५।३।४७) इति पाशप् । याप्यः कुतश्चित् । “तस्मिन्नादिषु—” (२२६—६।३।२५) इति प्राप्स्य-प्रतिषेधः ॥

८४० । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ६।३।३८ ॥

दो— । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिः, तत्र तुल्यस्तद्धितः, अरक्तविकारार्थः, तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी ॥ ‘वृद्धिनिमित्तस्य’ किम् ? मध्यम-भार्यः । ‘तद्धितस्य’ किम् ? काण्डलावभार्यः । ‘वृद्धि’-शब्देन किम् ? तावद्भार्यः । ‘रक्ते’ तु काषायी कन्या यस्य स काषाय-कन्यः । ‘विकारे’ तु हैमौ मुद्रिका यस्य इति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावात् इह पुंवत्—वैया-करणभार्यः, सौवश्वभार्यः ।

The masculine form will not be resumed by a word with a तद्धित affix in connection with which वृद्धि is enjoined by actually mentioning the word वृद्धि ; but the prohibition does not apply to तद्धित affixes in the sense तेन रक्तम्—dyed with it, or तस्य विकारः—made of it, got out of it. Thus स्त्रीही, साधुरी etc. retain their feminine form in स्त्रीहीभार्यः etc. Why say वृद्धिनिमित्तस्य ? Witness मध्यमभार्यः in which मध्यमा becomes मध्यम because the तद्धित affix मन् after मध्य does not cause वृद्धि । Why say तद्धितस्य ? Witness काण्डल etc. in which काण्डलात्री becomes काण्डलाव because the affix ण्व here is a कृत् and not a तद्धित । Why say वृद्धिशब्देन ? Witness तावत् etc. in which तावती becomes तावत् because the वृद्धि in तावत् is by the special injunction “वा सर्वभाषाः” (४३०—६. ३. ९१) to which the word वृद्धि does not attach directly or by अन्तर्वृद्धि । But वृद्धि is not barred if the affix is in the sense ‘dyed with’.

it ; thus काशीय etc. where काशीय has become काषाय because the word means 'dyed red.' Similarly in हेम etc. we get पु'वद्भाव in हेमो because हेमो means 'made of gold.' But then how do वैयाकरणो, सौवशो etc. become वैयाकरण, सौवश etc. ? These do not mean 'dyed with it' or 'made of it'. The fact is here ऐ and औ are ordained by actually naming them. Hence though the result is वृद्धि, it is not got from वृद्धिशब्द, therefore no prohibition.

मित—) 'भरतविकारे विहितस्य वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य च' इत्यन्वयः ।
 'तेन रक्तम्—' (१२०३—४।२।१) इति "तस्य विकारः" (१५१४—४।३।१३४)
 इति च यस्मिन् विहितः तदितरो वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् तद्धितः इत्याद्यर्थः । 'वृद्धि'
 इत्यनेनैव वृद्धिशब्देन विहिता, वृद्धिशब्दसुचार्यं अनुवर्त्य वा विहिता, वृद्धिलक्ष्यते ।
 एतदर्थं "वृद्धिशब्दोऽनुवर्तते" इति नागेशः । व्याख्याने वृद्धिशब्दो द्विरुच्यते, इति
 तदाशयः । तदपि कथमिति चेत्—लक्षणया वृद्धिशब्द इह वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धी
 वर्तते ॥ खुर्चे भवा खीर्ती । इह अण् इति वृद्धिनिमित्ततद्धितः, तेन पु'वद्भावो न । एवं
 माधुरी । मध्ये भवा मध्यमा । मप्रत्ययी न वृद्धेर्निमित्तम् । पु'वद्भावः ॥ काष्ठी लुष्पाति
 इयमिति काष्ठीलावी । इह अण् वृद्धिनिमित्तं, परं कृदर्थं न तद्धितः । पु'वद्भावः ॥ तत्
 पौरमाणस्यः तावती । "यत्तदेतिभ्यः—" (१८४०—५।२।३८) इति वतुप् ।
 न त्वयं वृद्धेर्निमित्तम् । वृद्धिस्तु "भा' सर्वनाम्नः" (४३०—८।१।८१) इति विधीयते
 न वृद्धिशब्देन । तेन पु'वद्भावः ॥ काषायिणं मञ्जिठादिना रक्ता काषायी । "तेन
 रक्तम्—" (१२०३—४।२।१) इत्यण् पु'वद्भावः ॥ ऐवो' विकार इयं ऐमो ।
 "तस्य विकारः" (१५१४—४।३।१३४) इत्यर्थे "अनुदात्तादिय" (१५१०—४।३।१४०)
 इत्यण् । पु'वद्भावः ॥ ननु वैयाकरणो भाष्यो अस्य वैयाकरणभाष्यः, सौवशो भाष्यो
 अस्य सौवशभाष्यः, इत्येतयोः कथं पु'वद्भावः ? उच्यते—व्याकरणमधीते इयमिति
 स्त्रियामपि "न' याम्याम्—" (१०८८—४।३।३) इति निविद्धा वृद्धिः । परमिह
 वृद्धेः फलम् ऐकारः स आसज्यते । न च तत् वृद्धिशब्देन, किन्तु—'पूर्वो तु
 ताभ्यामेव' (१०८८—४।३।३) इति ऐकारोच्चारणेन । तदिह 'वृद्धि' प्रति
 फलमेकारः तस्य उपधानम् आसज्येन वृद्धिशब्देन अज्ञतत्वात् 'पु'वत्' भवत्येव ॥

एवं सु सञ्जितः अत्र अस्य स्वरः । तस्य अपत्यं स्त्री इत्यपि अपि तथैव प्रक्रिया पुंवद्भावः । उदाहरणद्वयेऽपि यकारवकारौ इक आदेशौ पदान्ते वर्तते ॥

७४१ । स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।२।४८ ॥

दो— । स्वाङ्गात् य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशी-
भार्यः । 'स्वाङ्गात्' किम् ? पटुभार्यः । 'ईतः' किम् ?
अकेशभार्यः ।

Afeminine word got by attaching ई to what is technically known as a स्वाङ्गवाचक word, will not resume the masculine form. Thus in सुकेशीभार्य the word सुकेशी does not become सुकेश । Why say स्वाङ्गात् ? Witness पटुभार्य where पटु has become पटु because पटु is not साङ्ग । Why say ईतः ? Witness अकेशभार्य where अकेशा resumes the masculine form अकेश ।

मित— । 'साङ्गम्' इति पारिभाषिकं गृह्यते । "अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्ट्वा तेन चेत् तत् तद्यायुतम् ।" इति । स्वाङ्गादिति गम्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यसि 'न' इति च । 'ईतः' इति षष्ठी 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तेन 'साङ्गात्' परः यः 'ईकारः' तदन्तायाः 'स्त्रियाः न पुंवत्' इत्यन्वयः ॥ सुदर्शनाः केशा अस्याः सुकेशी सुकेशा वा । आद्ये पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥ 'पटु' इति न साङ्गम् । तेन पटु भार्या अस्य इत्यत्र पुंवद्भाव एव—पटुभार्यः ॥ अवर्त्तमानाः केशा अस्या अकेशा । "सङ्गन्—" (५१३—४।१।५०) इति ङीष्भावः पुंवद्भावे अकेशभार्यः ॥

दो— । "अमानिनोति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । सुकेश-
मानिनी ।

The prohibition does not come in if मानिन् follows. Thus सुकेशमानिनी with सुकेशी changed into सुकेश ।

मित— । मानिन्शब्द उत्तरपदे समानाधिकरणे असमानाधिकरणे च विहितः पुंवद्भावः । तस्य तु 'स्वाङ्गाच्चेतः' इति प्रतिषेधो न भवतीत्यर्थः । सुकेशीनाम्न मन्यते, स्वभिन्ना काचित् सुकेशी मन्यते वा सुकेशमानिनी ॥

८४२ । जातेष ॥ २१३४१ ॥

दी— । जातिः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्रा-
भार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां
समूहो हास्तिकम् इत्यत्र “भस्याटे—” (८३६, वा) इति तु
भवत्येव ।

Feminine class-names do not resume the masculine form.
Thus शूद्रा etc. This prohibition affects Panini's rules only
and does not apply to Katyayana's Varttikas such as “भस्याटे—”
etc. Consequently when ठक् is attached to हस्तिनी in the sense ‘a
multitude of she-elephants’ the word changes into हस्तिन् yielding
हास्तिकम् ।

मित— । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यस्ति ‘न’ इति च । ‘ईतः’ इति जानुवर्षते ।
‘जातिः’ इति ‘स्त्रियाः’ इत्यस्य विशेषणम् । जातिः स्त्रिया न पुंवत् इत्यन्वयः । जातिः
जातिवाचिनः ‘स्त्रियाः’ स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य ‘न’ पुंवत् इत्यर्थः । एवं हि वृत्तिकृता
व्याख्यातम् । दीक्षितस्तु ‘जातेः’ इति पञ्चम्यन्तं मन्यते, तदाह ‘जातेः परो यः’
इति ॥ ‘शूद्रा’ इत्यादिषु पठ्यते “शूद्रा चामरुत—” (४५४, ग० सू०) इति ॥
‘सौवस्य’ सूत्रे दृष्टस्य पाणिनिना विहितस्य पुंवद्भावस्य इत्यर्थः । तेन काल्यायनीयानां
“भस्याटे—” (८३६, वा) प्रसूतीनां न निषेधः । अत्र हस्तिनीनां समूह इत्यर्थे
हास्तिकमिति ठक् । असति पुंवद्भावे हास्तिनिकमिति सादिति प्रपञ्चितं प्राक् ॥
इतः शेषाधिकारः । अतः परमप्रयोजनानां बहुव्रीहिः ॥

८४३ । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २१३४५ ॥

दी— । संख्येयार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स
बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव
एकादश वा इत्यर्थः । “बहुव्रीहौ संख्येये—” (८५१—
५।४।७३) इति वक्ष्यमाणो ऽव ।

Indeclinables, numerals and the words असन्, अदृ and
अधिक are compounded into a बहुव्रीहि with numerals that indicate

what is counted. Thus उपदश in the sense 'something near ten in number', i.e., a group of nine or eleven things. Here उपदशन् takes the समासान्त affix डच् by "बहुव्रीहौ—" (851) as will be explained further on.

मित— । संख्यातव्यं 'संख्येयम्', सखिन् गणनया संख्यायोगः कर्तव्यः तत् । 'संख्येयार्थया संख्याया' इत्यस्य संख्येये या संख्या वर्तते तथा इत्यर्थः । षष्ठेऽखिन् दश काकाः इत्यत्र काकाः संख्यायाः । दशत्वसंख्या इह संख्येयेषु काकेषु वर्तते । उपपत्तिर्येकखिन् काके नव शिष्यन्ते न दश । दशानां समीपे तदा काकाः—उपदशाः काकाः । एवमन्यत आगत्य मिलिते एकखिन् काके एकादश काका भवन्ति न दश । तदापि दशानां समीपे काका—उपदशा काकाः । समासे उप दशन् इति स्थिते डच् । टिलोपे उपदशाः ॥ नायमव्ययीभावस्यापवादो बहुव्रीहिः । अव्ययीभावस्तु 'समीपम्' इत्यर्थे भवति, इह 'समीपे' इत्यर्थः । तेन अव्ययीभावप्रसङ्गो नास्ति ॥ दशानां समीपे ये ते उपदशाः इत्यत्र बहुव्रीहिलक्षणमन्यपदाद्यंता भवति । समस्यमानानां प्रथमानन्ता तु नास्ति । किञ्च 'ये ते' इति प्रथमार्थे समासः । एवं पूर्वेषु अप्राप्ते अर्थं विधिः ॥ ८८४४ । ति विंशतिर्दिति ॥ ६।४।१४२ ॥

दी— । विंशतेर्भस्य तिश्चब्दस्य लोपः स्वात् डिति । आसन्नविंशः—विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविंशः । अधिकचत्वारिंशः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विसप्तत्ता दश द्विदशाः—विंशतिरित्यर्थः ।

If the word विंशति is a भ, i. e., if an affix, with a य or a vowel leading, follows it, it will drop its ति provided the affix has dropped a ड । Thus with the exposition आसन्ना विंशतेः we get आसन्न विंशति डच् yielding आसन्नविंशः, close upon twenty, i. e., nineteen or twenty-one. Similarly अदूरविंशः, not far from thirty ; अधिक etc. more than forty ; both with टिलोप । Also द्वित्राः, two or three ; and द्विदशाः, twice ten, i. e., twenty, with टिलोप ।

नित—। विंशतीरासन्ना इति वाक्ये बहुव्रीहौ आसन्न विंशति उच् इति स्थिते
 आसन्नविंशति च इति जाते, तिस्त्रोपे आसन्नविंश च इत्यत्र विंशशब्दस्य अकारो भसंज्ञकः,
 न पदम् । तेन "अतो गुणे" (१८१—६।१।८७) इति पररूपे आसन्नविंश इत्यदन्तं
 प्रातिपदिकम् । बहुले आसन्नविंशः ॥ इह ये आसन्नास्ते एवं समासेन कथ्यन्ते । तत्
 अन्यपदार्थता नास्ति । समानाधिकरणत्वञ्च न, प्रथमार्थेऽपि च समासः । एवं सर्वथा
 बहुव्रीहिलक्षणविरहात् अप्राप्ते विधिरयम् ॥ विंशतः अदूरे अदूरविंशः इति उपपदशा
 इतिवत् व्याख्येयम् ॥ चत्वारिंशतः अधिकाः अधिकचत्वारिंशः । इह आसन्नविंशः
 इत्यत्रैव अप्राप्ते विधिः ॥ द्वौ वा त्रयो वा इत्यत्र न द्विशब्दस्य न वा विंशशब्दस्यार्थः
 प्रतीयते किन्तु तयोरन्यतरस्येति । एवमिह वा-शब्दस्यार्थः प्रधानम् । तेन अन्य-
 पदार्थता नास्ति । प्रथमान्तानि च पदानि । तत् पूर्वेष्वेव सिद्धौ बहुव्रीहिः । कथभावाद्यं
 तु शेषाधिकाराद्विधिः पाठः । भवतु, कथमिह बहुवचनम् ? यदि द्वौ तर्हि द्विवचनं
 न्यायम् । उच्यते—द्वौ वा इत्युक्ते वाविव इति न प्रतीतिः । तयो वा इत्यपि प्रतीयते ।
 एवं तयो वा इत्युक्ते द्वौ वा इति च । तदियं पञ्चाधिष्ठाना वाक् । ततो बहुवचनमिति
 भाव्यम् ॥ विराट्ता इति क्रियाभ्यावृत्तौ सुच् । अर्थनिर्देशीयम् । तेन समासे
 सुच् न दृश्यते । क्रियाभ्यावृत्तौ सत्यान्निव द्विशब्दः संख्येयि वर्तते । अतः सुजयस्य
 उक्तत्वात् न सुचः पुनः श्रवणम् ॥ इह आह्वतिद्वारा द्विशब्दस्य दशनशब्देन सामर्थ्यम्,
 तदाह 'विराट्ता' इति ॥ अयमुत्तरपदार्थप्रधानः समास इति पूर्वेण न प्राप्तिः ॥

८४५ । दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २।२।२६ ॥

दी—। दिशो नामानि अन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः
 पूर्वस्याश्च दिशः अन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणात्
 यौगिकानां न—ऐन्द्र्याश्च कौवेर्याश्च अन्तरालं दिक् ।

Names of the quarters are compounded into a बहुव्रीहि to
 indicate the interval of space between them. Thus दक्षिणपूर्वा,
 South-east, means any direction between south and east. नामन्
 in the rule implies that the समास is of the well-known names-

only and is not available when names are coined to designate the quarters. Thus ऐन्द्री means the east and कौबेरी the north, but these cannot be compounded to denote the interval.

मित्र—। 'दिशः' इति लिपिकरप्रमाद इवाभाति । 'दिशाम्' इति वृत्ताक्तं न्याय्यम् । अन्तरालञ्च शास्त्राभिप्रेतं भवति, तत् द्वयोर्द्वयोः समासः ॥ इह अन्तरालमपि दिशेव, तेन दक्षिणपूर्वा इति स्त्रीलिङ्गता । "सर्वनामो वृत्तिमात्रे—" (७२८, वा) इति दक्षिणशब्दस्य पुंवद्भावः ॥ अन्यपदार्थता वर्तते । समानाधिकरणता तु नास्ति इति अप्राप्ते बहुव्रीहिर्विधीयते ॥ सूत्रे 'नाम' इति प्रसिद्धं रुदं नाम लक्ष्यते न तु ऐन्द्री कौबेरी इत्यादिकं यौगिकं नाम । तेन यौगिकानि न समस्यन्ते ॥

८४६ । तत्र तेनदमिति सरूपे ॥ २।२।२७ ॥

दी—। समस्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे, द्वतीयान्ते च प्रहरण-विषये, इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे व्योत्ये, स बहुव्रीहिः । 'इति'-शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । इच्च समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गु प्रभृतिषु इच्च-प्रत्ययस्य पाठात् अव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च । "अन्येषामपि दृश्यते" (३५३८—३५३९) इति दीर्घः । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डे च दण्डे च प्रवृत्त्य इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । सुष्टीमुष्टि ।

Two identical words in the समसौ referring to what is gripped, or two such words in the द्वतीया referring to some weapon, are compounded into a बहुव्रीहि in the sense इदं युद्धं प्रवृत्तम्—The fight began—and implying reciprocity. The special subject-matter for the operation of the rule, viz., the grip, the weapon, the fight and reciprocity, is inferred from इति in the rule which refers to what is ordinarily seen in every-day life. Such compounds receive इच्च as समासान्त as will be explained later

(866—5.4.12)). This **श्च** again is listed with the तिङ्प्रत्यय class of words; hence after **श्च** is added, the whole is treated as an अव्ययीभाव and becomes an अव्यय। The final vowel in the first half of the double form is lengthened by “अन्वयामपि—” (3539). Thus fight in which each grips the other’s locks is called केशकेशि। This is obtained by doubling केशेषु which offers the grip. We then get केशेषु केशेषु। This being a बहुव्रीहि the सुप् disappears leaving केश केश; lengthening the vowel, केशकेश। Next adding **श्च** we have केशकेशि which is an अव्ययीभाव and therefore an अव्यय। Hence केशकेशि युद्धं प्रवृत्तम्, दण्डादण्डि युद्धं प्रवृत्तम्, सूत्रोत्पत्ति युद्धं प्रवृत्तम् etc.

मित— । 'तव' इति सर्वनाम्ना ज्ञातृ सप्तम्यन्तं प्रतीयन्ते, "तव साधुः" इत्यादिषु यथा ॥ एषं 'विश्व' इति सर्वं वृत्तीयान्तम् "तेन क्रीतम्" इत्यत्र ॥ 'सहृषे' आकल्याः पुल्लि० ॥ "तत्र इदमिति तेन इदमिति च सहृषे समस्यते" इत्यन्तयः ॥ एक-
रूपयोः पदयोः सप्तम्यन्तयोः वृत्तीयान्तयोर्वा समासः स बहुव्रीहिः इत्यर्थः । सप्तम्या-
न्तयोः पदयोर्विशेषमाह, 'यद्गणविषये पदे' इति । 'यद्गणं' मुख्यदिभिर्धारणं 'विषयो'
ययोः तादृशे सहृषे पदे समस्यते । वृत्तीयान्तयोस्तु विशेषः 'प्रहरणविषये' इति ।
'प्रहरणं' तादृशं विषयो ययोः तादृशे सहृषे पदे समस्यते । कथं समासायैः ?
'इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्यते' । तत्र च 'कर्मव्यतिहारः' परस्परकरणं 'द्योत्यते' ।
'परस्परकरणेन प्रवृत्तमित्यम्' इत्यतर्द्धं समासायैः 'युद्धम्' इति विशेष्यमात्रम् ॥ कैशेषु
कैशेषु नृहीना प्रवृत्तमित्यति सप्तम्यन्तयोर्वहुव्रीहिः । सुब्लुकि कैशकेश इति स्थिते
'अन्वेषामपि—' (३५३२) इति दीर्घः ॥ कैशकेश इति जाते "इच्-कर्मव्यतिहारो"
(८६६—५।४ १२३) इति इच्—केशकेशि । अथश्च इच् तिष्ठद्गुप्रवृत्तिषु पठ्यते । तेन
ज्ञानस्य अव्ययीर्भावसंज्ञा अव्ययत्वञ्च ॥ कैशाकेशि युद्धम् ॥ एषं दृष्टेन दृष्टेन
प्रवृत्तं प्रवृत्तं दृष्टादृष्टि युद्धम् । सुष्टीसुष्टि इत्येवापि सुष्टिः प्रवृत्तं वृत्तीयान्तयोः
समासः ॥ अन्वपदार्थेनैषि अस्मान्निष्कारणार्थं प्रथमम् ॥ नृहीना प्रवृत्तम् प्रवृत्तं

‘प्रहृतम्’ इत्येतयोः ‘स्वितयोः’ इत्यध्याहृतव्यम् । ततो बृहतीत्वा स्थितयोः प्रहृत्योः स्वितयोः प्रहृतं युद्धमिति समानकर्तृकत्वनिराकरणं [एवंविधस्थालि मद्योजिरपि मनीरमाध्याम् एवमाह] ॥ सविभक्तिकस्य एकर्णिय इति पक्षे तदपवादोऽयं बहुव्रीहिः ॥ बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य इदं प्रहृतमित्यर्थे बाहुबाहु इच् इति स्थिति—

८४३ । ओर्गुणः ॥ ६।४।१४६ ॥

दी— । उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः— बाहुबाहुवि । ‘ओरोत्’ इति वक्तव्ये गुणोक्तिः ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ (परिभाषा) इति ज्ञापयितुम् । तेन ‘स्वायम्भुवम्’ इत्यादि सिद्धम् । ‘सरूपे’ इति किम् ? इलेन सुसलेन ।

Words ending in उ or ऊ take गुण when a तद्धित, with य or a vowel leading, follows. Thus बाहुबाहु इच् becomes बाहुबाहुो इ, i.e., बाहुबाहुवि with the substitution of च्व् । Here ओ is wanted in place of उ or ऊ, hence the rule should have been ओरोत् which is shorter and directly mentions the requirement. The fact that this is avoided and the requirement, i.e. ओ is indirectly stated implies that injunctions given in technical terms such as गुण, ह्रदि &c. are not universally binding, but have exceptions now and then. Hence स्वायम्भुव &c. without गुण in the sense ‘son of स्वयम्भु’ &c. Why say सरूपे ? Witness absence of समास in इलेन सुसलेन प्रहृत्य &c.

नित— । ‘ओः’ इति उ-शब्दस्य षष्ठा एकवचनम् । तदन्तविधिः । ‘भस्य’ इत्यधिकारः । तेन ‘ओः’ उवर्णान्तस्य भस्य इत्यर्थः । ‘तद्धिते’ इत्यनुवृत्तम् ॥ इच् इति तद्धितः । बाहुबाहु इच् इति गुणे बाहुबाहुो इ—बाहुबाहुवि ॥ ननु उकारस्य स्थाने ओकार इह प्रार्थयते तत् ओकार एव किं मोक्तुः स्वो ‘ओरोत्’ इति ? किमयमशुट-

निर्देशो गुरुनिर्देशश्च कृतः “भोर्गुणः” इति ? उच्यते—सफुटीकृतं आदिशस्व नित्यतां प्राप्नोति । नित्योऽयमादिशो माभूदित्युक्तम् “भोर्गुणः” इति । ज्ञाप्यते चेयं परिभाषा ‘संज्ञापूर्वको यो विधिः’ संज्ञाशब्दसुच्चार्यं तथैव संज्ञया यद्विधीयते तत् ‘अनित्यः’ व्यभिचारि इति । अस्य ज्ञापने प्रयोजनञ्च स्वयम्भुवः इदम् अपत्यं वा इत्यर्थे अणि स्वयम्भु अण् इति स्थिते गुणाभावे “अचि नृधातु—” (२७१—६।४।७७) इत्युवङि स्वयम्भु व् अण् इति जाते स्वायम्भुवम् ॥ परिभाषितं भाष्यं नोक्ता प्रयोगवाङ्मुला ब्रूतावृद्धिता । प्रयोगश्च “धाम स्वायम्भुवं ययुः” “स्वायम्भुवान्मरीचैर्यः प्रवभुव प्रणापतिः” इत्यादयः । सर्वमेतदसाध्येव इति तु नागेशः ॥ भिन्नरूपे नायं समासः । तथा च हलीन सुसलीनं प्रहृत्य इदं प्रहृतं युद्धमिति हलासुसलि युद्धमिति न भवति ॥ ८४८ । तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥

दी— । तुल्ययोगे वर्तमानं ‘सह’ इत्येतत् तृतीयांस्तेन प्राग्वत् ।

सह implying equal participation in any matter is compounded in a बहुव्रीहि with the word that takes तृतीया in connection with it.

मित— । ‘तेन’ इति तृतीयानस्य उपलक्षणम् । तृतीया च इह सहयोगे एव । सहयोगे यत् तृतीयानं भवति तेन समस्यते । किं समस्यते ? ‘सह इति’ सह इत्येष शब्दः समस्यते । किम्भूतः सह ? ‘तुल्ययोगे’ यः सहशब्दः स समस्यते । यः सहशब्दः एकस्यां क्रियायाम् एकाधिकस्य योगं गमयति स समस्यते ॥ एतेन सहशब्दस्य पूर्वनिपातो लभ्यते ॥ ‘इति’-शब्द इह सहशब्दस्य पूर्वपदत्वं बोधयति । अतुल्योऽस्मिन् “तेन सह तुल्ययोगे” इत्येतावता किं समस्यते इत्यनिर्दिष्टं स्यात् । अन्यपदार्थलभसि, व्यधिकरणत्वात् पूर्वेण न प्राप्तिः ॥ पुत्रेण सह इति वाक्ये सुबलिक ‘सह पुत्र’ इति स्थिते—

८४८ । वोपसर्जनस्य ॥ ६।३।८२ ॥

दी— । बहुव्रीह्यादयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्—
-सकर्मकः, सलोमकः ।

सह optionally becomes स when it is a constituent of a बहुव्रीहि । Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, the equal participation being in आगमनक्रिया । Equal participation is common in such cases, but not universal. Witness सकर्मकः, सलोमकः &c. compounded without equal participation.

मित— । “सहस्य सः सञ्जायाम्—” (१००८—६।३।७८) इत्यतः ‘सहस्य सः’ इत्यनुवर्तते । उपसर्जनस्य सहस्य सः वा इत्यन्वयः । उपसर्जन इह अवयवौ, सह इत्यवयवः । अवयवावयवविभावसम्बन्धे षष्ठी । उपसर्जनस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा । किमिदमुपसर्जनस्येति ? उपसर्जनमस्यास्तीति उपसर्जनः समास इत्यर्थः । अर्थ-आदाच् । तस्य । समासस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा ॥ ननु ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकृतमस्ति तेनैव विज्ञायते समासावयवः सहशब्द इति । तदर्थं पुनः ‘उपसर्जनस्य’ इत्युक्ता कटा व्युत्पत्तिर्नैव कर्तव्या भवति । नैवम् । उपसर्जन इह न समासमावम् किन्तु सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्विज्ञायते । तदाह ‘बहुव्रीह्यावयवस्य’ इति ॥ कर्मणा सह लोका सह, इति समासे स्वार्थे कः न समासान्तः कप् । कप् तु इह नास्ति । नागिशस्तु सहशब्द इह विद्यमानवचनः, सह कर्म अस्य इति विग्रहः, पूर्वेष्वेव समासः नानेन सूत्रेण इत्याह ॥

८५० । प्रकृत्याशिषि ॥ ६।३।८३ ॥

दी— । सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ।

सह stands unchanged when expressing a hope, benediction etc. Thus सहपुत्राय &c. instead of सपुत्राय etc. the sense being—may good come unto the king etc. which expresses a hope.

मित— । ‘प्रकृत्या स्यात्’ स्वरूपेण तिष्ठेत् । स-भावो न स्यादित्यर्थः । ‘आशिषि’ इति आशीर्लिङ् प्रयोज्यः, स्वस्ति भूयादिति । तत्त्वकथने तु स-भावविकल्पः—स्वस्ति जातं सहपुत्राय सपुत्राय वा ॥

दी—। “अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।

सगवे । सवत्साय । सहलाय ।

We should add ‘except when गो, वत्स or हल follows in the उत्तरपद’ । Thus सगवे etc. also सहगवे etc. because the exception restores the option.

नित—। इह ‘अगोवत्स—’ इति पर्युदासः । गोवत्सहलवर्जितेषु प्रकृत्या इत्यर्थः । तेन गोवत्सहलषु यथा प्राप्नो विकल्पः । सगवे—सहगवे इत्यादि ॥

८५१ । बहुव्रीही संख्येये डजवहुगणात् ॥ ५।४।७३ ॥

दी—। संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मात् डच् स्यात् ।

उपदशाः । ‘अवहुगणात्’ किम् ? उपबहवः । उपगणाः—अत्र स्वरविशेषः ।

A बहुव्रीहि of a numeral that indicates the number of things counted, takes डच् as a समासान्त, but not if बहु or गण is final. Thus उपदशाः (843). Why exclude बहु and गण ? Witness उपबहवः and उपगणाः without डच् । The last, उपगणाः, has no डच्, because if it had, the pitch would have been different owing to डच् having dropped च ।

नित—। ‘बहुव्रीही’ इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । बहुव्रीहीरित्यर्थः । ‘संख्येये’ इति विषयसप्तमी । ‘संख्येये बहुव्रीही संख्येये यो बहुव्रीहिसमादित्यर्थः । कथं यादृशी बहुव्रीहिः ? यस्मिन् संख्याशब्दः संख्येये वर्तमानः, “संख्यायाव्यासन्न—” (८४३—२।२।२५) इत्यनेन विहितो यो बहुव्रीहिः स इत्यर्थः ॥ उपदशाः प्राग्व्याख्यातः (८४३) ॥ “बहुगणवत्—” (२५८—१।१।२३) इत्यनेन बहुगणयोः संख्यात्वम् । उपबहवः इत्यत्र डचि तु उपगणाः इति स्यात् । उपगणाः इति तु डचि कृते अकृते वा एकमेव रूपम्, तत् किमस्य निषेधप्रत्ययित्वात् ‘स्वरविशेष’ इति । डचश्चित्वात् अलोदासः स्यात्, इह तु पूर्वपदप्रत्ययस्वरः ॥

दी—। “संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः” (वार्त्तिक) । निर्गतानि

त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खड्गः ।

A तत्पुरुष, ending in a numeral that indicates the number of what is counted and beginning with an अव्यय, will take ङच् as a समासान्त । Thus the age of Chaitra is निस्त्रिंश means it is past thirty ; and a sabre is निस्त्रिंश means it measures more than thirty finger-breadths.

नित— । संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यापि एष ङङ्निधिरस्ति । स च अव्ययादेरेव इति भाष्यम् ॥ निस्त्रिंशानि वर्षाणि त्रिंशतोऽधिकानि । एकत्रिंशे वर्षे वर्तमानस्यैव इत्यर्थः । एवं निस्त्रिंशः खड्गः त्रिंशदङ्गुलिभ्योऽधिकप्रमाण इत्यर्थः । उभयव ङचि त्रिंशतट्टिलोपः ॥

८५२ । बहुव्रीहौ सकथ्यच्छोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ५।४।१२३ ॥

दी— । व्यत्ययेन षष्ठो । स्वाङ्गवाचिसकथ्यच्छन्तादुबहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथः । जलजाक्षी । 'स्वाङ्गात्' किम् ? दीर्घसकथि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । "अच्छोऽदर्शनात्" (८४४—५।४।७६) इत्यच् ।

The षष्ठो in सकथ्यच्छोः is a violation of the usual पञ्चमी । The sense is—षच् is added as a समासान्त after सकथि and अक्षि that are स्वाङ्ग in the technical sense and are final in a बहुव्रीहि । Thus दीर्घसकथ with षच् the sense being 'having long thighs' ; in the feminine जलजाक्षी with लीप् because of षच्, the sense being 'a woman with lotus-like eyes'. Why say स्वाङ्गात् ? Witness दीर्घसकथि without षच् applied to a cart, सकथि meaning the two central beams ; also स्थूलाक्षा applied to a bamboo-stick, अक्षि meaning the joints. We do not get स्थूलाक्षी because the affix is षच् by the rule "अच्छोः—" (944) and not षच् as in जलजाक्षी ।

मित—। 'बहुव्रीहि' इति पञ्चम्यर्थे समसो । तदाह 'बहुव्रीहिः षच्' इति ॥
 'सक्यधोः' इति पञ्चम्यर्थे षडो । तदन्तविधिः । तदाह 'सक्यस्थानात्' इति ॥
 स्वाङ्गमिति "षट्त्वं मूर्तिमत्—" इत्यादि प्रागुक्तम् (८४१—६३४०) । सक्यधि-
 विशेषणमेतत् । तदाह 'स्वाङ्गवाचिसक्यधि—' इति ॥ 'व्यत्ययेन' इत्यत्र विधेर-
 न्यवाभावो व्यत्ययः । स च "व्यत्ययो बहुलम्" (३४३३—३११८३) इति छन्दोविषयः ।
 आर्षेण कश्चित् छन्दोवत् कार्यं भवति । तदाह 'व्यत्ययेन षडो' इति ॥ दीर्घसक्यः
 इत्यत्र दीर्घसक्यि षच् इति स्थिते भसंज्ञायां "यस्येति च" (३११—६४१४८)
 इति इकारलोपे रूपम् ॥ षचः चित्करणफलं "विद्वौरादिभ्यश्च" (४६८—४११४१)
 इति स्त्रियां ङीप् । तदाह जलजाचीति । "यस्येति च" इति षचि इकारलोपः
 ङीप् षकारलोपश्च ॥ स्थूलाच्चा इत्यत्र स्थूलाचि षच् टाप् इति स्थिते "यस्येति च"
 इतीकारलोपः । सवर्णदीर्घः । 'अचि' पर्वशब्दः । षचि तु स्थूलाचौ इति स्यात् ॥
 ८५३ । अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ५४११४ ॥

दी—। अङ्गुलान्ताद्वहुव्रीहिः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्च
 अङ्गुलयो यस्य तत् पञ्चाङ्गुलं दारु—अङ्गुलिसदृशावयवं
 धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । 'बहुव्रीहिः' किम् ? हे अङ्गुली
 प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्वितार्थे तत्पुरुषे "तत्पुरुष-
 स्याङ्गुलेः—" (७८६—५४१८६) इत्यच् । 'दारुणि' किम् ?
 पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

A बहुव्रीहि ending in अङ्गुलि and referring to a piece of wood
 will have षच् added to it as a समासान्त । Thus पञ्चाङ्गुल, having
 five pieces like five fingers, as applied to a piece of wood used
 for exposing paddy to the sun. Why say बहुव्रीहिः ? Witness
 द्वाङ्गुला with षच् by "तत्पुरुषस्य—" (786) in the sense 'measuring
 two fingers'; the तत्पुरुषस्य arising in connection with the तद्वित
 affix मात्रच् or द्वयसच् which has disappeared. Why say दारुणि ?
 Witness पञ्चाङ्गुलि, having five fingers, applied to a hand.

मित्— । ‘अङ्गुलीः’ इति पञ्चमी अङ्गुलान्तादित्यर्थः । ‘बहुव्रीही’ इत्यनुबर्तते
 तस्य च इह बहुव्रीहिः इत्यर्थः । तदाह ‘अङ्गुलान्ताबहुव्रीहिः’ इति ॥ ‘दारुणि’ इति
 समासार्थो लक्ष्यते ॥ पञ्चाङ्गुलमित्यत्र पञ्चाङ्गुलि- षच् इति स्थिते “यस्येति च”
 (३११—६४१४८) इति इकारलोपः । अङ्गुलस्य इह अङ्गुलिकत्वा प्रत्ययान्तः ।
 अनेन दारुणा धान्यादयः शोचण्यांसातपे विचिष्यन्ते आतपात्यये च पुनः संचिष्यन्ते ॥
 द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य इत्यर्थे मातृषि ह्यसचि वा कर्तव्ये ‘द्वे अङ्गुली’ इत्येतयोः
 “तद्वितार्थ—” (७२८—२११५१) इति तत्पुरुषः । “तत्पुरुषस्याङ्गुलिः—”
 (७८६) इत्यच् समासान्तः । इकारलोपः । “द्विगोर्नित्यम्” (१८३८, वा) इति
 लङितलुक् । ततश्चाप्—आङ्गुला । षचि तु आङ्गुलीति स्यात् ॥

८५४ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ५।४।११५ ॥

दी— । आभ्यां मूर्ध्नः षः स्यादबहुव्रीही । द्विमूर्धः ।
 त्रिमूर्धः ।

The समासान्त affix ष is attached when मूर्धन् follows द्वि or त्रि
 in a बहुव्रीहि । Thus द्विमूर्धः etc.

मित— । ‘बहुव्रीही’ इत्यस्मि । पञ्चास्यर्थे सप्तमी । ‘द्वित्रिभ्याम्’ इति गत्यमान-
 परशब्दयोनि पञ्चमी । ‘मूर्ध्नः’ इत्यस्य विशेषणमेतत् । द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः
 इत्यन्वयः । ‘मूर्ध्नः’ इति पञ्चमी । तदन्तविधिः । द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः
 तदन्ताबहुव्रीहिः षः स्यात् इत्यर्थः । यद्वा—द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः यद्यात् षः
 स्यात् समासान्तो बहुव्रीही समासे इत्यर्थः ॥ द्विमूर्धन् ष इति स्थिते “नसङ्गिते”
 (६७६—६४१४४) इति टिलोपः ॥ षचि प्रकृते ष-विधानं पक्षे पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरार्थम् इति नागेशः ॥ ‘ष’ इति लुता प्रथमा ॥

दी— । “नेतुर्नक्षत्रे अब्रवत्तव्यः” (वार्त्तिक) । मृगो नेता
 यासां ता मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

षप् is the समासान्त when नेत्र, final in a बहुव्रीहि, refers to some
 star. Thus मृगनेत्रा meaning a night in which the star मृगशिरस्
 is the leader, i. e., which commences with the rise of मृगशिरस् ।
 Similarly पुष्यनेत्रा ।

मित— । 'नेतुः' इति पञ्चमी । 'नचवे' इति नेतुरित्यस्य विशेषणम् । नचवे प्रयुक्तो प्रो नेतृशब्दः तस्मात् इत्यर्थः । तदन्ताद्बहुव्रीहिरिति शेषः ॥ स्रगः स्रगश्रीरो मन्त्रं केदांश्च सरीरासां ताः, यासु असमिते एव भास्करे स्रगश्रीरोन्मत्तमुदिति । तस्य स्रगश्रीरसं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता रात्रयः इत्यर्थः । इहस्रगनेत्र अप्टाप् स्रगनेत्राः ॥

८५५ । अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोमः ॥ ५।४।११७ ॥

दो— । आभ्यां लोमः अप् स्याद्वहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।

अप् is attached to a बहुव्रीहि in which लोमन् is final and after अन्तर् or बहिर् । Thus अन्तर्लोमः the hair on which is on the inside, i. e., not sticking out ; बहिर्लोमः having the hair on the out-side.

मित— । अन्तर्बहिर्भ्यां परौ यौ लोमन्शब्दः तस्मादप् स्यात् समासान्तः बहुव्रीहौ । यद्वा—तदन्ताद्बहुव्रीहिरप् स्यात् समासान्तः । अन्तर्गतानि लोमानि अस्मि इति अन्तर्लोमन् अप् । टिलोपः ॥ एवं बहिर्लोमः ॥

८५६ । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ५।४।११८ ॥

दो— । नासिकान्ताद्वहुव्रीहिरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति, न तु स्थूलपूर्वात् ।

A बहुव्रीहि with नासिका final, takes अच् as समासान्त and नासिका changes into नस but not if स्थूल precedes it. For examples we look forward—

मित— । 'अच् नासिका' इति स्थिते 'यरोनुनासिके' (११६--३।४।४५)

इत्यनुनासिकविकल्पे अच्नासिका भ्रूनासिका वा । संज्ञायां विषये 'अस्थूलात्' पराया नासिकायाः (पञ्चमी) अच् स्यात् तस्मात् एव नासिकायाः (यतो) नसं नसादेशः स्यात् । यद्वा—वा नासिका नसं नसादेशं लभते । इत्यन्वयः ॥ अच् सन्निधाने एव नसं प्राप्नोति । प्रथमसंज्ञात्पद्यते ततो नसादेश इत्यर्थः ॥

८५७ । पूर्वपदात् संज्ञाभगः ॥ ८।१३ ॥

दी— । पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकास्य द्रुणसः । खरणसः । ‘अगः’ किम् ? ऋचामयनम् । “अणुगयनादिभ्यः” (१४५२—४।३।७३) इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य ‘अगः’ इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । ‘अस्थूलात्’ किम् ? स्थूलनासिकः ।

n becomes ण if the cause for the change is in a पूर्वपद which does not end in ग, and if, with the change, some proper name is understood. Thus द्रुणसः the proper name of a demon having a nose like a branch of a tree ; खरणसः also a Rakshasa having a nose like that of an ass. Why say अगः ? Witness ऋगयनम् which is a proper name, but as the पूर्वपद, viz., ऋग् ends in a ग, the change does not take place. The भाष्य, however prefers to omit अगः from the rule and to defend ऋगयन by निपातन in the rule “अणुगयनादिभ्यः—” (1452). Why say अस्थूलात् ? Witness स्थूलनासिकः with नासिका unchanged.

नित— । यस्मिन् शब्दसमुदाये अवयवानां पूर्वोत्तरविभागोऽस्ति पूर्वस्य च पदसंज्ञा तत्रेदं प्रवर्तते ॥ ‘निमित्त’ णत्वनिमित्तम् । तत्र रषक्काराः । न चेत् पूर्वपदं भवितुमर्हन्ति, तत् ‘पूर्वपदात्’ इत्यस्य पूर्वपदस्यादित्यर्थः ॥ ‘परस्य’ इति व्यवधानेन अव्यवधानेन वा परस्य । व्यवधानञ्च “अट्कुपाङ्—” (१८७—८।४२) इत्यादिभिरिव ॥ ‘संज्ञायाम्’ इति—कृते णत्वे संज्ञा चेत् स्यादित्यर्थः । रघुनाथ इत्यत्र कृते णत्वे रघुनाथ इति जाति संज्ञा न प्रतीयते अतो न णत्वम् । एवं इषभानुः, हरिनन्दन इत्यादिष्वपि सति णत्वे संज्ञाया अप्रतीतिर्न णत्वम् ॥ ‘अगः’ इति पञ्चमी पूर्वपदादित्यस्य विशेषणम् । अगकारान्तात् पूर्वपदादित्यर्थः, अगकारानां यत् पूर्वपदं तत्र स्थितात् निमित्तादिति यावत् । ‘न तु

गकारव्यवधाने' इत्यस्य पूर्वपदान्तरस्थेन गकारेण व्यवधानमाशयः । “अगकारान्त-
पूर्वपदादित्यर्थात्” इति नागेशः ॥ इह पूर्वस्य पृथक्पदत्वात् समानपदत्वं नास्ति
इत्यप्राप्तौ वचनम् ॥ द्रः वचः । द्रु, नासिका अच् इति स्थिते पूर्वस्य
असंज्ञा । नसादेशे द्रुनस अ इति जाते पररूपम्—द्रुनस । णत्वे द्रुणसः,
राखसविशेषस्य संज्ञा । एवं खरणसः ॥ ऋगयनमिति ऋच् शब्दे चकारस्य ककारः,
तस्य च गकारः । ततः ‘ऋन्’ इति पूर्वपदान्ते गकारः, तेन णत्वं न ॥

दी— । “खुरखराभ्यां वा नस्” (वार्त्तिक) । खुरणाः ।
खुरणाः ॥ पक्षे अजपीयते । खुरणसः । खरणसः ।

In a संज्ञा, if नासिका comes after खुर or खर in a बहुव्रीहि,
it is optionally replaced by नस् which itself is then treated
as a समासान्त । Thus खुरणाः &c. without अच् and with नस्
for नासिका । In the other alternative, अच् comes in and then
नासिका is changed into नस् । Thus खुरणसः &c.

मित— । संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ खुरखराभ्यामुत्तरस्य नासिकाशब्दस्य
नसित्वयमादेशो वा भवति । यदा नस् तदा अच् प्रत्ययो न । सति तु अचि
खुरणस इति प्राग्बदेव रूपं वार्त्तिकश्च व्यर्थं भवति ॥ अङ्गु नसि खुरनासिका
इति स्थिते सूत्रेणैव अच्, ततो ‘नस’ इत्यदन्त आदेशः ॥ खुरणा इति असंयुद्धौ
सौ रूपम् । “अत्वसन्तस्य—” (४३५—६।४।१४) इति उपधादीर्घः । राख-
सविशेषस्य संज्ञा ॥ इह ‘वा’ इति हतिभाष्ययोर्न दृश्यते । “पक्षे अच्” इति
हत्तिकारात्रोधात् । हरदत्तन्तु “केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्तायम्” इति वदन् अच्
नास्ति इत्येवाह ॥

८५८ । उपसर्गाच्च ॥ ५।४।११८ ॥

दी— । प्रादेर्यौ नासिकाशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरच्
नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका
यस्य स उन्नसः ॥ “उपसर्गादनोत्परः—” (८।४।२८) इति
सूत्रम् । तत् भङ्गो भाष्यकार आह—

अच् is the समासान्त and नस् is the substitute of नासिका when it comes after words of the प्रादि class in a चहुव्रीहि । This rule is for words that are not proper names. Thus उन्नसः having a high nose. Next comes the rule “उपसर्गात्—” which the Bhashyakara replaces with—

मित— । ‘अच् नासिकायाः’ इति ‘नसम्’ इति च इत्यनुवर्तते । “उपसर्गाः क्रियायोगे—” (२२—१।४।५६) इति क्रियायोगे एव प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा । इह तु नासिकाशब्दे परे क्रियायोगाभावात् उपसर्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ‘उपसर्गात्’ इति ‘प्रादिः’ इत्यर्थः ॥ असंज्ञायामेतत् । संज्ञायां तु पूर्वैरेव प्राप्तः प्रत्यय आदेशश्च । अनेन असंज्ञायामपि प्रादिः परस्य विधीयते ॥ “उपसर्गात्” इत्यस्य अयमर्थः । उपसर्गात् परो यो नस् तस्य णकारो भवति न तु ओकारात् परस्य, ओकारे वा परे । अनेन तु “प्रणो नय” इत्यत्र दृष्टमपि णत्वं न प्राप्नोति । “प्रनः पूषा” इत्यत्र अनिष्टमपि आप्रोत्वेन णत्वम् । तत् अत्र दोषमुद्भाव्य भाष्यकार आह—

८५८ । उपसर्गाद्वहुलम् ॥ ८।४।२८ ॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नसो नस्य णः स्याद्वहुलम् । प्रणसः ।

The न of नस् is irregularly changed into ण if the cause for the change is in an उपसर्ग preceding. Thus प्रणसः one who has lost his nose.

मित— । ‘भङ्क्षा’ इत्युक्तम्, इह तु भङ्गं सन्धानञ्च दर्शयति । “उपसर्गादनीतपरः” इत्यतः “अनीतपरः” इत्यपनीतम् । एष तावद्भङ्गः । “बहुलम्” इति योजितम् । इदञ्च सन्धानम् ॥ प्रगता नासिका अस्य इति विरहि “उपसर्गात्” (८५८) इत्यच् नस्य आदेशः । प्रनासिका अच् इति स्थिते प्रनस अ इति, पररूपे प्रनस इति । अत्र अदन्ते नसादेशे अन्तर्भूतो ‘नस्’ इति । वक्ष्यानेन णः—प्रणसः । षच् धातुजस्य लोपाभावे प्रगतनासिकः । असंज्ञात्वात् अविषयोऽयं पूर्वसूत्रस्य । अनेनापि अगतशब्दस्य प्रादित्वाभावात् न प्राप्तिः ॥

दी—। “वेग्रीं वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । विगता नासिका
अस्य विग्रः । “खग्रश्च” (वार्त्तिक) । विखग्रः । कथं तर्हि
“विनसा हतबान्धवा” इति भट्टिः ? विगतया नासिकया
उपलक्षिता इति व्याख्येयम् ।

Among the प्रादि particles वि requires the substitute य instead
of नस । Thus विग्रः, one who has lost his nose. The substitute
is in this case optionally ख्य also. Thus विख्यः । But then how
does Bhatti write विनसा in विनसा हतबान्धवा ? This is not a
बहुव्रीहि qualifying हतबान्धवा, but a प्रादितत्पुरुष in the तृतीया । Thus
विगता नासिका विनासिका the nose cut off ; तथा विनसा or optionally
विनासिकया ।

मित—। वेः परस्य नासिकाशब्दस्य ‘य’ इत्यादेशो वक्तव्यः बहुव्रीहौ अचि ।
विनासिका अच् इति स्थिते विग्र अ, पररूपम् । ख्यश्च आदेशो वा । विख्यः ॥ “विनसा”
इति तृतीयैकवचनम् । तथाहि विगता नासिका विनासिका, प्रादितत्पुरुषः । तथा
विनासिकया विनसा वा । “पङ्गोमास्—” (२२८—६।१।६३) इति पाचिको
नस् नासिकायाः । ‘विनसा’ छिन्नया नासिकया ‘उपलक्षिता’ अरिषा विप्रकृतेति
कथिता ‘हतबान्धवा’ सा गूर्पनखा ‘इति व्याख्येयम्’ ॥

८६० । सुप्रातसुखसुदिवशारिकुचचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः

॥ ५।४।१२० ॥

दी—। एते बहुव्रीहयः अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वः अस्य सुखः । शोभनं दिवा
अस्य सुदिवः । शारिरिव कुक्षिरस्य शारिकुचः । चतस्रः अश्वयः
अस्य चतुरश्रः । एखा इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः ।
प्रोष्ठो गोः । तस्यैव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

The बहुव्रीहि compounds सुप्रात etc., are obtained with the
समासान्त affix अच् attached by निपातने in this rule. Thus

सुप्रातः, one to whom the morning is auspicious ; सुश्रः, one to whom the next day is auspicious ; सुदिवः one to whom the day-time is auspicious ; शरिकुचः one with the abdomen like that of a starling ; चतुरश्रः one having four corners ; एषीपदः, one with feet like that of a doe ; अजपदः, one with feet like those of a goat ; प्रोष्ठपद, one with feet like those of a cow.

नित— । सुप्रातर् अच् इति स्थिते “अव्ययानां भमावे टिलोपः” (१३२४, वा) । अर्भागलोपे सुप्रातः ॥ सुश्रम् अच् इत्यत्र अर्भागलोपे सुश्रः ॥ सुदिवा अच् इत्यत्र “यस्येति च—” (३११—६।४।१४८) इत्याकारलोपः टिलोपो वा ॥ शरिकुचि अच् इत्यत्र “यस्येति च—” इतिलोपः ॥ एवं चतुरश्रः । अश्रिः कीशः ॥ एषीपाद अच् इति पदादेशोऽपि इहेव निपातनात् । एषीपद अच् एषीपदः । एवमजपदप्रोष्ठपदौ । प्रशस्ती ओही अस्य प्रोष्ठः गौः ॥

८६१ । नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१२१ ॥

दी— । अच् स्यात् । अहलः—अहलिः । असक्थः—असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् ॥ ‘शक्त्योः’ इति पाठान्तरम् । अशक्तः—अशक्तिः ।

हलि and शक्थि final in a बहुव्रीहि and coming after नज्, दुर्, दुस् or सु require the समासान्त affix अच् । Thus अहलः etc. Similarly when after दुर्, दुस् and सु । Some read शक्त्योः in place of सक्थ्योः । The examples will be अशक्तः etc.

नित— । नज्दुःसुभ्यो यो हलिशब्दः सक्थिशब्दश्च तदन्ताहबहुव्रीहिरच् स्याद्वा इत्यर्थः । मङ्गत् हलं हलिरित्युच्यते इति हरदत्तः ॥ नन्विह अकृतेऽपि हलियङ्गणे हलशब्देन समासे अहलः, हलिशब्देन च अहलिः इति सिध्यति, प्रकरणवशाच्च मङ्गत्त्वमपि हलस्य गच्छते एव, तत् किमर्थं हलियङ्गणं क्रियते ? उच्यते—अकृते हलियङ्गणे ‘अहलः’ इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ भवति चित्स्वरस्तु न प्राप्नोति । किञ्च अहलकः अहलिकः इत्यपि वैकल्पिकेन कृपा भवति । अहलिक इति मास्तु चित्स्वरयुक्तः अहल इति चास्तु इति कर्तव्यमेव हलियङ्गणम् ॥

८६२ । निस्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ ५।४।१२२ ॥

दी— । 'नज्दुःसुभ्यः' इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः ॥
सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

The समासान्त affix असिच् is attached to प्रजा and मेधा final in a बहुव्रीहि and coming after नज्, दुर्, दुस् and सु । Thus अप्रजाः child-
less etc., अमेधाः witless etc.

मित— । 'नज्दुःसुभ्यः' इत्यनुवृत्तम् । नज्दुःसुभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्ताद्बहुव्रीहिर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः इत्यर्थः ॥ अन्यतरस्याम-
धिकारी नास्ति तदिह नित्यग्रहणं स्पष्टार्थमपि भाष्यम् । कचिदन्यस्मिन्नपि पूर्व-
पदे विधानार्थमिति वृत्तिः, तथाहि—“श्रोत्रियस्तेव ते राजान्दण्डकस्याल्पमेधसः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥” इति ॥ अविद्यमाना प्रजा अस्य इतिवाक्ये
अप्रजा असिच् इति स्थिते अप्रजा अस् इति जाते अकारलोपे अप्रजस् इति प्रति-
पदिकम् । सौ उपधादीर्घे अप्रजाः । इत्यादि ॥

८६२ । धर्मादनिच् केवलात् ॥ ५।४।१२४ ॥

दी— । केवलात् पूर्वपदात् परो (यो) धर्मशब्दस्तदन्ता-
द्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । 'केवलात्' किम् ? परमः
स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हि इह न
केवलं पूर्वपदं किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् ॥ “सन्दिग्धसाध्यधर्मा”
इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु 'परमस्वधर्मा'
इत्यपि साध्येव, 'निवृत्तिधर्मा' 'अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिवत् ॥
पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते ।

अनिच् is the समासान्त when धर्म is final in a बहुव्रीहि and
comes after a पूर्वपद which is absolutely a पूर्वपद । Thus
कल्याणधर्मा, one of good propensities. Why say केवलात् ?
Witness परमस्वधर्मः without अनिच् in a बहुव्रीहि of the three
words परमः, स्वः, धर्मः । The reason is स्व here is not abso-

Intely a पूर्वपद, but only relatively because it is the middle. Compounds like सन्दिग्धसाध्यधर्मा should be defended by first compounding सन्दिग्धसाध्यः in a कर्मधारय and then making a बहुव्रीहि of सन्दिग्धसाध्यः and धर्मः। By this method of compounding परमसूधर्मा is also correctly formed, just like निवृत्तिधर्मा अनुवृत्तिधर्मा etc. That a पूर्वपद is contemplated is obvious from the fact that the section is on बहुव्रीहि ।

मित—। 'बहुव्रीहौ' इत्यस्मि 'उत्तरपदे' इति च ॥ 'धर्मात्' प्रत्यय उच्यते, स च प्रत्ययः समासान्तः। तेन धर्मशब्द उत्तरपदमिति गम्यते ॥ उत्तरपदश्च इह पारिभाषिकमेव, समासचरमावयवे यत् रुढं तदेव, अधिकृतम् । तेन उत्तरपदस्य एकत्वं नियतम् । एवं धर्मशब्दस्य उत्तरपदस्य केवलत्वे सिद्धे न हि 'केवलात्' इति धर्मात्' इत्यस्य विशेषणम्, किन्तु 'बहुव्रीहौ' इत्यनेन ऊहितं यत् 'पूर्वपदम्' तस्यैव पक्षमन्तस्य । तदाह 'केवलात् पूर्वपदात् परः' इत्यादि ॥ इह 'परः' इत्यनन्तरं 'यः' इति बहुषु पुस्केषु न दृश्यते । लिपिकरप्रमादात् खलितं तत् ॥ कल्याणो धर्मोऽस्य इति वियङ्गे कल्याण धर्मं अनिच् इति स्थिते अकारलोपः । कल्याणधर्मन् इति प्रातिपदिकम् । उपधादीर्घः ॥ अन्यनिरपेक्षत्वं केवलम् । यत् नियतमेव पूर्वपदं न कदापि 'किञ्चिदपेक्षया परपदं तदेवेह 'केवलं पूर्वपदम्' । नागेश आह—केवलत्वं सजातीयान्वाभावत्वमिति । परमः स्त्री धर्मो यस्य इति वाक्ये सूत्रशब्दो न नियतं पूर्वपदं किन्तु परमशब्दापेक्षया परपदमपि । तदिह अनिच् न प्रवर्तते परमसूधर्म इति च भवति ॥ "सन्दिग्धसाध्यधर्मा" इति तु न त्रिपदबहुव्रीहिः किन्तु सन्दिग्धं च तत् साध्यञ्च सन्दिग्धसाध्यम् । सन्दिग्धसाध्यं धर्मो यस्य इति कर्मधारयपूर्वपदौ बहुव्रीहिः । तेन केवले पूर्वपदे अनिच् लभ्यत एव, अनेन प्रकारेण तु "परमसूधर्मा" इत्यपि भवति ॥ ननु पूर्वपदशब्दः समासप्रथमावयवे रुढः तत् कथमस्य आपेक्षिकत्वं कल्प्यते? सत्त्वं रुढः, यौगिकोऽपि पुनः पूर्व पदं पूर्वपदमिति सम्भवति । रुढत्वे तु 'केवलात्' इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । रुढ एवायं स्यात् यदि 'उत्तरपदे' इत्यनेन आक्षिप्येत, स हि स्वयं रुढः रुढमेव सजातीयमाक्षेप्यति । अयं तु 'बहुव्रीहौ' इत्यनेन विजातीयेन आक्षिप्यते ।

आलेपप्रकारश्च यदि बहुव्रीहिः पूर्वोत्तरपदविभागोऽस्मिन्नस्ति इत्येवंविधः ॥ यथा एवं व्याख्यास्यते—बहुव्रीहौ केवलात् एकस्मादेव पदात् परो यो धर्मशब्दः इत्यादि । “निर्णीते केवलमिति विलिङ्गं त्वेककृतस्योः” इत्यमरः । अस्मिन् पक्षे द्विपदबहुव्रीहिरिव सूत्रस्य विषयो भवति ॥

८६४ । जम्भा सुहरितट्णसोमेभ्यः ॥ ५४।१२५ ॥

टी— । ‘जम्भा’ इति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्षे दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । ट्णं भक्षं यस्य, ट्णमिव दन्ता यस्य इति वा, ट्णजम्भा । सोमजम्भा । ‘खादिभ्यः’ किम् ? पतितजम्भः ।

जम्भ becomes जम्भा with अनिच् attached when after सु, हरित, ट्ण and सोम and final in a बहुव्रीहि । जम्भा is here inserted in the rule with the समासान्त attached. जम्भ means food, also tooth. The समासान्त is अनिच् । Thus सुजम्भा having fine teeth ; हरितजम्भा having green teeth ; ट्णजम्भा grass-eater (vegetarian), or having teeth like grass ; सोमजम्भा drinking Soma juice. Why say ‘after सु etc.’ ? Witness पतितजम्भः, toothless, without अनिच् ।

मित— । बहुव्रीहौ खादिभ्यः परं यो जम्भशब्दः तस्मात् अनिच् भवति समासान्तः जम्भा इति च तस्य रूपं भवति इत्यर्थः ॥ ‘कृतसमासान्तम्’ अनिच्-प्रत्ययान्तमित्यर्थः । सुजम्भ अनिच् इति स्थिते अकारलोपे सुजम्भन् प्रातिपदिकम् । ‘सुजम्भन्’, ‘हरितजम्भत्’, ‘ट्णजम्भन्’, ‘सोमजम्भन्’, इति चत्वारः अनिच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इति फलितम् ॥

८६५ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ ५४।१२७ ॥

टी— । दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ।

The बहुव्रीहि word दक्षिणेर्मा has अनिच् as समासान्त by निपातन in this rule if used in connection with a hunter. Thus a दक्षिणेर्मा stag means a stag wounded to the right by a hunter.

मित—। 'दक्षिणेर्मा' इत्यनिच्प्रत्ययान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ 'लुब्धेन' व्याधेन 'योगे' सति, तदीमे व्याधेन कृतं चेत् इत्यर्थः । ईमे व्रणः ॥ दक्षिणे ईमेमस्य इति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः, "सप्तमी विशेषणे—" (८८८—२।२।३५) इति आपकात् । उक्तिकारस्तु दक्षिणं दक्षिणाङ्गस्थम् ईमेमस्य इति समानाधिकरण-सिवाह ॥ "बाली हेमावज्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा" इत्यादि तु निरङ्कुशाः कवय इति ॥

८६६ । इच् कर्मव्यतिहारे ॥ ५।४।१२७ ॥

दो—। कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मात् इच् स्यात् समासान्तः । केशाकेशि । सुसलामुसलि ॥

इच् is the समासान्त in a बहुव्रीहि which refers to reciprocity of action. Thus केशाकेशि etc., explained before (846—2. 2. 27).

मित—। "तत्र तेनेदम्—" (८४६) इति विहित एव बहुव्रीहिरिह गृह्यते । तत्र एव विसरौ श्रियः । इच् तिष्ठद्गुप्रवृत्तिषु पठ्यते । तेन अव्ययीभाव-संज्ञायामव्ययत्वे केशाकेशि रणः इति सुव्लुक् ॥

८६७ । द्विदण्डादिभ्यश्च ॥ ५।४।१२८ ॥

दो—। तादर्थ्यं चतुर्थ्या । एषां सिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तद्विदण्डि प्रहरणम् । द्विसुसलि । उभाहस्ति—उभयाहस्ति ।

इच् is to be added as a समासान्त to derive words like द्विदण्डि । The भ्यस् here is चतुर्थी in the sense तादर्थ्यं । Thus an assault is द्विदण्डि meaning that two sticks were used in the

course of it. Similarly हिंसुसलि । In उभयाहसि there is दीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते—” (३५३६—६।१।३७) । In उभाहसि there is no अयच् owing to निपातन in the very list of हिदङ्गादि words.

मित— । ‘इच्’ अनुवर्तते । ‘हिदङ्गादिभ्यः’ इति चतुर्थी तादर्थ्ये । ‘इच्’ कर्त्तव्यः ‘समासान्तः हिदङ्गादिभ्यः’ हिदङ्गादिशब्दसिद्धये इत्यर्थः ॥ नैषा पञ्चमी । तस्यां तु हिदङ्गादिभ्यः शब्दभ्यः इच् स्यात् इत्यर्थो भवति । परम् इजन्ता एव हिदङ्गि प्रभृतयो निपात्यन्ते, तेभ्यः पुनरिच् असङ्गतः, तदाह ‘तादर्थ्ये’ चतुर्थी एषा इति ॥ हिदङ्गि प्रहरणमिति प्रहरणक्रियाया विशेषणं हिदङ्गि । एवं हिंसुसलि इत्यादयः ॥ “उभादुदात्तो नित्यम्—” (१८४५—५।२।४४) इति उभयशब्दस्य अवयवे नित्यमयच् विहितः, इह तु निपातनादेव विकल्पः । “अन्येषामपि—” (३५३६) इति दीर्घः । इह गणे निपातितानां क्रिया-विशेषणत्वे एव साधुता, नान्यथा । तत् हो दृष्टौ अस्यां शालायामिति हिदङ्गा शाला न पुनर्हिदङ्गि शाला । वृत्तिकार आह “समुदायनिपातनाच्च अर्थविशेषे अव-रुध्यन्ते” इति । अर्थविशेषः क्रियाविशेषणरूपः ॥

८६८ । प्रसंभ्यां जानुनोन्नः ॥ ५।४।१२८ ॥

दो— । आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्नरादेशः स्यादबहुव्रीही ।

प्रगते जानुनी यस्य प्रज्जुः । संज्जुः ।

The word जानु coming after प्र or सम् and final in बहु-व्रीहि is altered into ज्जु । Thus प्रज्जुः (not प्रजानुः) meaning one who has lost his knees. Similarly संज्जुः (not संज्जानुः) having well-formed knees.

मित— । जानुनोः इति षष्ठीविवचने रूपम् आदेशार्थम् । प्रशब्दात् परो यो जानुशब्दः संशब्दाच्च यो जानुशब्दः बहुव्रीही उत्तरपदं तयोर्जानुशब्दयोश्चुः इत्यादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ प्रगते प्रकृष्टे वा सङ्गते संश्लिष्टे वा जानुनी अस्म इति विग्रहः । चातुजस्य अप्यपि तु प्रगतजानुः, संश्लिष्टजानुः ॥ ‘जानुनी’ चुः इत्येकवचनेन निर्देशे सन्देहः स्यात्—पञ्चम्या च्चु-प्रत्ययस्य प्रकृतिर्वा निर्दिष्टा, षष्ठ्या वा च्चु-प्रत्ययस्य

स्थानी—इति । सन्देहो मा भूत् षष्ठी विज्ञायातामादेशस्य स्थानी, इति पूर्वपदस्य
द्वित्वात्रित्य द्विवचनेन निर्देशः कृतः । अनैकालत्वात् सर्वादेशः ॥

८६८ । ऊर्ध्वद्विभाषा ॥ ५।४।१३० ॥

दो— । ऊर्ध्वञ्जुः । ऊर्ध्वजानुः ।

Coming after ऊर्ध्व and final in a बहुव्रीहि, जानु is optionally
changed into ञ्जु । Thus ऊर्ध्वञ्जुः etc. with knees drawn up.

मित— । ऊर्ध्वशब्दात् परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीहिरन्तावयवस्य ञ्जुरित्ययमादेशो
वा स्यात् स च समासान्तः ।

८७० । धनुषश्च ॥ ५।४।१३२ ॥

दो— । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिः अनङादशः स्यात् । शाङ्गधन्वा ।

अनङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending
in धनुष् । Thus शाङ्गधन्वा where शाङ्गधनुस् takes the substitute अनङ्
and becomes शाङ्गधनु अन् = शाङ्गधन्वन् (प्रातिपदिक) ।

मित— । “प्रसंभ्या—” (८६८) इत्यत आदेशप्रकरणम् । ‘धनुषः’ इति
षष्ठी । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिरित्यर्थः । द्वित्वस्य फलान्तराभावात् ‘अनङ्’ इत्यस्य
ङित्करणं “ङित्—” (४३—१।१।५३) इत्यन्यस्य अल आदेशप्रतिपत्त्यर्थम् ।
नकारे अकार उच्चारणाद्यः । अन् इति शिष्यते स च समासान्तः ॥ शाङ्ग-
महिषशङ्खविकारः धनुरस्य इति शाङ्गधनुस् इति स्थिते, सकारस्य अन्—शाङ्गधन्वन्
इति प्रातिपदिकम् । उपधादीर्घः ॥

८७१ । वा संज्ञायाम् ॥ ५।४।१३३ ॥

दो— । शतधन्वा—शतधनुः ।

The substitute अनङ् is optional if the बहुव्रीहि with धनुष् final
is a proper name. Thus शतधन्वा or शतधनुः which is the name of
a warrior king.

मित— । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिरनङादेशो वा स्यात् संज्ञायां विषये स च समासान्तः ।
‘शतधन्वा’ इति तु राजविशेषस्य नाम ॥

८७२ । जायाया निङ् ॥ ५।४।१३४ ॥

दी— । जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

निङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending in जाया ।

मित— । प्रकरणवशात् द्वित्वसामर्थ्याच्च आदेशो निङ्, स च समासान्तः ।

“निङ्” (४३—१।१।५३) इत्यन्यस्य वर्णस्य भवति । ‘जायायाः’ इति षष्ठी ॥

८७३ । लोपो व्योर्वलि ॥ ६।१।६६ ॥

दी— । वकारयकारयोर्लोपः स्यात् वलि । पुंवद्भावः ।

युवतिर्जाया अस्य युवजानिः ।

A consonant except य following, व and य are elided. Thus युवतिर्जाया अस्य gives युवति जाया ; with पुंवद्भाव this becomes युवन् जाया ; नलोप gives युवजाया ; उपसर्जनङ्गस्य yields युवजाय । निङ् (i. e., नि) for the final अ gives युवजाय् नि ; dropping the य, finally युवजानिः ।

मित— । ‘वल्’ इति युवर्जे व्यञ्जनमावम् ॥ वय यय व्यो । तयोः व्योः ॥ ‘वलि’ युवर्जे व्यञ्जने परे ‘व्योः’ वकारयकारयोः ‘लोपः’ स्यात् ॥ युवतिर्जाया इति स्थिते पुंवद्भावे युवजाया । उपसर्जनङ्गस्य अन्यस्य च निङ्—युवजाय्नि । यकारलोपे युवजानिः ॥

८७४ । गन्धस्येदुत् पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ ५।४।१३५ ॥

दी— । एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उदुगन्धिः ।

पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ।

गन्ध coming after उद, पूति, सु, सुरभि and final in a बहुव्रीहि will have its last letter changed into इ । Thus उदुगन्धि &c.

मित— । ‘गन्धस्य’ इति बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य गन्धस्य इत्यर्थः । ‘इत्’ इत्यादेशः समासान्तः । तकार इत् । ‘इ’ इत्यादेशस्वरूपम् । एकवर्णत्वात् न सर्वादेशः । समासान्ताधिकारात् नापि “आदिः परस्य—” (४४—१।१।५४) इति गकारस्य ।

तत् “अलोऽन्वस्य—” (४१—१।१।५२) इत्येव भवति ॥ उदगन्धः गन्धः अस्य इति ‘उदगन्ध’ इति स्थिते इकारादेशे उदगन्धिः । एवं पूतिगन्धिप्रभृतयः ॥

दो—। “गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्” (वार्त्तिक) ।

एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धिः पुष्पं सलिलञ्च । सुगन्धिर्वायुः । नेह—शोभना गन्धा द्रव्याणि अस्य सुगन्ध आपणिकः ।

The substitute of इ for the final of गन्ध takes place only when the odour is a part and parcel of the entire substance and not perceived as existing distinct from it. Thus flower or water or the breeze may be described as सुगन्धि, because the गन्ध and the flower &c. are not perceived or taken separately. But a dealer in scents is only सुगन्ध without इ added, because he and his scents are distinct having obviously separate existence.

मित—। ‘गन्धस्य’ गन्धशब्दस्य ‘इत्वे’ इकारविधौ ‘तस्य’ गन्धस्य ‘एकान्त-ग्रहणम्’ एकस्वरूपग्रहणं द्रव्यादविभक्तौ गन्ध इत्यध्यवसानं कर्तव्यम् । यदा द्रव्येण सह अविभागेन लक्ष्यमाणो गन्धः तदैव इत्वमित्यर्थः । एष कौयटहरदत्त-भट्टोजिज्जानेन्द्रनागेशप्रभृतिवैयाकरणानाम् आशयः । भट्टिकारस्तु नैसर्गिकगन्ध-विवचायामिव इकारादेशमाह—[गन्धवद्गन्धः सुगन्धः इति] एतच्च भाष्ये वृत्तौ च न दृश्यते । बहुभिराहुतत्वात् अवमूलोक्तपञ्चोऽध्यायान् । अन्तशब्दः स्वरूपवचनः । इह ‘इत्वे’ इति द्वितकारकः पाठो दृश्यते । वृत्तिभाष्ययोस्तु एकतकारकः । आपणे नियुक्त आपणिको वणिकः । “तव नियुक्तः—” (१६९०—४।४।६६) इति ठक् । गन्धा गन्धद्रव्याणि । तानि च वणिजा सह विभक्तान्धोपलभ्यन्ते, तत् न इत—सुगन्ध आपणिकः ॥

८०५ । अल्पाख्यायाम् ॥ ५।४।१३६ ॥

दो—। सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । “गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयो” इति विश्वः ।

गन्ध meaning अल्प takes the substitute इ when final in बहु-
व्रीहि । Thus सूपगन्धि means just a trace of soup. Similarly
सूतगन्धि । The विश्व gives लेश as a synonym of गन्ध, thence अल्पाख्या
is 'declaration of paucity.'

मित— । 'अल्पम्' अल्पत्वम् । तस्य 'आख्या' कथनम् तस्याम् अल्पा-
ख्यायां दुर्लभत्वद्योतने यो गन्धशब्दो बहुव्रीहिरुत्तरपदं तस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् स
च समासान्तः । वृत्तिकारस्य 'आख्या' अभिधानमित्याह । 'अल्पाख्यायाम्' अल्पार्थे
वर्तमानो यो गन्धशब्दः इत्याद्यर्थः ॥ सूपस्य गन्धः लेशः अल्पता अस्मिन् सूपगन्धि इति
व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्यन्वयः । वृत्तिकारस्य तु गन्धः अल्पः सूपः अस्मिन् सूपगन्धि
इति विशेषणस्य गन्धशब्दस्य परनिपातो अस्मादेव वचनबलाद्भवति ॥

२०६ । उपमानाच्च ॥ ५।४।१३७ ॥

टी— । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

इत् is also the substitute when गन्ध, coming after a standard
of comparison, is final in a बहुव्रीहि । Thus पद्मगन्धिः smelling
like lotus.

मित— । 'गन्धस्य' इत्यस्ति । उपमानात् परो यो गन्धशब्दो बहुव्रीहिरन्ता-
व्ययवस्य इकारादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ अथ कस्य उपमानात् ?
स्मान्निध्यात् 'गन्धस्य' ॥ 'पद्मस्य' इत्यतः परं 'गन्धः' इत्युद्गमम् । पद्मस्य गन्ध
इव गन्धोऽस्य इत्यर्थः ॥ इह पद्मस्य गन्धः पद्मगन्धः । तस्य च लक्षणया 'पद्म-
गन्धसदृशः' इत्यर्थः । 'पद्मगन्धः गन्धः अस्य' इति विग्रहे गन्धस्य उपमानं गन्ध
एव । परं गन्ध इह आधेयः पद्मम् आधारः । आधेयगताया उपमानताया
आधारे समारोपात् पद्मसुपमानं भवति । ततश्च "सप्तस्युपमान—" (वा,
२।२।२४) इत्युत्तरपदलोपि समासान्ति इकारो रूपं पद्मगन्धिः इति ॥ ननु 'सप्तसु-
पमान—' इति वार्तिकं कौमुद्यासंप्रदितम् । तेन अयुक्त्यम् इह यन्मि व्याख्या ।
यत् पठितं तत्रापि सूत्रकारस्य सूत्रं वार्तिके प्रतिष्ठितमित्यसमञ्जसमीव व्याख्यानमेतद्वति ।

तदयमस्तु व्याख्या—प्रथमिति लक्षणया पञ्चगव्यसदृशे वर्तते । पञ्च पञ्चो वा गव्यः
अस्य पञ्चगव्यः इति ॥

८७७ । पादस्य लोपः हस्यादिभ्यः ॥ ५।४।१३८ ॥

दी— । हस्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादशब्दस्य
लोपः स्यात् बहुव्रीहौ । स्थानिहारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव
पादावस्य व्याघ्रपात् । ‘अहस्यादिभ्यः’ किम् ? हस्तिपादः ।
कुसुलपादः ।

लोप is the substitute of the final letter of पाद when
it is after some standard of comparison except हस्तिन् etc.,
and is the उत्तरपद in a बहुव्रीहि । This लोप is a समासान्त
because it is in place of what is lost in the compound.
Thus व्याघ्रपात् having feet like those of a tiger. Why say
‘अहस्यादिभ्यः’ ? Witness हस्तिपादः without लोप the sense being
having feet like those of an elephant. Similarly कुसुल etc.
with feet resembling stands of granaries (?)

नित— । ‘उपमान इत्यनुवर्तते । उपमेयस्य सान्निध्यात् पाद एव ॥
अकरणादेव समासान्तसंज्ञासिद्धिः तेन अन्यस्य अकारस्य ‘लोपः’ अदर्शनम्
आदेशो भवति ॥ ननु संज्ञया व्यक्तिनिर्दिश्यते । अभावात्मकमदर्शनमिति का
नाम व्यक्तिः ? कथं वा तस्य निश्चयः ? उत्तरमाह ‘स्थानिहारेण समासान्तः’
इति । इह स्थानी अकारो विश्रायते एव । तस्य स्थाने यो लोपः सोऽपि
तेनैव निश्चितुं शक्यः, तन्नास्ति संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ व्याघ्रस्येव इत्यादिकं
व्याख्यानमात्रं न विग्रहः । व्याघ्रपादौ पादौ अस्य इति तु वाक्यम् । परन्तु
अयुक्तमेतदिति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितम् । पञ्चान्तरे तु व्याघ्र इति व्याघ्रपादतुल्यं
लक्षणा । ततो व्याघ्री पादावस्य इति विग्रहः ॥ कुसुलमिति धान्यसंज्ञपादम् ॥

८७८ । कुम्भपदीषु च ॥ ५।४।१३९ ॥

दी— । कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो लोप च निपात्यते

स्त्रियाम् । “पादः पत्” (४१४—६।४।१६०) कुम्भपदी ।
 ‘स्त्रियाम्’ किम् ? कुम्भपादः ।

In the matter of the list of words headed by कुम्भपदी the elision of the final of पाद and the ङीप् in the feminine have to be enjoined. Thus कुम्भपदी, having feet like two water-pitchers. Here we start with कुम्भपाद+ङीप् in the feminine ; by लोप we get कुम्भपाद+ङीप् ; by “पादः पत्” we have कुम्भपद्+ङीप्=कुम्भपदी । why say स्त्रियाम् ? Witness कुम्भपादः in the masculine without लोप ।

मित— । ‘कुम्भपदीषु’ इति बहुवचनसंज्ञकं, नहि सन्ति बहवः कुम्भपदी-
 शब्दाः । तदिह बहुवचनेन गणो लक्ष्यते । कुम्भपदीप्रभृतयो ये शब्दा गणे
 पठन्ते तेषु इत्यर्थः । तदाह ‘कुम्भपादादिषु’ इति ॥ ‘पादस्य लोपः’ इति
 वर्यते ॥ गणे च कृतसमासान्ताः सिद्धाः शब्दाः पठन्ते, तत् यिन रूपेण
 तेषां पाठस्यैव रूपेण साधवस्ते गान्ध्या । दृश्यते च तेषु स्त्रीत्वं ङीप् च ।
 ततः स्त्रियामेव तेषां साधुता, स्त्रियामपि ङीपि एव । तदाह ‘ङीप् च निपा-
 त्यते स्त्रियाम्’ इति ॥ कुम्भाविष पादावस्या इति विग्रहे कुम्भपाद ङीप् इति
 स्थिते अनेन लोपे कुम्भपाद ई इति जाते भसंज्ञा । ततः “पादः पत्” (४१४)-
 इति पाङ्गागस्य पद—कुम्भपदी । ‘पत्’ इति तु दान्तस्य रूपम् न तान्तस्य ।
 तान्ते हि भत्वात् कुम्भपती इति स्यात् ॥ ङीपि एव निपातनम् अतः “पादो-
 ऽन्तरस्याम्—” (४५७—४।१।८) इति पञ्चे कुम्भपात् इति न भवति ॥ स्त्रियामेकः
 निपातनं तेन ऽसि लोपो न—कुम्भपादः ॥

८७८ । संख्यासुपूर्वस्य ॥ ५।३।१४० ॥

दी— । पादस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ।
 द्विपात् । सुपात् ।

पाद after a numeral or the word सु, will elide its final if it is
 the उत्तरपद in a बहुव्रीहि । Thus द्विपात् etc.

मित—। लोप इत्यस्ति । समासान्तता च प्रकरणाद्धभ्यते ॥ सौ पादावस्य इत्यादि विग्रहः ॥

८८० । वयसि दन्तस्य दट् ॥ ५४१४१ ॥

दी—। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य 'दट्' इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन्—सुदती । 'वयसि' किम् ? द्विदन्तः करो । सुदन्तो नटः ।

दन्त, final in a बहुब्रीहि and preceded by a numeral or the word सु, will be replaced by दट् as a समासान्त if the compound implies a certain age. Thus द्विदन्, an infant with only two teeth cut; चतुर्दन्, a child with only four teeth cut. Why say वयसि ? Witness द्विदन्तः etc., a tusker has two tusks only; सुदन्तः etc., the actor has a fine set of false teeth.

मित—। 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यस्ति, 'बहुब्रीहौ' इति च ॥ 'वयसि' गम्यमाने इति शेषः ॥ 'दट्' इत्यादेशः समासान्तः । ऋकार इत् 'दत्' शिष्यते । "अनेकाल् शित्—" (४५—१।१।५५) इति सर्वादेशः ॥ सौ दन्तौ अस्य इति विग्रहे द्विदन्त इति स्थिते दत्तादेशे द्विदत् इति प्रातिपदिकम् । ऋकारेष्वादिदम् 'उगित्' । सौ "उगित् दत्ताम्—" (३६१—७।१।७०) इति नुमि द्विदन्त्सु इति स्थिते "इत्स्वावभ्यो—" (२५२—६।१।६८) इति सुलोपः । ततः द्विदन् इत्यस्य पदत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः—" (५४—८।२।२३) इति द्विदन् । दावेव जातौ दन्तौ न बहवः इति वयो-विशेषप्रतीतिः, शेषवन्मिति शेषः ॥ एवं चतुर्दन् षोडन्नित्यादि । षोडन्नित्यत्र "षष उत्त्वम्—" (८११, वा—) इति षोभाबो ङभावश्च ॥ सुदन्निति च शोभना दन्ताः अस्य जाता अस्व इति वयोविशेषप्रतीतिर्यौवनमिति । दट् इति ऋकारित्फलं दर्शयति सुदती इति स्त्रियाम् "उगितश्च" (४४५—४।१।६) इति लोप् ॥ द्विदन्तः करो इत्यत्र वयो न गम्यते । एवं सुदन्तो नट इत्यत्रापि । अतो न दहावः ॥

८८१ । स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ ५४१४२ ॥

दी—। दन्तस्य 'दट्' स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ।
अयोदती । फालदतो । 'सञ्ज्ञायां' किम् ? समदन्तो ।

दट् is the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि if the compound refers to a female and is a सञ्ज्ञा । Thus अयोदती which literally means having teeth like iron, but is used as a proper name. Similarly फालदती which too is a proper name, though meaning having teeth like a plough-share. Why say सञ्ज्ञायाम् ? Witness समदन्तो which is not a proper name but means 'having evenly set teeth' as its derivation implies, and therefore does not change दन्त into दत् ।

नित—। 'दन्तस्य दट्' इत्यस्ति । 'स्त्रियाम्' अभिधेयायां 'सञ्ज्ञायां' विषये न वयसि । 'समासान्तः'—आदेश एव इह समासान्तः ॥ अय इव दन्ता अस्या इति विग्रहे अयोदन्त इत्यस्य दन्तादेशे अयोदत् ङीप् इति जाते अयोदती । एवं फालदती । नैतावता गम्यते अयोधना अस्या दन्ताः फालायताः फालतोष्णा वा । सञ्ज्ञाशब्दावितौ न हि नियतमेव योगार्थं गमयतः ॥ समा दन्ता अस्या इति विग्रहे "नासिकीदर—"
(५११—४।१।५५) इति वैकल्पिके ङीषि समदन्तो । पक्षे समदन्ता ॥

८८२ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ ५।४।१४४ ॥

दी—। दन्तस्य 'दट्' स्यादबहुव्रीहौ । श्यावदन्—
श्यावदन्तः । अरोकदन्—अरोकदन्तः ।

दट् is optionally the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि and coming after श्याव or अरोक । Thus श्याव etc., having grey teeth ; अरोक etc., having lustreless teeth.

नित—। 'दन्तस्य दट्' इत्यनुवर्तते ॥ श्यावः कपिशः ॥ अरोकः निष्प्रभः । रुधेर्घञ् । ततो नञ्समासः । एताभ्यां दन्तस्य दट् वा स्वाबहुव्रीहौ, स च समासान्त इत्यर्थः ॥

८८३ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवरहिभ्यश्च ॥ ५।४।१४५ ॥

दी—। एभ्यो दन्तस्य 'दट्' वा । कुङ्मलाग्रदन्—
कुङ्मलाग्रदन्तः ।

दन्त, coming after the words शुद्ध, शुभ, इष, वराह and compounds having अग्र final in them, optionally changes into दट् if it is an उत्तरपद in a बहुव्रीहि । Thus कुङ्मलाग्र etc. having teeth like flower-buds. Similarly शुद्ध etc. having clean teeth ; शुभ etc. having white teeth ; इष etc., having teeth like those of a bull ; वराह etc., having teeth like those of a boar.

मित—। 'दन्तस्य दट्' इत्यस्ति । 'विभाषा' इत्यनुवर्तते ॥ अन्तशब्दः अग्र-
शब्देन सम्बध्यते । अग्रः अग्रशब्दः अन्तः अवसानं यस्य स अग्रान्तः, अग्रशब्दः
अन्ते यस्य इति वा । अग्रान्तप्रभृतिभ्यः परस्य दन्तशब्दस्य दटादेशो वा स्यात्
समासान्तो बहुव्रीहिर्दौ इत्यर्थः ॥ कुङ्मलानामाग्राणीव दन्ता यस्य इत्यादि विग्रहः ॥

८८४ । ककुदस्रावस्थायां लोपः ॥ ५।४।१४६ ॥

दी—। अजातककुत् । पूर्णककुत् ।

ककुद drops its final in a बहुव्रीहि to imply 'stage of life'. Thus अजात etc. with the hump not showing yet, which implies that the calf is still very young ; also पूर्ण etc. with a fully developed hump, which indicates prime of youth. This elision of the final (लोप) is regarded as a समासान्त ।

मित—। 'ककुद' इषाहः । 'अवस्था' वयो वा शरीरपरिणामो वा ॥ ककुद-
शब्दान्तस्य बहुव्रीहिलोपो भवति समासान्तः अवस्थायां गम्यमानायामित्यर्थः ॥ अजात
ककुदमस्य अजातककुत् वतसः । एवं पूर्णककुत् दस्यः ॥

८८५ । त्रिककुत् पर्वते ॥ ५।४।१४७ ॥

दी—। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वत-
विशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

The बहुव्रीहि compound त्रिककुत् with लोप as समासान्त is allowed.

if it is applied to a mountain: The literal meaning is 'having three peaks shaped like three humps'; but it is the proper name of a certain mountain. Any other mountain even if it has such peaks, is विककुद without लोप ।

नित— । ककुदाकारं पर्वतस्य ग्रहं ककुदमित्युच्यते इति इतिकारः ॥ 'विककुत्' इति बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते संज्ञिनि अभिधेयि ॥

८८६ । उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ ५।४।१४८ ॥

दो— । लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

काकुद coming after उद् or वि and final in a बहुव्रीहि takes लोप as समासान्त । Thus उत् etc., with the palate raised (swollen ?) वि etc., with the palate gone (perforated by disease ?). काकुद is palate. According to some उत्काकुत् is a letter pronounced off the upper part of the palate and विकाकुत् is one that does not require the palate at all to pronounce it.

नित— । "लोपः" इत्यनुवर्तते । उद्विभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ उद्वगतं काकुदमस्य अस्मिन् वा उत्काकुत् । विसृतं काकुदमस्य अस्मिन् वा विकाकुत् । काकुर्जिह्वा । सा अस्मिन्नुच्यते इति काकुदं तालु इति भाष्यम् ॥

८८७ । पूर्णाद्विभाषा ॥ ५।४।१४९ ॥

दो— । पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकुदः ।

काकुद coming after पूर्ण and final in a बहुव्रीहि optionally takes लोप as समासान्तः । Thus पूर्ण etc., having a fully developed palate (?) .

नित— । "लोपः" इत्यस्ति । "काकुदस्य" इत्यनुवर्तते । पूर्णशब्दात् परस्य काकुदशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ इत्यर्थः ॥

८८८ । सुहृद्दुहृदौ मित्रामित्रयोः ॥ ५।४।१५० ॥

दी— । सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् ।
दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र—सुहृदयः, दुर्हृदयः ।

हृदय coming after सु and दुर् and final in a बहुव्रीहि is altered into हृद् the compound meaning a friend and a foe respectively. Thus सुहृत् a friend, दुर्हृत् a foe, without reference to the derivative meaning, viz. having a good or a bad heart. If however the reference is really to the goodness or badness of the heart and not to friendship or enmity, the substitution is not available and the correct forms are सुहृदय and दुर्हृदय । Hence सुहृत् is a friend even though he has a bad heart ; and, notwithstanding his possession of a good heart, दुर्हृत् is an enemy.

मित— । सुहृद् हृच्छब्दी निपात्यते बहुव्रीहौ यथासंख्यं मित्रमित्रयोरर्थयोः ॥ निपातनादेव हृदयस्य हृद्भावः अथविशेषे च हृत्तिः । तदाह सुहृन्मित्रमित्यादि । सुहृदिति मित्रेरुद्धं शोभनं हृदयमस्य इति विग्रहार्थस्तत्र नाद्रियते । एवं दुष्टं हृदयमस्य इति विग्रहार्थनिरपेक्षयैव दुर्हृदमित्रे रुद्धम् । अथ मित्रं, हृदयस्य दुष्टत्वेऽपि स सुहृत्, अमित्रश्चेत् शोभनत्वेऽपि हृदयस्य दुर्हृदेव सः ॥ 'अन्यत्र' मित्रताया अमित्रताया वा अविवक्षा चेत् इत्यर्थः । तदा हृदादेशो न भवति । सुहृदय इति शोभनत्वं दुर्हृदय इति दुष्टत्वं हृदयस्याह ॥ इह 'अमित्रम्' इति वृत्तौ पाठः । "तस्य मित्रममित्राक्षौ" इति "स्वाताममित्रौमित्रे च" इति तु पुंसि प्रयोगो दृश्यते । तथा च लिङ्गानुशासनम् "आमित्राश्चात्रपुत्रमन्त्रवदमेद्वीष्टाः पुंसि" । हरदत्तस्तु अमित्रातोः इत्त्वच्प्रत्ययं कृत्वा पुंसि 'अमित्र'—शब्दं साधयति ।

८८८ । उरःप्रभृतिभ्यःकप् ॥ ५।४।१५१ ॥

दी— । वृद्धोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह 'पुमान्' 'अनङ्-
वान्' 'पयः' 'नौः' 'लक्ष्मीः' इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचन-
बहुवचनान्तेभ्यस्तु "शेषादिभाषा" (८८१) इति विकल्पेन
कप् । द्विपुमान्—द्विपुस्कः ।

Words listed with उरस् leading, when final in a बहुव्रीहि, take, कप् as समासान्त । Thus वृद्ध etc., having a broad chest ; प्रिय etc.

fond of *Ghi*. This list reads पुमान्, अनङ्मान्, पयः, नीः, लक्ष्मीः in the singular. Hence when these are in the dual or plural. कप् is optional by “शेषाद्—” (891). Thus हि etc., having two servants.

नित—। उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥ ब्रूदं विशालम् । ब्रूदोरर् कप् इति स्थिते कृत्वे विसर्जनीये च ब्रूदोरः क इति । “सोऽपदादौ—” (१५३—८३।३८) इति सकारादेशे ब्रूदोरः क्तः ॥ प्रियं सर्पिंस् क इत्यत्र प्रियसर्पिः क इति जाते “इणः घः—” (१५३—८३।३८) इति विसर्जनीयस्य घः ॥ प्रातिपदिकानामिव गणौ पाठो युक्तः । इह तु केचित् एकवचनान्ताः पठ्यन्ते । साभिप्रायं किञ्च तत् । तदाह ‘द्विवचनवहुवचन—’ इत्यादि ॥ द्वौ पुमांसौ अस्य इति विग्रहे हिपुमस् इत्यतः कपि संयोगान्तलोपरुलसत्वादिकं भाषितपुंस्त्वत् (८३१) ॥

दौ—। “अर्थान्नञः” (गणसूत्र) । अनर्थकम् । ‘नञः’ किम् ? अपार्थम्—अपार्थकम् ।

अर्थ preceded by नञ् and final in a बहुव्रीहि is of the उरःप्रभृति class and takes कप् । Thus अनर्थकम् useless. Why say नञः ? Witness अपगतः अर्थः अस्मात्, without नञ्, yielding अपाठं and अपार्थक by “शेषाद्भिभाषा” (८८१) ।

नित—। नञः परी येः अर्थशब्दसदन्ताद्बहुव्रीहिः कप् समासान्तः । अविद्यमानः अर्थः अस्य अनर्थकः अलुप्ते उत्तरपदे तु “शेषाद्भिभाषा” इत्यत्र, अविद्यमानार्थः—अविद्यमानार्थकः । एवम् अपगतः अर्थः अस्मात्, अपार्थः—अपार्थकः ॥

८८० । इनः स्त्रियाम् ॥ ५।४।१५२ ॥

दौ—। बहुदण्डिका नगरी ।

A बहुव्रीहि compound ending in इन् takes कप् if in the feminine. Thus बहु etc., a town with many mendicants in it.

नित—। इन्द्रन्ताद्बहुव्रीहिः कप् भवति समासान्तः स्त्रियां विषये ॥ उदाहरणे दण्डः एवामस्तीति दण्डिनः इति इन्द्रन्तः । बहुवो दण्डिनः अस्याम् इति बहुदण्डिन् कप् टाप् इति स्थिते कपि पदत्वे न-त्वेषः । बहुदण्डिका ॥

दी— । “अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्त-
विधिं प्रयोजयन्ति” (परिभाषा) । बहुवाग्निका । ‘स्त्रियाम्’
किम् ? बहुदण्डी—बहुदण्डिको ग्रामः

What is enjoined of अन्, इन्, अस् or मन् has to be understood
as of अन्नन्त, इन्नन्त, असन्त or मन्नन्त words no matter whether अन्, इन्,
अस् or मन् be meaningless or not. Here the इन् is अश्ववान् when
coming from इनि, but it is अनर्थक if a part of म्नि । The rule
however applies equally whether the बहुव्रीहि ends with the for-
mer or the latter. Thus बहुवो वाग्निः अस्याम् gives बहुवाग्निका । Why
say स्त्रियाम् ? Witness बहुदण्डी without कप् and बहुदण्डिकः with कप्
when applied to ग्राम which is masculine.

मित— । ननु बहुवो वाग्निः अस्यामिति विग्रहे अनेन सूत्रेण बहुवाग्निका इति
कप् दुर्लभः । “अथवद्ग्रहणे नानर्थकस्य” इति परिभाषाया इह सूत्रे इनिप्रत्ययस्य एव
‘इन्’ यङीयते । स एव अश्ववान् यतोऽसौ मत्वर्थे विहितः । यस्तु ‘इन्’ म्नि-
प्रत्यये दृश्यते, अनर्थकः स यतो म्निरेव मत्वर्थः न तु तत्रत्य इन्नित्यपि । उच्यते—परि-
भाषा एषा “अनिन्—” इत्यनेन नियम्यते । अन्, इन्, अस्, मन् इति चत्वारः । अश्व-
वन्तोऽपि अनर्थका अपि तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । तेन म्निप्रत्ययान्तादपि अनेन सूत्रेण
कप् भविष्यति ॥ वाग्मीति मतमिदादिकगकारको द्विगकारकश्चेत्यन्यत्र व्याख्यास्यामः ॥

८८१ । शेषाद्विभाषा ॥ ५।४।१५४ ॥

दी— । अनुक्तसमासान्तात् शेषाधिकारस्याद्वहुव्रीहिः कप्
वा स्यात् । महायशस्कः—महायशः । ‘अनुक्त’ इत्यादि
किम् ? व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । ‘शेषाधिकारस्थात्’
किम् ? उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्वादिना ‘शेष’ शब्दः
अर्थद यपरः ।

A बहुव्रीहि coming under the jurisdiction of “शेषो बहुव्रीहिः”
(829—2.2. 23), and for which no समासान्ता is announced, option-

ally takes कप् as a समासान्तः । Thus महा &c. Why say 'अनुक्त' &c. Witness व्याघ्रपात &c, to which लोप etc, have been attached and therefore कप् does not come in. Why say 'शेषाधिकारस्यात्' ? Witness उपबहवः etc., which are outside the range of "शेषो—" (829) and do not take कप् । शेष is here understood simultaneously in two different senses, this is because of a peculiar way of pronouncing (तन्) the word शेष here.

मित— । उक्तादन्यः 'शेषः' । तदाह 'अनुक्तसमासान्तात्' ॥ प्रथमान्तपदानामन्यपदार्थे समासोऽपि शेष इत्युक्तं प्राक् । सोऽपीहार्थः । तदाह 'शेषाधिकारः—' इति ॥ 'व्याघ्रपात' इति प्रथमान्तयोः समासः तद्वयं शेषाधिकारस्यः 'समासान्तस्तु विहितः एवाध्यात् 'लोपः' इति । तत्रैह कप् ॥ सुगन्धिः' इति च शेषाधिकारस्यम् विहितस्याध्यादित् समासान्तः, अतः कवभावः ॥ एवं प्रियपथ इति च ॥ 'उपबहवः' इति न कश्चित् समासान्तो विहितः । न पुनरयं शेषाधिकारस्यः अतो न कप् । एवम् उत्तरपूर्वाः सपुवः ॥ नन्विह एकैव आठितिः शेषशब्दस्य द्वौ चार्थौ युगपदानतीति कीदृशमेतत् ? आह च—'तन्नादिना' इति । तन् कारणविशेषः येन एकैनैव प्रयासेन उभयप्रयोजनं सिध्यति । तथाच मेदिनी "तन् कुटुम्बकस्ये स्यात्" इति प्रकस्य "हेतावुभयार्थप्रयोजक—" इति ॥ अथवा एकशेषः क्रियताम् । 'शेषः' उक्तादन्यः । 'शेषः' शेषाधिकारस्यः । शेषश्च शेषश्च शेषः । एकवचनं सौवम् । तच्चात् 'शेषात्' इति ॥

८८२ । आपोऽन्यतरस्याम् ॥ ७४१५ ॥

दी— । कपि आव्रन्तस्य ऋसो वा स्यात् । बहुमालकः—
बहुमालकः । कवभावे बहुमालः ।

When कप् follows, the preceding feminine word in आप् is optionally shortened. Thus बहु etc., having several strings of garland. Without कप् the form is बहुमालः with उपसर्जनञस्य ।

मित— । 'आप्' इति स्त्रियां विहितटप् । 'कपि' इति पूर्वस्मादनुवर्तते । 'ऋस' इति चानुवचम् । "शेषादिभाषा" (८८१) इति वैकल्पिकः कप् । कवभावे उपसर्जनञस्यः—बहुमालः ॥

८८३ । न संज्ञायाम् ॥ ५।४।१५५ ॥

दो—। “शेषात्—” (७८१) इति प्राप्तः कप् न स्यात् संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ।

The कप् enjoined by “शेषात्—” will not come in if the compound is intended as a संज्ञा । Thus विश्वदेवः, the name of some one who adores the gods known as विश्व ।

वित—। संज्ञा भवतु कस्यचित् इति यो बहुव्रीहिः क्रियते ततः “शेषात्—” इति वैकल्पिकः कप् न स्यात् । सिद्धा संज्ञा नास्य स्वस्य विषयः । सिद्धस्य संज्ञा-शब्दस्य नित्या एकरूपता इच्छ्या न सम्भवति ॥ ‘विश्वे’ इति जसि रूपम् । विश्वाख्य-देवगणविशेष इत्यर्थः ॥ विश्वदेवः इत्यपि अलुकि पाठो दृश्यते । तव तु “विश्वेदेव इत्यपपाठः” इति नान्वेशः ॥

८८४ । ईयसश्च ॥ ५।४।१५६ ॥

दो—। ईयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः श्रेयांसः अस्य बहुश्रेयान् ।

कप् is not attached if the उत्तरपद in a बहुव्रीहि ends in ईयस । Thus बहु etc., having blessings in many ways.

मित—। ‘ईयस्’ इति आतिशायनिक ईयसुन् प्रत्ययः । तस्मात् । तदन्तुविधिः । ‘बहुव्रीहौ’ इत्यस्मि । ‘बहुव्रीहौ’ समासे ‘ईयसुन् प्रत्ययान्तात्’ उत्तरपदान् समासान्तः कप् न भवति इत्यर्थः ॥ बहुश्रेयान् इति “शेषादिभाषा” (८८१) इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु “न संज्ञेयसोः” इत्येव किं नोक्तम्, किमर्थम् “ईयसश्च—” इति पृथक् सूचयित्वा गौरवं कृतम् ? उच्यते—एकयोगे इहापि “शेषादिभाषा” इत्यस्यैव निषेधः प्राप्नोति । इष्यते च ईयसुनि सर्वस्यापि कपो निषेधः । अतः पृथग्योगः । तेन स्त्रीलिङ्गे श्रेयसीशब्दे उत्तरपदे “नद्यृतश्च—” (८८३—५।४।१५३) इति नित्योऽपि कप् न भवति—बहुश्रेयसी ॥

दो—। “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ऋसूत्रे प्राप्ते “ईयसो बहुव्रीहेर्न” इति वाच्यम् (वार्त्तिक) । बह्व्यः श्रेयस्यः अस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् ? अतिश्रेयसिः ।

What is ordained of ईयस् in the masculine is available for ईयस् in the feminine also. Hence वज्राः श्रेयसः अस्य will have no कप्, and the form is expected to be बहुश्रेयसी ; but then by the rule “गोस्त्रियोः—” the ई of श्रेयसी has to be shortened. This however, is prevented by the Varttika “ईयसी—” which means—the affix ईयस् in the feminine, if final in a बहुव्रीहि, will not be shortened by “गोस्त्रियोः—”. Hence finally बहुश्रेयसी in the masculine. This is a बहुव्रीहि only ; thus अतिश्रेयसिः—past blessings—in a तत्पुरुष has the ई shortened.

मित—। “नद्यृत्य—” (८३३—५।४।१५३) इत्यस्य प्रतिषेधं दर्शयति । श्रेयान् इत्यस्य स्त्रियां श्रेयसी कलागमित्यर्थः ॥ स्त्रे ईयसिन्धनेन ईयसन्तस्य यङ्णम् । ईयसन्तस्य प्रातिपदिकम् । प्रातिपदिकयङ्णे च लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्णम् । तेन श्रेयसीशब्दस्याप्यर्थं कवभावः । वज्राः श्रेयसः अस्य इति बहुव्रीहि बहुश्रेयसी इति स्थिते “गोस्त्रियोः—” इत्यपसर्जनङ्गः प्राप्तः । स इह प्रतिषिध्यते “ईयसी—” इति । बहुव्रीहौ च, तत्पुरुषे तु अतिक्रान्तः श्रेयसीम् अतिश्रेयसिः इति ऋच एव ॥

८८५ । वन्दिते भ्रातुः ॥ ५।४।१५७ ॥

दो—। पूजिते अर्थे यो भ्रातृशब्दः तदन्तात् न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य स प्रशस्तभ्राता—सुभ्राता । “न पूजनात्” (८५४—५।४।६८) इति निषेधस्तु “बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः—” (८५२—५४११३) इत्यतः प्रायेव इति वक्ष्यते । ‘वन्दिते’ किम् ? मूर्खभ्रातृकः ।

The word चात, when referring to one that is esteemed, will not take कप् if final in a बहुव्रीहि । Thus प्रशस्त &c., and सु &c., meaning one with an esteemed brother. It must not be said that ‘सुभ्राता’ is no example of this rule, the समासान्त after it being barred already by ‘न पूजनात्’ (954) ; for, the prohibition “न पूजनात्” applies up to the rule “बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः—” as will be

explained later, and कप् comes long after. Why say वन्दिते ? Witness मूर्ख etc., where मूर्ख does not imply estimation, and we have कप् by “नयूतय” (836—5. 4. 158).

मित—। वदिधातुरभिवादाने स्तुतौ च वर्त्तते । उभयव पूजास्ति, तत् ‘वन्दितः’ पूजितः । धातुरिति पञ्चमी । ‘वन्दिते’ पूजिते धातरि वर्त्तमानो यो ‘धाट्’ शब्द-
स्तदन्तात् बहुव्रीहौ न कप् । ‘पूजिते अर्थे’ इत्यव ‘अर्थः’ इति स्वाट्बन्धस्य अर्थः । स
च धाता एव । तत् ‘पूजिते धातरि वर्त्तमानो यो धाट्शब्दः, इति फलितम् ॥ प्रशंस-
धाता—सुधाता इत्यव “नयूतय—” (८३३—५।४।१५३) इति प्रतिषिध्यते ॥ ‘सु-
धाता’ इत्यव तु ‘न पूजनात्—’ (६५४) इति न प्रवर्त्तते । “बहुव्रीहौ—”
(८५२) इत्यत आरभ्य परवर्त्तिनः समासान्तास्यस्य न विषयः । अतोऽनेन कप्-
निवार्यते ॥ मूर्खो नैव हि पूजितः तेन मूर्खं धाट्कै कवेव ॥

८८६ । नाडोतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ ५।४।१५८ ॥

दी—। स्वाङ्गे यौ नाडोतन्त्रोशब्दौ तदन्तात् कप् न स्यात् ।
बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्यावा । बहुतन्त्रोर्धमनो । स्त्री-
प्रत्ययान्तत्वाभावात् ङस्त्वो न । ‘स्वाङ्गे’ किम् ? बहुनाडोकः
स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ।

When नाडी and तन्त्री are what is technically known as स्वाङ्ग, a
बहुव्रीहि ending in them will not take कप्. Thus बहुनाडि etc. a
body has several arteries in it. बहुतन्त्रीः etc., the neck has several
tendons in it ; बहुतन्त्रीः etc., an artery has several guts in it.
The final ई is not shortened in the last two because it is not a
feminine affix. Why say स्वाङ्गे ? witness बहुनाडीकः etc., a post
with several guy-ropes ; बहुतन्त्रीका etc., a many-stringed lyre.

मित—। स्वाङ्गमिति “अध्रुवं मूर्त्तिमत्—” इति पारिभाषिकं रच्यते (८४२) ॥
बहुनाडिः इत्युपसर्जनस्य ॥ तन्त्रीशब्दस्य “अवितृकृतन्त्रिभ्य ईः—” (८३१।५८)
इत्यौषादिके ई-प्रत्यये स्त्रियां सिद्धः न तु स्त्रीप्रत्ययान्तः, तस्य ङस्त्वो न, नापि ततः

सुलीपः—बहुतन्वीर्गोवि ॥ . सप्तम्यन्वयनरूपव उपचारात् तन्वीति कथ्यते ॥ साङ्गत्वाभावात् कप् । न कपि (८३५—७।४।१४) इति ऋसनिधिः ॥

८८७ । निष्प्रवाणिश्च ॥ ५।४।१६० ॥

दो— । कवभावोऽत्र निपात्यते ॥ प्रपूर्वाद्व्ययतेल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका ॥ निर्गता प्रवाणौ अस्य निष्प्रवाणिः पटः ।

समाप्तवानः नव इत्यर्थः ।

The word निष्प्रवाणि is derived as a बहुव्रीहि by निपातन here with out कप् । The affix is लुट् after वेच् with प्र preceding. प्रवाणौ is the weaver's needle. A cloth is निष्प्रवाणि when the needle is taken out of it, i.e. when the weaving is just finished—a new cloth.

नित— । प्रोयते अनया इति प्रवाणी । करणे लुट् । टिल्लात् डीप् । नागशस्तु प्रोयते अस्मान्निवधिकरणे लुटमाह । “कृत्यचः—” (२८३५—५।४।१५३) इति णत्वम् ॥ समाप्ते वाने पठात् प्रवाणी निष्काशते तदा निष्प्रवाणिः पटः । “नयूतय” (८३३—५।४।१५३) इति प्राप्तस्य कप् प्रतिषेधः । उपसर्जनश्रृङ्खः ॥

८८८ । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २।२।३५ ॥

दो— । सप्तम्यन्तः विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठे कालः । अतएव ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।

चित्रगुः ।

A सप्तम्यन्त word as well as a विशेषण leads in a बहुव्रीहि compound. Thus कण्ठे कालः, one with a black spot on the neck, has सप्तमी leading. This is a बहुव्रीहि of non-collocative words; this very rule implies its validity. Similarly चित्रगु, one having a brindled cow, has चित्र, the विशेषण, leading in the compound.

मित— । “अनीकम्—” (८३०—१।२।२४) इति बहुव्रीहिषट्कार्णां सर्वेषां च उपसर्जनत्वे पूर्वा निपातस्य अनियमः प्राप्तः । तदनेन नियमः क्रियते सप्तम्यन्त विशेषणञ्च प्राक् प्रयुज्यते इति ॥ विशेषणे प्राक् इति सामर्थ्यात् विशेषणपरमित्यायाति, पूर्वपदं परपदस्य विशेषणमिति च ॥ सप्तमीमुदाहरति कण्ठे कालः अस्य कण्ठे कालः । “अमूर्धमसकात्—” (८७०—६।१।१९) इति सप्तम्यां च लुक् । तन्निव

कण्ठस्य य आधारी न हि स कालस्यापि । —तत् समानाधिकरणत्वाभावात् समासे एव न भवति कुतः पुनः पूर्वनिपातनियमः ? उच्यते—‘अतएव’ सूत्रात् ‘शाम्यते’ अन्वये ‘व्यधिकरणत्वेऽपि’ सप्तम्याः समासः । अन्यथा कथमयं सप्तम्याः पूर्वनिपातं शास्ति ? ननु इष्यते चेत् सप्तम्याः समासः “विशेषणं बहुव्रीहौ” इत्येव स सिध्यति किं पुनः सप्तमीति पृथग्यदृष्टेन ? न सिध्यति । समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यप्यस्ति । तत् यदेव समानाधिकरणतया विशेषणं तस्यैव भविष्यति । कण्ठे कालः, हस्ते कालः इत्यादिषु कण्ठे हस्ते इत्यादयः एकस्य कालं कालान्तरात् भेदयन्ति । एवं भेदकत्वात् कण्ठे, हस्ते इत्यादयो विशेषणानि सत्यम्, परं व्यधिकरणतया, न समानाधिकरणतया । तत् “विशेषणम्—” इत्येतावता इह सप्तम्यादीनां यद्वयं न भवति समासश्च न सिध्यति । “सप्तमी—” इति पृथगुक्तेः व्यधिकरणानां मध्ये सप्तम्याः समासः सिध्यति नान्यथा द्वितीयादीनाम् ॥ विशेषणमाह—चित्रा गौर्यस्य इति विग्रहे चित्रशब्दो विशेषणं तस्य च पूर्वनिपाते चित्रगुः ॥

दी— । “सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम्, शब्द-परविप्रतिषेधात् । ह्यन्यः ।

The lead of pronouns and numerals in a बहुव्रीहि has to be noted. Thus सर्व etc., one having all white, द्वि etc., one having two only white. The Varttika prevails over the rule and अतः and शुक्लः, though विशेषण, does not lead. When सर्वनाम and संख्या are compounded together, संख्या leads because संख्या is pronounced later in the Varttika. Thus ह्यन्यः, one who has made two mistakes.

मित— । बहुव्रीहौ पूर्वनिपातप्रसङ्गे सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कथं व्युत्पद्यते । सर्वनाम पूर्वं पठति संख्या च इत्यर्थः ॥ सर्वः अतः अस्य द्वौ शुक्लौ अस्य इति विग्रहः । तत्र अतः शुक्लयोर्विशेषणत्वेऽपि वार्त्तिकस्य बलवत्तरत्वात् सर्वनामसंख्ययोः पूर्वनिपातः । द्विशब्दस्य सर्वनामत्वात् ‘द्विशुक्लः’ इति नागेशः पठति ॥ ‘परिण’ परवर्तिना ‘विप्रतिषेधः’ विरोधः परविप्रतिषेधः । ‘शब्दात् परविप्रतिषेधः’ तस्मात्, उच्चारणवशात् यः

परविप्रतिषेधो जातस्तस्मात् । अयमाशयः—वार्षिके प्रथमं सर्वनाम उक्तं ततः संख्या । संख्यायाः परत्वात् तथा विप्रतिषेधे संख्या एव प्रवर्तते, प्राक् प्रतति, न सर्वनाम । अत एव 'संख्यासर्वनामोः' इति नोक्तं वार्तिके । एवं 'हौ अन्यौ' अन्यथाभूतौ अस्य इति विग्रहे त्रिशब्दस्य पूर्वनिपाते हान्यः । येन आहतिकाले हौ शब्दौ अन्यथा पठितौ स एवमुच्यते ॥ इहापि नागेशः 'वाच्यः' इति युक्तं मन्यते । इदमपि क्वचित् वार्षिक-रूपेणैव पठितम् । वस्तुतस्तु पूर्ववर्तिनो वार्षिकस्य भाष्यकृता कृतं व्याख्यानमात्रमेतत् न वार्षिकान्तरम् ॥

दी—। "संख्याया अल्पीयस्याः" (वार्तिक) । द्वित्राः ॥
हन्वेऽपि । द्वादश ॥

When numerals are compounded together, the less leads. Thus द्वित्राः । This is true of a हन्वे also ; thus द्वादश ।

मित—। संख्यानां मिथः समासे अल्पीयसौ संख्या प्राक् पतति इति वाच्यम् इत्यर्थः । एतद्द्वन्द्वेऽपि भवति । बहुव्रीहौ द्वित्राः, हन्वे द्वादश, इत्युदाहरणम् ॥ तत्-पुरुषेऽपि—सहस्राणां शतं शतसहस्रम् ॥

दी—। "वा प्रियस्य" (वार्तिक) । गुडप्रियः—प्रियगुडः ।

The word प्रिय optionally leads in a बहुव्रीहि । Thus गुड-etc. fond of non-clarified sugar.

मित—। बहुव्रीहौ विशेषणस्य प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पार्थं वार्तिकम् । अत एव प्रियस्य सह इति विग्रहे प्रियशब्दस्य विशेषणत्वाभावात् प्रियसह इति न भवति ॥

दी—। "गड्वादेः परा सप्तमी" (वार्तिक) । गडुकण्ठः ।

क्वचिन्न—वहेगडुः ।

सप्तम्यन्त words follow when compounded with words of the गड्वादि class in a बहुव्रीहि । Thus गडुकण्ठः—having a tumour in the throat. Sometimes they do not follow. Thus वहेगडुः—having a swelling on the neck.

मित—। गडुः स्फूर्तिभेदः । 'गड्वादेः' इति पञ्चमी । 'सप्तमी' सप्तम्यन्तं

पदम् । गडुप्रभृतिभिः शब्दैः सह बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं परं स्यात् ॥ गडुः कण्ठे अस्य गडुकण्ठः ॥ 'कचित्' सप्तमी परा 'न' यथाविहितं प्रागेव । वहः कृत्यः । वहे गडुः अस्य वहेगडुः । "अमूर्द्धमस्तकात्—" (६७०) इति सप्तम्या भक्त्यक् ॥

८८८ । निष्ठा ॥ २।२।३६ ॥

दी— । निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ।

Words derived with कृत or कृतवत् lead in a बहुव्रीहि । Thus कृत &c., one who has finished his work.

मित— । कृतवत् 'निष्ठा' इत्युच्यते । तदन्तविधिः । तदाह 'निष्ठान्तम्' इति ॥ ननु कृतं कृत्यमनेन इति विग्रहे कृतमिति विशेषणं, तस्य च पूर्वेष्वेव सिद्धः पूर्वनिपातः, किमर्थं सूत्रम् ? उच्यते—वापि इह क्रियाशब्दो इति विशेषणविशेष्यभावे कामचारः । तथाच कृत्यमिति करणीयम् । करणीयेषु कानिचित् कृतानि कानि पुनर-कृतानि वर्तन्ते इति कृत्वा कृतमिति विशेषणं कृत्यमिति विशेष्यम् । किञ्च कृतेषु अनु-ष्ठितेषु कर्मसु कानि वा कृत्यानि कानि वा अकृत्यानि सन्ति, एवं कृत्वा कृत्यमिति विशेषणं कृतमिति विशेष्यं भवति । तदिह नियमः क्रियते निष्ठान्तमेव विशेषणम् इतरत्नं विशेष्यमिति ॥ अथवा निष्ठान्तस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातो यथा स्यात् अदर्थं सूत्रम् । तेन "स्मितपूर्वमभाषत" इत्यादि सिद्धम् । अथ हि स्मितं पूर्वं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा अभाषत इत्यर्थः । ततः स्मितमिति विशेष्यं पूर्वमिति विशेषणम् विशेष्यस्य च निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः । एतमेव नागेशस्य दर्शयति प्रतिभाति, यदसौ "चारुस्मिता इत्यादिताभ्यादिल्लात् साधु" इत्याह । चारु स्मितं यस्या इति विग्रहे स्मितशब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातः प्रसक्तः इति पक्षे एव आहिताभ्यादिल्लक्षणं सङ्गच्छते, अन्यथा "सप्तमीविशेषणे—" इति स्थितमेव चारुस्मितेति ॥

दी— । "जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या" (वार्त्तिक) । सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता ॥ प्रायिक-चेदम् । कृतकटः । पौतोदकः ॥

Words derived with निष्ठा follow class-names,— words indica-

ting time, and words of the सुखादि class, in a बहुव्रीहि । Thus सारङ्ग &c.—a woman that eats venison ; मास &c.—one who has acquired a month in age, i. e., a month old ; सुख &c.—one unto whom happiness has come. The Varttika, however, has exceptions ; thus कृत etc., though कट is a जाति ; पीत etc. उदक being a जाति ।

मित—। बहुव्रीहि इत्यस्मि । “सप्तमीविशेषणे—” (८६८) इत्यस्य प्रतिषेधः । जातिमुदाहरति सारङ्गो जग्धः अनया सारङ्गजग्धौ । “अस्त्राङ्गपूर्व—” (५०६—४११५३) इति ङीष् विकल्पः ॥ काले उदाहरणम्—मासो वयस्स्वेन अस्याः मासजाता ॥ सुखादिषु—सुखं जातमस्याः सुखजाता ॥ ‘प्रायिकं’ बाहुल्येन ‘इदं’ भवति, व्यभिचारेऽपि दृश्यते इति भावः । तद यथा—कृतकट इत्यादिषु जातेः पूर्वं निष्ठा ॥

६०० । आहिताग्न्यादिषु ॥ २।२।३७ ॥

द्वौ—। आहिताग्निः—अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ।

In words of the आहिताग्न्यादि list, निष्ठान्त words lead optionally. Thus आहितः अग्निः अग्नेन gives आहिताग्निः or अग्न्याहितः । The list is not a closed one, but determined from usage.

मित—। आहिताग्निप्रभृतिषु शब्देषु निष्ठान्तं वा पूर्वं दृश्यते बहुव्रीहि । आहितः अग्निः अग्नेन इति विग्रहे आहिताग्निः—अग्न्याहितः । गण एव प्रयोगानुसृतव्यः ॥

द्वौ—। “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” (वार्त्तिक) ।

अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न—विवृतासिः ।

In a बहुव्रीहि compound, निष्ठान्त and सप्तम्यन्त words are placed after words meaning a weapon. Thus अस्युद्यतः, one with up-lifted sword ; दण्डपाणिः one with stick in hand. Exceptions occur sometimes, as in विवृतासिः—one with sword drawn.

मित—। बहुव्रीहि ‘प्रहरणार्थेभ्यः’ शब्दावाचकेभ्यः शब्देभ्यः परं निष्ठान्तः सप्तम्य-

न्तश्च' शब्दः प्रयोज्यः इत्यर्थः ॥ उदात्तः असि अनेन इति विग्रहे निष्ठावाः परनिपाते असुदात्तः ॥ दण्डः पाणौ अस्य इति दण्डपाणिः । सप्तम्यन्तस्य परनिपातः ॥ क्वचि-
देव विधिर्न, यद्यप्राप्त एव भवति । विग्रहः असिः अनेन विग्रहासिः । "सप्तमी—"
(८१६) इति विशेषणस्य पूर्वनिपातः, प्रहरणं परम् ॥

अथ द्वन्द्वः

८०१ । चार्थे द्वन्द्वः ॥ २।२।२८ ॥

दी— । अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते, स
द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरतरयोगसमाहाराच्चार्याः । परस्पर-
निरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्य
आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयः मिलितामामन्वये इतरतरयोगः ।
समूहः समाहारः ॥ तत्र 'ईश्वरं गुरुञ्च भजस्व' इति समुच्चये
"भिक्षामट गाञ्चानय" इत्यन्वाचये च न समासः, असामर्थ्यात् ॥
ध्वस्वदिरो । सञ्ज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकोक्तेः होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ।
हयोर्द्वयोर्द्वन्द्वः कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥

Several सुवन्त words implying the sense of च are compounded optionally and the compound is called a द्वन्द्वः । The senses of च are समुच्चयः अन्वाचयः, इतरतरयोगः and समाहारः । समुच्चयः is the sense of च when it makes the same predication of several mutually independent matters. अन्वाचयः is its sense when it states one matter as subordinate to another. It means इतरतरयोगः if it predicates the same thing of several mutually dependent objects united. समाहारः is its meaning when it speaks of several as for-

ming a single group. Of these four senses, समास is not available in समुच्चय, such as ईश्वरम् etc. ; nor in अन्वाचय, such as भिक्षाम् etc., because of the absence of सामर्थ्य । धवस्त्रदिरौ is an example of इतरतरयोग, and संज्ञा etc., of समाहार । As we say several (अनेक), we may compound more than two ; thus ह्योत्र etc., with आनङ् at the end. But if we compound two and two and then again, we get ह्योत्रा etc., with आनङ् in all the first three.

नित— । 'शेषः' इत्यस्ति 'अनेकम्' इति च । 'अनेकम्' एकाधिकम् न तु द्वे एव । 'सुबन्तं' शेषः, प्रथमान्तमित्यर्थः । 'चार्धे वर्तमानम्' इति समासघटकपदस्य विशेषणम् । समासोऽपि चार्धे एव । तदेवं चार्धे वर्तमानानां प्रथमान्तानां इन्द्रः, समासश्च चार्धे इति फलितम् ॥ चार्धे विवृणोति समुच्चयेति । 'परस्परिण निरपेक्षं' समकक्षं यत् 'अनेकम्', द्रव्यं वा गुणो वा क्रिया वा, तस्य 'एकस्मिन्' द्रव्ये वा गुणे वा क्रियायां वा यदा 'अन्वयः' तदा चार्धः 'समुच्चयः' । तथा हि 'ईश्वरं गुरुश्च भजस्व' इत्यत्र एकस्यां भजनक्रियायां ईश्वरस्य गुरोश्च अन्वयः । ईश्वरभजनं गुरुभजनञ्च परस्परनिरपेक्षम् । तदिह समुच्चये च-शब्दः । इयञ्च निरपेक्षता अर्थबोधे । शक्ये तु च-शब्दो गुरुणा सम्बन्धः । 'ईश्वरं भजस्व' इत्येव वाक्यं प्रथममुच्यते । ततः 'गुरुश्च' इति । तत्र च-शब्द न भजनक्रियायाम् ईश्वरेण सह गुरोः समुच्चयः । एवं गुरुरिह ईश्वरेण सापेक्षः चार्धः च गुरुरेव वर्तमानः न ईश्वरोऽपि ॥ आनुवृत्तिकत्वे अन्वाचयशब्देः । सदाहरणम् 'भिक्षामिष्टं ग्राह्यान्वयः' इति । भिक्षाटनं प्रधानम् । भिक्षा-मन्तन् यदि गां पश्याति आनयति, ज्ञान्यदा । गवानयनमप्रधानं प्रधानेन भिक्षाटनेन सह एकस्मिन्नेव देवदत्ते अन्वाचीयते ॥ 'मिलितानां संहितानां सापेक्षाणाम् एकस्मिन् 'अन्ये इतरतरयोगः' चार्धः । तथा हि धवस्त्रदिरश्च दृश्यते इत्यत्र द्योरेपि दर्शनं युगपदेव भवति । मिलितौ तौ दर्शनविषयौ भवतः युगपद्दर्शने अन्ययोः सापेक्षतास्ति । तदिह इतरतरयोगशार्धः ॥ 'समूहः' संहतिः 'समाहारः' सोपि चार्धः । संज्ञा च परिभाषा च यदा अपृथग्भावेन उपलभ्यते तदा समाहारचार्धः ॥ समुच्चये यदा प्रागुक्तं तथा 'गुरुश्च' इति चार्धे वर्तमानम्, ईश्वरः' इति तु न तथा । तत् समासघटकपदानां सर्वेषां चार्धे वर्तमानता नास्ति इति एकाग्रोभावविरहात् असामर्थ्यात्, ततः 'ईश्वरं गुरुम्' इति

न हन्तः ॥ किञ्च—इह द्वयोर्भजनक्रियायोर्भिन्नं कर्म । कर्मभेदात् क्रियापि भिन्ना ।
 अतोपि एवार्थोभावो नास्ति, नापि समासः ॥ अन्वाचये स्पष्टमेव भिन्ना क्रिया नैव
 एकार्थोभावः । असामर्थ्या प्राग्बदेव, नापि समासः ॥ तदाह 'न समासः असामर्थ्यात्'
 इति ॥ इतरतरयोर्मे सर्वेषामेव तुल्यं प्राधान्यं मिलितानाञ्च क्रियायोगः । तेन एकार्थो-
 भावोऽस्ति समासश्च सिद्धः । च-शब्दस्य स सर्वैरेव योगः । चवय खदिरश्च धवखदिरौ ।
 चवयस्य खदिरस्य च पृथगुपलब्धिरिति द्विले द्विवचनम् । चार्थस्य समासेन उक्तत्वात् च-
 शब्दस्याप्रयोगः ॥ एवं संज्ञापरिभाषम् । संज्ञा च परिभाषा च इति विग्रहे सापेक्षयो-
 र्मिलितयोरेव क्रियायोगः । परम् इयं संज्ञा इयं परिभाषा इति विभागेन अनयोर्न
 यद्वचनम् । अविभागैवैव एष समाहार इति समूहस्य एकस्य यद्वचनम् । समूहस्य एकत्वा-
 दिकवचनम् । "स नपुंसकम्—" (८२१—१।४।१७) इति नपुंसकत्वे ऋक्षी, संज्ञा-
 परिभाषम् । इह "अध्ययनतः—" (६०८—२।४।५) इति अवयवविभागविवक्षा
 प्रतिषिध्यते । तेन संज्ञापरिभाषे इति इतरतरयोगो न भवति ॥ सामान्यतो विवक्षाधीनः
 अवयवविभागः । तत, उद्भूतावयवभेदे इतरतरयोगः—इंसकोकिलौ ; तिरोहिता-
 वयवभेदे समाहारः—इंसकोकिलम् । किमुचित्तु प्रतिषिद्धा विवक्षा—संज्ञापरिभाषम् ।
 तेषु समाहार एव इतरतरयोगो नास्ति इति वक्ष्यति ॥ 'अनेकम् इत्यस्ति, तेन होता च
 पोता च नेटा च उद्गाता च इति चतुर्णां हन्तः "आनङ्गतो—" (६११—६।१।३५)
 इत्युपान्तस्य आनङ्गि होतृपोतृनेटोद्गातारः ॥ होता च पोता च इति हन्तः होतापोतारौ ।
 नेटा च उद्गाता च इति नेटोद्गातारौ । ततः होतापोतारौ च नेटोद्गातारौ च
 इति पुनर्हन्तः उपान्तनस्य आनङ्गि होतापोतानेटोद्गातारः ॥

८०२ । राजदन्तादिषु परम् ॥ २।२।३१ ॥

दी— । एषु पूर्वप्रयोगार्द्धं परं स्यात् । दन्तानां राज्ञा राज-
 दन्तः ।

In compounds listed with राजदन्त leading, what should
 come first appears last. Thus दन्तानां राज्ञा, instead of giving
 -दन्तराजः, yields राजदन्तः ।

सित— । 'एषु' राजदन्तगणस्येष्टु शब्देषु । पूर्वप्रयोगार्द्धम्' उपरुक्तेनत्वात् प्राक्

प्रयोगम् । “उपसर्जनं पूर्वम्” (६१३—२।१।२०) इत्यस्यापवादः अन्यस्यापि यथा-
लक्षणे विहितस्य पूर्वनिपातस्य ॥ इदं सर्वसमासविषयकम् ॥ दन्तानां राजा राजदन्तः
इति षष्ठीतत्पुरुषः ॥

दी— । “धर्मादिष्वनियमः” (गणसूत्र) । अर्थधर्मो-धर्मार्थौ ॥
दम्पती—जम्पती—जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च
वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ॥

There is no restriction regarding the lead with words such
as धर्म, अर्थ etc. Thus अर्थधर्मौ etc. जाया becomes optionally जम्
or दम् by निपातन in this गण । Thus दम्पती etc. The गण has to
be determined from usage. (६१३—२००)

नित— । धर्मोऽर्थकामसीचाः धर्मोऽर्थः । एषु पूर्वनिपातस्य नियमो नास्ति ।
एते प्रागेपि परमपि दृश्यन्ते । इदं हन्विषयकम् ॥ जाया च पतिय इति विग्रहे
पत्युरभ्याङि तत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते (६०५, चा) परनिपातः । जायापति इति प्रादि-
पदिकम् । द्विवचने जायापती । जायाशब्दस्य वैकल्पिके आदेशे जम्पती—दम्पती ॥
(५०३—१०३) —“विग्रहः” इति सूत्रेण विग्रहोऽपि विग्रहे ३ इति
८०३ । हन्वे चि ॥ २।२।३२ ॥

दी— । हन्वे विसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।
Words technically known as चि (२४३—१।४।१०) lead in a हन् ।
Thus हरिहरौ ।

नित— । चि इति “शेषो घ्यसि” (२४३—१।४।१०) इत्यवोक्ताः शब्दाः
ब्रह्मवर्षावर्षान्ताः । हरि इति धिसंज्ञकमिति प्राग् प्रयुक्तम् ॥ ‘अनेकम्’ इत्यस्य
प्रथमान्तत्वात् बहुव्रीहिरिव हन्वोऽपि सर्वोपसर्जनः । यत् पूर्वनिपातस्य अनिवर्तनी प्राप्ते
नियमोऽप्यस्म्यते ॥

दी— । “अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे” (वार्त्तिक) ।
हरिगुरुहराः—हरिहरगुरुवः ।

When the rule applies to more than one, the lead is re-

stricted to one only without any restriction as to the rest. Thus हरि etc. where both हरि and गुरु are entitled to lead. The lead is given to one only, viz, हरि, the rest occurring in any order.

नित—। 'अनेकस्मिन्' एकाधिके शब्दे 'प्राप्तौ' पूर्वेनिपातप्राप्तौ सत्याम् 'एकव' तेषां यस्मिन् कश्चिदधिकस्मिन् 'नियमः' पूर्वेनिपातो नियन्तते 'शिवे' इतरेषु 'अनियमः' नियमाभावः। एकः पूर्वे पतति इतरेषां शेषाणां यद्येष विनिवेश इत्यर्थः। उदाहरणे 'हरि' इति 'गुरु' इति द्वयोरपि प्राप्तिः। 'हरि' इति नियतम् 'गुरु' इति अनियतम् ॥ ८०४। अजायदन्तम् ॥ २।२।३३॥

दी—। इदं हन्ते पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ।

A word beginning with a vowel and ending in short 'ह' leads in, a हन्ते। Thus ईश leads in ईशकृष्णौ।

नित—। 'अजादि' खरादि। 'अदन्त' ङ्गसावर्णान्तम्। अजादि च इत् अदन्तश्च 'अजायदन्तम्'। यस्व आदौ खरः अन्ते च ङ्गस्वः अवर्णः तत्तद्वद्वत्स्वरूपं हन्ते पूर्वे पतति। 'ईश' इत्यजायदन्तम् अतः पूर्वं प्रयुक्तम्।

दी—। "वहुष्वनियमः" (भाष्यम्)। अश्वरथेन्द्राः।

इन्द्ररथाश्वः। The rule does not apply when more than two are compounded. Thus अश्व etc., has इन्द्र last; इन्द्र etc., has अश्व last.

नित—। 'वहुषु' हन्ताङ्गेषु सतसु 'नियमो न' नैव प्रवर्तते। अश्वरथेन्द्राः इत्यत्र 'इन्द्र' इति अजायदन्तत्वेऽपि परम्। एवम् इन्द्ररथाश्वः इत्यादि ॥ एतत्तु भाष्यकारस्य व्याख्यानमात्रं "अस्याध्तरम्" (८०५) इत्यवोक्तं न वार्तिकम्।

दी—। "घ्यन्तादजायदन्तं विप्रतिषेधिन" (वृत्तिः)।

इन्द्राग्नी। When words ending in इ or उ clash with अजायदन्त words, in the matter of lead, the latter prevails. Thus इन्द्राग्नी, where इन्द्र should have the lead because it is अजायदन्त, and अग्नि claims it because it is a चि। इन्द्र gets it because "अजायदन्तम्" is later than "हन्ते चि"।

मित—। 'चि' इति इवर्णावर्णयोः संज्ञा इति पञ्चमाश्रित्याह 'घ्यन्तात्' इति इवर्णावर्णानादित्यर्थः । 'विप्रतिषेधेन' "विप्रतिषेधे परम्—" (१७५—११४२) इति सूत्रेण । 'घ्यन्तात्' घ्यन्तं विधूय 'अजायदन्तं' प्राक् पतति इत्यर्थः । इन्द्राग्नौ इत्यत्र 'इन्द्र' इत्याजायदन्तम् 'अग्नि' इति घि, घ्यन्तं वा परवर्त्तिना "अजायदन्तम्" इत्यनेन पूर्ववर्त्तिनो "इन्द्रे घि" इत्यस्य बाधे इन्द्रशब्दः पूर्व पतति ॥ एतच्च न्यायप्राप्तमेव नावार्त्तिकम् । इत्थानुरोधादिहोपन्यस्तम् ॥

८०५ । अल्पाक्षरम् ॥ २।२।७४ ॥

दी—। शिवकेशवौ ।

That which has fewer vowels leads in a हन् । Thus शिव etc.

मित—। अलः अच् अक्षिन् अल्पाच् । कुतः पुनरल्पताया बोधः ? अल्पत्वम् आधिक्यञ्च आपेक्षिकमेव । इतरापेक्षया अल्पो वा अधिको वा कश्चिद्वति न हि प्रकृत्या । एवम् 'अल्पाच्' इत्येव अतिशयो गम्यते, कथं पुनस्तत् ? स्वार्थे तरप् इहैव निपातनात् । अल्पाजिव अल्पाक्षरम् । तादृशं शब्दरूपं इन्द्रे प्राक् प्रयोज्यम् ॥ इयोरिव नियमः बहुषु अनियमः इति इयोरिवोदाहरति शिवकेशवौ इति ॥ स तु तरपि पूर्वस्य पदले अल्पाक्षरमित्यनेन भाव्यम् किमिदमल्पाक्षरमिति ? इहैव निपातनात् कुलभाविः ॥ मा सूतः कुलम् । अल्पाक्षरमिति तकारस्य चकारः कथं न भवति ? तदपि निपातनादेव ॥

दी—। "ऋतुनक्षत्राणां समाचराणामानुपूर्व्यण" (वार्त्तिक) । हेमन्त-शिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । 'समाचराणाम्' किम् ? शीघ्र-वसन्तौ ।

Names of seasons and stars containing the same number of vowels are placed in order of succession in हन् compounds. Thus हेमन्त etc., Autumn, Winter and spring ; कृत्तिका etc. Why say समाचराणाम् ? Witness शीघ्र, etc., where शीघ्र having fewer vowels, leads, though in the order of succession it follows वसन्त ।

मित— । ‘समाचराणां’ समस्वराणामित्यर्थः । अन्यथा अक्षरशब्दश्चैव वर्णमात्रं
हसित्वे हेमन्तशिथिलवसन्ताः न हि समाचरा इति उदाहरणे दीयः प्रसज्यते ॥ पूर्वम्-
नुगतः अनुपूर्वः । तस्य भावः आनुपूर्व्यं क्रमः । तेन । ऋतूनामानुपूर्व्यं भाविर्भाविणः,
नक्षत्राणामुदयेन ॥ समाचराणाम् ऋतूनाम् नक्षत्रानामाद्य हन्वः यथाक्रमं विन्यास
इत्यर्थः ॥ वसन्तात् परवर्त्तो अपि शीघ्रोऽल्पाक्षरत्वात् प्राक् पतति ॥

दी— । “लघुक्षरं पूर्वम्” (वार्त्तिक) । कुशकाशम् ।

A word with all light syllables, leads in a हन्व compound.
Thus कुश etc., in which कुश with all light syllables leads.

मित— । “ऋस्त्रं लघु—” (३१—१।४।२०) इह लघुलक्षणम् । ‘अक्षरम्’
इति स्वरः । लघुनि अक्षराणि स्वरा अस्य ‘लघुक्षरम्’ । तादृशं शब्दरूपं हन्वे प्राक्
पतति ॥ कुशाश्च काशाश्च इति बहुवचनेन विग्रहे “जातिरप्राणिनाम्” (६१०—२।४।६)
इति समाहारः । कुशाश्च काशाश्च इत्येकवचने तु कुशकाशौ ॥

दी— । “अभ्यर्हितश्च” (वार्त्तिक) । तापसपर्वतौ ।

The more esteemed leads in a हन्व । Thus तापस etc.—the
sage and the hill.

मित— । ‘अभ्यर्हितं’ पूजितम् । तत् हन्वे प्राक् पतति ॥ तापसः पूज्यो न
पर्वतः इति तापसस्य पूर्वनिपातः ॥

दी— । “वर्णानामानुपूर्व्येण” (वार्त्तिक) । ब्राह्मण-
क्षत्रियविद्यूद्राः ।

The classes are arranged in a हन्व compound in order of
precedence. Thus ब्राह्मण etc.

मित— । ‘वर्णाः’ आनुपूर्व्यम् । ‘आनुपूर्व्यं’ क्रम इति व्याख्यातम् । क्रमश्चैव
उत्पत्तिकृतः । ब्रह्मणो मुखो ब्राह्मणः, बाहुभ्यां क्षत्रियः, ऊरुभ्यां विदुः, पद्भ्यां यदृ
इति ॥ नन्विह उत्पत्तिस्थानगौरवात् यथाक्रममेव अभ्यर्हितत्वम् । तत् “अभ्यर्हितश्च”
इत्यनेनैवेदं सिध्यति किमर्थं वार्त्तिकान्तरम् ? उच्यते—अभ्यर्हितमिति कृत्वा ब्राह्मणस्य
पूर्वनिपाते कृते, तत्रैव कृतार्थं वार्त्तिकमितरेषु त्रिषु भूयो न प्रवर्तते इति शेषाणामनियमः

प्रप्रोति, प्रतो वचनम् । तेन प्राप्रशविट्प्रविययादाः प्राप्रणशदच्प्रवियविशः इत्यादयो

न भवन्ति ॥

दी— । “भ्रातृज्यायसः” (वार्त्तिक) युधिष्ठिरार्जुनौ ।

The elder brother leads in a हन् compound. Thus युधि etc.

मित— । अतिशयेन हन् इति हन्शब्दादीयमुनि व्यायान् वयोधिकः । हन्ते

व्यायान् भाता प्राक् प्रतवि । ‘भाता’ इति ‘भावनाम्’ ॥ अभ्यर्हितत्वादेव भातृज्यायसः

युवन्तिपाते सिक्ते व्यर्थं वार्त्तिकमिति चेत्, न । अभ्यर्हितता प्रशस्तता । लोको यं प्रशस्तं

मन्यते स एवाभ्यर्हितः । वयोधिकत्वं जन्मना कृतं न लोकेन । तत् वयोधिक एव अभ्यर्हितः

इति नमस्ति नियमः । अस्ति च वार्त्तिकस्यावकाशः ॥ १६ पूर्वनिपातप्रकरणे विप्रतिषेधेन

“अव्यायदन्तम्” “अव्याचक्षरम्” “लघुचक्षरम्—” “अतुल्यवाच्यम्—” “अभ्यर्हितम्”

“भातृज्यायसः” इति पूर्वं पूर्वनिपातद्वय परस्मिन् प्रवर्तते । “सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वम्”

इति मतान्तरमावसुक्तं नागेशेन ॥

८०६ । हन्स्य प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २॥ ४२ ॥

दी— । एषां हन्स्य एकवत् स्यात् । प्राणिपादम् ।

मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्य एकत्वात्

‘देकत्वे सिद्धे’ नियमार्थं प्रकरणम्—प्राणङ्गादीनां समाहार एव

यथा स्यात् ।

हन् compounds of parts of the body of the animate, of

members of an orchestra, of divisions of an army, are always

in the singular. Thus प्राणि etc., hands and feet ; मार्दङ्गिक etc.,

drummers and taborers ; रथिक etc., charioteers and the cavalry.

Well, the singular in these is already available, if we make a

समाहारम्, because a समाहार being a group, conveys a singular

idea. Hence this rule is to be interpreted as restrictive—समाहार

alone is available in a हन् of प्राणितूर्य etc., no इतरितम् ।

मित— । एते समाहारानामवयवसमूह इति वाच्यम् । ‘सिन्हा’ इत्यादि ।

प्राची च तूर्य्यसिना च प्राणितूर्य्यसिनाः । तेषामङ्गानां त्रिषाम् । अङ्गवद्भ्यः प्रत्येकं सम्भवति । 'एषां' प्राण्यङ्गानां तूर्य्याङ्गानां सिनाङ्गानाञ्च 'हन्तः' एकवत् स्यात् ॥ प्राची च पादौ च पाणिपादम् । प्राण्यङ्गमपि प्राची इति कृत्वा 'जातिरप्राणिनाम्' (२१०—२१४६) इत्यनेन न सिद्धिः । 'सदङ्गः' सदङ्गवादनम् । सदङ्गः शिष्यमस्य मारदङ्गिकः । एवं पाणविकः । मारदङ्गिकश्च पाणविकश्च इति विग्रहः ॥ च-शब्दः समुच्चये । 'हन्तः' इत्यस्य पूर्वसुवस्थे न 'दिगुः' इत्यनेन सह तत्रत्ये 'एकवचनम्' इत्येतच्छिन् समुच्चयः । तेन 'दिगुरेकवचनं हन्तश्च' इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ तदाह 'हन्त एकवत् स्यात्' इति । अतः परम् 'हन्तः एकवचनम्' इत्यनुवर्तते ॥ रथाः सन्ति एषां रथिकाः । मत्तर्थीयुष्ठम् । अश्वानारोहन्ति अश्वारोहाः । रथिकाश्च अश्वारोहाश्च इति बहुवचनेन विग्रहे रथिकाश्वारोहम् ॥ एकवचनेन तु रथिकाश्वारोहौ ॥ ३६ अङ्गवदस्य प्रत्येकमन्यथात् प्राण्यङ्गानां हन्तः, तूर्य्याङ्गानां हन्तः, सिनाङ्गानां हन्तः इत्येवं भवति अतः पाणिमारदङ्गिकमित्यादि न ॥ ननु हन्ते विवक्षावशात् इतरितरयोगः समाहारश्च भवति इत्युक्तम् । तत् समाहारपक्षे एकत्वं भविष्यति इत्यलं तदर्थमिह यत्नेन । अत्राह 'नियमाद्यं प्रकरणम्' इति । नियमश्च 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव' न तु पक्षे इतरितरयोगोऽपि इत्येवंविधः ॥

२०७ । अनुवादे चरणानाम् ॥ २१४३ ॥

दी— । चरणानां हन्तः एकवत् स्यात् सिद्धस्य उपन्यासे ।

हन्त compounds of students of particular schools of Vedic study, are in the singular only if the compounds occur in reports of what are found out to be facts.

मिति— । 'हन्तः एकवचनम्' इत्यस्ति । प्रमाणादिना सिद्धत्वेन ज्ञातस्य अर्थस्य अनुक्तवचनम् अनुवादे चरणं वेदशाखा । तस्य अप्राणित्वात् 'जातिरप्राणिनाम्' (२१०—२१४६) इति सिद्धमैवैकत्वम् । तदत्र चरणार्थत्वात् चरणः, स एवैकवचनं विषयः ॥ सिद्धस्य विज्ञापने चरणानां हन्तः एकवत् स्यात् ॥ उदहरणमप्ये ॥

दी— । "स्थेणोर्लुङोति वक्तव्यम्" (वार्त्तिकः) । "उदगात् कटकांलापं प्रत्युष्ठात् कटकौष्ठमम्" ॥

The rule applies only if the report is made with लुङ् attached to the root स्या or इष् । Thus उदगात् etc.,—the students of कट-शास्त्रा and कालापशास्त्रा were in the ascendant, and those of कट and कौथुम got established—where उदगात् has लुङ् after इष् and प्रत्यष्ठात् has it after स्या ।

मित— । यदा च स्याधातोर्णिधातोर्वा लुङि रूपेण अनुवादी भवति तदेव सूक्तं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ उदगात् इति इष्धातोरुलुङ् प्रत्यष्ठादिति स्याधातोः ॥ कटः इति ऋषिः वैशम्पायनशिष्यः । तेन प्रोक्तः इति “कलापिवैशम्पायन—” (१४८४—४।३।१०४) इति णिनिः । कट णिनि इति स्थिते “कटचरकालुक्—” (१४८०—४।३।१०७) इति लुकि कटः वेदशास्त्राविशेषः ॥ कलापी अपि वैशम्पायनशिष्यः । तेन प्रोक्तः इति णिनी प्राप्ते “कलापिनीऽण्” इत्यण् । ततः “नान्तस्य टिलोपे सन्नेष्टाचारि—” (१४८८, वा) इति टिलोपे कलाप् अण् इति स्थिते कालापः वेदशास्त्राविशेषः ॥ कटमधीयते कालापमधीयते इति “तदधीते—” (१२६८—४।२।५८) इत्यण् । ततः कट अण् कालाप अण् इति स्थिते “प्रोक्तालुक्” (१२७४—४।२।६४) इत्यणो लुकि कटाः कालापाः ॥ कठाय कालापाश्च इति वियङ् ॥ कौथुमी इति ऋषिः । तेन प्रोक्तः इत्यणि कौथुमः । कौथुममधीयते इत्यण् लुकि कौथुमाः इत्यादि ॥ अनुवादी किम् ? उदगः कटकालापाः इति वक्तुं न हि प्रमाणनिरूपितोऽर्थः ॥ स्थणोः किम् ? अवर्तिषत् कटकालापाः ॥ लुङि किम् ? प्रत्यतिष्ठन् कटकालापाः ॥

८०८ । अध्युक्ततुरनपुंसकम् ॥ २।४।४ ॥

दो— । यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुः तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां इन्द्रः एकवत् स्यात् । अर्काश्वमेधम् । ‘अध्युक्तु’ किम् ? इषुवज्यौ सामवेदे विहितौ । ‘अनपुंसकम्’ किम् ? राजसूय-वाजपेये । अर्थचीदी ।

इन्द्र compounds of names of sacrifices, not in the neuter and enjoined in the यजुर्वेद, are in the singular only. Thus अर्क etc.,—the sacrifices अर्क and अश्वमेध । Why say अध्युक्तः ? Witness

इषु &c., in which इषु and वज्र are sacrifices laid down in the साम-वेद and the compound is in the singular. Why say अनपुंसकम् ? Witness राजसूय &c. in the dual, the वियह being राजसूयश्च वाजपेयश्च in the neuter which is allowable because these are अर्जुचादि words and therefore optionally neuter.

मित— । 'हन्वः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'अध्वर्युः' अद्विगुणः, तथा च 'अध्वर्युवः पूर्ववृत्ता मयेति' इति प्रयोगः । इह लक्षणया अध्वर्युर्वेदः अध्वर्युः यजुर्वेद इत्यर्थः । अध्वर्यो क्रतुः 'अध्वर्युक्रतुः' यजुर्वेदे विहितः क्रतुः । तस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ 'अनपुंसकम्' अनपुंसकस्य इत्यर्थः । क्रतुविशेषणम् ॥ अनपुंसकानामध्वर्युक्रतूनां हन्व एकवत् स्वादित्यन्वयः ॥ अकंश्च अश्वमेधश्च इति वियह हन्वैकत्वम् ॥ इषुश्च वज्रश्च इति तु सामवेदे विहितत्वात् इतरेतरहन्वोपि ॥ राजसूयश्च वाजपेयश्च इति नपुंसकेन वियह तु यजुर्वेदक्रतावपि पचे इतरेतरहन्वः । राजसूयवाजपेयशब्दौ अर्जुचादिषु पठ्येते, तदनयोर्वैकल्पिकी नपुंसकता ॥

६०६ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ २।४५ ॥

दी— । अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां हन्व एकवत् । पदकक्रमकम् ।

हन्व compounds of designations received through study are in the singular only if the subjects of study follow one another close. Thus पदक etc., students of पद and क्रम । Here the rule applies because पदपाठ immediately precedes क्रमपाठ ।

मित— । 'हन्वः एकवचनम्' इति वर्तते । अध्ययनेन इति 'अध्ययनतः' । आद्यादित्वात् तसिः ॥ विप्रकृष्टं दूरम् । न विप्रकृष्टा 'अविप्रकृष्टा' प्रत्यासन्ना । 'आख्या' नाम । अनुक्रमेण अध्ययने कस्यचित् विषयस्य पूर्वः परश्च विषयस्तस्य प्रत्यासन्ना । विषयस्याख्या यदा पाठकानामाख्या भवति तदा विषयप्रत्यासन्ना पाठकाख्या अपि प्रत्यासन्ना इत्युच्यते । तत्र हितुरध्ययनम् । तदाह 'अध्ययनतः' इति ॥ पदानां

-विश्यासविशेषः कस्मिन् । प्रथमं पदप्रातः ततः क्रमपादः इति प्रत्यासक्तिरिति । पद-
समीचीनते पदकार्त्तुः कस्मादिभ्यो जुग्व् ? (१२०९—४।३।६१) इति जुग्व् एवम् आसक्तम् ।
पदकार्त्तुः कस्मात् इति विशेषः नास्तीति ।

८१० । जातिरप्राणिनाम् ॥ २।४।६ ॥

दो—। प्राणिवर्जजातिवाचिनां इन्द्रः एकवत् । धाना-
शष्कुलि । प्राणिनां तु—विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामिव ।
नेह—रूपरसौ, गमनाकुञ्जने । जातिप्राधान्य एवायमेक-
वद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु—वदरामलकानि ।

द्वय compounds of class-nouns, other than those of the animate, are in the singular only. Thus वान् etc. fried grain and sweets. But विद्वद्वाः—Vaiśyas and Śūdras—in the plural, in the case of the animate. This is of class-names of substances only, not otherwise. Thus रूप &c.—form and taste ; गमन etc.—motion and flexure. Besides this is only when the class is prominent ; if particular individuals only are meant, not the class, we have no restriction. Thus वद्वद्वाः etc.—the plums and the Amalakas—meaning not plums etc. in general but a particular collection of them lying before the speaker.

०११ ० मितं— १ ० जातिः जातेऽजातिवाचकानां शब्दानामित्यर्थः ॥ अथैवं प्रथमं ।
 'अप्राणिकम्' इति जातिसत्त्वे पठेत् ॥ 'अप्राणिनां प्राणिभिर्नामां द्रव्याणां याः जातिः'
 'सस्या वाचकानां शब्दानां शब्दा एव सन्त्यात् ॥ वर्ज्यते इयं वर्जा । —प्राणिभिर्वर्जा
 'प्राणिवर्जा' आनाः ॥ अथैवादिशस्यमि ॥ अथ रसनां कुली समावेशः ॥ अथ कुली
 खादुद्रव्यविशेषः ॥ धृषीदरदिनां धीरदिनां आनाम् अथ कुलीयः ॥ इति
 विषयः आनाथ कुली इति प्रातिपदिकम् ॥ इति कालम् ॥ ५० स ॥ अपेक्षकम् ॥ (८११
 १॥ १००) इति अपेक्षकम् ॥ ५१ अलो अपेक्षकम् ॥ (११८—१॥ १००) इति अलो

धानाशयकुलि ॥ प्राणिजातिस्वात् विटुशुद्राः इत्यत्र समाहार एक इति न नियमः, तदि-
तरितरयोगमुदाहरति ॥ 'अप्राणी' इति प्रसिद्धास्मात् 'दृक्प्राणीयानामिव' । सुषुप्तियोस्त-
न नियमः ॥ तेन तत्र अवयवभेदविषयस्या इतरितरयोगोऽपि भवति । वृषसौ इति
गुणजाती । शमनाकुक्षिने इति क्रियाजाती । वदरविशेषे दृष्टे यथा दृष्टाया वदर-
व्यक्तेर्विशेष्यता तदाश्रयाया वदरजातेरपि । तथोरन्धतरस्यामनायहे सति इतरा प्रधानं
भवति । यदा जातिः प्रधानम् तदैवाधमेकवद्भावः । व्यक्तिप्राधान्ये तु इह प्राप्ते वदराणि
च आमलकानि च इति 'वदरामलकानि' तिष्ठन्ति इत्यवयवभेदविषयस्या इतरितरयोगो-
ऽपि भवति ॥ इह प्रकरणे इतरितरयोगो नास्ति इति बोधयितुं समाहार उदाहर्यते ।
प्रलङ्घाद्वरणेषु तु इतरितरयोग एव इति नाद्यः किन्तु सोऽप्यस्ति समाहारोऽपि इति ॥

८११ । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ २।४।७ ॥
दौ— । ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे (?)
हन्द् एकवत् स्यात् । उद्ध्यस् इरावती च उद्ध्यरावति ।
गङ्गा च शोनश्च गङ्गाशोनम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रञ्च कुरुकुरु-
क्षेत्रम् । 'भिन्नलिङ्गानाम्' किम् ? गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः ।
'अग्रामाः' किम् ? जाम्बवं नगरम्, शालूकिनो ग्रामः—जाम्ब-
वशालूकिन्यौ ।

हन्द् compounds of names in different genders, referring all to
rivers or all to lands excepting villages, are in the singular
only. Thus उद्ध्य is a river in the masculine and इरावती one in
the feminine ; hence उद्ध्यरावति in the neuter. Similarly गङ्गा
etc., कुरु etc. Why भिन्न etc. ? Witness इतरितरयोग in गङ्गा etc.
both गङ्गा and यमुना being feminine, also in मद्र etc both being
masculine. Why अग्रामाः ? Witness जाम्बवं etc, where शालूकिनी
being a ग्राम there is optionally इतरितरयोग also.

मित्र— । हन्द् एकवचनम् इत्यसि । सूत्रविशिष्टलिङ्गादयः शब्दा हन्द्विशेषाणि ।
'विशिष्ट' भिन्न 'लिङ्गम्' अस्य 'विशिष्टलिङ्गः' हन्द् । ननु कथमेकलिङ्गे व 'हन्द्' भिन्न-

लिङ्गता ? घटकापदेषु भिन्नलिङ्गता द्रष्टव्या । ततो लक्षणया इन्दोऽपि भिन्नलिङ्गः ।
 एतेन 'विशिष्टलिङ्गः' इत्यस्य 'विशिष्टलिङ्गावयवकः' इत्यर्थः फलति । एवं 'नदी'
 इत्यस्य 'नद्यावयवकः' इति 'देशः' इत्यस्य 'देशावयवकः' इति 'अयानाः' इत्यस्य 'अयाना-
 वयवकाः' इति । तदयं सूत्रार्थः—नद्यावयवको हन्ः यानभिन्नदेशावयवकस्य हन् एक-
 वचनं स्यात् यदि स विशिष्टलिङ्गावयवको भवेत् । 'एतदेवोच्यते 'यानवर्जं' इत्यादिना ।
 नदीशब्देन नदीऽपि गृह्यते ततो भिन्नलिङ्गता भवति । 'यानवर्जं' इति 'प्राणिषर्जा' इव
 व्युत्पादयाम् ; यद्वा णसुला साधनीयम् । ततः सुप्सुपा ॥ इह उत्तरसूत्रे च 'समाहारे'
 इति प्रक्षिप्तमिवा भाति । समाहारे एव नियता एते हन्ता, इतरितरयोगस्य प्रसङ्गो नास्ति,
 तद्वार्थं 'समाहारे' इति वचनम् । अथवा स्पष्टार्थं समाहारे इति ॥ नदी देश इति
 भिन्ने पदे । तेन नदी सर्वावयवकः देशसर्वावयवकः इत्यर्थः । अतएव गङ्गा च
 पाटलिपुत्रश्च गङ्गापाटलिपुत्रे इति इतरितरयोगसम्भवः ॥

८१२ । चूड्रजन्तवः ॥ २।४।८ ॥

दो—। एषां समाहारे (?) हन् एकवत् स्यात् ।
 यूकालिचम् । आ नकुलात् चूड्रजन्तवः ।

हन् compounds of names of minute creatures are in the singular only. Thus यूक &c., louse and vermin. Minute creatures are from the weasel down-wards.

मित—। 'हन्ः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'चूड्रजन्तवः' इति षष्ठ्यर्थं प्रथमा ।
 तदाह 'एषाम्' इति ॥ इहापि 'समाहारे' इति प्रक्षिप्तम् स्पष्टार्थं वा ॥ यूका कैश-
 कोटः लिङ्गा अपि । यूकाश्च लिङ्गस्य इति बहुवचनेन विग्रहः (८१६, वा) ॥

८१३ । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २।४।९ ॥

दो—। एषां प्राग्वत् । 'अहिनकुलम्' 'गोव्याघ्रम्'
 'काकोलूकम्' इत्यादौ परत्वात् "विभाषा वृत्तमृग—"(८१६—
 २।४।१२) इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ।

And of those whose feed is eternal the हन् is in the singular.

Thus अहि etc., the snake and the weasel etc. In these instances the rule “विभाषा—” (916) alternates इतरितरयोग with समाहारः and that rule coming later would have superseded this one had not the च in the rule here prevented it and made समाहार compulsory.

मित—। ‘येषाम्’ इत्यनेन पूर्वसूत्रस्य ‘जन्तवः’ इति परासूच्यते । ‘विरोधः’ वैरम् । शत्रुद्विलब्धं सदायं । तत्र भवः । “कालाट् ठञ्—” (१३८१—४।३।११) इति ठञ् । शत्रुत् ठञ् इति स्थिते “इसुसुक्—” (१२२१—७।३।५१) इति ठस्य कादेशे प्राप्ते इहैव निपातनात् इकः । ततो भसंज्ञायाम् “अव्ययानां भमावे टिलोपः” (१३१४, वा—) इति टिलोपे प्राप्ते निपातनादेव सोऽपि न—शत्रुतिकः नित्यः । “शत्रुते प्रतिषेधः” इति भाष्योक्तेः शत्रुच्छब्दस्य सन्धिवेलादिषु पाठं परिकल्प्य अहि शत्रुत इत्यपि ॥ येषां जन्तूनां नित्यं वैरं तेषां द्वन्द्वः एकवत् इत्यर्थः ॥ अङ्गिनकुलम् इत्यादीन् ङाङ्गणानि । ननु “विभाषा—” (८१६) इति पश्यद्वन्द्वे शकुनिद्वन्द्वे च विकल्पः उक्तः, तत्र परं सूत्रम् । तेन अङ्गिनकुलादिषु वैकल्पिक एव समाहारः न नित्यः तत् कथमेतानोद्गोदाङ्गणानि ? उच्यते—इहसूत्रे चकारोऽवधारणार्थः । तेन ‘एकवचन-भेद’ इत्यर्थः सम्पद्यते, तस्य विकल्पस्य बाधो भवति । यद्वा—चकारादितोऽपि “येषां विरोधः शत्रुतिकः” इत्येतावतव समाहारस्य नित्यता प्रतीयते । कुतः ? विरोधो वैरमित्युच्यते । तत्र पशूनां वा शकुनीनां वा भवेत् । तेन विरोधे सर्वत्र “विभाषा—” (८१६) इत्यनेन विकल्पः प्रसज्यते, प्रकृतञ्च सूत्रं निर्विषयं भवति । अयुक्तं किल तत् । अतः सूत्रकरणसामर्थ्यादेव विरोधे नित्यः समाहारो भविष्यति । तेन अहयश्च नकुलाट् इत्यादि विषये अङ्गिनकुलादिषु अनेन नित्यः समाहारः, ईसाय कोकिलाश्च इति तु “विभाषा—” इत्यनेन ईसकोकिलम्—ईसकोकिलाः इति विकल्पः । चकारस्तु समुच्चयः । जन्तवो ये चूद्राः येषाञ्च विरोधः शत्रुतिकः तेषां द्वन्द्व एकवचनम् इति समुच्चयः ॥

८१४ । शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २।४।१० ॥

दी—। अवहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तच्चायस्कारम् । यान्नात् वहिष्कृतानां तु चाण्डालमृतपाः ।

हन् compounds of Sudras, to whom the use of one's plate is not denied, herein the singular only. Thus तच्चायस्कारम्—The carpenter and the smith. But witness चाण्डालः etc., the Chandala and the Dem, with इतरितरयोः because these two are not allowed the use of plates.

मित—। 'निरवसिताः' पादाद्विष्कृताः, येभ्यो घातवं भोजनपात्रं न दीयते तादृशः । न तथा 'अनिरवसिताः' । 'तच्चा' सूत्रधरः । अयस्कारी लौहकारः । आभ्यां भुक्ते पात्रं भक्षादिना शुध्यति तत्रैतो निरवसितौ । इन्द्रश्च समाहार एव ॥ चण्डालिनं सतपेन वा भुक्ते पात्रं परित्यज्यते एव तदेतौ निरवसितौ इन्द्रश्च इतरितरयोः अपि भवति ॥

६१५ । गवाश्वप्रमृतीनि च ॥ २।४।११ ॥

दी—। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासम् । इत्यादि ।

इदं compounds classed with गवाय leading are restricted to समाहार only in the form they are listed. Thus गवाश्वम्; the alternative form गोश्व etc., are not necessarily to be in the समाहार । Hence गोश्वम्—गोश्वः etc.

मित—। 'यथा' येन रूपेण 'उच्चारितानि' गणे निवेशितानि तेन रूपेण 'साधूनि स्युः' नात्यरूपेण 'गवाश्वम्' इति अवच्छेदसंज्ञं गणे दृश्यते । अवच्छिन्नकृते समाहार एव इति न नियमः । तेन गोश्वम् इति समाहारि गोश्व इति इतरितरयोगि ॥ अत्राय गवाश्व इति विग्रहे तु त्रायं नियमः । तत्र परत्वात् "विभाषा—" (२१६) इत्येव प्रवर्तते ॥ दासी च दासश्च इति विग्रहे समाहारि दासी दास इति स्थिते सुव्योगात् पूर्वमेव "पुमान् स्त्रिया—" (२३९—१।४।६०) इत्येकशेषः प्राप्नोति । स च अद्यादेव निपातनाप्रियायते ॥ दासश्च दासी च इति विग्रहे तु नैदं सूत्रं प्रवर्तते तेन एकशेषे दासी इत्येव ॥

८१६ । विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववङ्गवपूर्वा-
पराधरोत्तराणाम् ॥२४॥१२ ॥

दी—। वृक्षादीनां समानां ह्रस्वः अश्ववङ्गवेत्यादि ह्रस्वत्रयञ्च
प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रीधम्—
प्लक्षन्यग्रीधाः । रुरुपृषतम्—रुरुपृषताः । कुशकाशम्—
कुशकाशाः । व्रीहियवम्—व्रीहियवाः । दधिघृतम्—दधिघृते ।
गोमहिषम्—गोमहिषाः । शुकवकम्—शुकवकाः । अश्व-
वङ्गवम्—अश्ववङ्गवौ । पूर्वापरम्—पूर्वापरे । अधरोत्तरम्—
अधरोत्तरे ।

ह्रस्व compounds of different kinds of trees, deer, grass, grain, flavourings, animals, birds, as well as the compounds अश्ववङ्गव, पूर्वापर, अधरोत्तर, are optionally in the singular. Compounds of different species are intended in वृक्ष etc. Thus प्लक्ष etc, where प्लक्ष and ग्रीध are different species of the same genus—Fig. Similarly रुरु etc. दधि and घृत merely add flavour to the food and are therefore व्यञ्जन । पूर्व etc, means East and West ; अक्षर etc. means high and low, up and down, etc. The reason for the rule will appear below.

सित—। 'ह्रस्वः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'प्राग्वत् वा' ह्रस्वः एकवत् वा स्यात् इत्यर्थः ॥ 'विशेषाणां' वृक्षादिविशेषाणाम् । एवञ्च वृक्षाणां ह्रस्व इत्यस्य भिन्नजातीयाणां वृक्षाणां भिन्नो ह्रस्व इत्यर्थः । प्लक्ष इत्येका जातिः, ग्रीध इत्येका जातिः, तयो-
रह्रस्वः समाहारो वा ॥ एवं न्यायाणाम् । रुरुवो भेदः तथा पृषता अपि ॥ कुश-
काशभेदाः तथा काशा अपि ॥ व्रीहयो धान्यविशेषाः तथा यवा अपि ॥ दधि-
व्यञ्जन-विशेषः तथा घृतमपि ॥ गावः पशुभेदाः तथा महिषा अपि ॥ शकाः शकुनिविशेषाः
तथा वका अपि ॥ न्यायमिदमेतत् । यो हि वृक्षसर्वावयवको ह्रस्वः स एव वृक्षह्रस्वः ।
प्लक्षग्रीधौ इत्यादयो न तथा । एवं मृगह्रस्वादयोऽपि ॥ अश्ववङ्गव इति ह्रस्व-
एकवचनम् । इतरतरयोनि तु "पूर्ववद्वचनम्" (२१३—२४१२७) इति पुंस्त्वम् । पूर्ववत्

अपरश्च इति विग्रहीऽपि ॥ अपरं निसृज्य उत्तरम् ऊर्ध्वं च इति विग्रहीऽपि ॥ अधिक-
मये दृष्टव्यम् ॥

दी—। “फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यवृणानां
बहुप्रकृतिरेव हन्व एकवदिति वाच्यम्” (वाचिक) । वद-
राणि च आमलकानि च वदरामलकम् । “जातिरप्राणिनाम्”
(८१०—२।२।६) इत्येकवदभावः । नेह—वदरामलके,
रथिकाश्वारोहौ, प्रचन्यगोघौ, इत्यादि ।

The singular is compulsory in a हन्व of fruits, army-divisions,
trees, deer, birds, minute creatures, grain, grass, only when
the constituents are in the plural. Thus वदर etc., in समाहार
only, the exposition being वदराणि etc. in the plural. जातिर-
प्राणिनाम् (910) guides the singular here. If the constituents
are not in the plural, witness वदरामलके etc.

मित—। प्रकृतिः उपादाने चटकपदमित्यर्थः । वदराः बहुवचनान्ताः प्रकृतयः
अस्मिन् बहुप्रकृतिः । अतः प्रकरणे येषां नित्यमेकवाच्यं उक्तं तेषु फलानां सेनाङ्गानां
मृगाणां शकुनीनां क्षुद्रजन्तूनां धान्यानां वृणानाञ्च बहुवचनेन विग्रही कृते एव एकवत्ता
भवति नात्यथा । तथा च “जातिरप्राणिनाम्” (८१०) इत्येव वदराणि च इत्यादि
विग्रहे वदरामलकम् । वदरश्च आमलकश्च इति तु वदरामलके ॥ “हन्वश्च प्राणि—”
(८०६—२।४।२) इत्येव रथिकश्च इत्याद्येकवचनान्ते सति रथिकाश्वारोहौ ॥ अत्रापि
सूत्रे हन्वश्च प्रचय इत्यादिकवचनान्ते प्रचन्यगोघौ ॥ एवमेव चापि ॥ अधिकमुपरिष्ठात्
दृष्टव्यम् ॥

दी—। “विभाषा वच—” (८१६) इति सूत्रे च
अप्राणिनस्तेषां ग्रहणं “जातिरप्राणिनाम्” (८१०—२।४।६)
इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ पशुग्रहणं हस्तशब्दादिषु
सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेव
उभयत्र हन्वः, अन्ये तु सह इतरेतरयोगः एव, इति नित्यमर्थः
मृगशकुनि ग्रहणम् ॥ एवं ‘पूर्वपरम्’ अधरोत्तरम् इत्यपि ॥

अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्
“पूर्ववदश्ववडवौ” (८१३--२।४।२७) इति स्यात् ॥

In the rule “विभाषा वृच—” (916) there are four—viz, वृच, वृष, धान्य, व्यञ्जन—that are अप्राणिन् । हन्त compounds of these are by the rule “जातिरप्राणिनाम्—” (910) expected to be always in the singular. This rule makes the singular optional as in the examples above. The rule includes पशु ; this is to make the singular optional in the case of हस्तिन्, अश्व &c., which, being सेनाङ्ग are expected to yield a compound always in the singular. मृग and शकुनि are included to introduce a restriction, viz., the general option allowed by the rule “चाच हन्तः” (901—2.2.29) is here available, in the case of मृग, only when one class of मृग is compounded with another, and in the case of शकुनि only when one class of शकुनि is compounded with another ; but if a मृग or a शकुनि is compounded with something else the हन्त will imply इतरतरयोग only. पूर्वोपर and अचरोत्तर also imply a similar restriction, viz, the general option is not available unless the constituents are in this order. अश्ववडव is included to have the neuter as an alternative, for, otherwise, the rule “पूर्ववत्—” (813) being later than the rule “विभाषा—” (916), it will supersede this rule. The result will be the पशुहन्त with the optional singular, and the consequent neuter, will be barred and we shall always have the masculine.

नित— १० ननु “चाच हन्तः” (९०१—२।२।२९) इत्येतावता सिद्धः समाहार-
विकल्पः तत् व्यर्थ इह “विभाषा—” (९१६) इत्येष वैकल्पिको विधिः इत्याशङ्क्यो सूत्रं
समर्थयते । सूत्रे अप्राणिनश्चत्वारः—वृच, वृष, धान्य, व्यञ्जन । अकृते सूत्रे “जातिरप्रा-
—” (९१०) इत्येषा नित्यमेकवद्भावः स्यात् । ‘पञ्चम्योधाः’ ‘कुशकायाः’ ‘त्रीह्रियवाः’
‘दधिहृते’ इत्यादि न स्यात् । एतदद्य कर्तव्यं सूत्रम् ॥ पशुग्रहणे अकृते सेनाङ्गत्वात्

‘करितुरगाः’ इति न स्यात् । एतदप्येवमपि कर्त्तव्यो विधिः ॥ किञ्च वृत्तादौ विशेषाणा-
 मेष यद्गुणमित्याहम् । तेन स्वगुणगुणे सगुणां सगैरेव हन्ते समाहारविकल्पः, अन्यैः
 सह हन्ते इतरैतरयोग एव इति नियमः प्रसज्यते । ततश्च वृत्तवृत्ताः इत्येव भवति ।
 स्वगुणगुणे तिरोहितावयवभेदे ‘रुद्रहृषभम्’ इत्यनिष्टमपि प्राप्नोति ॥ एतेन शकुनिगुण-
 मपि समर्थितम् ॥ पूर्वापरशब्दे यद्योच्चारिते समाहारविकल्पः । अन्येन पूर्वशब्दस्य,
 अन्यस्य वा अपरशब्दे न, समासि तु इतरैतरयोग एव इति नागेशः । एवमधरोत्तरशब्दे-
 ऽपि । यद्वा—अपरं पश्चिमम् । तेन पूर्वमिति अपरमिति च विप्रतिषिद्धम् । एवम्
 अधरं निम्नम् । उत्तरम् ऊर्ध्वम् इत्यपि विप्रतिषिद्धम् । तत् एतयोः “विप्रतिषिद्धम्—”
 (८१७) इति नियमः प्रवर्तते । अद्रव्यवाचित्वे एव एतयोः समाहारविकल्पः नान्यथा
 इति । तथाविधो नियमो मास्तु, द्रव्यवाचित्वेऽपि समाहारविकल्पो भवतु इत्यर्थमेतयो-
 र्गुणम् ॥ अश्ववङ्गवङ्गणमपि सार्थकम् । अकृते अस्मिन् अश्वश्च वङ्गश्च इति
 पद्यहन्ते अनेन पद्ये एकवद्भावः, तदा च नपुंसकम् (८२१—२।४।१७) प्राप्नोति ।
 “पूर्ववत्—” (८१३—२।४।२७) इत्यनेन तु नियमः पुंस्त्वम् । परत्वात् पुंस्त्वमेव भवति,
 अश्ववङ्गम् इति न सिध्तिः । तदप्यस्तु इत्येतदर्थमर्थवदश्ववङ्गवङ्गणम् ॥ एवं सार्थकं
 सर्वावयवे सुकृतं सप्तम् ॥

८१७ । विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि ॥ २।४।१७ ॥

दी— । विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां हन्त एकवद्वा स्यात् ।
 शीतोष्णम्—शीतोष्णे ॥ वैकल्पिकः समाहारहन्तः “चार्थे—”
 (८०१—२।२।२८) इति सूत्रेण प्राप्तः । स विरुद्धार्थानां यदि
 भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेव, इति नियमार्थमिदम् । तेन
 द्रव्यवाचिनामितरैतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । “विप्रति-
 षिद्धम्” किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यो । इह पाञ्चिकः समाहारहन्तो
 भवत्येव ॥

These compounds of words implying contrary character are op-
 tionally in the singular if the words do not refer to substances.
 Thus शीतं च उष्णं, hot and cold. This rule attaches restriction to-

the general option allowed by the rule “चाथे—” (901), viz, when the constituents are of a contrary character, the singular is not available unless the इन्द्र is of non-substantial things. Hence in the case of substances we have इतरतरयोग only. Thus शीतोष्णो, hot and cold, in reference to water. Why say विप्रतिषिद्ध? Witness नन्दक &c., where the general option is available.

नित—। ‘अधिकरणम्’ द्रव्यम् । ‘विप्रतिषिद्धम्’ परस्परविरुद्धम् । विरोध इह एकत्रस्थितिविरुद्धः न वैरम् अद्रव्येषु वैरस्य असम्भवात् । ‘विभाषा’ इत्यस्ति । षष्ठ्या प्रथमा । ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यप्यस्ति । तदाह ‘विरुद्धार्थानाम्’ इत्यादि ॥ शीतल-सुण्वलश्च एकव न तिष्ठतः, तदस्ति विप्रतिषिद्धः ॥ “चाथे—” (९०१) इति समाहार-इन्द्रो वैकल्पिकः । परमनेन विरुद्धार्थानां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रः अद्रव्यवाचिनामिव इति नियमः । न तु अद्रव्यवाचिनां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रो विरुद्धार्थानामिव इति । एवमेव हि व्याख्यातं प्राप्ताधिकैः । नियमफलमाह—‘द्रव्यवाचिनां’ विरुद्धार्थानाम् ‘इतरतरयोग एव’ । शीतोष्णे च्छदके इति शीतम् उष्णञ्च द्रव्यवाचि । तेन शीतोष्णम् इति न भवति ॥ नन्दको हरेः सुहृद्गः पाञ्चजन्यस्य शङ्खः । एकव स्थितावेतौ न विरुद्धौ । नन्दकपाञ्चजन्यौ—नन्दकपाञ्चजन्यम् ।

८१८ । न दधिपयश्चादीनि ॥ २४१४ ॥

दौ । एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसौ । इष्ठा-वर्हिणी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे ।

इन्द्र compounds listed with दधिपयस् leading, are not in the singular. Thus दधि etc., इष्ठा etc., fagots and Kusa grass. इष-बे-comes इष्ठा by निपातन in the list ; ऋक् etc., वीक् etc.

नित—। ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यस्ति । ‘न’ इति प्रतिषिद्धः । “दधिपयश्चादीनि” शब्दरूपाणि न” इति स्थिते क इह प्रतिषिद्धविषयः ? नियमः प्रतिषिद्धाते उत एकवचनम् ? नचै सर्वाणि द्विवचनान्येव पठ्यन्ते । तदिह ‘एकवचनम्’ इत्यस्य प्रतिषिद्धः प्रतीयते ।

तदाह 'न एकवत् स्तुः' इति ॥ एकवचनद्वन्द्वविषयकं शास्त्रं विधायकं नियामकं वा सर्वमिह प्रतिषिध्यति ॥ दधिपयसी इति व्यञ्जनद्वन्द्वः । तस्य "विभाषा—" (२१६) इति वैकल्पिकः एकवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥ इभं काष्ठम् । वरिः कुशः । इभश्च वरिश्च । "जातिरप्रा—" (२१०—२।४।६) इति नित्य एकवद्भावः प्रतिषिध्यते । अक् च सामं च, वाक् च मनश्च, इति विरुद्धे "अचतुर—" (२४५—५।४।७८) इत्यच् समासान्तः । "चार्ये" द्वन्द्वः (२०१—२।२।३८) इति वैकल्पिक एकवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥

८१८ । अधिकरणैतावत्वे च ॥ २॥४।१५ ॥

दौ । द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेव इति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' does not exist if the number of things denoted by the constituents of a द्वन्द्व is declared. Thus दन्तोष्ठाः in the sentence दश etc.—the lips and the teeth make up ten in all.

निव— । 'न' इत्यस्ति । 'अधिकरणं' द्रव्यं समासघटकपदस्य अर्थ इति शेषः । 'एतावत्त्वम्' इत्यत्र संख्या इति यावत् । समासघटकपदैर्यानि द्रव्याणि अभिधीयन्ते तेषां संख्या चेत प्रतीयते तदा एकवदेव इति नियमो न इत्यर्थः ॥ दन्ताश्च औहाश्च इति विरुद्धे प्राख्यज्ञत्वात् एकवदेव इति नियमोऽस्ति । किं पुनः क्रियते नियमेन ? न हि समाहारो विधीयते । स तु विहितः "चार्ये—" (२०२—२।२।२८) इत्यनेनैव । इतरैतरयोगो निवर्तयते इत्येतन्मात्रमिह नियमफलम् । अथ नियम एव निषिद्धः भूयोऽपुनरुपस्थापित इतरैतरयोगः ॥ समाहारस्तु न भवति । कुतः ? तिरोहितावयवमेदे हि सः । इह तु प्रत्यवयवं गणनया 'दश' इति बोधे उद्भूतः खलु अवयवमेदः । अतः इतरैतरयोगमात्रमुदाक्रियते 'दश दन्तोष्ठाः' इति न समाहारोऽपि ॥

८२० । विभाषा समीपे ॥ २।४।१६ ॥

दौ— । अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्ये न परिच्छेदे समाहार एव एत्येवं रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम्—उपदशा दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' operates optionally if only

the approximate number of things is declared. Thus उप etc.—the lips and the teeth are about ten in all.

मित—। 'समीपे' समीप्ये इत्यर्थः । 'अधिकरणैतावत्त्वे' इत्यस्ति षष्ठा च विपरिणम्यते । तदाह 'अधिकरणैतावत्त्वे समीप्येन परिच्छेदे' इति ॥ यदा नियमः तदा समाहार एव 'उपदशं दन्तोष्ठम्' । समाहारस्य एकत्वात् दशानां समीपे ये सन्ति इति बहुव्रीहिरसङ्गतः । अव्ययीभावविन विशेषणम् दशानां समीपमिति ॥ ननु गण्यन्ते अवधवाः, तत् कथं तिरोहितावयवभेदः समाहारः ? 'विभावा' इति वचनसामर्थ्यादेव सः । अन्यथा व्यर्थं स्याद्वचनम् ॥ यदा तु नियमाभावस्तदा प्राग्वदितरेतरयौगोऽपि—उपदश दन्तोष्ठाः बहुव्रीहिय विशेषणम् ॥

८२१ । आनङ्गतो हन्वे ॥ ६।१।२५ ॥

दी—। विद्यायोनिस्सम्बन्धवाचिनामृदन्तानां हन्वे आनङ्ग स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतपोतनेष्टोक्तातारः । मातापितरौ । "पुत्रेऽन्यतरस्याम्—" (८८०—३३२२) इत्यतो मण्डूकान्नृत्या 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ।

In हन्वे compounds of ऋकारान्त words implying scholastic or family connection आनङ्ग is attached to the last but one constituent. आनङ्ग drops अ and ङ leaving आन् and then न् is elided by "नलोपः—" (236—8.2.7). Thus होता etc., the sacrificial priests. होत and पौत ; होत etc. These illustrate scholastic connection. Again माता etc., illustrates family connection. The word पुत्रे comes over here at a bound like a frog from the rule "पुत्रे—" (985); hence पिता etc.—another illustration of family connection.

मित—। 'हन्वे' इति षष्ठी । तदन्तविधिः । अदन्तानामित्यर्थः "अतो विद्यायोनि—" (८८१—६।१।२६) इत्यतो 'विद्यायोनिस्सम्बन्धः' इत्यनुवृत्ते षष्ठा च

विपरिणम्यते । तदाह—‘वाचिनाऽदन्तानाम्’ इति ॥ ‘उत्तरपदे’ इत्यधिक्रियते । ‘आनङ्’ इति क्ति । नकारे अकारः उच्चारणार्थः । ‘आन्’ इति स्थितिः । एतच्च क्तिन्वात् पूर्वपदस्य अन्त्यवर्णस्य आदेशः ॥ होता च पोता च इति विग्रहे ‘होतान् पोत’ इति स्थिते “न लोपः—” (२३६—८, २।७) इति नलोपे होतापोतारौ ॥ पूर्वपदस्याऽग्रसानङ् । न पारिभाषिकस्य, किन्तु पूर्वं पदं पूर्वपदमिति यौगिकस्य । तेन होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति चतुर्णां इन्हे नेदृशब्दस्य आनङ् भवति ॥ एतौ विद्यासम्बन्धे । योनिःसम्बन्धे—‘मातापितरौ’ ॥ ननु ‘अतः’ इत्यनुवर्तते तस्य यद्वा विपरिणामेन सिद्ध्यति किमर्थं पुनरिह ‘अतः’ इत्युच्चार्यते ? ‘अतः’ इति पुनर्यं इत्थं अदन्तसर्वावयवकदन्ताद्यम् । तेन ‘पितृपितामही’ इत्यत्र नानङ् । कथं ‘पितापुत्रौ’ ? “पुत्रे—” (६८०) इत्यतः ‘पुत्रे’ इति मण्डूक इव उतप्लव्य अनुवर्तते तेन अदन्ते पूर्वपदे पितान् पुत्र इति स्थिते न लोपः ॥ भवतु, यदि सर्वत्र लुप्यते एव नकारः तदा ‘आनङ्’ इत्यत्रास्तु आदेशः कथम् ‘आनङ्’ इति ? तथा सति आकारमात्रस्थित्या “उत्तरपरः” (७०—१, २।५१) इत्याह सातु । अत्रो नकारः क्रियते ॥ २२२ । देवताइन्हे च ॥ ६।२।२६ ॥

दी— । इह उत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ।

When names of gods are compounded into a इन्हे the penultimate constituent has its final letter replaced by आनङ् । Thus मित्रस्य वरुणस्य gives मित्रावरुणौ ।

मित्र— । ‘व’ इति ‘आनङ्’ इत्यस्य अनुकर्षणार्थः । ‘अतः’ इति न सम्बध्यते । ‘विद्यायोनिःसम्बन्धे’ इति निवृत्तम् ॥ देवतावाचिनां इन्हे उत्तरपदे परतः पूर्वस्य आनङ् स्यादादेशः इत्यर्थः । मित्रस्य वरुणस्य इति विग्रहे ‘मित्रान् वरुण’ इति स्थिते न-लोपे मित्रावरुणौ ॥

दी— । “वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । अग्निवायु—वायुग्नी ॥ पुनर्इन्द्रग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ‘ब्रह्मप्रजापती’ इत्यादौ नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥

आनङ् is not available if the word वायु is present in the compound. Thus अग्निवायू not अग्नावायू, वायुग्री not वायुग्री । इन्द्र is there in the preceding rule, yet it is here repeated to imply that this rule applies only when the association of the two compounded is well known. Hence there is no आनङ् in ब्रह्मप्रजापती । The Vedas do not refer to their association in same sacrificial offering, nor is their association well known in the world.

मित— । 'प्रतिषेधः' आनङ्देशस्य इति शेषः । वायुशब्दस्य प्रयोगे इत्युच्यते न तु वायुशब्दे उत्तरपदे । तेन द्विधाप्रयोगसम्यगे उत्तरपदे अग्निवायू पूर्वपदे वायुग्री ॥ पूर्वसूत्रे 'इन्द्रे' इत्यस्ति तदाह 'पुनर्इन्द्रग्रहणम्' इति । यत् युगलं सहचारि तद्धि इन्द्रमिच्छते । पुनर्इन्द्रग्रहणं सहचारित्वयोतनावम् । साहचर्यं यदा प्रसिद्धं तदेवानङ् भवति नान्यथा । अतएव 'ब्रह्मप्रजापती' इति यत् दधिपथ आदिषु (८१८) पठ्यते तत्र आनङ् न दृश्यते । अप्रसिद्धमनयोरेतत् साहचर्यम् । 'एतद्धि साहचर्यम् एकहविर्भागित्वेन न युत' श्रुती वेदि गीतं 'नापि लोके प्रसिद्धम्' ॥

८२३ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ ६।३।२७ ॥

दी— । देवताइन्द्रे इत्येव ।

When सोम or वरुण follows as an उत्तरपद in a इन्द्र of names of gods, अग्नि changes its last letter into ई ।

मित— । देवताइन्द्रे सोमवरुणयोः उत्तरपदयोः अग्निशब्दस्य ईकारः अन्वादेशः स्यात् । आनङ्कोऽपवादः ॥ अग्निश्च सोमश्च इति विग्रहे अग्नीसोमौ इति प्राप्ते—

८२४ । अग्नेः सुतस्तीमसोमाः ॥ ८।३।२८ ॥

दी— । अग्नेः परीषामेषां सस्य षः स्यात् समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी । अग्नीवरुणौ ।

सुत, सोम and सोम coming after अग्नि in a compound change their स into ष । Thus अग्निष्टुत्, a sacrifice ; अग्निष्टोमः the first stage

of Soma sacrifice ; अग्नीषोम fire and moon. अग्नीवरुण illustrates ईत्वं when वरुण follows.

मिति—'अग्निः' इति पञ्चमी । '—सोमाः' इति षष्ठ्यै प्रथमा । 'सस्यः' इत्यपेक्षया षष्ठी । 'समासे' इत्यनुवर्तते ॥ अनेन पले अग्नीषोमौ । "साम्पदायोः" (२१२३—२१११) इति पलनिषेधस्यापवादः । एवम् अग्निः स्यूते अव इति किपि उत्तरपदसमासे अग्निटुत् । षष्ठीसमासे अग्निटोमः । अग्निवरुणौ इति वरुणशब्दस्योदाहरणम् ॥ "अग्ने दीर्घात् सोमस्त्विते" इत्युक्तेः ईदन्तादेवाग्निशब्दात् सोमस्यः षत्वम् । ईद्व देवताद्वये एव । तेन अदेवताद्वयं न षः—अग्निषोमौ माधवकौ ।

२२५ । इहृङ् । इहृङ् । इहृङ् ।

दी— । वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्यादेवताद्वन्द्वे अग्नौमरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । "देवताद्वन्द्वे च—" (१२३८—७२१२) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये अनङ्गमीत्वञ्च बाधित्वा इत् । 'वृद्धौ' किम् ? आग्नेन्द्रः । "नेन्द्रस्य परस्य" (१२४०—७३२२) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ।

If in a देवताद्वन्द्वे the उत्तरपद has to undergo वृद्धि then इ is the आदेश of the final of अग्नि in place of आनङ् or ईत् । Thus आग्निमारुतम् etc.,—a rite having fire and wind for its presiding deities. Similarly आग्निवारुणम्—having Fire and Varuna for its presiding deities. In these, both constituents of the compound suffer वृद्धि by the rule "देवता—" (1239—7.3.19). The exposition for वृद्धि is one that exists in books only and is not in common use ; and in it आनङ् and ई are barred by इ । Why say वृद्धौ ? Witness आग्नेन्द्र which has the usual आनङ् because the वृद्धि in the उत्तरपद is prohibited by "नेन्द्रस्य—" (2240—7.3.22).

मिति— । 'अग्ने' इत्यस्मिन् । 'उत्तरपदे' इत्यधिकारः । वृद्धौ उत्तरपदे अग्नेः

इत् इत्यन्वयः । ततः वृद्धिमात्रस्य उत्तरपदत्वसम्भवात् वृद्धिशब्देन वृद्धिमनुष्यते । तदाह
‘वृद्धिमति’ इत्यादि ॥ आनङ्गः ईतश्च अपवादः ॥ अथ कथमिह वृद्धिः ? तद्धितेन ।
तद्धितश्च प्रातिपदिकादुत्पद्यते । कृते इन्हे प्रातिपदिकं तत्तद्धितः । तत्—अग्निश्च
मरुश्च इति अग्रामरुतौ । तौ देवते अस्य इत्यर्थे “सास्य देवता—” (१२२६—४।२.२४)
इत्यण् । ततः अग्रामरुत अण् इति स्थिते “देवता—” (१२३८७।३।१८) इत्यभयपदवृद्धौ
आग्रामारुतमिति भवति । एवमाग्निवारुणमिति च । उभयत्र भूत एव आदेश इति
इदादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति ॥ अत्र समाधत्ते ‘अलौकिकवाक्ये’ इत्यादि । अयमाशयः—
लौकिके वाक्ये सङ्कटमेतत् । तदासां लौकिकम्, अलौकिकेन तद्धितो भवतु । अग्नि
मरुत् औ अण् इति स्थिते सुब्लोपे अग्नि मरुत् अण् इति वाति मरुच्छब्दे भाविनी
वृद्धिमाश्रित्य आनङ्गमीत्वञ्च वाधित्वा इत् प्रवर्तते । ततः सिद्धमाग्रामारुतमिति ॥
एवमाग्निवारुणमित्यपि ॥ कटोऽयं पञ्चः । तदित्यं व्याख्यायताम्—‘वृद्धौ’ इति वृद्धौ
कर्त्तव्यायामित्यर्थः । ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । तद्धितहेतुका वृद्धिः । तद्धिते कर्त्तव्ये
उत्तरपदे वृद्धौ च कर्त्तव्यायाम् अग्नेः इत् देवताइन्हे । अग्निश्च मरुश्च देवते अस्य
इत्यर्थे यदि तद्धितः कर्त्तव्यो भवति उत्तरपदे वृद्धिश्च कर्त्तव्या । तदिह आनङ्गं न
भविष्यति । इत्वे आग्रामारुतम् ॥ एवमाग्निवारुणम् ॥ अग्निश्च इन्द्रश्च देवते अस्य इत्यर्थे
तद्धिते कर्त्तव्ये उत्तरपदे वृद्धिर्न कर्त्तव्या । तेन इत् न, आनङ्गं च आग्नेन्द्रः ॥

दी— । “विष्णौ न” (वार्त्तिक) । आग्नावैष्णवम् ।

There is no इत् if विष्णु is the उत्तरपद । Thus आग्नावैष्णवम्—
Having fire and Vishnu for the presiding deities.

मित— । विष्णौ उत्तरपदे वृद्धौ कर्त्तव्यायाम् अग्नेः इत् न । अग्निश्च विष्णुश्च
देवते अस्य इति तद्धिते अग्नि कर्त्तव्ये वृद्धिश्च कर्त्तव्या । तेन आनङ्गं वाधित्वा प्रवर्त्तमान
इत् वार्त्तिकेन निषिध्यते । तत आनङ्गं एव । अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णुः । तौ
देवते अस्य इत्यर्थे उभयपदवृद्धौ आग्नावैष्णवम् ॥

८२६ । दिवो द्यावा ॥ ६।३।२८ ॥

दी— । देवताइन्हे उत्तरपदे । द्यावाभूमौ । द्यावाचमौ ।

In a देवताहन्, when an उत्तरपद follows, दिव् becomes द्याव्या ।
Thus द्याव्या &c.—Heaven and Earth.

यित— । दिवश्च द्यावाभूमौ । इत्यादेशः स्यात् उत्तरपदे परतः देवताहन् ॥
द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमौ । एवं द्यौश्च यत्ना च द्यावाभूमौ ॥

८२७ । दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ६।३।३० ॥

दी— । दिवः इत्येव । चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं
संकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ
—द्यावापृथिव्यौ । छन्दसि दृष्टानुविधिः—“द्यावाचिदसौ
पृथिवी” । “दिवस्पृथिव्योररतिः” इत्यत्र पदकारा विसर्गं
पठन्ति ।

When पृथिवी follows as an उत्तरपद in a हन् of names of gods,
दिव् changes optionally into दिवस् or द्यावा । The अ final in दिवस्
is to show that स is heard and does not become र and thence
विसर्गं ; hence the आदेशः is really दिवस् । Thus दिवस्पृथिव्यौ &c.—
Heaven and Earth. In the Vedas the injunctions have to
follow what is seen in usage. Thus द्यावा etc.—where the आदेशः
is seen though पृथिवी is separated from दिव् by चिदच् । The
Padakaras read a विसर्गं in दिवस्पृथिव्यौ ; etc.

मित— । ‘दिवः’ दिवस आदेशः ‘इत्येव’ । अकारः समुच्चये ‘द्यावा’ इत्यनेन
समुच्चयः । तदाह ‘चात् द्यावा’ ॥ देवताहन् पृथिवीशब्दे उत्तरपदे दिवश्च द्यावा
दिवस् इति च द्यावा इति च आदेशौ भवत इत्यर्थः ॥ संकारात् परः चकारः किमर्थम् ?
संकारो यथा यते रुत्वादिकौ विकारस्तस्य माभूदिति । तेन दिवस्पृथिव्यौ इत्यत्र
संकारः प्रकृत्या तिष्ठति ॥ वेदेषु तु यथादृष्टं विधेयः । तथाहि “द्यावाचिदसौ—”
इत्यत्र व्यवहितेऽपि पृथिवीशब्दे द्यावादेशो दृश्यते । किञ्च “दिवस्पृथिव्याः—” इत्यत्र
पदपाठेषु विसर्गत्वेन विकृतोऽपि संकारो दृश्यते दिवःपृथिव्योरिति ॥

८२८ । द्यावासीधसः ॥ ६।३।३१ ॥

दो—। उषस्यस्य उषासादेशो देवताइन्द्वे । उषासासूर्यम् ।

In a इन्द् of names of gods उषस् becomes उषासा when an उत्तरपद follows. Thus उषासासूर्यम्—the dawn and the sun.

मित—। देवताइन्द्वे इत्यतः परम् 'उत्तरपदे' इति योजनीयम् ॥ उषास्य सूर्यस्य इति वैल्लिखः समाहारः ॥

८२८ । मातरपितरावुदोचाम् ॥ ६।३।३२ ॥

दो—। मातरपितरौ । 'उदोचाम्' किम् ? मातापितरौ ।

According to Professors in the North, मात् leading in a इन्द् of मात् and पिद्, becomes मातर yielding मातरपितरौ । Why say उदोचाम् ? Witness मातापितरौ which others derive with चानङ् ।

मित—। माता च पिता च इति इन्द्वे उदोचामाचार्याणां मतेन पूर्वपदस्य अरङ् इत्ययामादेशो भवति मातरपितरौ इति च रूपम् ॥ अन्ये षां तु चानङि माता-पितरौ ॥ ननु इह इन्द्वे कर्त्तव्यं सुवृत्पत्तेः प्रागेव "पिता माता" (८३६—१।२।७०) इत्येकशेषे 'पितरौ' इति रूपस्याप्यन्ते तत्-कृष्टं मातापितरौ इति सत्यम् । परम्य-मेकशेषो वैल्लिखः । तत् तेन मुक्तो रूपं सिध्यति । एवमिह चत्वारः पद्याः—
अकृते एव इन्द्वे सुवृत्पत्तेः प्रागपि वैल्लिखे एकशेषे 'पितरौ' इत्येकः । एकशेषेण मुक्तो इन्द्वे उदोचा 'मातरपितरौ' इति द्वितीयः, अन्ये षां 'मातापितरौ' इति तृतीयः । महाविभाषया वाक्ये 'माता च पिता च' इति चतुर्थः ॥

८३० । इन्द्राच्चुदषहान्तात् समाहारे ॥ ५।४।१०६ ॥

दो—। चवर्गान्तात् दषहान्ताच्च इन्द्रात् टच् स्यात् समा-
हारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्त्रजम् । शमीदृषदम् ।
वाक्त्विषम् । कृत्रोपानहम् ॥ 'समाहारे' किम् ? प्राष्टट् शरदौ ॥

टच् is added as a समासान्त after इन्द् compounds in the sense of समाहार and ending in चवर्ग, द, ष and ण । Thus वाक् च त्वक् च

gives वाक्त्वच् टच् = वाक्त्वचम् । Similarly त्वक् सज् टच् yields त्वक्सजम् । शमीद्वषट् टच् शमीद्वषटम् । वाक् त्विप् टच् वाक्त्विषम् । छवीपानह् टच् छवीपानहम् । Why say समाहारे ? Witness प्राहट् &c., without टच् in an इतरैतरयोग though ending in ह ।

मित— । वाक् च त्वक् च इति वैकल्पिके समाहारे वाक् त्वच् टच् इति स्थिते वाक्त्वचम् । एवं त्वक् च सज् च इति त्वक् सज् टच्—त्वक्सजम् । शमी च द्वषट् शमीद्वषटम् । वाक् च त्विप् च वाक्त्विषम् । छवी च उपानह इति छवीपानहम् । “जातिरप्राणिनाम्—” (११०—२।४।६) इति एकवद्भावः ॥ क्वचित् द्वे कर्त्तव्ये, अकृते च तच्चिन्, सुवृत्तपक्षे प्रागपि, एकशेषो भवति इति प्रसङ्गात् तमेव एकशेषं प्रपञ्चयति—

दी— । अधैकशेषः । “सरूपाणाम्—” (१८८—१।२।६४) ।

रामौ । रामाः ।

We now proceed with एकशेषः । The rule on this point is “सरूपाणाम्—” (188). Thus रामौ—two Ramas ; रामाः—more than two Ramas.

मित— । ‘अथ एकशेषः’ प्रारभ्यते । इह रामौ इत्युक्ते ‘रामश्च रामश्च’ इत्यर्थो गम्यते । एवं ‘रामाः’ इत्यत्र ‘रामश्च रामश्च रामश्च’ इति । एतयोरर्थयोः पुनश्चार्थो वर्तते । सुबन्तश्च सुबन्तेन सहितं दृश्यते । तेन “चार्थे द्वन्द्वः (१०१—२।२।२६) इति द्वन्द्वः प्राप्नोति, “सरूपाणाम्—” इत्यधिकशेषश्च । परत्वात् एकशेषं वाचिती द्वन्द्व एव प्रवर्तते । एवं सर्वत्र सुबन्तेषु सङ्गेषु । तत् को नाम एकशेषस्य विषयः ? उच्यते—उत्पन्ने सुपि द्वन्द्वः, प्राक् सुवृत्तपक्षेरेकशेषः इति विषयविभागः ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्तपक्षः प्राक् राम राम इति स्थिते एकशेषे ‘राम’ इति शिष्यते । अर्थस्तु स एव, तेन इह ‘राम’ इति द्विवर्था गम्यते । ततो द्विवचने ‘रामौ’ ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्तपक्षः प्राक् ‘राम राम राम’ इति स्थिते ‘राम’ इति शिष्यते । स च सम्प्रति कौनर्थात् गमयति । तत् बहुवचने ‘रामाः’ ॥

दी—। “विरूपाणामपि समानार्थानाम्” (वात्तिक)।

वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डी—कुटिलदण्डी।

Even of words that spell differently, one alone is retained if the meaning be the same. Thus either वक्रदण्डी or कुटिलदण्डी may be used for “वक्रदण्ड and कुटिलदण्ड”।

नित—। अथ तुल्ये, रूपभेदेऽपि शब्दानामेकः शिष्यते इतरे लुप्यन्ते इति वार्तिकार्थः ॥ वक्रदण्डश्च इत्यादि सुष्ठुत्पत्तेः परं हन्ववाक्यम्। अकृते सुपि तु वक्रदण्ड कुटिलदण्ड इति स्थिते अन्यतरस्य लोपे ‘वक्रदण्ड’ इति ‘कुटिलदण्ड’ इति वा शेषः। तत् इदं रूपे वक्रदण्डी—कुटिलदण्डी ॥

८३१। वृद्धो यूना तत्सञ्चयश्चेदेव विशेषः ॥ १।२।६५ ॥

दी—। यूना सञ्ज्ञोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत् तयोः कृतसं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। ‘वृद्धः’ किम्? गगगार्ग्यायणौ। ‘यूना’ किम्? गार्ग्यगर्गौ। ‘तत्सञ्चयः’ किम्? भागवित्तिभागवित्तिकौ। ‘कृतसं’ किम्? गार्ग्यवात्स्यायनौ।

When a word technically known as वृद्ध is spoken of along with one known as युवन्, the वृद्ध is retained if the only difference between them is that of the affixes that make one a वृद्ध and the other a युवन्। Thus when गार्ग्य, which is a वृद्ध, is spoken with गार्ग्यायण which is a युवन्, the वृद्ध, i. e., गार्ग्य, is retained and the युवन्, i. e., गार्ग्यायण, is dropped, the result is गार्ग्यौ। Why say वृद्धः? Witness गगगार्ग्यायणौ which speaks of गग and गार्ग्यायण; but, though the latter is a युवन्, the former not being a वृद्ध we cannot have गगौ। Why say यूना? Witness गार्ग्यगर्गौ in which गार्ग्य and गर्ग are mentioned together; but, though former is a वृद्ध, the latter is not a युवन्, consequently we cannot have गार्ग्यौ। Why say तत्सञ्चयः?

Witness भागवित्तिभागवित्तिकौ where, though भागवित्ति is a ह्रस्व and भागवित्तिक a युवन्, yet that much is not the only difference between the words; the ठक् in भागवित्तिक, besides being a युवप्रत्यय, is derogatory also. Hence owing to this additional difference in the affixes we do not get भागवित्ती। Why say कृतस्म? Witness गार्गीवातस्यायनौ where though गार्गी is a ह्रस्व and वातस्यायन is a युवन्, and the affixes again imply nothing beyond ह्रस्वत्व and युवत्व yet we do not get गार्गी because the bases also differ, in the one it is गर्गे and in the other वत्स।

मित—॥ “ह्रस्वः” इति गौतम् । तच्च “अपत्यं पौवप्रभृति—” (२०८२—४११६२) इति वंशजसुं लपुरुषस्य पौवादारभ्य अपत्यमानां सर्वेषां सोऽन ॥ “जीवति तु वंशे—” (१०२०—४१२१६३) इति प्रपौवादारभ्य गोवस्थैव पित्रादीं कश्चिञ्चित् पूर्वपुरुषे जीवति ‘युवा’ इति संज्ञा ॥ तौ ह्रस्वयुवप्रत्ययौ लक्षणास्य ‘तद्वचनः’ वत् कृत इत्यर्थः ॥ ‘विशेषः’ वैदृष्यम्, शब्दगतमर्थगतञ्च ॥ गर्गे इति मूलपुरुषः । तस्य गोवापत्यं गार्गीः । “गर्गादिभ्यो यञ्—” (११०७—४११०५) इति यञ् । गार्गीस्य अपत्यं युवा गार्ग्यायणः । “यञिञीय—” (११०२—४११०१) इति ऋक् । गार्गीय गार्गीयायणश्च इति ह्रस्व विवक्षिते सुवृत्तपक्षेः प्रागेव ‘गार्गी गार्गीयायण’ इति स्थिते ह्रस्वस्य एकशेषः—गार्गी ॥ गर्गेय गार्ग्यायणश्च इति ह्रस्व कर्त्तव्ये प्राक् सुवृत्तपक्षेः ‘गर्गे गार्ग्यायण’ इति स्थिते गर्गेयस्य अह्रस्वत्वात् नैकशेषः । तेन प्रथक् सुवृत्तपक्षौ ‘गर्गेय गार्ग्यायण’ इति भवति ह्रस्व प्रवर्तते—गर्गेगार्ग्यायणौ ॥ गार्गीय गर्गेय इति विवक्षिते गर्गेयस्य युवत्वाभावात् नैकशेषः । तेन ह्रस्वे गार्गीगर्गी ॥ भागवित्ति इति मूलपुरुषः । तस्य गोवापत्यं भागवित्तिः । “अत इञ्” (१०२५—४१११५) इति इञ् । भागवित्तेरपत्यं युवा कृतस्मितः भागवित्तिकः । “ह्रडाट्ठक् सौवीर्यु—” (११७२—४१११८) इति ठक् । अनयोस्तु प्रत्ययकृतं शब्दगतं वैदृष्यमस्यैव, परं भागवित्तिकशब्दं कृतस्मा अपि अर्थगतं वैदृष्यं गम्यते । तेन नैकशेषः । सुवृत्तपक्षे, ह्रस्वश्च ॥ वत्स इति मूलपुरुषः । तस्य गोवापत्यं वात्सः । गर्गादि यञ् । वात्सस्य अपत्यं युवा वत्स्यायनः । यञः ऋक् गर्गीवातस्यायनशब्दयोः मूलपुरुषौ भिद्येते । तत्

अनयोर्विशेषः 'वक्ष्यन् एव' इति न, मूलपुरुषकृतोऽपि भवति । तेन नैकशेषः ॥
'एव' इत्यवधारणे कृतम् विशेषं लक्षयति । एकशेषः सरूपाणामुक्तः विरूपाणां
न प्राप्नोति इति वक्ष्यन्म् ॥

८३२ । स्त्री पुंवच्च ॥ १।२।६६ ॥

दो— । यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् ।
गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्त्तमाने
"यजजोश्च" (११०८—२।४।६४) इति लुक् । दाक्षी च
दाक्षायणश्च दाक्षी ।

When the वृद्धा is a female, it alone is retained if spoken along
with a युवन्, under the same conditions as above, and the
feminine character is replaced by the masculine. Thus we
have गर्गाः meaning गार्गी and two गार्ग्यायणः. Here गार्ग्यः was
expected in the plural of गार्गी । But, as this is to assume male
character, we should have गार्ग्याः in the plural of गार्ग्यः । Now
comes in the rule "यजजोश्च" (1108), which applies to male
characters owing to the अनुवृत्ति of अस्त्रियाम्; and then यज्
disappears leaving गर्गाः । Similarly दाक्षी in the sense दाक्षी and
दाक्षायणः । In this दाक्षी is retained, and in the dual it becomes
दाक्ष्यौ which is the form expected. But पुंवद्भावः gives दाक्षि plus
the dual termination, i.e दाक्षी ।

मित— । "वृद्धो यूना—" (८३१) इति सर्वमनुवर्त्तते । वृद्धशब्दो लिङ्गविपरि-
णामेन 'स्त्री' इत्यस्य विशेषणं भवति । तदाह 'वृद्धा स्त्री' गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीश्चाचकः
शब्दः इत्यर्थः ॥ 'तद्वत्' इति तस्याः स्त्रिया शब्दः । 'पुंवत्' भवति स्त्री च पुमानिव
वृत्तते इति भावः ॥ गर्गस्य गोत्राप्रत्ययः स्त्री इत्यर्थे यजिज्जते, "यज्यश्च" (४७१—
४।१।१६) इति लोपि 'गार्ग्य' ई इति स्थिते "इल्लसङ्गितस्य" (४७२—६।४।१५०)
इति यलोपे गार्गी । गार्गी च वृद्धा गार्ग्यायणौ च युष्मन् इति इन्द्रे कर्त्तव्ये, प्रकृते

एव तस्मिन्, प्राक् च सुवृत्तपत्तेः 'गार्गी' गार्गायण' इति स्थिते स्त्रियाः एकशेषः । तेन बहुषु वृत्तसामाने गार्गी शब्दे प्राप्ते पुंवद्भावः । ततो बहुषु अस्त्रियां गार्गा शब्दे जाति "यञञोय" इति यञो लुब्—गर्गाः ॥ दक्षस्य गोवापत्यं स्त्री इत्यर्थे इजि दाचि इति स्थिते "इतो मनुष्यजातेः" (५२०—४.१।६५) इति ङीष्णि दाची । दाची न ह्रस्वादाचार्यस्य युवा इति ह्रस्वै कर्त्तव्ये प्राग्वदिकशेषे दाची इति स्त्रियां द्वयोर्वृत्तमानः शब्दः । तस्य पुंवत्त्वे दाचि इति द्वयोर्वृत्तमानः शब्दः, तस्य च द्विवचने रूपं दाची ॥ अथ किमत्र विधीयते पुंवत्त्वमात्रम्, अत एकशेषोऽपि ? एकशेषोऽपि । स्त्रीत्वमिह अधिको विशेष इति पूर्वेण न सिध्यति ॥ इहापि विरुपाक्षामप्राप्त एकशेषो विहितः ॥

८३३ । पुमान् स्त्रिया ॥ १।२।६७ ॥

दी— । स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसी ।

The male alone is retained when spoken along with the female provided the difference consists only in one of them having the female affix. Thus हंसी—the male and the female duck.

नित— । स्त्रीप्रत्ययमात्रकृते वैकृत्येऽपि यथा एकशेषः स्यात् तदर्थे वचनम् ॥ सुवृत्तपत्तेः प्रागेव एकशेषे हंसी ॥ हंसश्च वरटा च इति नैकशेषः । इह स्त्रीप्रत्यय-कृतविशेषं विना प्रकृतिगतविशेषोऽप्यस्ति इति ॥

८३४ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्याम् ॥ १।२।६८ ॥

दी— । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

भ्रातृ and पुत्र are retained when spoken along with स्वसा and दुहिता respectively. Thus भ्रातरौ and पुत्रौ ।

नित— । इहापि वैकृत्यादप्राप्ते विधिः ॥ 'भ्रातृ' 'स्वसृ' इति शब्दस्वरूप-ग्रहणात् 'तल्लक्षणः—' इत्यादि नैक सम्बध्यते ॥

८३५ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ११२६८ ॥

टी— । अक्लीवेन सहोक्ती क्लीवं शिष्यते तच्च वा एकवत्
स्यात्, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शक्तः पटः, शक्ता शाटो, शक्तं
वस्त्रम्—तदिदं शक्तम्, तानीमानि शुकानि ।

The neuter alone is retained when spoken of along with
the non-neuter and the neuter is then optionally in the singular.
Thus शक्तः शक्ता शक्तम् give शक्तम् or शुकानि ।

भित— । इह द्वे वाक्ये । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकम् 'एकवच्चास्यान्यतरे-
स्याम्' इत्यपरम् । आद्ये अनुवृत्त्या सह 'अनपुंसकेन सहोक्ती नपुंसकं शिष्यते
तल्लक्षणेदेव विशेषः' इत्यन्वयः । द्वितीये 'अस्य नपुंसकस्य च अन्यतरस्यामेकवत्'
इति । एवं वाक्यभेदात् 'अन्यतरस्याम्' इति आद्ये न सम्बध्यते, एकवत्ता एवास्त्र
विषयः, सैवेह विकल्प्यते ॥ शुकलशब्दस्य लिङ्गभेदे हेतुप्रदर्शनार्थं 'पटं शाटो वस्त्रम्'
इति विशेषमादौयते, तत्त न द्वौ घटकम् ॥ 'तल्लक्षणः' इति नपुंसकानपुंसक-
लक्षण इत्यर्थः । तेन 'पटः शाटो शुकम्' इति तु नैकशेषः नपुंसकानपुंसकव्यतिरिक्तं
प्रकृतिकृतविशेषस्यापि सत्त्वात् ॥ शुभश्चन्द्रः शुभः शुशः इति एकत्र शुभो धवल्
अन्यत्र शुभम् अनिन्यम् इति अर्थेपि विशेषः तेन नैकशेषः ॥

८३६ । पिता मात्रा ॥ ११२३० ॥

टी— । मात्रा सहोक्ती पिता वा शिष्यते । माता च
पिता च पितरौ, मातापितरौ वा ।

पितृ alone is retained optionally when spoken of with मात्रा ।
Thus पितरौ by एकशेषः ; मातापितरौ without एकशेष and by इत्त
as usual.

भित— । वेदव्यादप्राप्ते विधिः ॥ 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते । माता च

पिता च इति विग्रहे द्वन्द्वे कर्तृशब्दे अस्मते एव लिखितं, आम् च सुवृत्तपक्षे रक्षशेः पितरौ । पक्षे एकशेषेण सुक्ते द्वन्द्वे मातापितरौ । अभ्यङ्गितत्वात् मातृशब्दस्य पूर्वनिपातः । “पितृदेशगुणे माता गौरवेणातिरिच्यते” । “आनङ्कतो—” (६२१—६२२) इत्यादि ॥ “पुमान् स्त्रिया” [(६२३)] इत्यस्य तु नायं विधेयः । मातृशब्दो हि जनन्यां कृद् न ह्यस्य स्त्रीप्रत्ययः कश्चित् क्रियते ॥ इहापि शब्दस्वरूपे विधिः “तल्लक्षणः—” इति नापेक्षते ॥

८३७ । श्वशुरः श्वश्रू ॥ १।२।७१ ॥

दी— । श्वश्रू सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषयेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्च श्वशुरौ वा ।

श्वशुर alone is retained optionally when spoken along with श्वश्रू । Thus श्वशुरौ with एकशेष and श्वश्रू etc. by द्वन्द्वे as usual तल्लक्षण etc, seems to be an interpolation.

मित— । ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यस्ति । ‘तल्लक्षण—’ इत्यादेरिह नास्ति प्रयोगः । तत् प्रचित्तमिवैतदाभाति ॥ एकशेषेण सुक्ते सुवृत्तपक्षे द्वन्द्वः । “श्वश्रूः पूर्वजपत्री च मातृवृत्त्या प्रकीर्तिता” इति मातृवृत्त्यादभ्यङ्गिता श्वश्रू तेन पूर्वनिपातः श्वश्रूः ।

८३८ । त्वदादौनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १।२।७२ ॥

दी— । सर्वैः सहोक्तौ त्वदादौनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ।

The pronouns त्वद्, तद् etc. alone are retained when spoken with any other word. Thus तौ when तद् and देवदत्त are spoken together.

मित— । नित्यग्रहणमन्यतरस्यामित्यस्य निवृत्त्यर्थम् ॥ ‘सर्वैः’ अशेषैरितरे रित्यर्थः ॥ ‘तौ’ इत्यत्र देवदत्तेन सहोक्तौ तच्छब्दः शिष्यते देवदत्तशब्दो निवर्तते । एतन्मन्त्रेऽपि सहोक्तौ । अहश्च भवांश्च आवाम् ॥ सर्वनामसु पठितानि अखिलानि त्वदादौनि गृह्यन्ते न तु विशब्दपर्यायानां च ॥

दी—। “त्यदादीनां मिथः सङ्गोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते”
(वार्त्तिक)। स च यच्च यौ। “पूर्वशेषोऽपि दृश्यते” इति
भाष्यम्। स च यच्च तौ।

That which is subsequent in the list is retained when words of the त्यदादि class are spoken of together. Thus यौ for तद् and यद्। The भाष्य says that sometimes one prior in the list is seen retained ; thus तौ for तद् and यद्।

मित—। ‘यत् परम्’ गणे यस्य परः पाठः सः शिष्यते इत्यर्थः॥ प्रथमं तच्छब्दः पठ्यते ततो यच्छब्दः तेन यच्छब्दः शिष्यते। कश्चित् पूर्वपठितोऽपि शिष्यते अतः ‘तौ’ इत्यपि भवति इति भाष्यम्॥

दी—। “त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतौ लिङ्गवचनानि”
(वार्त्तिक)। सा च देवदत्तश्च तौ। तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च
तानि। पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते—तच्च देवदत्तश्च ते।

When त्यदादि words are retained the gender is determined by what is masculine or neuter in the group before एकशेषः। Thus in the group सा and देवदत्तः the तच्छब्द in सा will be retained but the gender will be that of देवदत्तः, i. e., masculine ; hence तौ। Again in तत्, देवदत्तः and यज्ञदत्ता the gender will be that of तत्, i. e., neuter ; hence तानि। Then the conflict is between masculine and neuter, as here, the neuter prevails, because it is placed later in the Varitika, hence in तत् and देवदत्तः the final is ते, in neuter dual.

मित—। ‘त्यदादितः’ इति पठ्यते तसि, पुंनपुंसकत इति द्वितीयार्थः॥ उच्यते अभिः वचनानि। व्युद्, कारणे, लिङ्गस्य, वचनानि ‘लिङ्गवचनानि’ लिङ्गाभिधायकानि। ‘व्यदादितः’ त्यदादीनां ‘शेषे’ सति यानि त्यदादीनि शिष्यन्ते तानि शेषात् पूर्व सङ्गोक्तौ ‘पुंसं नपुंसकेन’ सा ‘लिङ्गवचनानि’ लिङ्गाभिधायकानि भवन्ति, सङ्गोक्तः

पुमांश्चेत् कथितं पुंलिङ्गानि भवन्ति, नपुंसकश्चेत् नपुंसकलिङ्गानि इत्यर्थः ॥ उदाहरणे देवदत्त इति पुमान्, तेन 'तौ' इति शेषः ॥ द्वितीये 'तत्' इति नपुंसकम् 'देवदत्त' इति पुमान्, तत् किं शेषस्य लिङ्गम् ? उत्तरमाह 'परत्वात् नपुंसकम्' । वार्तिके 'पुनपुंसकतः' इति विन्यासः, तत्र नपुंसकं परम् । तेन नपुंसकं भवति । तदाह 'तानि' इति ॥ एवं तच्च देवदत्तस्य 'ते' इति नपुंसकद्विवचनं शेषः ॥ सा च देवदत्ता च इति तु स्त्रीलिङ्गमेव शेषः 'ते' इति ॥

दी— । “अहन्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । कुक्कुटमयूर्यौ इमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्हपिप्पल्यौ ते ।

This injunction about the gender of the शेष does not apply to qualifying epithets of इत्त and तत्पुरुष compounds. Thus the शेष of अयम् and इयम् as seen in अयं कुक्कुटः इयं मयूरी will not be इमौ always, but will depend upon the form of the इत्त of कुक्कुटः and मयूरी । If it is कुक्कुटमयूर्यौ the शेष will be इमे in the feminine ; if मयूरकुक्कुटी then इमौ in the masculine. This is in accordance with the rule “परवलिङ्गम्—” (812—2. 4. 26). Similarly तत् पिप्पल्य-यम् सा अर्हपिप्पल्यौ will give पिप्पल्यर्हते in the neuter or अर्हपिप्पल्यौ ते in the feminine in accordance with “परवलिङ्गम्—” (812) and not ते in the neuter always as this Varttika requires.

मित— । इत्तविशेषणानां तत्पुरुषविशेषणाच्च त्वदादीनां नैतद्वार्तिकं लिङ्ग-नियामकम् । तानि तु परवलिङ्गाभ्येव भवन्ति । तथा च अयश्च कुक्कुटः इयश्च मयूरी इत्यत्र इत्तं कृते कुक्कुटमयूर्यौ मयूरीकुक्कुटाविति वा भवति । विशेषणयोरिक-शेषे वार्तिकमते नियतम् अयश्च इयश्च इमौ इत्येव भवितव्यम्, न च पुनस्तथा भवति । “परवलिङ्गम्—” (८१२—२।४।२६) इति तु कुक्कुटमयूर्यौ इति कृते 'इमे' मयूरी-कुक्कुटी इति सति 'इमौ' इति होष्यमेव ॥ एवम् तत्र पिप्पल्यर्हम् अर्हं पिप्पल्यौ च सा इत्यत्र एकात्रे निह्ये वार्तिकमते नियतमेव तच्च सा च इति 'ते' इति नपुंसकेन भवितव्यम् । भवति तु पिप्पल्यर्हते इति नपुंसके, अर्हपिप्पल्यौ ते इति स्त्रियाम् ॥

८३८। ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ १।२।७३ ॥

दो—। एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । “पुमान् स्त्रिया” (८३३—१।२।६७) इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ‘ग्राम्य’ इति किम् ? हरव इमे । ‘पशु’-ग्रहणं किम् ? ब्राह्मणा इमे । ‘सङ्घेषु’ किम् ? एतौ गावौ । ‘अतरुणेषु’ किम् ? वत्सा इमे ।

The female alone is retained when speaking of more than two of grown up domesticated animals. This over-rules “पुमान् स्त्रिया” (933). Thus गावः in the feminine. Why ग्राम्य ? Witness हरवः in the masculine. Why पशु ? Witness ब्राह्मणाः in the masculine. Why सङ्घेषु ? Witness गावौ in the masculine when speaking of only two animals. Why अतरुणेषु—among those that are not young ? Witness वत्साः in the masculine.

मित—। सङ्घाः समूहाः । ग्राम्याणां पशूनां सङ्घाः । तेषु । अतरुणेषु इति यथादृष्टं ‘सङ्घेषु’ इत्यस्य न विशेषणं, किन्तु सामर्थ्यात् ‘पशु’ इत्यस्य । तदयमर्थः—अतरुणानां ग्राम्यपशूनां ये सङ्घाः तेषु सङ्घोक्तौ स्त्री शिष्यते इति ॥ गौरयं गौरियं गौरयम् इति गाव इमाः ॥ हरस्तु न ग्राम्यो सङ्घः, तेन हररयम् हररियम् हररयम् इति “पुमान् स्त्रिया” (८३३) इति पुंसि हरव इमे ॥ इह वङ्गनां सङ्घो विवक्षितः, तेन एष गौः एषा च गौः इति एतौ गावौ पुंसि ॥ तरुणेषु तु वत्सोऽयम् वत्सियम् वत्सोऽयम् इति पुंसि वत्सा इमे ।

दो—। “अनेकशफेष्विति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । अश्वा इमे ।

This retention of the female applies to cloven-hoofed animals only. Thus अश्वाः in the masculine.

मित—। शफाः खुराः । ये तु पशवः प्रतिपदमेकशफाः तेषां पुमानेव न स्त्री शिष्यते इत्यर्थः ॥

दो—। इह सर्वत्र एकशेषे कृते अनेकसुबन्ताभावात् इन्द्रो न । तेन ‘शिरसौ’ ‘शिरांसि’ इत्यादौ “समासस्य” (३७३४—

६।१।२२३) इत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावयव न । 'पन्थानौ'
'पन्थानः' इत्यादौ समासान्तो न ।

In examples of एकशेष including those quoted here we cannot have a इन्द् after एकशेष has operated, because then there is only one सुवन्त word left ; while इन्द्, or समास in general for the matter of that, requires more than one सुवन्त word. Hence शिरसी शिरांसि &c., which result from एकशेष are no instances of समास । If they were they would have the final vowel in them of a high pitch by the rule "समासश्च" (3738) ; besides शिरस् being a प्राण्यङ्ग the forms would be all singular. Moreover पन्थानौ, पन्थानः &c., would take the समासान्त affix च by the rule "ऋक्पूरव्—" (940).

मित— । प्रागुक्तेषु एकशेषोदाहरणेषु एकशेषात् परं इन्द्संज्ञा कथं न भवति इत्यवाह—समाससंज्ञा हि एकाधिकी सुवन्ते भवति, इङ् च एकमेव शिटम् । तत् समास एव न, कुतो इन्द्ः । यदि इन्द्ः स्यात् 'शिरसी' इत्यादौ समासस्वरः अन्तोदात्तः स्यात् प्राण्यङ्गत्वात् एकवङ्गावयव । किञ्च "ऋक्पूरव्—" (८४०) इति समासान्तश्च स्यात् । एकशेषश्च प्रतिपदिकानामित्युक्तं प्राक् तेन तस्यापि समाससंज्ञा न भवति, अतः स्वरः समासान्तश्च सर्वथा अप्रसक्त एव ॥

अथ सर्वसमासशेषः

दो— । कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः ।

"परार्थोभिधानं वृत्तिः" ।

इति is that in which a word besides expressing its own

meaning also declares the meaning of another. There are five instances of इति, लङ्, क्त, तद्धित, समास, एकशेष, समादानधातु ।

मित—। इत्ययः पञ्च । तस्य क्त, तद्धितः समासः, एकशेषः, समादानधातुः, इति । इत्यस्य 'परस्य' आन्तेतरस्य यः 'अर्थः' सः 'अभिधीयते' यस्यां सा । अचि-
करणे ल्युट् । एतत् कैयटस्य । नागेशसु अभिधीयते यथा इति करणे ल्युट्माह ॥
कृति—कुम्भकार इत्यत्र कुम्भशब्दः कारशब्दाद्येन संसृष्टं स्वार्यमाह, कारशब्दोऽपि
कुम्भाद्येन संसृष्टं स्वार्यम् । एवमस्ति परार्थाभिधानम् ॥ तद्धिते—दाशरथिरित्यत्र,
दाशरथशब्द इज्प्रत्ययोपस्थितेन अपत्यार्थेन संसृष्टं स्वार्यम्, अपत्यार्थक इज्प्रत्ययोऽपि
दाशरथशब्दाद्येन संसृष्टं स्वार्यमाह । तदस्ति परार्थाभिधानम् ॥ समासे—राजपुरुष
इत्यत्रापि परार्थाभिधानमस्ति । एकशेषे—पितरौ इत्यत्र पितृशब्दो मातृशब्दस्याप्यर्थ-
समिपत्ते, तदस्ति परार्थाभिधानम् ॥ समादानधातौ—पुत्रकाम्यति इत्यत्र सुतशब्दः
काम्यचप्रत्ययाद्येन संसृष्टं स्वार्यमाह इत्यस्ति परार्थाभिधानम् ॥

दी—। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा, लौकिकः
अलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात् साधुलौकिकः । प्रयोगानर्हः
असाधुरलौकिकः । यथा—राज्ञः पुरुषः, राजन् अस् पुरुष सु,
इति । अवियग्रो नित्यसमासः अस्वपदवियग्रो वा ।

विग्रह is a statement indicating the meaning of the इति । This
is of two kinds—लौकिक and अलौकिक । When its constituents
are in their final form with suitable affixes attached, it is ad-
missible in usage and called लौकिक । It is अलौकिक in a form
not capable of usage in common language. Thus राज्ञः पुरुषः
is a लौकिकविग्रह while राजन् अस् पुरुष सु is अलौकिक । A नित्यसमास
is one with no विग्रह at all, or with a विग्रह that does not contain
one or more of the constituents of the समास ।

मित—। 'इति'र्थः 'अर्थः' तस्य 'अवबोधकं' प्रतिपादकं 'वाक्यं' किमतस्वपद-

समुच्चयः 'वियहः' इति कथ्यते । वियहश्च लौकिको वा अलौकिको वा । 'परिनिष्ठः' समासः विभक्तिविहितानां प्रक्रियाणामिति शेषः जाता अस्य 'परिनिष्ठितः' तस्य भावस्तस्मात् 'साधुः' प्रयोगार्हः लौकिकः' इत्युच्यते । 'प्रयोगानर्हः' अतएव 'असाधुः' लोके अनौचित्यः । 'अलौकिको' वियहः । राज्ञः पुरुषः इति लौकिकः, राजन् अन् इत्याद्यलौकिकः ॥ 'नित्यसमासः अविद्यमानो वियहो यस्य तादृशः 'अवियहो' वा भवति, 'अविद्यमानः स्वपदेन' सामासघटकपदेन 'वियहो' यस्य तादृशो वा भवति । एतत्तु "नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य वियहो नास्ति" इति भाष्यवाक्यस्य सन्दिग्धार्थत्वादुक्तम् । इह 'वियहः' इति येन केनचिदपि वियह इति चेत्, वियहो नास्ति' इत्युक्ते 'अवियहः' प्राप्तः । अथ 'वियहः' इत्यस्य घटकपदेन वियहः इति चेदर्थः तदा 'अस्वपदवियहः' आयाति ॥

दी— । समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः । अव्ययीभावः तत्पुरुषबहुव्रीहिहन्वाधिकारबहिर्भूतानामपि "सह सुपा" (६४८—२।१।४) इति विधानात् ।

That समास is of four kinds is a general statement subject to exceptions, because the rule "सह सुपा" (649) sanctions Samasas 'outside the four—अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि and हन् ।

मित— । 'प्रायस्' इत्यव्ययं बाहुल्यार्थे । प्रायः बाहुल्याभिप्रायेण वादः कथनं 'प्रायोवादः' । एतेन 'चतुर्विधः' इत्यस्य 'प्रायेण चतुर्विधः' इत्यर्थः फलितः । तदेकं दर्शयति "सह सुपा" (६४८) इति पञ्चमोऽपि समासो विहितः कादाचित्क इति ।

दी— । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो हन् । इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । 'सूपप्रति' 'उन्मत्तः' 'गङ्गम्' इत्याद्यव्ययीभावे, 'अतिमालादौ' तत्पुरुषे, 'द्वित्राः' इत्यादि बहुव्रीहौ, 'दन्तोष्ठम्' इत्यादि हन्ने चाभावात् ।

Another statement of the older grammarians which has to

be taken with exceptions is that an अव्ययीभाव has the sense of the leading word prominent, a तत्पुरुष that of the final word, a बहुव्रीहि that of a quite different word and a इन्ध has the sense of all its constituents equally prominent. Thus सूप्रति which is an अव्ययीभाव, has the sense of प्रति, the final prominent in it; उन्मत्तगङ्गम्, another अव्ययीभाव compound, is अन्यपदार्थप्रधानम् । अतिमालः, a तत्पुरुष, has the sense of अति prominent—it is पूर्वपदार्थप्रधानम् । द्विवाः बहुव्रीहि is उभयपदार्थप्रधानम् । दन्तोष्ठम्, a इन्ध, is अन्यपदार्थप्रधानम् ।

मित— । 'प्रायः' बाहुल्यम् 'अभिप्रायः' अस्त्व 'प्रायोभिप्रायः' प्रायेण एवंविधाः इत्यस्माभिप्रायः इत्यर्थः । व्यभिचारं दर्शयति—सूप्रति इत्यत्र प्रतिशब्दस्यार्थः प्रधानम् । उन्मत्तगङ्गम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (देशः) प्रधानम् । इत्यव्ययीभावे व्यभिचारः । अतिमालः इत्यत्र अतिशब्दार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारस्तत्पुरुषे ॥ द्विवाः इत्यत्र उभयपदार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारो बहुव्रीहि ॥ दन्तोष्ठम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (समाहारार्थः) प्रधानम् इति व्यभिचारो इन्धे ॥

दी— । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं इन्धबहुव्रीह्योरिव, तत्पुरुषस्य क्वचिदेव इत्युक्तम् ।

कर्मधारय is a variety of तत्पुरुष, द्विगु one of कर्मधारय । इन्ध and बहुव्रीहि only may have more than two constituents, and it is said in the Bhashya that a तत्पुरुष has them rarely.

मित— । विशेष्यते इति विशेषः । गृह्णात् कर्मणि घञ् । तत्पुरुषस्य विशेषः कर्मधारयः । घटकपदयोः समानाधिकरणत्वे कर्मधारयः इति विशेषः । तस्य कर्मधारयस्य विशेषः तद्विशेषः । समानाधिकरणयोरपि पूर्वं चेत् संख्या स द्विगुः इति पुनर्विशेषः । 'क्वचिदेव' वाङ्मन्त्रादिषु ॥

दी— । किञ्च—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ।

सुपां सुपा—राजपुरुषः । तिङा—पर्यभूषयत् । नाम्ना—
कुम्भकारः । धातुना—कटम्, अजस्रम् ॥ तिङां तिङा—
पिबतखादता, खादतमोदता । तिङां सुपा—कृन्त विचक्षणेति
यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । “एहीडादयोऽन्यपदार्थे च”
इति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समासः ॥

Moreover, the wise have to note that समास is of six kinds—
A सुप् may be compounded with a सुप्, a तिङ्, a नामन्, a धातुः,
a तिङ् may be compounded with a तिङ्, a सुबन्त word ; making
six altogether. Thus सुप् with सुप्—राजपुरुषः । सुप् with तिङ्—
पर्यभूषयत् by योगविभाग of सङ् (649—2. 1. 4). सुप् with नामन्—
कुम्भकारः by “गतिकारकोपप्रदानां कृद्भिः—” (78८). सुप् with धातु—कटम्,
takes to the mat, by “क्विप्क्विप्रक्वि—” (3158, Varttika) ; अजस्रम्,
incessant, by “नमिक्मिप्—” (3147—3. 2. 167). तिङ् with तिङ्—
पिबत &c., मयूरव्यंसकादि (754—2. 1. 72). तिङ् with सुप्—कृन्त &c.
a ceremony at which is constantly shouted “cut it down you
clever fellow” ; this is by the Varttika “एहीडादयः—” (754,
Varttika).

नित— । सुपां चतुर्विधः समासः—सुपा, तिङा, नाम्ना, धातुना । तिङां
द्विविधः—तिङा, सुबन्तेन । एवं षड्विधः समासः ॥ राज्ञः इति सुप्, पुरुषः इति
सुप् ॥ परि इति सुप् अभूषयत् इति तिङ् ॥ कुम्भम् इति सुप् कार इति नामन्
“गतिकारकोपप्रदानां—” (७८२, इति) इति वचनात् प्राक् सुबन्तपतेर्नाम्ना
समासः ॥ कटम् इति सुप् गतो इति धातुः । कटं प्रवते गच्छति इति क्विप्
कटम् । “क्विप्क्वि—” (३१५८, वा) इत्यत्र निपातनात् धातुना समासः । मज्ज
इति सुप् जम् मोक्षणे इति धातुः । न जस्यति मुञ्चति अजस्रम् क्रियासातत्यम् ।
“नमिक्मिप्—” इत्यत्र निपातनात् धातुना समासः । पुंलिङ्गोऽयम्, क्लीबन्तु शब्दान्तर-
नव्येषु इति पुरुषोत्तमः ॥ पिबतखादताप्रभृतयः प्राश्न्याख्याताः (७५३, क) ॥

अथ सर्वसमासान्ताः

६४०। ऋक्पूरवधूः पद्यामानचे ॥ ५।४।७४ ॥

दौ—। अ अनचे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अ-प्रत्ययः अन्तावयवः स्यात्, अचे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । अन्तचवद्धचावध्यतय्येव । नेह—अनृक् साम, वद्धक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्रीवत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

Break up the combination as अ अनचे । Then the sense is—Compound ending in ऋच्, पुर, अर्, धुर, पद्यिन् take the समासान्त affix अ, but not if the धुर refers to the axle of a wheel. Thus अर्धर्चः, half of a ऋच् । अनृच—having no knowledge of ऋच्—and वद्धृच one knowing several ऋच् verses—are allowed only when referring to the student ; hence, no समासान्त in अनृक् &c.—the Sama Veda has no ऋच् in it—and also in वद्धृक् &c.—a सूक्त containing many ऋच् verses. विष्णु &c.—the abode of Vishnu ; here the feminine was expected, but it is neuter through usage. विमलापम् etc., a lake with limpid water.

मित—। ऋक्पूरवधूः पद्याम् अ अनचे इति पदविभागः । 'अ' इत्यपि पदम्—सौवः सुलोपः । तदाह 'अ अनचे' इत्यादि ॥ "समासान्ताः" (६७६—५।४।६८) इत्यधिकारसामर्थ्यात् ऋगादयः उत्तरपदम् । तदाह 'ऋगाद्यन्तस्य समासस्य' इति । 'समासस्य' इति सामान्यतो निर्देशः । सर्वेषु समासिषु ऋगाद्यन्तेषु अ-प्रत्ययः समासान्त इत्यर्थः ॥ 'अनचे' इति अर्धसम्बन्धे न इत्यर्थः । अर्धसम्बन्धस्य धुर एव सम्प्रकृतिः । तदाह 'अचे या धूः' इति ॥ तत्पुरुषे—अर्धम् ऋचः इति विग्रहे अर्धं ऋच् अ इति स्थिति अर्धर्चः ॥ ननु समासान्ताः स्त्रीधिकाः प्रत्यया इति तदन्तानां प्रकृतिवज्जिह्वं युक्तम् । तदिह "परवज्जिह्वम्"—(८१२—३।४।२६) इति ऋचः स्त्रीत्वादर्धेणा इति स्त्रीत्वं प्राप्तम् । "अर्धेणा पुंसि च" (८१६—३।४।३१) इति अर्धचेः अर्धर्धम् इति भवति ॥ बहुव्रीही—

अविद्यमाना ऋगस्य इति विग्रहे अनृष इति यो ऋचं न अधीते तमाह । एवं बद्धृष इति । अन्यत्र तु एतयोः समासान्तो न—अनृक् साम इत्यादि ॥ पुनस्तत्पुरुषे—विष्णु-
पुरिमित्यत्र पुरश्चरस्य स्त्रीत्वात् स्त्रीत्वे प्राप्ते स्त्रीत्वं लोकात् ॥ पुनर्बहुव्रीहौ—विमला
आपः अस्मिन् विमलापं सरः ॥

८४१ । ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।८७ ॥

दी— । ‘अपः’ इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे
प्रथमा । एभ्यः अपस्य ईत् स्यात् । द्विगता आपो यस्मिन्निति
होपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समौपम् । “समापो देवयजनम्”
इति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणा-
न्नेह—स्वप् स्वपी ॥

Here अप is an imitation of अप् with the समासान्त attached.
It is in the first case singular, the sense being that of षष्ठी ।
Hence the rule means—अप with the समासान्त attached, when
coming after हि, अन्तर् and उपसर्ग, will change its अ into ई ।
Thus हि अप = हि ईप = होप, meaning a place where the current
divides itself into two. Similarly अन्तरीप etc. समास as seen in
“समापो—” is not a compound of सम् but should be expounded
as, समा आपः etc., having still water or water of an even depth.
स्वप् is a compound of सु and अप् and has no समासान्त owing to
the prohibition “न पूजनात्” (954—5. 4. 69) ; hence the अ does
not become ई । स्वपी is in the dual.

मित— । अपश्चदान्ते समासे अपत्यये कृते ‘अप’ इति चरमावयवो भवति
तस्यैव सूत्रे अनुकरणम् ॥ तच्च प्रथमात्मम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अपस्य इति कृतस्य
अप इत्युक्तम् इति भावः । तदाह ‘अपस्य ईत् स्यात्’ इति ॥ बहुव्रीहौ—‘हिः’ द्विगता
‘आपः’ अस्मिन् इति विग्रहे हि अप् अ इति स्थिते हि अप इति जाते “तस्मा-
द्विगुणरसः” (४१—१।१।६०) इति अपस्य ईत् । ईच्च—‘आदिः परस्मै’ (४४—

(१।४।५४) इति अपस्य चादेः अकारस्य भवति । तत्र हि ईप् द्वीपम्—द्वीपः अर्द्धचादिः । सुजयः समासेन उक्त इति इत्थौ सुच् न दृश्यते । एवमन्तरीपादयोऽपि । उपसर्गेति प्रादीनामुपलक्षणम् ॥ समाप् इति समासशब्दस्य समासः न तु समित्युपसर्गस्य ॥ बहुव्रीहौ—सुस्थिता आपः अस्मिन्निति विग्रहे सु अप् इति स्थिति “न पूजनात्” (८५४) इति निषेधात् न समासान्तः ईत्वञ्च न । द्वीवे रूपं स्वप् स्वपी इत्यादि ॥

दी— । “अवर्णान्ताद्वा” (वार्त्तिक) । प्रेपम्—प्रापम् । परेपम्—परापम् ।

अप optionally becomes ईप् if after an उपसर्ग ending in अ or आ । Thus प्र अप = प्राप or प्र ईप्, i. e. प्रेप । Similarly परा अप = पराप or परा ईप्, i. e. परेप ।

मित— । प्रादिषु ये अवर्णान्ताः तेष्व उत्तरस्य अपस्य ईत् वा ॥ प्रगता आपः अस्मात् इति प्र अप इति स्थिति प्रापम्, ईत्वे तु प्रेपम् । एवं परागता आप इत्यादि ॥

८४२ । ऊदनोर्देशे ॥ ६।३।८८ ॥

दी— । अनोः परस्य अपस्य ऊत् स्याद्देशे । अनूपो देशः ॥ राजधुरा । अक्षे तु—अक्षधुः, दृढधूरक्षः ॥ सखिपथौ । रम्यपथौ देशः ॥

अप becomes ऊप् when after अनु and the compound refers to a country. Thus अनूप etc. maritime country. As an example of धुर् we have राज etc., the king's burden. No समासान्त if the reference is to an axle. Thus अक्षधुः, the weight on the axle ; दृढ etc., the axle with a heavy load on it. For पथिन्, witness सखिपथौ, the friend and the journey ; रम्य etc., a land of fine roads.

मित— । ‘अपः’ इत्यनुवर्त्तते । ‘अनोः’ इति पञ्चमी । तदाह ‘अनोः परस्य’ इत्यादि ॥ ‘देशे’ इति समास-विशेषणम् । समासेन यदि देशोऽभिधीयते इत्यर्थः ॥

बहुव्रीहिः—अभिन्तः। अपिः अस्मिन् 'अभिन्तः' जलप्रायो 'दिशः' । ३६ प्रक्रिया दीप-
अव्ययः॥ तत्पुरुषे—राज्ञो धूः इति विग्रहे राजन् धूर् अ इति स्थिते, "परवर्जि-
कम्—" (५७९—६१८१४४) इति स्त्रीत्वे राजधुरा ॥ अथो रचयन्नास्य नाभिनालः ।
स एव रचयन्नाधारयति । अथैस्त्व अचसन्नाभिनी धूः या रचधुरा अथं प्रीकयति सा,
अचधूः । अचसन्नात् न समासान्तः॥ एवं हृदा युर्वो धूः रचधुरा अस्मिन्निति
हृदधूः अलः ॥ इत्थं—सखा च पत्न्याश्च इति विग्रहे सखि पथिन् अ इति स्थिते
"नसञ्चिते" (६७९—६१८१४४) इति टिलोपे सखिपथौ ॥ बहुव्रीहिः—रम्याः
पत्न्याः अस्मिन् इति रम्यपथिन् अ इत्यादि प्राग्वत् ॥

८४३ । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः ॥ ५४७५ ॥

दी—। एतत्पूर्वात् सामलोमात्तात् समासात् अच्
स्वात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् ।
अनुलोमम् । अवलोमम् ।

अच् is the समासान्त after compounds in which सामन् or लोमन्
is the उत्तरपद and प्रति, अनु, or अव is the पूर्वपद । Thus प्रति etc.—
the Saman that is to the contrary, अनु etc.—the Saman that is
favourable, अव etc.—the Saman that is missing. Similarly
प्रति etc.

मित—। "प्रत्यन्ववपूर्वात्", "सामलोमः" इति समासविशेषणम् । तदाह "एतत्-
पूर्वात्" इत्यादि ॥ साधि साधि इति प्रतिसामम्, अथ्ययीभावः । प्रतिगवे साम
इति प्रादिसमासी वा । यदा प्रतिगतं साम अस्ति इति बहुव्रीहिः । सर्वत्र "न-
सञ्चिते" (६७९—६१८१४४) इति टिलोपः ॥ एवमुत्तरवापि ॥ अवसाममित्यादिषु
अवहीनं साम अवहीनं लोम, इत्यादि विग्रहः ॥

दी—। 'कृष्णोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' ।
कृष्णभूमः । उदगभूमः । पाण्डुभूमः । हिभूमः प्रासादः ।

अच् is desired after भूमि final in a compound and preceded

by कृष्ण, उदक्, पाण्डु or a numeral. Thus कृष्ण etc. of dark soil, उदक् etc.—having the ground to the north, पाण्डु etc.—of sable soil, द्वि, etc.—a two-storeyed house.

मित—। 'भूमिः' इति पञ्चमी । कृष्णादिशब्दपूर्वो यो भूमिशब्दः सदान्तात् समासात् अभियुक्तैः अच्-प्रत्ययः इष्यते ॥ कृष्णा भूमिरखिन् कृष्णभूमौ देश इति बहुव्रीहौ ॥ उदीची भूमिरस्य उदगभूमः ॥ पाण्डुः भूमिरखिन् पाण्डुभूमौ देशः ॥ द्वे भूमौ अखिन् द्विभूमः ॥ सर्वत्र "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इति लोपः ॥ इदन्तु 'अच्' इति योगविभागादभ्यते ॥

दी—। 'संख्याया नदीगोदावरीभ्याश्च' । पञ्चनदम् । सप्त-
गोदावरम् ।

अच् is also desired if नदी or गोदावरी is final in a compound and comes after a numeral. Thus पञ्च etc.—concurrence of five rivers.

मित—। 'संख्यायाः' इति पञ्चमी । संख्यापूर्वपदात् नदीशब्दान्तात् गोदावरी-
शब्दान्ताच्च समासात् अच्-प्रत्ययः स्यात् समासान्त इत्यर्थः ॥ पञ्चानां नदीनां समा-
हारः इति विग्रहे पञ्चनदी अच् । यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इति
लोपः—पञ्चनदम् ॥ एवं सप्तगोदावरम् । गोदावरीशब्द इह नदीमावपरः ॥

दी—। 'अच्' इति योगविभागादन्यत्रापि । पञ्चनाभः ।

All this is the result of the separation of अच् from the rule "अच्प्रत्ययत्वम्—". "अच् then by itself constitutes a rule, the sense being—अच् comes in as a समासान्त after all compounds". Hence पञ्चनाभः is defended.

मित—। सूत्रे 'अच्' इति विधेयम् । विधेयश्च चङ् श्चात् परं निर्देष्टव्यम् ।
इह पूर्वमेव निर्दिष्टम् । तदत्र 'अच्' इति योगो विभज्यते । 'समासान्ताः' इति
चाधिकारः । तेन 'अच् समासान्तः' इत्यर्थः सम्पद्यते । कस्यापि समासस्यैव विशिष्य
अग्रहणात् अयं सर्वत्र प्राप्नोति । परं योगविभागस्य इह सिद्धार्थत्वात् अभियुक्त-

प्रयोगाणां समर्थनायैव कर्तव्यः सः न ह्यसौ सार्वत्रिकः ॥ कृष्णभूमादयः शिष्टप्रयोगां
अनेन योगविभागेन समर्थ्यन्ते । पद्मं नाभौ यस्य इति पद्मनामशब्दस्य इत्यमेव
समर्थनीयः ॥ एवमनित्यत्वादस्य “प्रजा इवाङ्गादरविन्दनामेः”, “दशितावर्त्तनामे-
र्निर्विन्वायाः” इत्यादयो निर्वाधाः ॥

८४४ । अच्णोऽदर्शनात् ॥ ५।४।७६ ॥

दी— । अचक्षुःपर्यायात् अच्णः अच् स्यात् समासान्तः ।
गवामक्षोव गवाक्षः ।

अच् is attached as a समासान्त when अक्षि, not meaning ‘eye’,
is final in a compound. Thus गवाक्ष, window, which literally
means ‘like the eyes of light.’ Like the eye is not eye.

मिम— । दृश्यते अनेन इति दर्शनं चक्षुः । करणे लोट् । न दर्शनम्
अदर्शनम् अचक्षुः अचक्षुःपर्याय इत्यर्थः । तथाविधात् अक्षिशब्दात् इत्याद्यर्थः ॥ नावः
किरणाः । गवाक्षशब्दे अक्षिशब्दस्य ‘अक्षि इव’ इत्यर्थः न तु अक्षि एव । तत् अचक्षुः-
पर्यायत्वादच् । “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इति लोपः—गवाक्षः किरणानां
रश्मिः वातायनम् ॥

८४५ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्मन-
साक्षिभुवदारगवोर्वक्षोवपद्रष्ठोवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरज-
सनिःश्रेयसपुरुषायुषप्रह्मायुषत्रयायुषर्गयजुषजातोच्चहृदोक्षोपशु-
जगोष्ठश्वाः ॥ ५।४।७७ ॥

दी— । एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो
बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः । विचतुरः ।
सुचतुरः ॥

The 25 words अचतुर &c. are obtained with अच् as समासान्ता by 'निपातन in this rule. The first three are instances of बहुव्रीहि । Thus अचतुरः, one who has not got a certain four ; विचतुरः, one who has lost a certain four ; सुचतुरः, one who has a clever set of four.

मित— । 'बहुव्रीहयः' इत्यनेन बहुव्रीहय एव अजन्ता निपात्यन्ते इति लभ्यते । तेन तत्पुरुषे अजभावे अचत्वारः, सुचत्वार इति । अप्राप्तः अच्, बहुव्रीहौ तु क्रियते ॥

दी— । “त्रुयपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते” (वार्त्तिक) । त्रि-चतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः ।

अच् is attached to a बहुव्रीहि ending in चतुर् and having त्रि or उप in the पूर्वपद । Thus त्रि etc., three or four ; उप etc. near four, i.e. three or five.

मित— । अयमप्यच् बहुव्रीहौ निपात्यते ॥ अथो वा चत्वारो वा विचतुराः । “संख्ययाव्ययासन्न—” (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ संख्ये—” (८५१—५।४।७२) इति ङच् प्राप्तः । तस्यायमपवादः । ङचि तु त्रिचता इति स्थात् ॥ एवमुपचतुरा इत्येवमपि ॥

दी— । तत एकादश हन्दाः—स्त्रीपुंसौ । धेन्वनधुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणो च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरु च अष्टोवन्तौ च ऊर्वष्टौवम् । निपातनात् टिलोपः ॥ पदष्टौवम् । निपातनात् पादशब्दस्त्वपञ्चावः ॥ नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम् ॥ रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते ॥ अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां हन्द्वा निपात्यते । अहन्यहनि इत्यर्थः ॥

The next eleven are हन्द्वा compounds. Thus स्त्री etc. male and female ; धेनु etc. bull and heifer ; ऋक् etc. Rch and Saman ;

वाक् etc. mind and speech ; अक्षि etc, eyes and eye-brows ; दार etc. wives and cows ; ऊरु etc, thighs and knees, which drops the last syllable by निपातन here ; पद etc. the feet and the knees, which has पाद replaced by पद by निपातन here ; नक्तम् etc. by day and by night ; रात्रिम् etc, by day and by night, in which रात्रि becomes रात्रिम् by निपातन ; अहर् etc. by day and by day, in which इह in the sense of pervasion is got by निपातन, the sense being evidently every day.

मित—। 'इन्हाः' इति इन्हे एव अप्राप्तोऽच् निपात्यते नान्यद् ॥ स्त्री च पुमांश्च इति स्त्रीपुनम् अच् स्त्रीपुं सौ । "पुमान् स्त्रिया" (८३३—१।१।६०) इति तु स्त्रीप्रत्ययमात्रकृते विशेषे प्रवर्तते न स्वरूपविधिः इत्युक्तं प्राक् ॥ धेन्वनङुही इतीतर-तरयोग उदाह्रियते, समाहारं तु "इन्हाद्युदपदान्तात्—" (८३०—५।४।१०६) इति ठजेव ॥ ऋक् च साम च इति विग्रहे ऋक् सामन् अच् इति स्थिते "नक्ताह्निते" (६७८—६।४।१४४) इति टिलोपे ऋक् सामि ॥ वाक् च मनस वाङ्मनसे ॥ अक्षि भुवमित्यत्र अक्षि भू अच् इति स्थिते "अक्षि च—" (२७१—६।४।७७) इत्युक्त् । प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावः ॥ दाराश्च गावश्च इति विग्रहे दारगो अच् दारगवम् । "सर्वो इन्नो विभाषया (?) विभाषा) एकवद्भवति" इत्येकवद्भावः ॥ अष्टौवान् इति जानुपर्यायः । ऊरु च अष्टौवन्तो च इति विग्रहे ऊरु अष्टौवत् अच इति स्थिते निपातनात् टिलोपे ऊरु अष्टौव् अ ऊर्वोऽष्टौवम् । प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावः ॥ पादौ च अष्टौवन्तो च इति विग्रहे पाद अष्टौवत् अ इति स्थिते निपातनात् टिलोपः पादश्चदस्य च पद । तेन पद अष्टौव् अ इति जाति प्रदष्टौवम् । प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावः ॥ नक्तमित्यव्ययं 'रात्रौ' इत्यर्थे, दिवा इति च 'दिवसे' इत्यर्थे । प्रथमान्तानां इन्नो विहितः इह तु सप्तम्यर्थे स्थितयोरव्यययो-इन्नो निपातनादिति वृत्तिकारः । नक्तम् दिवा अच् इति स्थिते "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इत्यकारलोपे 'नक्तन्दिवा' इति जातम् । दिवाश्चदस्य अव्ययत्वेऽपि अजानत्वादनव्ययमेतत् "परवङ्गिङ्—" (८१२—२।४।२६) इति दिवाश्चदस्य अव्ययत्वादलिङ्गत्वे नपुंसकेन निर्देशो न्यायः । इत अव्यययोः चार्थयोगो नास्ति इति वरदत्तः । तेन न दिवचनम् । ततः सिद्धं नक्तन्दिवमिति ॥ एवं रात्रिन्दिवमिति

अधिकन्तु रात्रिर्मान्तलम् ॥ अहर्दिवमिति च रात्रिर्दिवमिव । इह निपातनादेव
“विरूपाणाम्—” (वार्त्तिक) इत्येकशेषं बाधित्वा इहः ॥

दो— । सरजसमिति साकल्योऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु
सरजः पङ्कजम् ॥ निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव ।
नेह—निःश्रेयान् पुरुषः ॥ पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥ ततो
द्विगुः । द्वायुषम् । त्रयायुषम् ॥ ततो इहः । ऋग्यजुषम् ॥
ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः ॥ शुनः
समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते ॥
गोष्ठे श्वा गोष्ठश्चः ॥

सरजसम् is an अव्ययीभाव in the sense of साकल्य । The अच् will
not be available if we make a बहुव्रीहि of it ; thus सरजः etc.
a lotus with pollens intact. निःश्रेयसम् is available in a तत्पुरुष
only in the sense ‘assured blessings’ ; a बहुव्रीहि, for instance,
will have no अच् ; thus निःश्रेयान् etc., a luckless wight. पुरुष etc.
means ‘the span of human life’. Next follow two द्विगु com-
pounds—द्वा etc., double the length of life ; त्रया etc., treble
the length of life. Next is a इह ; thus ऋग् etc.—Rch and
Yajus. Next follow three कर्मधारय compounds ; जातोक्ष, a bull
born ; महोक्ष ; a grand bull ; वृद्धोक्ष, an old bull. उप etc. is an
अव्ययीभाव meaning ‘near the dog’ ; in it the अन् of शम् does not
disappear and व becomes उ by निपातन । गोष्ठश्च is २ तत्पुरुष
meaning ‘dog in the pasture.’

मित— । सरजसमिति नित्यसमासः । रजोऽप्यपरित्यज्य सरजसं भुङ्क्ते
सर्वभुङ्क्ते इत्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया । तस्माच्च “नाम्ययीभावात्—”
(६५७—२।४।६२) इत्यम् ॥ इयोरप्युभोः समाहारः, वयाणामप्युभोः समाहारः, इति
विग्रहः ॥ ऋचश्च यजुश्च । समाहारद्वन्द्वः ॥ जातोक्षन् अच् इति स्थिते

टिलोपः ॥ उपशब्दं अच् इति टिलोपाभावः वकारस्य च उकारो निपातनात्—
उपशब्दम् । सुपः अम् ॥ गौशब्दं अ इति स्थिते टिलोपे गौशब्दः । भाष्यवचनात्
सप्तमीतत्पुरुषः ॥ इह सर्वत्र समासो नियम्यते । यत्र यः समास उक्तः सः
एव तत्र, नान्य इति ॥

८४६ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५।४।७८ ॥

दी— । अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ।

वर्चस् final in a compound and coming after ब्रह्मन् or हस्तिन्
requires the समासान्त affix अच् । Thus ब्रह्म etc. the might of
asceticism ; हस्ति etc. the strength of the elephant.

मित— । 'ब्रह्मन्' इति तपःसम्पत्तिरुच्यते । 'वर्चस्' दीप्तिः तेजो बलं वा ।

ब्रह्मणो वर्चः हस्तिनो वर्चः इति विग्रहः ॥

दी— । "पल्यराजभ्याञ्चेति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । पल्य-
वचसम् । राजवचसम् ।

अच् comes in also after पल्य and राजन् । Thus पल्य etc. the
strength of the meat-eater ; राज etc. the majesty of the king.

मित— । पल्यशब्दान् राजन्-शब्दाश्च उत्तरपदात् अच् स्यात् ॥ पलं मांसम् ।
तत्र साधुः पल्यः मांसभोजी । तस्य वर्चः इत्यादि विग्रहः ॥

८४७ । अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ५।४।७९ ॥

दी— । अवतमसम् । सन्तमसम् ॥ अन्धयतीत्यन्धम् ।

पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् ॥

तमस् requires अच् coming after अव, सम्, अन्ध and final in a
compound. Thus अव etc. massed darkness or darkness dis-
pelled ; सम् etc. pervading gloom ; continued gloom ; अन्ध etc.
blinding gloom, अन्ध meaning 'that which blinds' by अच् as-
seen after पचादि roots.

सित— । अव, सम, अन्व, इत्येतेभ्यः परी यस्तमस्यशब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् समासान्तः ॥ अवततं संवृतं तमः अवतमसम् । अवहीनं प्रनष्टं तम इति वा ॥ सन्तते निरवच्छिन्नं तमः सन्तमसम् ॥

८४८ । श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ५।४।८० ॥

दो— । वसुशब्दः प्रशस्तावाची । तत ईयसुनि वसीयः । श्वस्यशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसाभाशोर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादि-त्वात् समासः—श्वोवसीयसम्, श्वःश्रेयसम्, ते भूयात् ।

The words वसीयस् and श्रेयस् coming after अस् and final in a compound require अच् । वसु means auspicious ; with ईयसुन् attached we get—more auspicious, very auspicious. अस् indicates that the auspiciousness expressed by the उत्तरपद is a matter for hope only and not an accomplished fact yet. The समास itself is guided by 'मयूरव्यंसकादयश्च' (754—2. 1. 72). Thus श्वः etc., may the future be auspicious to you.

यित— । 'अस्, इत्यव्ययं कल्पार्थकम्, इह तु भविष्यत्कालमात्रवचनम् ॥ 'वसु' प्रशस्तम् । अतिशयेन वसु 'वसीयस्' प्रशस्ततरम् ॥ एवं 'प्रशस्तम्' प्रशस्तम् । अतिशयेन प्रशस्तम् इति प्रशस्तस्य आदेशे (२००६—५।१।६०) 'श्रेयस्' प्रशस्ततरम् ॥ अस्शब्दात् परी यौ वसीयस्-श्रेयस्-शब्दौ तदन्तात् समासात् अच् स्यात् इत्यर्थः ॥ वसीयः प्रशस्ततरं श्वः श्वोवसीयसम् । मयूरव्यंसकादित्वादिशिषणस्य परनिपातः ॥ एवं श्वःश्रेयसम् ॥ उत्तरपदार्थस्यासौ प्रशंसा च इति कर्मधारयः । इह समासे 'प्रशंसा' प्रशस्ता इति भावः, 'उत्तरपदस्य'—'वसीयः' इत्यस्य 'श्रेयः' इत्यस्य वा—'अर्थः' । स च अर्थः 'आशिशो विषयः' इति 'अस्शब्द आह' । इतिकारण्यः 'आशीर्विषयान्' इति पठति, तत्र आशीर्विषयो यस्या इति बहुव्रीहिविध्यः । उभयतः आशिशि लिङ् प्रयोज्यः ॥ तपःसमाधिना अपरोक्षमपि साक्षाद्दृष्ट्वा यदा तत्त्वं कथयति तदा श्वःश्रेयसौ भविष्यति इति नैव अच् ॥

८४८ । अन्ववतसाद्रहसः ॥ ५।४।८१ ॥

दो— । अनुरहसम् । अवरहसम् । तत्तरहसम् ।

रहस् final in a compound and coming after अनु, अव and तत् requires अच् । Thus अनु etc., suitable privacy ; अव etc., absence of privacy ; तत् etc. extreme privacy.

मित— । अनु, अव, तत्, इत्येतेभ्यः परो यो रहस्शब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् ॥ रहस्-शब्दो त्रिलनसाह अप्रकाशं वा । अनुगतं रहः, अनुगतं रहः अभिन्निति वा वियहः । एवमवहीनं रहः इत्यादि वियहः ॥ तत्तमत्यन्तमिति हरदत्तः, असह्यसनभिमतं वा ॥

८५० । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ५।४।८२ ॥

दो— । उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

उरस् final in a compound and coming after प्रति requires अच् if it is compounded in the सप्तमी विभक्ति । Thus प्रत्युरसम् on the chest. This is an अव्ययीभाव in the sense of a case-ending.

मित— । सप्तमी तिष्ठति इति 'सप्तमीस्थ' सप्तम्यन्तमित्यर्थः । तस्मात् 'उरसः' अच्-प्रत्ययी भवति इत्यर्थः ॥ 'सप्तमीस्थात्' किम् ? प्रतिगतसुरः प्रत्युरः ॥

८५१ । अनुगवमायामि ॥ ५।४।८३ ॥

दो— । एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । "यस्य चायामः" (६७०—२।१।१६) इति समासः ।

When 'length' is indicated, अनुगव is got with अच् by निपात्यने in this rule. Thus अनु etc., the cart is as long as the bullock. The समास is अव्ययीभाव by "यस्य चायामः" (६७०—२।१।१६)

मित—। गोदैर्घसदृशदैर्घविशिष्टमित्यर्थे अचप्रत्ययान्तानुगो इति स्थिते
अस्मादेव निपातनादच्। सुप्रत्ययस्य अस्मावः ॥

८५२। द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ५।४।८४ ॥

दी—॥ अच्प्रत्ययः टिलोपः समासश्च निपात्यते।
यावती प्रकृतौ वेदिः द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ।
तत्रेदं निपातनम्। 'वेदिः' इति किम्? द्विस्तावती
त्रिस्तावती रज्जुः।

The words द्विस्तावा and त्रिस्तावा are got by निपातन in this rule
if they refer to an altar. The निपातन is for समास, अच्प्रत्यय and
टिलोप। प्रकृति is a sacrifice in which subsidiaries are all ordained.
The altar, as directed there, is doubled or trebled in अश्वमेध
and other sacrifices. This निपातन refers to such altars. Thus
द्विः तावती being compounded gives द्विः तावती अच्=द्विस्तावत् अच्
by पुंवद्भाव=द्विस्ताव् अ by टिलोप=द्विस्तावा with टाप् attached. Simi-
larly त्रिस्तावा।

मित—। द्विस्तावा इति त्रिस्तावा इति च निपात्यते वेदिष्वेदभिधीयते। इह
'द्विः' इत्यस्य 'द्विः' इत्यस्य वा सुजन्तस्य तावती इत्यनेन समासः। तावतीशब्दस्य वेद्या
विशेषणम्। तत् परिमाणं यस्या वेद्याः सा तावती वेदिः ॥ "द्विविचतुर्भाः सुच्"
(२०८६—५।४।८५) इति गणनायां सुच्प्रत्यय उक्तः। 'द्विः तावती' इति वाक्ये
गणनक्रिया न दृश्यते, द्विः इत्यस्य तथैव क्रियया सामर्थ्यं न तु 'तावती' इत्यनेन,
समासश्च न प्राप्नोति। तदाह 'समासश्च निपात्यते' इति ॥ लब्धे समासे अच्प्रत्ययो
निपात्यते। द्विस्तावती अच् इति स्थिते भसंज्ञाया "भस्याटे—" (८२६, वा) इति
पुंवद्भावे द्विस्तावत् अच् इति। ततटिलोपो निपात्यते—द्विस्ताव् टाप् द्विस्तावा ॥
एवं त्रिस्तावा ॥ "यव सकलाङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः" इति नारीशः। व्योतिष्टोमादयः
प्रकृतिः। अश्वमेधादयो विकृतिः। प्रकृतौ यत् वेदिपरिमाणं तदेव विकृतौ द्विरा-
वर्तते विरावर्त्तते वा ॥ वेद्या अन्यत्र न निपातनं तेन न समासः। तत् असमस्तं
प्रत्युदाज्जियते द्विस्तावती इत्यादि ॥

८५३ । उपसर्गाद्ध्वनः ॥ ५।४।८५ ॥

दी—। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ।

अध्वन् final in a compound and coming after a particle of the प्रादि class requires अच् । Thus प्राध्वः etc. the chariot has taken the road.

मित—। उपसर्ग इत्यनेन प्रादिरुपलभ्यते प्रादिः परो यः अध्वन्-शब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् ॥ प्र अध्वन् अच् इति स्थिते टिप्पणः ॥

८५४ । न पूजनात् ॥ ५।४।८६ ॥

दी । पूजनार्थात् परेभ्यः समासान्ता न स्यः । सुराजा । अतिराजा । स्वतिभ्यामिव, नेह—परमराजः । 'पूजनात्' किम् ? गामतिक्रान्तः अतिगवः । "बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः—" (८५२—५।४।११३) इत्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह—सुसकथः स्वक्षः ।

No समासान्त is attached if the उत्तरपद comes after a word implying appreciation. Thus सुराजा, a good king, without the expected टच् (788); similarly अति etc., a mighty king. The prohibition operates only when the उत्तरपद is after सु or अति, but not in cases like परम etc., the foremost king. Why say पूजनात् ? Witness अतिगव, bigger than a cow, with टच् (729). The prohibition is in respect of rules given before "बहुव्रीहौ—" (852). Thus सुसकथ, having fine thighs; स्वक्ष, having fine eyes.

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यस्मिन्, 'समासान्ताः' इति च । तस्य पक्षस्या विपरि-
णामः । पूजनात् परं यत् उत्तरपदे तस्मात् समासान्ता न इति मिलितोऽन्वयः ।
तदाह 'पूजनात् परेभ्यः' इत्यादि ॥ सुराजा इत्यत्र "राजाहः—" (७८८—
५।४।८१) इति प्राप्तश्च प्रतिषिध्यते । एवं अतिराजा इति ॥ 'स्वतिभ्यामिव' इति

तु 'पूजायां स्वतियहणं कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिकस्यानुवादः ॥ 'अतिगवः' इत्यत्र 'गौरतद्धित—' (७२८—५।४।८२) इति ठच् ॥ 'अतः प्रागेवायम्' इत्यादि च 'प्राग्वहुव्रीहियहणञ्च कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिकस्यानुसरणम् ॥

८५५। किम् क्षेपे ॥ ५।४।७० ॥

दी—। क्षेपे यः किंशब्दः ततः परं यत् तदन्तात् समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । 'क्षेपे' किम् ? किंराजः । किंसखः । किं गवः ।

No समासान्त is attached if the उत्तरपद comes after the word किम् in a derogatory sense. Thus किंराजा etc., without the usual ठच्, the sense being 'a despicable king' etc. Why say क्षेपे ? Witness किंराजः etc., with ठच् in the sense of 'which king' or 'king of whom' etc., किम् implying a mere query without derogation.

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यस्ति 'समासान्ताः' इति च । 'न' इति चानुवर्तते । 'किम्' इति पञ्चमी । 'क्षेपे' इति 'किम्' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह 'क्षेपे यः' इत्यादि । 'ततः परं यत्' इत्यत्र यत् उत्तरपदम् इति बोध्यम् ॥ किंराजा इत्यादिषु क्षेपे किमित्यव्ययम् । 'किं क्षेपे' (३४७—२।१।६४) इति समासः किंशब्दस्य पूर्वनिपातश्च । टजभावः ॥ किंराजः इत्यादिषु कीराजा इति विग्रहः केषां राजा इति वा इति टीकाकृतः । षष्ठीतत्पुरुष एव युक्ततरः प्रतिभाति ॥ कर्मधारये तु 'कः' इत्यस्य विधेयत्वादसमासो व्यायान् । इह 'किम्' इत्यनव्ययम् । निन्दाभावात् ठच् ॥

८५६। नजस्तत्पुरुषात् ॥ ५।४।७१ ॥

दी—। समासान्तो न । अराजा । असखा । 'तत्पुरुषात्' किम् ? अधुरं शकटम् ।

No समासान्त is attached if in a तत्पुरुष the उत्तरपद comes after

नञ् । Thus अराजा, no king, etc. Why say तत्पुरुषात् ? Witness अधुरम् etc., a cart without a yoke, where we have the usual अ after a बहुव्रीहि ।

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यसि 'समासान्ताः' इति च । 'न' इति चानुवर्तते । 'नञः' इति पञ्चमी । उत्तरपदे नञः परतः सति तत्पुरुषात् समासान्ता न इत्यन्वयः । नञ्तत्पुरुषात् समासान्ता इत्यर्थः ॥ अधरं शकटमित्यत्र बहुव्रीहिरिति भवत्येव समासान्ताः ॥

८५७ । पथो विभाषा ॥ ५।४।७२ ॥

दी—। नञ्पूर्वात् पथो वा समासान्तः । अपथम्—अपन्थाः । 'तत्पुरुषात्' इत्येव । अपथो देशः । अपथं वर्त्तते ।

The समासान्त is optional in a नञ्तत्पुरुष if पथिन् is in the उत्तरपदे । Thus अपथम् etc., a bad road. The option is allowed in a तत्पुरुष only, Witness the compulsory समासान्त in अपथः etc., a trackless tract, and in अपथम् etc., there is no road here.

मित—। 'नञः' इत्यादि सर्वेमतुवर्त्तते । नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात् पथिन् शब्दान्तात् समासान्तो वा स्यात् ॥ प्रतिषेधविकल्पोऽयम् । सति प्रतिषेधे अपन्थाः, असति—अपथम् । "अपथं नपुंसकम्" (८१५—२।४।३०) इति स्त्रीत्वम्, "पथः संख्याव्ययी" (८२१, वा) इति वा ॥ प्रतिषेधस्तत्पुरुषे एव नास्ति । विकल्पोऽपि तत्रैव न भव्यतु नित्यः समासान्तः । "अपथो देशः" इति बहुव्रीहौ समासान्तः, "अपथं वर्त्तते" इति अभावार्थेऽव्ययीभावे ॥

अथालुक्समासः

८५८ । अलुगुत्तरपदे ॥ ६।१।१ ॥

दी—। अलुगधिकारः प्रागान्तः । उत्तरपदाधिकारात् आपादसमासः ।

अलुक् and उत्तरपदे now continue to dominate over the rules about to be enunciated. अलुक् continues up to the rule "आनङ्—" (921—6. 3. 25) and उत्तरपदे to the end of the section.

मित—। न लुक् अलुक्। प्रसव्यप्रतिषेधः। उत्तरपदशब्दः समासस्य चरमावयवे रुद्धः। 'आनङ्' इति "आनङ् क्तो—" (९२१) इति लक्ष्यते ॥

८५८। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥

दी—। एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे। स्तोकांमुक्तः। एवमन्तिकार्थदूरार्थकच्छेभ्यः। 'उत्तरपदे' किम्? निष्क्रान्तः स्तोकात् निःस्तोकः।

The fifth case-ending, after क्छ् and words meaning little, far or near, is not elided in a compound when an उत्तरपद follows. Thus स्तोकात् etc., easily released, retains पञ्चमी in स्तोक though it is a compound. Similarly in the case of क्छ्, etc. Why say उत्तरपदे? Witness निःस्तोकः in the sense 'easily come out' with the पञ्चमी in स्तोक elided as usual.

मित—। स्तोकांमुक्त इत्यत्र "सुपो घातु—" (६५०—२।४।७१) इति पञ्चम्याः प्राप्नो लुक् निषिध्यते ॥ "स्तोकांनिक—" (७०१—२।१।३८) इति सूत्रोक्तानि स्तोकांनिकदूरार्थकच्छेभ्यः स्तोकादयः। तथाच अस्यांमुक्तः। अन्तिकादागतः—अभ्यासादागतः। दूरादुद्भूतः—विप्रकृष्टात्पलायितः। क्छ् आंमुक्तः इत्याद्यपि ॥ 'उत्तरपदे' इति उत्तरपदे परे इत्यर्थः। तथाच निःस्तोकः इत्यत्र स्तोकात् परा अपि पञ्चमी, उत्तरपदे किञ्चित् परती नास्तीति, लुप्यते एव ॥ स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्तः इत्यादि द्विवचनबहुवचनान्तं नेहोदाहरणम्। तत्र समास एव नास्ति, आस्तां तावदलुक्। "स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकांमुक्त इत्यत्र यथा स्यात्... द्विवचनसमासः...अनभिधानात्" इति पूर्वसूत्रे भाष्यम् ॥

दी—। "ब्राह्मणाच्छंसिन् उपसंख्यानम्" (वार्त्तिकः)। ब्राह्मणे

विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि । तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसंख्यानादेव ।

The word ब्राह्मणाच्छंसी has अलुक् of पञ्चमी by निपातन in this Varttika. Laudatory formulæ that appear in sections of the Vedas known as Brahmanas and have to be muttered low are here by transference of epithet 'themselves spoken of as Brahmanas. ब्राह्मणाच्छंसी is a priest who mutters them. The पञ्चमी is in the sense of द्वितीया and defended by निपातन in this very Varttika.

मित— । 'उपसंख्यानं' गणनम्, पञ्चम्या अलुग्विधी इति शेषः । ब्राह्मणशब्दं विदधोति—ब्राह्मणं वेदभागविशेषः । तत्र देवानां गुणकीर्तनानि विहितानि । तेषु यानि गेयानि तानि स्तोत्राणीत्युच्यन्ते, इतराणि च शस्त्राणीति । इह ब्राह्मणाच्छंसित्युच्यते ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्येव उपचारात् ब्राह्मणानीत्युच्यन्ते । यो हि ऋत्विक् तानि ब्राह्मणानि शंसति स ब्राह्मणाच्छंसी ॥ 'द्वितीयार्थे पञ्चमी' इति कर्मणि पञ्चमी इत्यर्थः, सापि इहैव निपातनात् ॥ 'तानि शंसति' इति तु अर्थकथनं न विग्रहः । विग्रहे सति "सुप्यजातौ—" (२६८—) इति विनिः स्यात् । तदा तु "तत्पुरुषे कति—" (२७२—६।१।१४) इत्येव हि बहुलपञ्चमात् अलुक् सिद्ध्यति इहोपसंख्यानश्च व्यर्थं भवेत् ॥ हरदत्तस्तु द्वितीयार्थे पञ्चमी स्यादित्येव उपसंख्यानं मन्यते । तच्च भाष्य-विरुद्धम् । तत्र हि "पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन् उपसंख्यानम्" इति स्थितम् । 'पञ्चमी प्रकरणे' इत्युक्तं न 'पञ्चमीविधी' इति । प्रकरणश्च अलुक् एव । तदलुगीवोपसंख्यायते । तथा च द्वितीयार्थे पञ्चमी इत्येतदर्थम् "अन्यार्थे च" इति वार्तिकान्तरमुपन्यस्य उक्तम् "अन्यार्थे येषां पञ्चमी द्रष्टव्या" इति । अतः परमवृत्तब्राह्मणसः "अथवा युक्त एवाव पञ्चम्यर्थः" इति । यदि युक्ता पञ्चमी किमन्यदिह निपात्यते ऋते तस्याः पञ्चम्या लुगभावात् । तदिह 'सुप् सुपेति समासः' इति नारीश्रोतमेव न्यायः ॥ अवश्यं शंसतीति शंसो । आवश्यकं विनिः । ब्राह्मणानि शंसो इति द्वितीयस्या विग्रहः, सुप्सुपेति समासः । इतो तु यदा घटकपददीरन्भावः तदा

आज्ञायाच्छेसी इति द्वितीयार्थे पञ्चमी तस्याद्यालुक् । “अकौर्मविष्यत्—” (६२८-२।३।७०) इति द्वितीया ॥

६६० । ओजःसहोभस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६।३।३ ॥

दी— । ओजसाकृतम् । इत्यादि ।

The तृतीया after ओजस् सहस्, अभस् तमस् does not elide when an उत्तरपद follows. Thus ओजसा etc., forcibly done, etc.

नित— । ओजस्, सहस् अभस्, तमस् इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्यः परतस्तृतीयाया लुक् न भवति उत्तरपदे सति ॥ ओजसाकृतम्, अभसाकृतम्, तमसाकृतम् । “कर्त्तृकरणे—” (६२४—२।३।३२) इति समासः ॥ पूर्वपदेभ्यः किम् ? सततनेष्ट-तमोद्धतम् । ‘तमस्’ इतीदं न पूर्वपदम् अती लुगेव इति हरदत्तादयः । भट्टोजिस्तु मनोरमायामाह—तच्चिन्वन् । तन्वते इति वृत्तम् । नैश्वतमसो हतम् ।... (ततः) सततं नैश्वतमोद्धतं यस्मिन् इति ।

दी— । “अञ्जस उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । अञ्जसा-कृतम्, आर्जवेन कृतमित्यर्थः ।

अञ्जस् has to be included in the list. Thus अञ्जसा etc. dishonestly done.

नित— । प्राग्वत् समासः ।

दी— । “पुंसानुजो जनुषान्ध इति च” (वार्त्तिक)
यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ।

The two words पुंसानुजः and जनुषान्धः have to be taken as अलुक् compounds. of तृतीया । पुंसानुज is one who is preceded by a brother in birth ; जनुषान्ध is blind from birth.

नित— । पुंसानुजो जनुषान्ध इति च उपसंख्यानम् इति पूरणीयम् ॥ पुंसा-हेतुना अनुजः । जनुषा जन्मना हेतुना अन्धः । उभयव हेतौ तृतीया । सुप्-सुपेति समासः ॥

८६१। 'मनसः संज्ञायाम् ॥ ६।३।४ ॥

दी—। मनसागुप्ता ।

The द्वतीया in मनस् is not elided when an उत्तरपद follows if the compound is used as a proper name. Thus मनसागुप्ता ।

मित—। मनसः परतस्तृतीयायाः संज्ञाषासङ्करभवति उत्तरपदे ॥ 'संज्ञायां' किम् ? मनोगुप्ता ।

८६२। आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥

दी—। 'मनसः' इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायौ ।

The द्वतीया is retained also when आज्ञायिन् follows. This too is of मनस् । Thus मनसा etc, one who communicates his commands mentally.

सित—। इहापि उपपदतत्पुरुषः परिहर्तव्यः । 'मनसा आज्ञातुम्' इत्यादि व्याख्यानमात्रं न विग्रहः ॥ 'आज्ञातुं' शीलमस्य आज्ञायौ । सोपसर्गे णिनिः । मनसा आज्ञायौ, सुपसुपेति समासः ॥

८६३। आत्मनश्च ॥ ६।३।६ ॥

दी—। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ।

The द्वतीया after आत्मन् is not elided when an उत्तरपद follows.

दी—। "पूरण इति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । पूरण-प्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः आत्मनापञ्चमः । "जनार्दनस्त्वात्म-चतुर्थ एव" इति बहुव्रीहिविधी । 'पूरणे किम् ? आत्मकृतम् ।

Add पूरणे after आत्मनश्च in the rule. The sense then becomes —The द्वतीया after आत्मन् is not elided if an ordinal number follows as an उत्तरपद । Thus आत्मना etc, fifth counting himself. In "जनार्दनः—" the compound आत्मचतुर्थः is a बहुव्रीहि so आत्मन् is

compounded in the प्रथमा । Why say पूरणे ? Witness आत्मकृतम्, personally done.

मित—। ‘पूरणे’ इति सूत्रे वक्तव्यम् । “आत्मनेश्च पूरणे” इति सूत्रे कर्तव्य-
मित्यर्थः । एतदेव वृत्तिकारस्य सूत्रम् ॥ ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । ‘पूरणे उत्तरपदे’
इत्यस्य पूरणशब्दे उत्तरपदे इति तु नाथेः । “अपूरणौप्रियादिषु” (८३१—६।३।३४)
“अपू पूरणौप्रानाख्योः” (८३२—५।४।११६) इत्यादिष्विव इहापि ‘पूरणे’ इत्यस्य
पूरणप्रत्ययान्ते इत्यर्थः ॥ आत्मनापञ्चम इति द्वेद्वितीयायाः सुप्सुपेति समासः ।
“जनार्दनस्तु—” इत्यत्र न हि ‘आत्मना चतुर्थेः’ इति द्वितीया लुप्ता, किन्तु आत्मा
चतुर्थो यस्य इति बहुव्रीहौ प्रथमाया लोपः ॥

८६४ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६।३।७ ॥

दी—। ‘आत्मनः’ इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । ‘चतुर्थी’ इति योगविभागात् समासः ।

चतुर्थी after आत्मन् is not elided in technical names in use
with Grammarians. Thus आत्मनेपदम् etc. The चतुर्थी is तादर्थ्ये ।
The समास is by योगविभाग of चतुर्थी from the rule चतुर्थी “तदधीय—”
(698—2.1. 36).

मित—। ‘आत्मनः’ इति पूर्वस्वादेशतुल्ये तदाह—‘आत्मनः’ इत्येव इति ॥
वैयाकरणानां या आख्या यया आख्यया वैयाकरणा व्यवहरन्ति तत्र स्थिता आत्मन्-
शब्दात् या चतुर्थी तस्या उत्तरपदे परतो न लुक् इत्यर्थः ॥ आत्मने कर्त्ते कर्त्तृभिप्राये
इत्यर्थः, पदम् आत्मनेपदम् ॥ एवम् आत्मने भाषा आत्मनेभाषा आत्मनेपदमित्यर्थः ॥
तादर्थ्यं चतुर्थी । सा च प्रकृतिविकारभावे एव समस्यते । इह तु स नास्ति । तदाह
‘योगविभागात् समासः’ इति (६८८) । अथच योगविभागो भाष्ये न दृश्यते
तत् सुप्सुपेति समासो युक्तः इति नागेशः ॥

८६५ । परस्य च ॥ ६।३।८ ॥

दी—। परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

चतुर्थी after पर also is not elided from technical names used by Grammarians. Thus परसौ etc.

नित—। परशब्दात् या चतुर्थी वैयाकरणाख्यायां प्रयुज्यते तस्या उत्तरपदे न लुक् इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः ॥

८६६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६।३।८५ ॥

दी—। हलन्तात् अदन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

The सप्तमी is not elided, from words ending in a consonant or च, when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus त्वचि etc., one whose strength is in the skin, i. e., the bamboo.

नित—। त्वचि बलले सारः अस्त्व त्वचिसारो वंशः । “सप्तमी—” (८६८—१।२।३५) इति आपकाद्याधिकरणपदे बहुव्रीहिः ॥

८६७ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८।३।८५ ॥

दी—। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र ‘गवि’ इति वचनादेव अलुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र “संज्ञायाम्” (८२१—२।१।८४) इति सप्तमीसमासः ।

The स of स्थिर coming after गवि and युधि in a compound changes into ष । Thus गविष्ठिरः । Here the statement that स्थिर comes after गवि is enough to infer that the सप्तमी in गवि is not elided. Similarly युधि etc., the eldest of the Pandavas ; अरण्ये etc., wild Tilakas. In these the समास is by the rule “संज्ञायाम्” (721).

नित—। ‘स्थिरः’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदाह, ‘स्थिरस्य संज्ञा’ इति ॥ गवि षचि स्थिरः गविष्ठिरः सत्यनादी । संज्ञा कस्यचित् । इह “इण्कोः” (२११—

‘‘८३।५७) इति फलं ‘‘सातपदायोः’’ (२१२२—८३।१११) इति निषिद्धम् । अतः
 ‘‘प्रतिप्रसवनाच्च ‘‘गवियुधिभ्याम्—’’ इति ॥ अलौकिके वियङ्गे गो डि स्थिर सप् इति
 स्थिते डेलुक् प्राप्तः । स च अन्तरङ्गमपि डिप्रयुक्ते गो-शब्दे अवादेशं बाधते
 ‘‘अन्तरङ्गानपि विधीन् वक्षिरङ्गो लुगबाधते’’ इति वचनात् । ततो हलः परो डि न
 भवति, तेन ‘‘हलदन्तात्—’’ इति अलुक् न प्राप्नोति । तदाह गवि इति वचनादेव
 अलुक् इति । लुकि सति ‘गवि’ इत्यतः परं ‘स्थिरः’ इति न, किन्तु ‘गो’ इत्यतः
 परम् ॥ ‘युधिष्ठिरः’ इति हलः परो डिस्तेन अलुक् संज्ञायाम् ॥ अरण्यातिशक्त
 इति अकारात् परो डिस्तेन अलुक् संज्ञायाम् ।

दो—। ‘‘हृदय्भ्याच्च’’ (वार्त्तिक) । हृदिस्पृक् ।
 दिविस्पृक् ।

सप्तमी after हृद् and दिव् is not elided when an उत्तरपद follows.

मित—। ‘हृद्’ ‘दिव्’ इत्येताभ्यां परा या सप्तमी तस्या अलुग्भवति उत्तरपदे
 परे । हृदयं स्पृशति इत्यर्थे कर्मणि सप्तमी । ततो डी हृदादेशे (२२८—६।१।६३),
 हृदिस्पृक् । ‘‘स्पृशोऽनुदके किन्’’ इति किन् । स च कर्मोपपदे एव । तत्
 अलुक्त्विविरेवेह कर्मणि सप्तम्या आपकः ॥ एवं दिवं स्पृशति इत्यपि ॥

६६८ । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।२० ॥

दो—। प्राचां देशे यत् कारनाम् तत्र हलादावुत्तरपदे
 हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः ।
 पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्—कारनाम्न्येव, प्राचामेव, हलादाविव
 इति ॥ ‘कारनाम्नि’ किम् ? अभ्यर्चितपशुः । कारादन्यस्येतत्
 देयस्य नाम ॥ ‘प्राचाम्’ किम् ? यूथपशुः ॥ ‘हलादौ’ किम् ?
 अविकटोरणः ॥ ‘हलदन्तात्’ किम् ? नद्यां दीहो नदीदीहः ॥

The सप्तमी after हलन् and अदन् words is not elided if the
 उत्तरपद begins with a consonant and the compound is the
 designation of some assessment in Eastern countries. Thus

सुकुटे etc., cowries for wearing a diadem ; दृषदि etc., the māsha of gold for a stone building. As the चतुष् is already available, the rule serves to attach certain restrictions in designations of assessments only, in eastern countries only, and only where, the उत्तरपद begins with a consonant. Why say कारनाम्नि ? Witness अभ्यर्हित etc., the animal in honour of some august personage which, though a due, is not an assessment and therefore drops the सप्तमी although the practice prevails in eastern countries and the उत्तरपद begins with a consonant. Why say प्राचाम् ? Witness दूधपय, the cow, goat etc. out of a herd, which is a custom in countries other than eastern, and therefore drops the सप्तमी though it is an assessment and the उत्तरपद begins with a consonant. Why say हलादी ? Witness ऋषि etc., the sheep out of the herd, where the उत्तरपद does not begin with a consonant and therefore the सप्तमी is dropped although the compound designates an assessment in eastern countries. Why say हलदन्तात् ? Witness नदीदोहा, the milking at the brink of the river, which is an assessment in eastern countries and has the उत्तरपद beginning with a consonant, yet drops the सप्तमी because the पूर्वपद does not end in a consonant or the short अ ।

नित— । 'हलदन्तात्' इत्यादि पूर्वसर्व सर्वमनुवर्तते ॥ राजयाज्ञी भागः करः । कर एव कारः, प्रशादित्वाद् स्थाये । कारस्य करविशेषस्य नाम संज्ञा कारनाम्, तस्मिन् । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तमानेऽपि नामयद्वयं स्पष्टायम् ॥ प्राग्देशे प्रणाम विनाशे कार्यापणमित्यान् कपटान् दत्त्वा राजाश्रमसि लब्ध्वा श्रमस्य मङ्गलं सुकुटः आरोप्यते । तच्च दयं सुकुटेकार्यापणमित्याच्यते ॥ शिलासयं वासभवनं चित् कश्चित् प्राग्देशे प्रणामं कर्तुमिच्छति स मासमितं सुवर्णं राज्ञे दत्त्वा तत्प्राप्तमिति लभते । स हि कारो दृषदिमाषक इत्युच्यते ॥ 'नियमाद्यम्' इति विविधं नियमाङ्गं दर्शयति ।

—‘कारनाच्ञिव’ इत्यादि । एतच्चिंतयसंज्ञिचाने एव नियमः प्रवर्तते नाभ्यन्तरे ॥ ८७९ ॥
 एकैकस्य अभावे नियमाभावं दर्शयति ॥ ‘अभ्यर्हितपशुः’ इति षट्हागताय पूष्याय
 सभावनार्थं यः पशुर्दीयते सः । अधिकरणविवक्षया सप्तमी । नेदं कारनाम् इति
 प्राचामपि हलादावपि लुगेव ॥ गोष्ठेषु यथानि संचारयितुं राजानुमतिरिक्तं पशुं
 दत्त्वा लभ्यते स यूथपशुरित्युच्यते । स च उदग्देशं कारः न प्राचाम् इति कारनाच्ञापि
 हलादावपि लुगेव ॥ अविः उरणश्च नियमपर्यायी । अवीनां सङ्घातः अविकटः । संचाते
 कटच्प्रत्ययः (१८३०, वा) । अविकटे उरणः इति यूथपशुरिव व्याख्येयः । हलादित्वा-
 भावात् कारनाम् अपि प्राचामपि लुगेव ॥ सर्वत्र हलदन्तादलुक् । नष्टसंज्ञे
 गवासुत्तारणमूल्यं दुग्धम् । तदर्थं च ताः तदानीमिव दुग्धन्ते । स च दीहः कारः
 नदीदीह इत्युच्यते । तत्र हलदन्ताभावात् सर्वेषामिव प्राचा वा उदीचा वा लुगेव ॥

८६८ । मध्याद्गुरौ ॥ ६।३।११ ॥

दी— । मध्येगुरुः ।

The सप्तमी after मध्य is not elided when गुरु is the उत्तरपद ।
 Thus मध्येगुरु, heavy in the middle.

मित— । संज्ञायामिति निवृत्तम् । मध्यशब्दात् वा सप्तमी तस्या अलुक् स्यात्
 गुरुशब्दे उत्तरपदे ॥ सुप्सुपेति समासः ॥

दी— । “अन्ताच्च” (वार्त्तिक) ॥ अन्तेगुरुः ।

Also if the सप्तमी is after अन्तः । Thus अन्तेगुरु, heavy at
 the end.

मित— । इहापि सुप्सुपेति समासः ॥

८७० । अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ ६।३।१२ ॥

दी— । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । ‘अमूर्द्धमस्तकात्’
 किम् ? मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । ‘अकामे’ किम् ? मुखे
 कामोऽस्य सुखकामः ।

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words denoting what are

technically known as स्वाङ्ग is retained when an उत्तरपद except काम follows and the सप्तमी is not after मूर्धन् or मस्तक. Thus कण्ठकालः, dark in the throat ; उरसि etc., having a hairy chest. Why say अमूर्धन् etc. ? Witness मूर्धन् etc., having a tuft of hair on the head. Why अकामे ? Witness सुख etc., having the wish expressed in the face.

मित—। हलदन्तादित्यसि । हलदन्ताददन्ताच्च मूर्धन्मस्तकवर्जितात् स्वाङ्गवाचकात् या सप्तमी तस्या अलुग्भवति कामशब्दभिन्ने उत्तरपदे ॥ कण्ठकालः अस्य इत्यादि-सर्वत्र उदाहरणप्रतुदाहरणेषु व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥ इह 'संज्ञायाम्' इत्यप्यनु-वर्तते इति नागेशः । वृत्तिकारस्तु इमामनुवृत्तिं नेच्छति । तथा च तस्य मूर्धं शिखः, मस्तकशिखः, सुखकामः, अचशौण्ड, इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि । यदि संज्ञायामिति नानुवर्त्तेत 'इदिस्पृक्' इत्यपि अनेनैव सिद्धयति । तदर्थं "हृद्भाष्य" (२६७ वा) इति वार्तिकं न स्यात् इति हि नागेशस्याशयः । तत्रेदं वक्तव्यम्—"हलदन्तात्—", "कारणान्नि—", "अमूर्धन्मस्तकात्—", इत्यादिषु यथाविहिता एव सप्तमी गृह्यते । 'इदिस्पृक्' इत्यत्र तु न तथा । तत्र "अन्वार्थे" देशे सप्तमी द्रष्टव्या" इत्याहम् । एवं सूत्रैरप्राप्ता सप्तमी अप्राप्त्य अलुक् वार्तिकेन विधीयते । अकृते वार्तिके सप्तमी एव न सिध्यति कुतो लुक् ? तन्मन्ये वृत्तिकारोक्ता एकपक्षो व्यायान् ॥

८७१ । बन्धे च विभाषा ॥ ६।३।१३ ॥

दी—। हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । 'हलदन्त—' इति किम् ? गुप्तिबन्धः ।

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words is optionally elided when बन्ध follows as an उत्तरपद in a तत्पुरुष । Thus हस्ते &c., fetters in the hand. Why हलन्त &c. ? Witness गुप्ति etc., confinement in a jail, which drops the सप्तमी ।

मित—। बन्ध इति घञन्तम् । 'तत्पुरुषे' इत्याहसुत्रादपगत्यते । बन्धे उत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् वा तत्पुरुषे इत्यर्थः ॥ बन्धनं बन्धः इति घञ् ॥

इत्ते वन्धः इति विग्रहे-अलुक्वा । यन्नासीति वन्ध इति पञ्चायणि तु “निम्नसिद्ध—”
(८७७—६।३।१८) इत्यलुङ्निषेधे इत्तवन्ध इत्येकमेव रूपम् । एवं नित्ये निषेधे इह
अजि विभाषा ॥ गुप्तौ कारायां वन्धः गुप्तिवन्धः ॥ ‘तत्पुरुषे’ किम् ? इत्ते वन्धः अस्य
इत्तवन्ध इत्येव ॥

८७२ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६।३।१४ ॥

दी— । स्तम्बेरमः—स्तम्बरमः । कर्णेजपः—कर्णजपः ।

कचिन्न—कुरुचरः ।

सप्तमी is dropped in a तत्पुरुष if the उत्तरपद is कृदन्त ; but there is no uniformity in the matter. Thus स्तम्बे &c., an elephant ; कर्णे &c., a spy, an intriguer. Sometimes there is no अलुक् as in कुरुचरः, one wandering among the Kurus.

मित— । बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम् । तत् “इलदन्तात्—” इति नेह सम्बध्यते । कृदन्ते उत्तरपदे तत्पुरुषे पूर्वपदस्याया सप्तम्या बहुलमलुक्भवति ॥ स्तम्बे कौचकगुल्फे शालिगुल्फे वा रमते इति विग्रहः । उपपदतत्पुरुषः । स्तम्बरमः करी ॥ कर्णे जपति निवेदयति इति विग्रहः । उपपदतत्पुरुषः । कर्णेजपः खलः ॥ कुरुषु चरतीति लुगेव ॥ सर्वमेतद्बहुलग्रहणाद्भवति । हरदत्त आह—सर्वमेव अलुक्-प्रकरणमस्यैव प्रपञ्चः इति ॥

८७३ । प्रावृष्टशरत्कालदिवां जे ॥ ६।३।१५ ॥

दी— । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ।

सप्तमी after प्रावृष्, शरद्, काल and दिव् is not elided when ज follows as an उत्तरपद । Thus प्रावृषिजः &c. This is only a detail of the previous rule.

मित— । प्रावृष्, शरद्, काल, दिव् इत्येतेषां सप्तम्या अलुक् स्यात् तत्पुरुषे जशब्दे उत्तरपदे ॥ ‘ज’ इति कृति उपत्ययान्तम् । तत् न हि विधानार्थमेतत् सूत्रं

किन्तु पूर्वस्वस्यायं विस्तरः । 'तत्पुरुषे कति—' इत्यस्यैव सदाहरणप्रदर्शनाय-
सीवत् । तदाह 'पूर्वस्यायं मपचः' इति ॥ बहुलग्रहणात् एषु अलुगेव ॥

८७४ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ ६।३।१६ ॥

दी— । एभ्यः सप्तम्या अलुक् जि । वर्षेजः—वर्षजः ।
क्षरेजः—क्षरजः । शरेजः—शरजः । वरेजः—वरजः ।

The सप्तमी after वर्ष, क्षर, शर, वर is retained optionally in a
तत्पुरुष when ज follows as an उत्तरपद । Thus वर्षेजः &c. grown
during rains ; क्षरेजः etc., grown in water ; शरेजः etc., grown
among reeds ; वरेजः etc, grown in a betel-grove.

नित— । 'जि' इत्यनुवर्तते । वर्षादीनां या सप्तमी तस्या वा अलुक् तत्पुरुषे
जि उत्तरपदे ॥ अयमपि बहुलग्रहणात्तुल्यते । एषु विकल्प एव ॥

८७५ । घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ ६।३।१७ ॥

दी— । सप्तम्या विभाषया अलुक् स्यात् ॥ घ । पूर्वाह्नेतरे—
पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतमे—पूर्वाह्नेतमे ॥ काल । पूर्वाह्नेकाले—
पूर्वाह्नेकाले ॥ तन । पूर्वाह्नेतने—पूर्वाह्नेतने ॥

The सप्तमी after designations of stages of time is retained
optionally when तरेप्, तमेप्, टा or टाल् follows or when काल follows
as an उत्तरपद । Thus, when घ follows, पूर्वाह्ने etc., very early in
the morning ; when काल follows, पूर्वाह्ने etc, in the morning
time ; when तन follows, पूर्वाह्ने etc., during what happens in
the morning.

नित— । 'कालनाम्नः' इति पञ्चमी । घ इति त्रसप्तमी । तन इति
ट्टाट्टाली । कालनाम्नः परा या सप्तमी तस्या अलुक्ता घे परे, कालनाम्ने चक्षरपदे,
तने च परे ॥ अतिशयेन पूर्वाह्ने गच्छति इति सप्तम्ययुक्तस्य पूर्वाह्नस्य प्रकृतविषयस्य

वरपुत्रमप्री । तच्चित्तलात् प्रातिपदिकत्वम् । “सुप्तिं चातुप्रातिपदिकस्योः” (१५०—२।४।७१) इति सप्तम्या नित्यलुक्प्रसङ्गे वा अलुक्निवधीयते ॥ एवं पूर्वोक्तकाले शब्दस्ति इत्यादिष्वपि ॥ यत् पूर्वाङ्गे भवं तस्मिन् यतते इत्यर्थे टाः टाङ् वा तुट् च । “प्राग्वङ्गकः प्रसङ्गे विभाषा अलुक् ॥ सर्वत्र बाह्यमर्थमपेक्ष्य सप्तमी सम्बध्यते ॥

८७६ । शयवासवासिष्वकालात् ॥ ६।३।१८ ॥

दी— । खेशयः—खशयः । ग्रामेवासः—ग्रामवासः । ग्रामेवासी—ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव—भूमिशयः ।

The सप्तमी is optionally retained after words that do not mean some stage of time if the उत्तरपद is शय, वास or वासिन् । Thus खेशयः &c. The सप्तमी has to be after हलन्त or अदन्त words, Witness भूमि etc. which drops सप्तमी ।

मित— । कालवाचकवर्जितात् हलदन्तात् शब्दात् या सप्तमी तस्या वा अलुग्भवति शयशब्दे, वासशब्दे, वासिन्शब्दे च उत्तरपदे ॥

दी— । “अपो योनियन्मतुषु” (वार्त्तिक) । अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सः अप्सु योनिः । अप्सु भवः अप्सव्यः । अप्सु मन्तौ आज्यभागौ ।

The सप्तमी after अप् is retained when योनि is the उत्तरपद Or यत् or मतुप् has to be attached. Thus अप्सु etc.; अप्सव्यः growing in water; अप्सु etc. two shares of sacrificial offerings dedicated by pronouncing the word अप्सु ।

मित— । ‘अपः’ अप्शब्दादित्यर्थः । इह अप्शब्दस्य अर्थः अप्रधानम् । तेन ‘अप्ता’ इति नोक्तम् । शब्दप्रधानत्वादिकवचनम् ॥ अप्शब्दात् परा या सप्तमी तस्य नित्यमलुक् योनिशब्दे उत्तरपदे, यति, मतुपि च कर्त्तव्ये ॥ अप्सव्य इति दिगादिकत् । “ओर्गुणः” (८४०—६।४।१४६) इति गुणः । “वान्तो यि—” (३३—६।१।७८) इत्यादिशः ॥ ‘अप्सु’ इत्यनुकरणशब्दः एतयोरस्ति इति अप्सु मन्तौ । ययोरान्यभागयोः अनुव्यसने मन्तुः ‘अप्सु’ इत्युच्चार्यते यौ इत्यर्थः । इह अनुकरणशब्दत्वात् सप्तम्या लुक्

नैव प्राप्नोति इति व्यर्थं वचनम् । अत इह 'मतिषु' इति युक्ततरः पाठः—अस-
मतिरस्य असुमतिः ॥ इह 'विभाषा' इति न सम्बधायते ॥

८७७ । नेन्सिद्धवध्नातिषु च ॥ ६।३।१८ ॥

दो— । इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक् न । स्थण्डिलशायी ।
साङ्काश्य सिद्धः । चक्रबद्धः ।

The सप्तमी is not retained when सिद्ध, or some word with
इन् attached, or some derivative of the root बन्ध is the उत्तरपद ।
Thus स्थण्डिल etc. sleeping on sacrificial ground ; साङ्काश्य etc.,
attained salvation in the forest Samkasya ; चक्र etc., tied to a
wheel.

मित— । तत्पुरुषे इन्नन्ते, सिद्धशब्दे, बन्धधातुजे च शब्दे उत्तरपदे सप्तम्या
अलुक् न । इह चक्रबन्ध इत्यपपाठः । चञन्तस्य बन्ध-शब्दस्य तत्पुरुषे विकल्पः उक्तः ।
अन्तस्य बन्धशब्दस्य विषये अलुक् प्राप्तिर्नास्ति कुतो निषेधः ? चक्रे बद्ध इति "साधनं
कृता" इति भाष्योक्तेः समासः, सुप् सुपा वा ॥ "तत्पुरुषे कृति—" (८७२)
इत्यनन्तरस्यायं निषेधः, न तु "अमूर्द्ध—" (८७०) इत्यस्यापि, व्यवहितत्वात्तस्य ।

८७८ । स्थे च भाषायाम् ॥ ६।३।२० ॥

दो— । सप्तम्या अलुक् न । समस्थः । 'भाषायाम्' किम् ?
कृष्णीऽस्याखरेष्ठः ।

The सप्तमी is not retained in ordinary lay writings when स्थ
is the उत्तरपद । Thus समस्थः lying easy. Why say भाषायाम् ?
Witness, in the Vedas आखरेष्ठ, with the सप्तमी retained, in कृष्णः
etc.—his charlooteer is dark.

मित— । तत्पुरुषे स्थशब्दे उत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुक् न ॥ कथं तर्हि
"कृष्णे स्या काशीस्य" इति "अनेकम्—" (८३०—२।३।२४) इत्यत्र भाष्ये प्रयोगः ?

“असूईमस्तकात्—” (८७०) इत्यस्य तु नायं निषेधः इत्याक्षं प्राक् अतः कण्ठस्य इति भविष्यति ॥ आखरः अश्याला । तस्मिन् सिष्ठतीति आखरिष्ठः सारथिः ॥

८७८ । षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥

दी— । चौरस्य कुलम् । ‘आक्रोशे’ किम् ? ब्राह्मण-कुलम् ।

षष्ठी is retained when an उत्तरपद follows if abuse is meant by the compound. Thus चौरस्यकुलम्, a thief's house. Why आक्रोशे ? Witness ब्राह्मण etc., the house of a Brāhmana.

मित— । ‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यस्ति । आक्रोशो गालिः । षष्ठ्या अलुक् उत्तर-पदे परे आक्रोशे गम्यमाने इत्यर्थः ॥

दी— । “वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरिषु” (वार्त्तिक) । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ।

षष्ठी after वाच्, दिग्, पश्यत् is retained when युक्ति, दण्ड, हर respectively are the उत्तरपद । Thus वाचोयुक्तिः, reason for a statement ; दिग्, etc., punishment of a whole quarter ; पश्यतः etc., one that will rob before one's eyes.

मित— । वाच्, दिग्, पश्यत् इत्येतेभ्यः परा या षष्ठी तस्या अलुक् यथाक्रमं युक्ति, दण्ड, हर इत्येतेषु उत्तरपदेषु इत्यर्थः ॥ वाचः प्रयुक्तस्य वाक्यस्य युक्तिः न्यायः वाक्यसमर्थनमित्यर्थः । षष्ठी शेषे ॥ दिग्ः लक्षणया दिग्विधेयवासिनां सर्वेषां दण्डः दण्डनम् । कर्मणि क्तयोगा षष्ठी ॥ पश्यतः पश्यन्तमनादृत्य हरः भोषकः । ‘षष्ठी अनादरे’ (६३५—२।३।३८) इति षष्ठी । सुप्सुपेति समासः ॥

दी— । “आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च” (वार्त्तिक) । अमुष्य अपत्यम् आमुष्यायणः । नडादित्वात् फक् (११०१) ॥ अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वात् वुञ् (१७८८) ॥ एवमामुष्यकुलिका ॥

The षष्ठी is retained by निपातन in आमुष्यायण, आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका । Thus आमुष्यायण means 'son of the gentleman yonder,' फक् (आयन) is the affix here because अमुष्य is of the नडादि class आमुष्यपुत्रिका means 'the plight of the son of the gentleman yonder'; the affix is कुञ् (अक) in the feminine attached to अमुष्यकुल which is of the मनोशादि class. Similarly आमुष्यकुलिका, 'the plight of the line or house of the gentleman yonder.'

मित—। आमुष्यायण, आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका इति त्रीणि अलुत षष्ठीकानि निपात्यन्ते ॥ अमुष्य इति नडादिषु पठ्यते । अमुष्य अपत्यमिति फकि षष्ठा लोपे प्राप्ते अनेन अलुक् ॥ अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, इति मनोशादिषु पाठः । कुञ्ज कृते षष्ठा अलुकि आमुष्यपुत्रक, आमुष्यकुलक इति । स्त्रियां टापि आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका ॥ अमुष्य, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल इति शब्दे पाठादेव षष्ठा अलुक् ज्ञाप्यते । इह वार्तिके तस्यैव शाप्रितस्यार्थस्य अनुवादः न हि अपूर्वं किञ्चिद्विधीयते ॥

दी—। “देवानांप्रिय इति च सूखे” (वार्त्तिक) । अन्यत्र देवप्रियः ।

The compound word देवानांप्रियः, idol of fools, retains the षष्ठी to mean a dullard ; elsewhere देवप्रियः, beloved of the gods, with the षष्ठी dropped.

मित—। देव इति सूखेपर्यायोऽपि इति कैयटादिसूत्रतो नाशेनः । देवानां सूखांशं प्रयः देवानांप्रियः ॥ अन्यत्र देवशब्दस्य देवतायैवे देवानां प्रियः देवप्रियः ॥

दी—। “शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः” (वार्त्तिक) । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।

The षष्ठी after शुन् is retained when शेप, पुच्छ, or लाङ्गूल is the सञ्चरपद । Thus शुनःशेप, having the generative organ formed like that of the dog ; शुनः etc., having a tail like that of the dog ॥

मित—। शुन्-शब्दात् परा या षष्ठी तस्याः अलुक्प्राप्तिः । शेपपुच्छ लाङ्गूल

लाङ्गुलशब्दे च उत्तरपदे ॥ शुनः शेषमिव उपस्थ इव शेषमस्य, शुनः पुच्छमिव पुच्छमस्य, शुनो लाङ्गुलमिव लाङ्गुलमस्य इत्यादि विग्रहः ॥ 'शेफ' इति 'शेफस्' इति च शेषशब्दस्य अर्थे दृश्यते ॥ ऋषिविशेषाणां सन्ना इति चरद्वयः ॥

दी— । “दिवस्व दासे” (वार्त्तिक) । दिवोदासः ।

The षष्ठी after दिव् is retained when दास is the उत्तरपद । Thus दिवोदास which is a proper name.

मित— । दिवोदास इति संज्ञाशब्दः । अवयवार्थे इह नास्ति ॥

६८० । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।२२ ॥

दी— । षष्ठ्याः पुत्रे परे अलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः— दासोपुत्रः । ‘निन्दायाम्’ किम् ? ब्राह्मणीपुत्रः ।

The षष्ठी is optionally retained when पुत्र is the उत्तरपद and the compound implies abuse. Thus दास्याः etc., son of a serf (harlot). Why say निन्दायाम् ? Witness ब्राह्मणी etc. which drops the षष्ठी because it states a fact.

मित— । ‘आक्रोशे’ इत्यनुवर्त्तते । तदाह ‘निन्दायाम्’ इति ॥ दास्याः पुत्रः इति निन्दाभावं न हि तत्त्वतोऽसौ दासो गभैजातः ॥ ब्राह्मणीपुत्र इति तु तत्त्वकथनम् ॥

६८१ । ऋतो विद्यायोनिस्त्वन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥

दी— । विद्यासम्बन्धयोनिस्त्वन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ।

The षष्ठी after ऋदन्त word implying relationship through study or marriage is retained when an उत्तरपद follows. Thus होतुः etc. disciple of the Hotri ; होतुः etc. son of the Hotri ; पितुः etc. disciple of the father ; पितुः etc., son of his father.

मित—। विद्या च योनिश्च ताभ्यां सम्बन्धः विद्यायोनिस्बन्धः । तस्मात् । एतच्च 'अट्' इत्यस्य विशेषणम् । बहुवचनं सौवम् । तदाह 'सम्बन्धवाचिनः' इत्येकवचनेन ॥ उदाहरणानि उपरिष्ठाद्याख्यास्वने ॥

दी—। “विद्यायोनिस्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्”
(वार्तिक) । नेह—होतृधनम् ।

In विद्यायोनिस्बन्ध above, the relation is to be taken as existing in both पूर्वपद and उत्तरपद of the compound. Thus the अलुक् does not operate in होतृधनम् where धन implies neither विद्यासम्बन्ध nor योनिस्बन्ध ।

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यस्ति । तेन समास आचिष्यते । विद्यायोनि-
सम्बन्धेभ्य इत्युक्तम् । तत्र 'तस्य' समासस्य 'पूर्वपदग्रहणम् उत्तरपदग्रहणञ्च' कर्तव्यम् ।
समासि यदा पूर्वोत्तरपदाभ्यां विद्यासम्बन्धं योनिस्बन्धञ्च विना अन्यः सम्बन्धो न
प्रतीयते तदैवायमलुक् प्रवर्तते नान्यथा इति फलितम् । तदत्र चत्वारः पक्षाः—पूर्वपदं
विद्यासम्बन्धवाचि, उत्तरपदं विद्यासम्बन्धवाचि योनिस्बन्धवाचि वा इति द्वौ । पूर्वपदं
योनिस्बन्धवाचि, उत्तरपदं विद्यासम्बन्धं योनिस्बन्धं वा कथयति इति चापरी द्वौ ॥
ततः होतुरन्वेवासौ' इति विद्यासम्बन्धवाची होतृशब्दः, तथा च अन्वेवासी' इति ।
होतुःपुत्रः इत्यत्र तु पुत्रशब्दो योनिस्बन्धवाची । एवं योनिस्बन्धवाचिनः पितृशब्दस्य
विद्यासम्बन्धवाचिना अन्वेवासिश्च न समासः योनिस्बन्धवाचिना पुत्रशब्देन च ॥
धनशब्दस्तु न विद्यासम्बन्धं नापि योनिस्बन्धमभिधत्ते तदनेन समासि षष्ठ्या लुगेव ॥
पूर्वोत्तरपदग्रहणं विद्यायोनिस्बन्धेभ्य इत्यत्रैव ननु 'अट्' इत्यत्रापि । तथा चैवोदा-
हृतम् ॥ निलोऽयं विधिः उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् ॥

८८२ । विभाषा खसृपत्योः ॥ ६।३।२४ ॥

दी—। अट्दन्तात् षष्ठ्या अलुक्वा खसृपत्योः परयोः ।

The अट् after a अट्दन्त word is optionally retained when सृष्ट or पति is the उत्तरपद । Hence with the exposition मातुः स्वसा we

have the option to drop or not to drop the यट्ठी । If the यट्ठी is retained, we look forward—

मित— । खसृशब्दे पतिशब्दे वा उत्तरपदे विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनः खसृमात् यटा यट्ठी तस्या विभाषा अलुक् भवति । मातुः खसा इति विग्रहे षष्ठ्या अलुकि—

८८३ । मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८।३।८५ ॥

दी— । आभ्यांखसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुः-
खसा—मातुःखसा । पितुःखसा—पितुःखसा । लुक्पक्षे तु—

In a compound the स of खसृ coming after मातुः or पितुः is optionally changed into य । Thus मातुः etc., mother's sister ; पितुः etc., father's sister. If however the यट्ठी is elided, we look further forward—

मित— । 'मातुः' 'पितुः' इति षष्ठ्यान्वानुकरणम् । अतुकरणानापि प्राति-
पदिकत्वमसि अर्थवत्त्वात् मातुय पितुय मातुःपितुरौ । ताभ्याम् ॥ 'खसा' इति
पूर्वसुप्तादनुवर्तते षष्ठ्या च विपरिणम्यते । यद्वा षष्ठ्यार्थे इयं प्रथमा । 'सस्य षः'
इत्यसि 'समासे' इति च । तदाह 'आभ्यां खसुः' इत्यादि ॥ "सातृपदायोः"
(२१२३—८।३।१११) इति निषेधस्यापवादः ॥

८८४ । मातृपितृभ्यां खसा ॥ ८।३।८४ ॥

दी— । आभ्यां परस्य खसुः सस्य षः स्यात् समासे ।
मातृखसा । पितृखसा । असमासे तु—मातुः खसा, पितुःखसा ।

In a compound the स of खसृ becomes ष when after मातृ or पितृ । Thus मातृ etc. But the स is not changed when not in a compound, thus मातुः etc.

मित— । 'मातृ' 'पितृ' इति समासगतरूपस्यानुकरणम् । तेन नानङ् ।
मातृ च पितृ मातृपितृणौ । ताभ्याम् ॥ 'खसा' इति षष्ठ्यार्थे प्रथमा ॥ "सातृपदायोः"
(२१२३—८।३।१११) इति निषेधस्यापवादः । स च समासे एव । तेन असमासे नैव

स्त्वम्—मातुः स्वसा, पितुः स्वसा ॥ ननु 'मातृ' पितृ' इति रूपानुकरणम् । असमासे तद्रूपाभावादेव पत्वप्राप्तिर्नास्ति, तत् कथमिदं प्रत्युदाहरं भवति ? सत्यं, परं अत्युदाहरणमेतत् सूत्रप्रयमेव्यभिक्तस्य उपस्थाप्यते । पूर्वसूत्रात् वैकल्पिकं पत्वं प्राप्नोति तदसमासेन वार्यते ॥

अथ समासाश्रयविधयः

८८५ । घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतपेषु ङ्योऽनेकाचो ङ्रस्वः ॥
६।२।४३ ॥

दी—। भाषितपुंस्कात् यो ङी तदन्तस्थानिकाचो ङ्रस्वः स्थात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परिषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरुपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रा । इत्यादि । ब्रूजः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः “कुत्सिनानि कुत्सनैः” (७३२—२।१।५३) इति समासः । ‘ङ्यः’ किम् ? दत्तातरा । ‘भाषितपुंस्कात्’ किम् ? आमलकीतरा । कुवलीतरा ।

The feminine affix ङी coming after a भाषितपुंस्क word of more than one syllable is shortened when any of the affixes च, रूप, कल्प is attached ; also when any of चेलङ्, ब्रुव, गोत्र, मत, हत is the उत्तरपद । Thus ब्राह्मणितरा, an eminent Brāhmani ; ब्राह्मणितमा, pre-eminently a Brāhmani ; ब्राह्मणिरुपा, a good Brāhmani ; ब्राह्मणिकल्पा, very much like a Brāhmani ; ब्राह्मणिचेली, a wicked Brāhmani ; ब्राह्मणिब्रुवा, a so-called Brāhmani ; ब्राह्मणिगोत्रा, kin of

a Brāhmani; ब्राह्मणिमता, believed to be a Brāhmani; ब्राह्मणिमता, a wretched Brāhmani. In ब्रुव we have वच् attached to ब्रु as is seen after पचादि roots. But ब्रु does not become वच्, nor does its क become चो by गुण; and we get ब्रुव instead of ब्रव। All this is by निपातन in this very rule. चेलट् and the rest, when उत्तरपद in a compound, imply 'deprecation' (कुत्सा) and are compounded by the rule "कुत्सितानि—" (732). Why say ड्यः? Witness दत्ता-तरा which does not become दत्ततरा। Why say भाषितपुंस्कात्? Witness आमलकीतरा, a well-developed Amalaki tree: कुवलीतरा, a well-developed plum tree.

मित—। 'ड्यः' इति डीशब्दस्य षष्ठ्या एकवचने रूपम्। अस्य च 'अनेकाचः' इति विशेषणम्। केवलस्तु डी एकाजिव तेन 'डी' इति ड्यन्तो गृह्यते ॥ "स्त्रियाः पुंवत्—" (८३१—६।३।३४) इत्यतो 'भाषितपुंस्कात्' इत्यनुवर्त्तते ॥ 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते। चरुपकल्पाः प्रत्ययाः। उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति (८८८) इतीह घादय एव गृह्यन्ते न तदन्ताः। तदाह 'प्रत्ययेषु परेषु' न प्रत्ययान्तेषु परेषु इति ॥ चेलट् इति टित् डीवर्धः। चेली कुत्सिता। चेली ब्राह्मणी इति कर्मधारये "कुत्सितानि—" (७३२—२।१।५३) इति ब्राह्मणशब्दस्य पूर्वनिपातः। ब्राह्मणी-चेली इति प्राप्ते "पुंवत् कर्मधारयः—" (७४६—६।३।४२) इति पुंवद्भावः क्रियताम् अनेन ब्राह्मणः। परत्वात् पुंवद्भावो वाधित्वा ऋस् एव प्रवर्त्तते—ब्राह्मणिचेली ॥ एके ब्रुवा ब्राह्मणी, गोवा ब्राह्मणी, मता ब्राह्मणी, हता ब्राह्मणी इत्यादिव्यपि ॥ 'इति-वियये कुत्सनवाचीनि' इत्यस्य वृत्तादेव कुत्सा वाक्ये कुत्सा नास्ति इत्यर्थः। तत् स्वपदवियघं परिहृत्य 'कुत्सिता ब्राह्मणी इत्यर्थे' एतावदेव वक्तुमुचितं प्रतिभाति ॥ दत्ततरा इत्यत्र डी नास्ति तेन ऋस्त्वो न। "तमिलादिषु—" इति पुंवदपि न 'संज्ञा-पूरणीय' (८३८—६।३।३८) इति निषेधात् ॥ आमलकीशब्दो भाषितपुंस्कात् एव इति भाष्याशयः। तत् कुवलीतरा इति द्वितीयमुदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

६८६। नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्। ५।३।४४ ॥

दो—। अद्यन्तनद्याः अद्यन्तस्य एकाचश्च घादिषु ऋस्त्वो वा स्यात्। ब्रह्मबन्धुतरा—ब्रह्मबन्धुतरा। स्त्रितरा—स्त्रीतरा।

Words technically known as नदी, other than those mentioned in the previous rule, optionally become shortened when च etc., follow. Thus ब्रह्म etc., a close female relation of a Brāhmaṇa ; स्नि etc., very much a woman.

मित—। 'चक्षुः' इत्यनुवर्तते 'ऋस्' इति च । 'शिवस्' पूर्वसुतोक्ता-
दण्यस् नद्याः नदीसंज्ञकस्य शब्दस्य 'अन्तरस्या' विभावया 'ऋस्' स्यात् प्रादिषु
परे इत्यर्थः ॥ पूर्वसुव् ऊन्तेषु नदीशब्देषु ये अनेकाचः त एवोक्ताः । तत् अङ्गान्तो
नदीशब्दः शिष्यते, ऊन्तश्च एकाच् । तदाह 'अङ्गान्त—' इत्यादि ॥ 'ब्रह्मवन्' इति
अङ्गान्ततया उदाहरणम् । 'स्त्री' इति ऊन्त एकाच् नदीशब्दः ॥ 'स्त्री' इति
तिलस्त्रीमाचकत्वात् न भाषितपुंस्कात् । 'स्वेऽस्मिन् भाषितपुंस्कात्' इति न सम्बध्यते
तत् इदमुदाहरणम् ॥

दी—। "कन्नद्या न" (वार्त्तिक) । लक्ष्मीतरा ।

A word rendered a नदी by some क्त affix does not become shortened when च etc., follow. Thus लक्ष्मीतरा very much like Lakshmi.

मित—। 'विषा' क्तप्रत्ययेन कृता नदीसंज्ञा न स्त्रीप्रत्ययेन तेषां प्रादिषु न
ऋस् ॥ 'सिंघो' इति तु लक्षयति पुमांसमिति विरहिः 'लघिसुंद' (७० श १६०)
इत्यौषादिकम् ईप्रत्ययान्तं न ऊन्तम् । अङ्गान्तत्वात् वैकल्पिको ऋस् प्रातिः अनेन
प्रतिषिध्यते ॥ एतम् अश्वी वन्तो इत्यादिषु च ॥

६८७। उगितश्च ६।३।४५ ॥

दी—। उगितः परा या नदी तदन्तस्य प्रादिषु ऋस्त्री वा
स्यात् । विदुषीतरा । ऋस्त्राभावपक्षे तु "तसिलादिषु—" (८३६
—६।३।३५) इति पुंवत् । विदुषीतरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरा
इत्यप्युदाहृतम् । तन्निर्मूलम् ।

A word rendered a नदी by some affix attached to what has dropped च, च or ह in its formation, will optionally shorten

its final when व etc., follow. Thus विदुषि etc., a very learned woman. Here, in the alternative when there is no shortening, there will be पुंवद्भाव by “तमिलादिषु—” (836); hence विदुषीतरा also. The Vritti etc., quote a third form विदुषीतरा but there is no authority for it.

मित— । ‘उक्’ इति उवर्णस्य खवर्णस्य लवर्णस्य च संज्ञा । उक् इत् अस्मात् उगित् । तस्मात् । गन्धमानपर्यन्त्ययोगे पञ्चमी । ‘नद्याः’ इति षष्ठान्तमनुवर्त्तते ‘अन्यतरस्याम्’ इति च । उगितो नद्याः अन्यतरस्यां ऋक्षो वादिषु इत्यन्वयः ॥ ‘नदी’ इति ईदूतो वर्णो इति पञ्चमाश्रित्य आह—‘या नदी तदन्तस्य’ इति, स्त्रियां विहितो य ई-प्रत्यय ऊ-प्रत्ययश्च तदन्तस्य इत्यर्थः । कस्मात् स विहित इत्याकाङ्क्षायामाह ‘उगितः परा या नदी’ इति उगिच्छब्दादिहित ईकारोकारात्मको यः स्त्रयः प्रत्ययः इत्यर्थः ॥ पूर्वसूत्रे तु ईदूदन्त एव नदी न तु ईदूवर्णभावम् । तस्मिंश्च पक्षे इह ‘उगितः’ इति षष्ठान्तं ‘नद्याः’ इत्यस्य विशेषणम् । उगितो नद्या अन्यतरस्यां ऋक्ष इति च सुगमोऽन्वयः । तदेवं सूत्रोपात्तमपि ईदूदन्तपञ्चमुपेत्य सुखञ्च व्याख्यानमनाहृत्य यत् ईदूवर्णपक्ष आद्रियते कटञ्च व्याख्यानं क्रियते, प्रौढिभावः किञ्च तत् वैचित्र्यार्थं वा स्यात् ॥ वेति इति विद्वान् । “विदेः यतुर्वसुः” (११०५—७१।१६) इति वसुप्रत्ययः । स च उगित् । तत्सम्बन्धात् विदुस् इत्युगित् । स्त्रियां ङीप् विदुषीति ‘उगितः परा या नदी तदन्तम्’ । तेन तरपि ऋक्षविकल्पः । ऋक्षपक्षे विदुषीतरा ॥ यदा न ऋक्षः तदा ‘वदुष—’ (८८५) इत्यनेन कृतात् विप्रतिषेधान्मुक्तः निर्वाचः “तमिलादिषु—” (८८६) इति सूत्रोक्तः पुंवद्भावः । तेन विदुषीतरा ॥ ‘निर्मलम्’ भाष्यादिषु प्रमाणशब्देषु अदृष्टमित्यर्थः ॥ ईदूदन्तो नदी इति पक्षे वसुप्रत्ययसम्बन्धात् यथा विदुस् इत्युगित् तथा विदुषी इत्यपि । शेषं प्राग्वत् ॥

८८८ । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ६।३।५० ॥

दी— । हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृदयम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । ‘लेख’ इत्यस्मन्तस्य ग्रहणम्, घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणं प्रापकम् “उत्तरपदाधिकारे तदन्त-विधिर्नास्ति” इति ।

हृदय becomes हृद् when लिख and लास are उत्तरपद and when the affixes यत् and ञ् are attached. Thus हृद् लिख, one who scratches his chest, has changed हृदय into हृद्। Similarly हृद्, to heart's liking, with यत् attached ; हृद्, belonging to the heart, when ञ् is attached ; हृद् लास palpitation of the heart, when लास follows. Here लिख is supposed to be the form when the क्त affix ञ् is attached with हृदय as उपपद ; hence with चञ् the form is हृदयलिख without the substitution of हृद्। But as ञ् is mentioned in the rule separately this will include ञ्णन् words also—both क्त and तद्धित—by तदन्तविधि, consequently the mention of लिख with ञ् becomes superfluous. Thus the inference is—In the section on उत्तरपद, affixes mentioned do not include words ending in those affixes.

नित—। हृदयशब्दस्य 'हृद्' इत्ययमादेशो भवति लिख, यत्, ञ्, लास, इत्येतेषु परस्मिन् ॥ ञ् इति क्त तद्धितश्च । 'लिख' इति कृदन्तो यङ्णम् अभियुक्तैस्तद्देव व्याख्यानात् । तदाह 'हृदयम्' इत्यादि । कर्मोपपदे ञ् । हृदम् इति तद्धितोऽण् ॥ हृदम् इति तद्धितो यत् ॥ ननु 'हृद्' इति प्रकृत्यन्तरमस्ति हृदयपर्यायः तेनैव सिद्धे किमनेन हृदादेशिन् ? उच्यते—हृदादेशो 'हृदयलिख' 'इत्यादिनिष्ठत्वं ॥ हृदयं लिखति इत्यादिवाक्ये 'हृदयलिखः' इत्यादि ना भूदिति । किं तर्हि हृदयलिख इत्यसाधुरेव ? वादमसाधुर्यदि हृदयं लिखतीति विग्रहः क्रियते । अस्मिन् विग्रहे 'ञ्' एव नान्यः प्रत्ययः । यदा पुनर्लिखनं लिखः, लिखाते अनेन वा करणेन, इति चञ् तदा भवत्येव हृदयस्य लिखः हृदयलिख इति । परमर्थो भिद्यते—अणि कर्ता उच्यते यच्चा तु भावः कर्तृत्वव्यतिरिक्तं वा कारकम् ॥ भवतु, उक्त एव ञ् सुप्ते, तत् तदन्तविधिना एव ञ्णन्तो लिखशब्दो लभ्यते किं तस्य पृथग्यङ्णम् ? अस्मादेव पृथग्यङ्णपादनुनीयते "उत्तरपदाधिकारी—" इत्यादि ॥

८८८ । वा शोकश्चरोगेषु ॥ ६।३।५१ ॥

टी—। हृच्छोकः—हृदयशोकः । सौहार्दम्—सौहृदयम् । हृद्रोगः—हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

The substitution of हृद् is optional when शोक, व्यञ् or रोग follows. Thus हृत्शोकः etc., the heart's grief; सौहार्दम् etc., goodness of heart; हृद्रोगः etc., heart-disease. The purpose of the substitution is served by the independent word हृद् which means the same as हृदय, hence the substitution is only to illustrate diversity of derivation.

मित— । 'हृदयस्य हृद्' इत्यस्ति । 'शोक' इति 'रोग' इति चोत्तरपदम् । 'व्यञ्' इति प्रत्ययः ॥ हृदयस्य शोकः हृदयस्य रोग इति विग्रहः ॥ शोभनं हृदयमस्य सुहृदयः उदार इत्यर्थः । तस्य भाव इति ब्राह्मणादि-व्यञि सुहृदय व्यञ् इति स्थिते ह्रस्वावे सुहृत् व्यञ् । "ह्रस्वगसिन्धुने—" (११३३—७।१।१८) इत्युभयपदह्रस्वी सौहार्दम् उदारता । अकृते ह्रस्वावे तु सुहृदय व्यञ् इति स्थिते "यस्मिन् च" (२११—६।४।१४८) इति लोपे सौहृदयम् ॥ एवञ् अणि सौदार्दमिति ॥ इदं "हृदादेश-पक्षे ह्रस्वगसिन्धुने पूर्वपदस्य चेत्युभयपदह्रस्विः" इति वदतां ह्रस्वगतामनुरोधात् । वस्तुतस्तु एव व्यञि अणि च यो हृद् हृदयस्य, लाचणिकः सः । "लाचणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव" (परिभाषा) इति लाचणिकस्य ह्रस्वस्य "ह्रस्वग—" इत्यत्र यद्वर्णं न भविष्यति । तेन उत्तरपदह्रस्वरभावात् अणि सौहृदम् व्यञि सौहृदम् इत्येव, न हि सौहृदेम् इति सौहार्दमिति च ॥ "सुहृद् ह्रस्वी—" (८८८—५।४।१५०) इति निपातिते सुहृदस्य यो हृद् सोऽपि लाचणिक एव, तस्यापि उत्तरपदह्रस्वी न यद्वर्णम् । अथोच्यते सुहृदिति लाचणिकं न हृदिति, तदा सुहृदित्यस्य अर्थवत्त्वेऽपि केवलं हृदिति नार्थवत् । किञ्च "ह्रस्वग—" इत्यत्र "अर्थवत्त्वस्यैव नानर्थक्यस्य" (परिभाषा) इति कृत्वा अनर्थकस्य ह्रस्वस्य यद्वर्णं न भविष्यति । तत् प्राग्देव उत्तरपद-ह्रस्वरभावः ॥ तथा सति हृदयशब्देन समानार्थो यो ह्रस्वस्येन समासे सुहृदिति स्थिते अणि व्यञि च सौदार्दम् सौहार्दमिति च ॥ तदर्थं निश्कर्षः—अणि ह्रस्वावे सौहृदमिति व्यञि सौहृदमिति च । प्रकृत्यन्तरं यो 'हृद्' स तु न अणि न वा व्यञि हृद्, ततः सौहार्दमिति सौहार्दमिति च । एतदेव गृह्यमुक्तं काव्यालङ्कार-सूत्रहत्ती नामनेन "अनर्थि ह्रस्वावात्" इति । एवञ् कृत्वा युवादिगणे ब्राह्मणादिगणे

च सुहृत्सुहृदयशब्दयोश्चभयोरपि पाठः सङ्गच्छते । आद्यात् सौहार्दसौहार्दौ, द्वितीयात् सौहृदसौहृदौ भवतः । अन्यतरसङ्ख्याभावे शब्दद्वयज्ञानिः प्रसज्यते ॥

८८० । पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु ॥ ६।३।५२ ॥

दी— । एषूत्तरपदेषु पादस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । "अन्यतिभ्यां पादे च" [? "अन्यतिभ्याञ्च" (उ० ४।१३०), "पादे च" (उ० ४।१३१)] इति इण (? इञ्) प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ।

पाद becomes पद when आजि, आति, ग or उपहत follows as उत्तरपद । The substitute is अदन्त । Thus पदाजि etc. a foot-passenger. The affix is इञ् by the उणादि rule "पादे च"—Also when पाद is the उपपद । This has to be taken along with the previous rule "अन्यतिभ्याञ्च"—इञ् is attached to अज and अत also. अज does not become औ by निपातन in "पादस्य—" (११०). Also पदग, travelling on foot ; पदो etc., struck with the feet.

मित— । आजि, आति, ग, उपहत इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादशब्दस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् ॥ सूत्रे 'पद' इति लुप्तप्रथमान्तम् । तदाह 'अदन्त आदेशः' इति । तत्र लिङ्गम् उत्तरसूत्रे 'पद' इत्यादेशान्तरकरणम् । यदि इहापि दान्त आदेशः स्यात् तदा उत्तरत्र "यत्यतदर्थे" इत्येव सूत्रयेत् । किञ्च 'पदगः' 'पदोपहतः' इति न सिद्ध्यत् ॥ पद अज इञ् इति पदाजिः । अस्मिन्नेव सूत्रे 'आजि' इति निपातनात् अजिर्व्यभावो न ॥ इह उणादिषु "अन्यतिभ्यां पादे च" इति सूत्रं गोपलभ्यते । सूत्रितेषु पुस्तकेषु "अन्यतिभ्याञ्च" "पादे च" इति इति सूत्रे प्रत्ययश्च इञ् न इण ॥

८८१ । पद यत्यतदर्थे ॥ ६।२।५३ ॥

दी— । पादस्य पद स्यात् अतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति षष्ठाः शर्कराः । 'अतदर्थे' किम् ? पादार्थसुदकोपायम् । "पादार्थाभ्याञ्च" (२०८३—५।४।२५) इति यत् ।

पाद becomes पद when यत् not implying तादृक् follows. Thus पदाः etc.—sugar hurting the feet when trod upon, so big are the crystals. Why say पतदर्थे ? Witness पादम् etc., water for the feet which does not take the substitute because यत् implies तादृक् । The यत् is by the rule “पादाच्चा—” (2093).

नित— । पदिति दान्तीऽयमादेशः । पदाः शर्कराः इत्यत्र “विध्यत्यधनुषा” (१६९५—४।४।८२) इति यत् ॥

दी— । “इके चरताबुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (१५५८) छन् ।

The substitute has to be noted when the affix इक follows in the sense चरति, walks. Thus पदिक, walks on foot ; the affix is छन् (इक) because पाद is of the पर्पादि class.

नित— । ‘तेन चरति’ इत्यस्मिन्नर्थे य इकः, छन्प्रत्ययः इत्यर्थः, तस्मिन् परे पादस्य पद इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पादाभ्यां चरति इति पाद छन् इति स्थिते पादस्य पद । छनः षकारणकारौ इतौ, ठस्य च इकः । तेन पदिक इति । इह “पर्पादिभ्यः छन्” (१५५८—४।४।१०) इति छन् । प्रत्ययस्य विच्चात् स्त्रियां पदिकौ ॥ वार्त्तिकमिदं “पादः प्रच्च” इति पर्पादिषु गणसूत्रस्यानुवादः ॥

८८२ । हिमकाषिहतिषु च ॥ ३।३।५४ ॥

दा— । पङ्क्तिमम् । पत्काषी । पङ्क्तिः ।

पाद becomes पद when हिम, काषिन् or हति is the उत्तरपद । Thus पङ्क्तिम, cold to the feet ; पत्काषिन्, those who hurt their feet ; पङ्क्ति, trod upon with the feet.

नित— । हिम, काषिन्, हति इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादस्य पदित्वादेशो भवति ॥ पादयोर्हिंसं शीतमिति विग्रहः ॥ पादौ कषतीति पत्काषी पादचारी । “सुष्य-

जातौ—” (२८८८—३८।७८) इति णिनिः ॥ पादाभ्यां दृश्यते इति पञ्चतिः पद्याः ।
कारणोपपदे क्तिन् ॥

८८३ । ऋचः शे ॥ ६।३।५५ ॥

दो— । ऋचः पादस्य पदं स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः
शंसति । पादं पादमित्यर्थः । ‘ऋचः’ किम् ? पादशः कार्षापणं
ददाति ।

पाद of a ऋच् becomes पद when the affix श follows. Thus
पच्छः in गायत्रीम् etc., cites a गायत्री a line of it each time. Why
say ऋचः ? Witness पादशः without the substitution, in पादशः etc.,
gives away one कार्षापण measure of cowries a fourth of it each
time.

मित— । ‘ऋचः’ इति पादापेक्षया षष्ठी । तदाह ‘ऋचः पादस्य’ इत्यादि ॥
इह ‘पाद’ इति चतुर्थीशः । स च परिमाणम्, अतः “संख्यैकवचनात्—” (२११०—
५।४।४३) इति शस् वीक्षयाम् ॥ कार्षापणमितान् कपदेकान् ददाति, तच्च दानं
प्रतिवारं चतुर्थीशमितमित्यर्थः ॥

८८४ । वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६।३।५६ ॥

दो— । पादस्य पत् । पदघोषः—पादघोषः । पन्मिश्रः—
पादमिश्रः । पच्छब्दः—पादशब्दः ।

पाद optionally becomes पद when घोष, मिश्र, or शब्द follows as
उत्तरपद । Thus पदघोष etc., the noise of foot-steps ; पन्मिश्र etc.,
mixed with a quarter ; पच्छब्द etc., the noise of foot-steps, or
the word पाद ।

मित— । घोष, मिश्र, शब्द इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादस्य ‘पद’ इत्यादेशः स्यात् ।
दन्ति एवादेशः, ‘पत्’ इति इह वृत्तौ तान् । प्रथमेकवचने रूपम् ॥ पदघोष इत्यत्र
षष्ठोसमासः, अरण्यवाची पादशब्दः ॥ पन्मिश्र इत्यत्र पादश्चतुर्थीशः । “पूर्वसङ्ग—”

(६६३—२१।३१) इति समासः ॥ पञ्चद्व इति पञ्चोप इव । यद्वा—पाद इति शब्दः इत्यर्थः । कर्मधारयः ॥

दी—। “निष्के चेति वाच्यम्” (वार्तिक) । पन्निष्कः—
पादनिष्कः ।

Also when निष्क is the उत्तरपद । Thus पन्निष्क etc., gold measuring one पाद ।

मित—। निष्कः सुवर्णम् । तस्मिन् उत्तरपदे पादस्य पश्चात् ॥ इह पादः परिमाणभेदः, चतुर्थीशो वा । पादस्यासौ निष्कश्च इति कर्मधारयः ॥

८८५ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ६।३।२७ ॥

दी—। उदमेघः ।

उदक becomes उद when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus उदमेघ, the name of some one.

मित—। उदकशब्दस्य ‘उद’ इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे परे समुदायश्चेत् संज्ञा भवति ॥ उदकगर्भो मेघः उदकमेघः । तेन वर्षादिभिः सादृश्यात्, यदि उदकमेघ इति कस्यचित् संज्ञा क्रियते तदा उदकमेघ इत्यस्य उदमेघ इति रूपं भवति ॥

दी—। “उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्” (वार्तिक) ।
क्षीरोदः ।

The substitute comes in also when उदक is the उत्तरपद if the whole is a proper name. Thus क्षीरोद, the sea of milk.

मित—। उत्तरपदमिति इह उदकविशेषणम् । उत्तरपदस्य च उदकशब्दस्य उदादेशो भवति संज्ञायाम् ॥ क्षीरमुदकमस्य क्षीरोदः उत्तरसागरस्य संज्ञा ॥ ‘संज्ञायां’ किम् ? उदकशेषितः । प्रसन्नोदको सरः ॥

८८६ । पेषं वासवाहनधिषु च ॥ ६।३।५८ ॥

दी—। उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उद-
धिर्घटः, समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ।

उदक becomes उद also when पेधम् वास, वाहन or धि follows as उत्तरपद । Thus उदपेधम् etc., grinds with water ; उदवास, stay in water ; उदवाहन, the carrier of water, i. e., a cloud ; उदधि: etc. a jar in which water is stored (we say घट: because in the case of the sea the compound is available by the previous rule, being a संज्ञा of the sea).

मित—। सञ्ज्ञायामिति निवृत्तम् । पेधम्, वास, वाहन, धि इत्येतेषु उत्तर-पदेषु च उदकस्य उद इत्यादेशो भवति ॥ उदकेन करणेन पिनष्टि इत्यर्थे उदपेधं पिनष्टि । “घटिने पिधः” (३१५०—३१४१८) इति णसुल् ॥ उदके वासः उदवासः । “सहस्ररावीरुदवासतत्परा” । बहुव्रीहिवर्वा ॥ उदकस्य वाहन उद-वाहनी मेघः । उदकं धीयते अस्मिन् उदधिः जलाधारः । स चेह घटः । समुद्रस्य तु उदधिरिति संज्ञा, तेन पूर्वस्यैवैव सिध्यति ॥

६८० । एकहलादी पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।५८ ॥

दी—। उदकुम्भः—उदककुम्भः । ‘एक—’ इति किम् ? उदकस्थालौ । ‘पूरयितव्ये’ इति किम् ? उदकपर्वतः ।

उदक optionally become उद if the उत्तरपद begins with a single-consonant and means something to fill up. Thus उदकुम्भ etc., jar of water. Why say एक etc. ? Witness उदक etc., without the change because the उत्तरपद begins with the conjunct consonants. Why say पूरयितव्ये ? Witness उदक etc., a mountain where it rains heavily, without the change because a पर्वत cannot be filled up.

मित—। एकः असंज्ञायः हलन्तरिण असंयुक्तः इत् आदिर्यस्य तत् एकहलादि । ‘पूरयितव्यं’, पूरयितव्यम् । उभयमपि उत्तरपदविशेषणम् ॥ ‘पूरयितव्यं’ पूरयितव्यवाचि ‘एकहलादि’ असंयोगादि यत् उत्तरपदं तस्मिन् परतः उदकस्य ‘उद’ इत्यादेशो

भङ्गति वा इत्यर्थः ॥ स्यात्वा इति पुरयितव्यमपि संयोगादि तेन न उदादिभ्यः ।
पसंज्ञ इत्यसंयोगादि अपि न पुरयितव्यं तेन न उदादिभ्यः ॥

८८८ । मन्थीदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाह्येषु च ॥ ६।३।६० ॥

दी— । उदमन्यः—उदकमन्यः । उदौदनः—उदकौदनः ।
इत्यादि ।

उदक optionally becomes उद also if the उत्तरपद is मन्य, ओदन, सक्तु, विन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध or गाह्य । Thus उदमन्य etc., a paste made with water ; उदौदन etc., food mixed with water ; etc.

मित— । मन्य, ओदन, सक्तु, विन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाह्य इत्येतेषु च उत्तरपदेषु उदकस्य उदादेशो वा स्यात् इत्यर्थः ॥ द्रवद्रव्यसंस्तताः सक्तवो मन्यः । उदकेन मन्यः । “अत्रेन व्यञ्जनम्” (६८६—२।३।३४) इति समासः ॥ एवम् उदकेन सक्तुः इत्यपि ॥ उदकस्य वज्रः वज्र इव प्राणहर उदकप्रक्षेप इत्यर्थः ॥ उदकं विभक्तौति उदभारः वारिवाहकः । कर्मण्यण् ॥ एवम् उदकं हरतीति ॥ भारवहनसाधनम् उभयतो वज्रशिक्षो वंशदण्डो वीवध इत्युच्यते । शिक्षयोभोरं न्यस्य स्तब्धेन वीवध उच्यते । उदकस्य उदकवहनसाधनम् वीवधः इति विग्रहः ॥ उदकं गाह्ये उदगाह्यः । कर्मण्यण् ॥ एतानि उत्तरपदानि एकह्रस्वादिन्यपि न पुरयितव्यानि इति पूर्वेण अप्राप्ते विधिः ॥

८८८ । इको ऋस्रोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६।३।६१ ॥

दी— । इगन्तस्य अङ्यन्तस्य ऋस्रो वा स्यात् उत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः—ग्रामणीपुत्रः । ‘इकः’ किम् ? रमापतिः । ‘अङ्यः’ किम् ? गौरीपतिः । ‘गालव’-ग्रहणं पूजार्थम्, ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवृत्तेः ।

The learned Galava says इ, ऊ, ऋ except ङी are shortened optionally when an उत्तरपद follows. Thus ग्रामणि etc., son of the headman of the village. Why say इकः ? Witness रमापतिः

in which the *स्* is not shortened. Why say *अङ्*? Witness *गौरीपति* which does not shorten its *इ* because the *इ* is from *ङी* in the feminine. *Galava* is named to show respect and not to secure optionality because '*अन्यतरस्याम्*' comes in here from the preceding rule and allows the option.

मित—। इ उ ऋ ल इति इक् । तस्य ॥ न ङीः अङीः । तस्य अङ् ।
 'इदम् इक्' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'उत्तरपदे' इत्यस्ति 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते ॥
 अङ्, इको ऋस्, स्मात् अन्यतरस्याम् उत्तरपदे परतो गालवस्य आचार्यस्य मतेन
 इत्यर्थः ॥ यामं नयतीति कृपि यामणीः न ज्ञानः । तेन ऋस्विकल्पः ॥ 'पूजाधम्'
 इति पूज्यं गालवस्य मतमित्यर्थः ॥

दी—। "इयङ्वङ्भाविनामव्ययानाञ्च नेति वाच्यम्"
 (वार्त्तिक) । श्रौमदः । भ्रूभङ्गः । शक्तीभावः ।

The option to shorten does not exist in the case of words that admit *इयङ्* for *इ* or *उवङ्* for *उ* and of indeclinables. Thus *श्रौ* etc., the pride of wealth; *भ्रू* etc., a frown; *शक्ती* etc., turning white.

मित—। इयङ्वङ्गोभावः भवनमुत्पत्तिरित्यर्थः इयङ्वङ्भावः । सः अस्ति
 एष इयङ्वङ्भावितः । इतिमन्त्वर्थः । तेषाम् ॥ 'न' इत्यत्र 'ऋस्' इति योज्यम् ।
 तेन वैकल्पिकस्य ऋस्वस्य तिषेधः । अतो दीर्घ एव उदाक्रियते ॥ "ज्यादिचि—"
 (७६२—१।४।६१) इति निपातिषु चिः पठ्यते तेन अव्ययत्वम् ॥

दी—। "अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) ।
 भ्रूकुंसः—भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः—भ्रूकुटिः । प्रकारः अनेन
 विधोयते इति व्याख्यानान्तरम् । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः । भ्रूवा
 कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स स्त्रीविशधारी नर्त्तकः । भ्रूवः
 कुटिः कौटिल्यम् ।

It should be stated that the option is not cancelled with

regard to भ्रुकुंस and the like. Thus भ्रुकुंस etc., one who speaks with his eyebrows, or one who shows well in his eyebrows, i. e. a male dancer in female attire ; भ्रुकुटि &c., curving of the eyebrows. The Varttika is also explained as affixing अ to भ्रु &c., in भ्रुकुंस &c. Thus भ्रुकुंस, भ्रुकुटि ।

मित— । ‘प्रभ्रुकुंसादीनां’ भ्रुकुंसादिवर्जितानामित्यर्थः । एतत् पूर्ववार्तिकस्यस्य ‘इयङ्गुवङ्भाविनाम्’ इत्यस्य विशेषणम् । भ्रुकुंसादिवर्जितानामियङ्गुवङ्भाविनां ऋस्-निषेधः । तेन भ्रुकुंसादीनां पाचिकी ऋस् भवत्येव ॥ यद्वा ‘अभ्रुकुंसादीनामिति’ प्रसज्यप्रतिषेधः । भ्रुकुंसादीनां न इत्यर्थः । किमेषां न ? यत् पूर्ववार्तिके उक्तम् । किमुक्तम् ? उवङ्भाविनां ऋस्निषेध उक्तः, भ्रुकुंसादयश्च उवङ्भाविनः । एषां ऋस्निषेधो न ॥ एवं पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि रूपद्वयं भ्रुकुंसः भ्रुकुंस इति ॥ केचित्तु वार्तिकेभ्यन् अकारस्य विधिं वर्णयन्ति । तेषाम् ‘अ’ इति लुप्तप्रथमानाम् । भ्रुकुंसादीनाम् इकः अकार आदेशो भवति, इति च तदा वार्तिकायाः सम्प्रदाये । अयञ्च सूत्रोक्तस्य ऋस्स्वापवादः । तेन भ्रुकुंस इति रूपम् । अतस्त्रै रूपम्—“भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्पकः” इति ॥ इह ‘अभ्रुकुंसादीनाम्’ इति ऋस्स्वापाठः प्रामादिकः ॥

१००० । एक तद्धिते च ॥ ५३॥६२ ॥

टी— । एकशब्दस्य ऋस्वः स्यात् तद्धिते उत्तरपदे (? च) । एकस्या आगतम् एकरूप्यम् । एकक्षीरम् ।

एका becomes एक when an उत्तरपद follows also when a तद्धित has to be attached. Thus एकरूप्य with the तद्धित affix रूप्य attached in the sense तत् आगतः—derived from it. Also एक etc., milk of a single cow.

मित— । ‘एक’ इति लुप्तपठानुक्तम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकाशब्दस्य अर्थे विधिः । तस्य ऋस्वः । आकारस्तु न इक् अतः पूर्वसूत्रेण न प्राप्तिः ॥ इह

‘उत्तरपदे च’ इति चकारो लिपिकरप्रसादात् खलितः ॥ तद्धितमुदाहरति एकव्य-
मिति । यदा ‘एका’ इति काश्चिन्नामुषौ लक्षयति तदा एकस्मात् आगतम् एकव्यम् ।
‘इत्तनुष्येभ्यः—’ (१४६१—४।३।२१) इति व्युत्पत्त्ययः ॥ उत्तरपदे—एकस्मात्
चोरम् एकचोरम् ॥ इह “सर्वनामो हतिमांवे पुं वद्भावः” (७२८, वा) इत्यपि
सिद्धयति । परं तत् वाचिककृतौ दर्शनं न सूत्रकृतः ॥

१००१ । व्यापोः संज्ञाकन्दसोर्वहुलम् ॥ ६।३।६३ ॥

दो— । रेवतिपुत्रः । अजचोरम् ।

Words ending in *ञी* and *चाप्* are irregularly shortened in proper names (or—particular class names) and the Vedas when an उत्तरपद follows. Thus रेवति etc., being the name of some one, has रेवती shortened into रेवती । Also अज etc., in the Vedas has अज instead of अजा ।

मित— । अजस्य चावनस्य च ह्रस्वः स्यात् इहलं उत्तरपदे परतः संज्ञायां
विषये कन्दसि च इत्यर्थः ॥ रेवतिपुत्र इति संज्ञायां रेवत्या क्त्वाया इको ह्रस्वः ।
अजायाः चोरमिति कन्दसि ॥

१००२ । खे च ॥ ६।३।६४ ॥

दो— । त्वप्रत्यये व्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्—अजात्वम् ।

रोहिणित्वम्—रोहिणीत्वम् ।

Words ending in *ञी* or *चाप्* are irregularly shortened in the Vedas when the affix त्व is attached. Thus अजत्वम् etc., रोहिणित्वम् etc.,

मित— । संज्ञाकन्दसि इत्यनुवृत्तम् । संज्ञा तु त्वप्रत्ययान्तेन न सम्भवति ।
तदितत् कन्दसि च ॥

१००३ । थङ्गः सम्प्रसारणं पुत्रपत्न्योस्तत्पुरुषे ॥ ६।३।६५ ॥

दो— । थङ्गन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात् पुत्रपत्न्यो-
रुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ।

If in a तत्पुरुष the पूर्वपद ends in व्यङ् and the उत्तरपद is पुत्र or पति the व्यङ् will have its व changed into र् (सम्प्रसारणम्) । Thus कुमुदस्त्रेव गोवापस्य gives कुमुदगन्धिः । तस्य गोवापस्यम् gives कौमुदगन्धः with अण् । The व final here is replaced by व्यङ् which minus the elisions, is व । This gives कौमुदगन्धः । With चाच् added in the feminine we have कौमुदगन्ध्याः । Now कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः will have सम्प्रसारण by this rule. The form then is कौमुदगन्धिपुत्रः । We now look forward.

मित । 'सम्प्रसारणम्' इति यकारादीनामिकारादिरादेशः । 'व्यङ्' इत्यव्यकारञ्कारो इती । 'य' इति शेषः । तदन्तस्य सम्प्रसारणम् व्यङ् शि यकारस्य ङकारादेशः पुत्रशब्दे पतिशब्दे वा उत्तरपदे तत्पुरुषे इत्यर्थः ॥ 'तत्पुरुषे इत्युच्यते । तस्य च इ एव पदे । तत्र 'पुत्रपत्योः' इति सप्तम्यन्तत्वात् उत्तरपदविशेषणम् व्यङ् इति पूर्वपदान्तम् । तदाह 'व्यङ्न्तस्य पूर्वपदस्य' इत्यादि । कुमुदस्त्रेव गन्धः अस्य कुमुदगन्धिः । "उपमानाच्च" (८०६—५।४।१२०) इति इकारः चन्दादेशः । कुमुदगन्धेर्गोवापस्य स्त्री इति कुमुदगन्धि अण् इति स्त्रियां कर्त्तव्ये कौमुदगन्ध इत्यस्य स्त्रीत्वे विधातव्ये "अभिजीरणाप्ययोः—" (११२८—४।१।७८) इति अण्भागस्य व्यङ्गादेशे कौमुदगन्ध इति रूपम् । ततः "यङञाप्" (५२८—४।१।७४) इति स्त्रियां चापि कौमुदगन्ध्या इति जातम् । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति वियङ् कौमुदगन्ध्या पुत्र इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणम् । कौमुदगन्ध इ वा पुत्र इति जाति "सम्प्रसारणाच्च" (११०—६।१।१०८) इति पूर्वपदे कौमुदगन्धिपुत्र इति प्राप्ते—

१००४ । सम्प्रसारणस्य ॥ ६।३।१३८ ॥

दी— । सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धोपुत्रः । कौमुदगन्धोपतिः । व्यवस्थितविभाषया ऋसो न ॥ "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न" (परिभाषा) इति तदादिनियमप्रतिषेधात्, परमकारीषगन्धोपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमात् नेङ्—अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥

A सम्प्रसारण becomes lengthened when an उत्तरपद follows. Hence कौमुदगन्धिपुत्र becomes कौमुदगन्धीपुत्र । Similarly कौमुदगन्धीपति । We do not get optionally a short vowel in गन्धी by “इको इङ्—” (२२२) because the option is restricted, operating in certain cases and not operating in certain others. The सम्प्रसारण is one of the cases where the option does not operate.

How then is it that there is no सम्प्रसारण in अतिकारीषगन्ध्यापुत्र ? This is because the व्यङ्ग्य word, viz, कारीषगन्धा is not the पूर्वपद । The पूर्वपद is अतिकारीषगन्धा ; hence no सम्प्रसारण । Well then why परमकारीषगन्धीपुत्र with सम्प्रसारण ? In this case the maxim “स्त्रीप्रत्यये—” interferes. We have the general maxim what when a प्रत्यय is spoken of it stands for the whole word got by attaching the प्रत्यय and not for itself only. Hence when we say व्यङ्ग् takes सम्प्रसारण we mean that the entire व्यङ्ग्य word takes it in its व्यङ्ग् portion. Now “स्त्रीप्रत्यये—” modifies this declaring that when a स्त्रीप्रत्यय is not in an उपसर्जन the प्रत्यय will not necessarily mean the प्रत्ययान्त word only, i. e., the विधि then affects the whole word at the end of which the प्रत्यय is seen even though that include more than the अङ्ग of the प्रत्यय । In परमकारीषगन्धीपुत्र the exposition is परमा कारीषगन्धा, परमकारीषगन्धा, तस्याः पुत्रः । Here कारीषगन्धा is not an उपसर्जन । Consequently in its case, the rule “व्यङ्ग् सम्प्रसारणम्—” (१००३) thinks of व्यङ्ग् only no matter where it is. Thus though कारीषगन्धा is not the पूर्वपद the सम्प्रसारण comes in yielding परमकारीषगन्धीपुत्रः ।

नित—‘कौमुदगन्धिपुत्र’ इत्यत्र सम्प्रसारणस्य प्रकारस्य भवेत् । दीर्घे कौमुदगन्धीपुत्रः । एवं कौमुदगन्धीपति । “इको इङ्—” (२२२—४३६२) इति

ऋषविकल्पो न भवति । स हि विकल्पो व्यवस्थितः—इह भवति इह न इति तत्र व्यवस्था अस्ति । तेन एतयोर्न ऋषः । तदाह 'व्यवस्थितः—' इत्यादि ॥ इह व्यङ्ग्यन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं भवति इत्युक्तम् । व्यङ्ग्यन्तता च यावतामन्ते व्यङ्ग्यं दृश्यते तावतामन्त्रप्रसङ्गा । एतद्धि स्वाभाविकम् । तत्र नियमः क्रियते "प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्" (परिभाषा) इति । अयमर्थः—'प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य' प्रत्ययान्तस्य 'ग्रहणं' भवति 'यस्मात्' अज्ञात् 'सः' प्रत्ययो 'विहितः तदादेः' तस्य अङ्गस्य आदेर्वर्णादारभ्य । एतेन अङ्गसमेतः प्रत्ययः प्रत्ययान्तम् नाधिकं किञ्चित् इति फलितम् । एष तावत् "तदादिनियमः" । उदाहरणयोः 'कौमुदगन्ध्या' 'कारौषगन्ध्या' इत्येतावत् व्यङ्ग्यन्तम् ॥ यद्यर्थं परमा कारौषगन्ध्या परमकारौषगन्ध्या । परमकारौषगन्ध्यायाः पुनः इति विग्रहे व्यङ्ग्यन्तं पूर्वपदं नास्ति । 'कारौषगन्ध्या' इत्येतावदेव व्यङ्ग्यन्तं, पूर्वपदं तु 'परमकारौषगन्ध्या' इति । सम्प्रसारणं तर्हि न प्राप्नोति 'परमकारौषगन्ध्यापुनः' इति भवति, इष्यते च 'परमकारौषगन्धीपुनः' इति । अत्र समाधिमाह "स्त्रीप्रत्यये—" इत्यादि । अयमर्थः—'अनुपसर्जने' उपसर्जनव्यतिरिक्तो शब्दे स्थितः यः 'स्त्रीप्रत्ययः' तस्मिन् विषये 'न च' नैव तदादिनियमो भवति । तत्र तु यावतः सङ्ज्ञातस्य अन्ते प्रत्ययो दृश्यते तावानिब तत्प्रत्ययान्तः । प्रकृते व्यङ्ग्यं इति स्त्रियामादेशः । स च इह अण्प्रत्ययस्य, इति स्थानिहारेण स्त्रीप्रत्ययः व्यङ्ग्यः । अपि तु परमा कारौषगन्ध्या इति विग्रहे अनुपसर्जनं यः कारौषगन्ध्याशब्दः तत्र स्थितोऽयं स्त्रीप्रत्ययः । तेनात्र तदादिनियमो नास्ति । एवं 'तदादिनियमप्रतिषेधात्' परमकारौषगन्ध्यायाः पुनः' इत्यत्र समुदाय एव व्यङ्ग्यन्तं पूर्वपदम् । ततः सम्प्रसारणे परमकारौषगन्धीपुनः ॥ 'अनुपसर्जने' इत्युक्तम् । अतिक्रान्ता कारौषगन्ध्याम् इति वाक्ये 'कारौषगन्ध्या' इत्युपसर्जनम् । तत्र स्थितः स्त्रीप्रत्ययः व्यङ्ग्यः । अतः 'अति-कारौषगन्ध्यायाः पुनः' इति विग्रहे अप्येव तदादिनियमः सम्प्रसारणश्च न भवति । तदाह 'तदादिनियमान्नङ्ग—अतिकारौषगन्ध्यापुनः' इति ॥

१००५ । बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

दी—। बन्धुशब्दे उत्तरपदे व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणं स्यात् बहुव्रीहौ । कारौषगन्ध्या बन्धुरस्य कारौषगन्धीबन्धुः । 'बहुव्रीहौ'

इति किम् ? कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः ।
 क्लोवनिर्देशसु शब्दस्वरूपापेक्षया ।

In a बहुव्रीहि with बन्धु as उत्तरपद the व्यङ्ग्य word immediately preceding will have सम्प्रसारण । Thus कारीष &c., one of whom कारीषगन्ध्या is a friend. Why say बहुव्रीहौ ? Witness कारीषगन्ध्याबन्धु without सम्प्रसारण in a कर्मधारय । In the exposition we have बन्धु in the masculine because the rule does not want बन्धु to be taken in the neuter ; the neuter form is merely with reference to the form of the word and does not refer to its meaning.

मित—। ‘व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणम्’ इत्यस्ति । सर्वोपसर्गानो बहुव्रीहिः, तदिह उपसर्गाने स्थितः व्यङ्ग्यः । तेन तदादिनियमोऽस्ति, व्यङ्ग्यहणे व्यङ्ग्यन्तमात्रस्य च ग्रहणं तस्यैव च सम्प्रसारणम् । परन्तु अनेकपदो बहुव्रीहिरिति उत्तरपदेनात्र पूर्वपदं नाधिष्यति । अतएव व्यङ्ग्यन्तस्य पूर्वपदस्य इति नोक्तम् ॥ ‘बन्धुनि’ इति बन्धुशब्दस्य अर्थो न लक्ष्यते तेन क्लोवनिर्देशः । तदाह ‘शब्दस्वरूपापेक्षया’ इति । विग्रहे तु अर्थापेक्षा अस्ति अतो ‘बन्धुरस्य’ इति पुंलिङ्गं लक्ष्यते ॥ पूर्वपदस्य अनाधिपात् विपदे बहुव्रीहावपि परमकारीषगन्ध्याबन्धुः ॥

दो—। “मातृजमातृकमातृषु वा” (वार्त्तिक) । कारीष-
 गन्ध्यामातः—कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्ध्यामातृक—
 कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्ध्यामाता—कारीषगन्ध्या-
 माता । अस्मादिव निपातनात् मातृशब्दस्य मातृजादेशः
 “नद्यृतश्च” (८३३—५।४।१५३) इति कव्विकल्पश्च ॥ बहुव्री-
 हावेवेदम्, नेह—कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता ॥
 चित्त्वसामर्थ्यात् चित्सवरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

The सम्प्रसारण is optional in a बहुव्रीहि if मातृषु, मातृक or मातृ follows. Thus कारीष &c. one whose mother is कारीषगन्ध्या । By

निपातन in this very Varttika, the कप् guided by “नट्यातश्च” (838) comes in optionally and, when there is no कप्, माढ optionally changes into मातच् । This is in a बहुव्रीहि only. Thus in a बहु-समान, though there is no कप्, माढ does not change and there is no सम्प्रसारण । मातच् drops च hence the pitch is that of चित् in preference to that of a बहुव्रीहि ।

मित— । मातच्शब्दे माढकशब्दे, माढशब्दे च उत्तरपदे ध्वङन्तस्य सम्प्रसारणं भवति वा बहुव्रीहि इत्यर्थः ॥ इह बहुव्रीहि माढशब्द एव उत्तरपदम् । ततो ‘नट्यातश्च’ (८३८) इति नित्योऽपि कप् इहैव निपातनात् विकल्प्यते । सति कपि ‘माढक’ इति ध्वङः परं भवति । कवभावे ‘माढ’ इति । तस्य च माढशब्दस्य अतएव निपातनात् मातजादेशो वा ॥ त्रिष्वपि ध्वङः सम्प्रसारणं वा । कारीषगन्धीमातः इत्यादि च रूपम् । मातचि चित्स्वरौ भवति अन्तोदात्तः न तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

:१००६ । इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६।३।६५ ॥

दी— । इष्टकादीनां तदन्ताच्च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ऋस्वः स्यात् । इष्टकचित्तम्—पक्वेष्टकचित्तम् । इषीकतूलम्—मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारो—उत्पलमालभारी ।

इष्टका, इषीका and माला being the पूर्वपद. or final in the पूर्वपद, shorten their आ if चित्, तूल and भारिन् be the उत्तरपद respectively. Thus इष्टक etc. made of bricks ; पक्व etc. made of burnt bricks ; इषीक etc., cotton from grass ; मुञ्ज etc, cotton from munja grass ; माल etc, carrying a garland ; उत्पल etc., carrying a garland of lotuses.

मित— । ‘ऋस्वः’ इत्यस्ति । आवन्ता एते शब्दाः संज्ञायां कृन्दसि च पूर्वेष्वेव ऋस्व प्रयोजयन्ति । असंज्ञायै भाषार्यश्च वचनम् ॥ ‘उत्तरपदे’ इत्यनेन इह पूर्वपदमाप्तिम् । इष्टकादयस्तस्य पूर्वपदस्य विशेषणानि । नायं सार्वत्रिकोविशेष्यविशेष्यभावः ।

इह तु इत्येते, तथैव व्याख्यानात् ॥ “पदाङ्गाधिकारि तस्य च तदुत्तरपदस्य च” इति परिभाषया ऋष्वधिरयम् इष्टकादीनां तदन्तानाञ्च भवति । ‘तदुत्तरपदस्य’ तदन्तस्य इव्यर्थः ॥ इष्टकाभिहितम्, इषीकायास्तूलम्, मालां विभक्तिं इत्यादि विग्रहः ॥

१००७ । कारि सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥

दी— । सुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ।

सुम् is the augment of सत्य and अगद when कार follows as उत्तरपद । Thus सत्यङ्कारः, the pronouncement of an oath अगदङ्कारः, relief of disease.

मित— । कारशब्दो घञन्तः । “अरुहिषत्—” (२६४२—६।३।६७) इत्यन्ते ‘सुम्’ अनुवर्तते ॥ सत्यस्य शपथस्य कारः उच्चारणं सत्यङ्कारः । अगदस्तु सत्यस्य समयस्य कार इत्याह । तत्र “सत्यादशपथे” (२१३७—५।४।६६) इति उच्यते परत्वात् सुमा वाधः ॥ गदो रोगः । अगद आरोग्यम् । तस्य कारः करणम् ॥ सत्यं करोति अगदं करोति इत्येवं विग्रहे तु कर्मण्यणि सुम् । अत्र पथे अगदङ्कारो वैद्यः ॥

दी— । “अस्तोष्येति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । अस्तुङ्कारः ।

अस्तु takes सुम् when कार is the उत्तरपद । Thus अस्तुङ्कारः ।

मित— । ‘अस्तु’ इति तिङन्तप्रतिरूपकसंबन्धे स्त्रीकारि । तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी ॥ ‘कारि’ इत्यस्ति । अस्तु कारः अनुङ्कारः स्त्रीकरणम् । यद्वा अस्तु करोतीति अनुङ्कारः अभ्युपगन्ता, देवताविशेषो वा ॥

दी— । “धेनोर्भव्यायाम्” (वार्त्तिक) । धेनुर्भव्या ।

धेनु takes सुम् when भव्या is the उत्तरपद । Thus धेनुर्भव्या, a cow that is nearing her term of delivery.

मित— । भविष्यति इति भव्या भविष्यन्ती । “भव्यरीय—” (२८२४—३।४।६८) इति कर्त्तरि षत् । भव्यशब्दे उत्तरपदे धेनुशब्दस्य समागमः स्यात् ॥ भव्या धेनुः धेनुर्भव्या पोसत्रप्रसूया गौः । मयूरव्यसनादित्वात् विशेषणस्य परनिपातः ॥

दो—। “लोकस्य पृथे” (वार्त्तिक) । लोकम्पृथः ।

‘पृथः’ इति मूलविभुजादित्वात् कः ।

लोक takes सुम् when पृथ is the उत्तरपद । Thus लोकम्पृथः, the joy of the world. Here पृथ is formed with the affix क because the word लोकम्पृथ is of the मूलविभुजादि class.

मित—। पृथे उत्तरपदे लोकशब्दस्य सुमागमः स्यात् ॥ लोकं पृथति इति विपश्चि मूलविभुजादित्वात् कर्मोपपदे क-प्रत्ययः । पृथतीति प्रीणने तुदादिषु—“पृथति हिजदेवताश्च” इति हलायुधः ॥

दो—। “इत्येऽनभ्यासस्य” (वार्त्तिक) । अनभ्याशमित्यः दूरतः परिहर्त्तव्य इत्यर्थः ।

अनभ्याश takes सुम् when इत्य is the उत्तरपद । Thus अनभ्याशमित्यः, not to be approached too close, i. e., one that has to be avoided from a distance.

मित—। अभ्याशः समीपम् । न अभ्याशः अनभ्याशः दूरम् । इत्यः गन्तव्यः उपसर्त्तव्य इत्यर्थः । “एतिस्तु—” (२८५७—३१।१०६) इति क्यप् कर्मणि । अनभ्याशशब्दस्य सुमागमः स्यात् इत्यशब्दे उत्तरपदे ॥ अनभ्याशं यथा तथा इत्यः अनभ्याशमित्यः । सुप्सुपा ।

दो—। “भाट्टाग्नयोरित्ये” (वार्त्तिक) । भाट्टमित्यः । अग्निमित्यः ।

भाट्ट and अग्नि take सुम्, when इत्य is the उत्तरपद । Thus भाट्ट &c., burns the pan ; अग्नि etc., lights fire.

मित । भाट्टशब्दस्य अग्निशब्दस्य च सुम् स्यात् इत्यशब्दे उत्तरपदे ॥ भाट्टो भाजनविशेषः । भाट्टमित्ये इति भाट्टमित्यः यो हि पुङ्गवामधिश्रयणेन भाट्टं तापयति सः कर्मण्यण् । एवमग्निमित्ये प्रज्वलयतीति अग्निमित्यः ॥

दो—। “गिलेऽगिलस्य” (वार्त्तिक) । तिमिङ्गिलः । ‘अगिलस्य’ किम् ? गिलगिलः ।

Words, except गिल, take सुम् when गिल is the उत्तरपद । Thus तिमि etc., that which swallows a whale. Why say अगिलस्य ? Witness गिल etc., swallower of the swallower, without सुम् ।

मित—। अगिलस्य गिलभिन्नस्य सुम् स्यात् गिले परे ॥ तिमिं गिलतीति तिमिङ्गलो मत्स्यमिदः । गिरतेः कः । मूलविभुजादिः । तिमिगु क इति स्थिते चत इत्ये रपरले तिमिगिर् अ इति जाते “अचि विभाषा” (२५४१—८२१२१) इति वैकल्पिके लकारे तिमिगिल इति प्राप्ते अनेन सुमि तिमिङ्गिलः ॥ गिलतीति गिलः पचाद्यच् । इद्वेव निपातनात् गुणाभावः । क-प्रत्ययो वा । तं गिलतीति मूल-विभुजादित्वात् कः—गिलगिलः । गिलस्य गिल इति षष्ठीसमासी वा ॥

दी—। “गिलगिले च” (वार्त्तिक) । तिमिङ्गिलगिलः ।

Words except गिल take सुम् also when गिलगिल is the उत्तर-पद । Thus तिमि etc. swallower of the swallower with respect to a whale, i.e., the whale is a swallower, but this is a swallower of the whale even.

मित—। गिलगिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य पूर्वपदस्य सुम् स्यात् ॥ गिलं गिलतीति गिलगिलः । तिमेर्गिलगिलः इति षष्ठीसमासी सुम् ॥ कैयटादयस्तु तिमिङ्गिलं गिलतीति व्युत्पत्तौ व्यर्थं वार्त्तिकमिति मन्यन्ते ॥ व्यर्थमेव यदि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिष्विव तिमेर्योगिलस्य गिल इत्यर्थो भवति । यदा तु गवां दायद इत्यस्य यथा गोरूपं दायमादत्त इत्यर्थः तथा इष्टापि तिमेर्गिलगिल इत्यस्य तिमिरूपो यो गिलस्यमयं गिलति इत्यर्थे इष्यते तदा सार्थकं वार्त्तिकम् ॥

दी—। “उष्णभद्रयोः करणे” (वार्त्तिक) । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥

उष्ण and भद्र take सुम् when करण is the उत्तरपद । Thus उष्णम् etc., the means to make warm ; भद्रम् etc., that which does good..

मित— । उषशब्दस्य भद्रशब्दस्य च सुम् स्यात् करणे उत्तरपदे ॥ क्रियते अनेन इति कारणम्, भद्रस्य कारणम्, इति विग्रहः ॥

१०८८ । रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥

दी— । रात्रिचरः—रात्रिचरः । रात्रिमटः—रात्र्यटः ॥ अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु “अरुहिषत्—” (२८४२—६।३।६७) इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्थः ।

रात्रि takes सुम् optionally if a कृदन्त word is the उत्तरपद । Thus रात्रि etc., night-ranger. This rule is only for affixes that do not drop ख । In the case of खित् affixes the सुम् is compulsory by the rule “अरुहिषत्—” (2942); thus रात्रिमन्थ, one that considers himself to be night.

मित— । कृदन्ते उत्तरपदे रात्रिसुम् वा स्यात् ॥ ननु “उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति” इत्युक्तं प्राक् (८८८), तत् कथं ‘कृति’ इत्यस्य इह ‘कृदन्ते’ इत्यर्थः ? उच्यते—प्रातिपदिकात् कृतो न भवन्ति, तत् रात्रिशब्दात् कृतं न सम्भवति, तेनेह कृदन्ते’ इत्यर्थः सम्भद्यते ॥ रात्रौ चरतीति विग्रहे “चरेष्टः” (२८३०—३।२।१६) इति टप्रत्ययः ॥ रात्रौ अटतीति पचाद्यच्चि सुम् वा । सामान्यतः कृति अयं विधिः, खिति कृति तु “अरुहिषत्—” (२८४२) इत्यनेन बाध्यते । विकल्पश्च न भवति । तथा च रात्रिमात्मानं मन्थते इति विग्रहे खशि नित्यमेव सुम् । तेन रात्रिमन्थ इत्येव न तु रात्रिमन्थ इत्यपि ॥

१०८९ । सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६।३।७८ ॥

दी— । उत्तरपदे । सपलाशम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् ? सहयुध्वा ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows and the compound is a proper name. Thus सपलाशम् which is a name of a certain

place having पलाश trees in abundance. Why say संज्ञायाम् ? Witness सह etc., one that caused another to fight with him.

नित—। सहशब्दस्य सः स्यात् उत्तरपदे परे समुदायश्चेत् संज्ञा भवति । पलाशः सह इत्यर्थे सपलाशम् इति संज्ञाविशेषः ॥ सह योधितवान् युद्धवान् वा इत्यर्थे “सहे च” (३००६—३।२।८६) इति कनिपि सहयुव्या इत्यत्र सभावो न । तत्पुरुषो-
ऽयम् न बहुव्रीहिः, तेन “बोपसर्जनस्य” (८४८—६।३।८२) इति नेह प्रवर्तते ॥

१०१० । ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७८ ॥

दी—। अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहर्त्त-
ज्योतिषमधीते, सद्रोणा स्वारी ।

सह becomes स also when the उत्तरपद implies the end of a subject of study or an excess over the proper measure of something. Thus समुहर्त्तम् etc., studied Astronomy to the end of the chapter relating to मुहर्त्त; सद्रोणा etc., a खारी with a द्रोण in excess.

नित—। ग्रन्थान्ताधिके उत्तरपदे इति सम्बन्धः । सहस्य सः स्यात् यदि उत्तर-
पदम् अन्त्येयस्य सन्त्यस्य अन्तवचनं भवति यदि वा प्रकृतादधिकं किञ्चिद्वृत्तिः ॥ “अनयोः”
ग्रन्थान्ते अधिके च इत्यर्थः उत्तरपदविशेषणमितत् । अनयोः उत्तरपदयोः परयोः
इत्यन्वयः । ‘उत्तरपदे’ इत्येकवचनन्तु अधिकारापेक्षया ॥ मुहर्त्तान्तं समुहर्त्तम् अन्त-
वचनेऽव्ययीभावः । मुहर्त्तमिति मुख्यतः कालवाचि सूचणया च कालविषयकयत्यवाचि ।
तेन “अव्ययीभावे चाकाले” (६६०—६।३।८१) इति न सिध्यति । अप्राप्ते वचनम् ॥
द्रोणेन सह इति विग्रहे द्रोण इह खार्यामधिक इति बोधः । “बोपसर्जनस्य” (८४८)
इति विकल्पे प्राप्ते नित्याद्ये वचनम् ॥ ‘मुहर्त्त’ इति ग्रन्थान्तः ‘द्रोण’ इति अधिकः ।
तदाह ‘अनयोः परयोः’ इति । परम् अन्तता आधिक्यस्य सह-शब्देनैव शील्यते, तेन
“ग्रन्थान्ते अधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य” इत्यादि वृत्तिकारेणोक्तं व्याख्यानम् ॥

१०११ । द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ६।३।८० ॥

दी— । अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows if the subordinate one has to be inferred not directly perceived. Thus सराक्षसीका etc., might implying the presence of a demoness. The presence of the demoness is not directly perceived but only inferred because it is night.

मित— । सहशब्दः प्रधानेन अप्रधानं योजयति । अप्रधानमिह द्वितीय-मित्युक्तम् । उपाख्यायते साक्षादनुपलभ्यते इत्युपाख्यम् । कर्मण्यङ्प्रत्ययः । आर्थः स्त्रीत्वाभावः । घञर्थे कप्रत्ययो वा । न उपाख्यमनुपाख्यम् अनुमेयम् ॥ राक्षसा सह सराक्षसीका । सह निशा प्रधानम् राक्षसी अप्रधानं द्वितीया । “वोपसर्जनस्य” (८४८) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे वचनम् ॥ निशासु राक्षसी चरति इति निशाप्रवृत्तिं दृष्ट्वा राक्षसीप्रचारोऽनुमीयते ॥

१०१२ । समानस्य क्रन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ६।३।८४ ॥

दी— । समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भः । अनु सखा सयुध्यः । यो नः सनुत्यः । ‘तत्र भवः’ इत्यर्थे “सगर्भसयूयसनुताद्यन्” (३४६०—४।३।११४) । ‘अमूर्द्धादिषु’ किम् ? समानमूर्द्धा । समान-प्रभृतयः । समानोदकाः ।

समान becomes स in the Vedas when an उत्तरपद other than मूर्द्धन्, प्रभृति or उदकं follows. Thus सगर्भ, the same womb, as in अनु भ्राता सगर्भः, the uterine brother follows ; सयूय, the same herd, as in अनु सखा सयूयः, the companion of the same herd follows ; सनुत्य, similar prayer, as in यो नः सनुत्यः, what comes

unto us from a similar prayer. सगर्भं etc. in these examples are derived from सगर्भं etc., with the affix यन् in the same तत्त्वः भवः by the rule “सगर्भं—” (3460). Why say असूत्रादिषु ? Witness समानसूत्रा, of the same height ; समानप्रभूतयः, equals and others ; समानोदकाः, leading to the same end.

मित— । कन्दोविषयं सूत्रम् ॥ सगर्भः, सयूथम्, सनुतम् इत्यादय उदाहरणानि । तानि च सगर्भः, सनुत्यः इत्यादिषु प्रयोगेषु उपलभ्यन्ते ॥ समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भः सङ्गोदरः । “सगर्भं—” (३४६०) इति यन् ॥ एवं समानं यूथं सयूथम् । तत्र भवः सयूथः एकयूथविहारी । प्राप्स्यत् यन् ॥ नुतं नुतिः । भावे क्तः । समानं नुतं सनुतम् । तत्र भवः इति यनि सनुत्यः, तुल्यभक्तिवृत्तया नुत्या लब्धः । “सनुत्यः प्रसादः” इति पुरुषोत्तमस्त्रीदाहरणम् ॥ उदकैः परिणतिः । समान उदकैः एषामिति बहुव्रीहिः ॥

दी— । ‘समानस्य’ इति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः, साधर्म्यम्, सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति, सदृशः सख्या ससखि इति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः—समानः पक्षोऽस्य इत्यादि ।

Here the Kāśika says समानस्य is separated from its connection in the rule and is to be treated as a rule by itself. With the अनुवृत्ति of सः from “सदृश्य सः—” (1009—6. 3. 78) this gives—समान becomes स when an उत्तरपद follows both in the Vedas and classical Sanskrit. Thus सपक्षः etc. are obtained with the exposition समानः पक्षः अस्य etc. We may however, get these examples from बहुव्रीहि compounds of सह in the sense ‘similar’ and पक्ष etc. Thus when we say समानः पक्षः अस्य we do not mean that समास is compounded, but that समास is given in place of सह

to show that the विग्रह is अस्यपदः । सह in the sense 'similar' is seen in the अव्ययीभाव compound ससखि (660). The योगविभाग is therefore unnecessary.

मित— । समानः पक्षः अस्य सपक्षः ॥ समानो धर्मोऽस्य सधर्मा । तस्य भावः साधर्म्यम् ॥ समाना जातिः जातिरस्या वा सजातिः । सजाति द्रव्यं सजातीयम् । “जात्यन्तात्—” (१०८१—५।४।८) इति छः ॥ अथ कथमेवमादिषु समानस्य सः ? तदाह—समानस्येति योगो विभज्यते । “सहस्य सः—” (१००८) इत्यतः सः इत्यनुवर्तते । छन्दसि इति तु न सम्बध्यते । तेन लोके वेदे च ‘समानस्य सः स्यात्’ इत्यर्थः सम्पद्यते । अतः सिध्यन्त्युदाहरणानि ॥ अयं तु योगविभागो भाष्ये न दृश्यते तत् समाधानान्तरमप्याह—अव्ययीभावेषु सदृशः सख्या इत्यस्यपदविग्रहे सह-शब्दस्य समासो दृश्यते । इहापि सदृशशब्दस्यैव अस्यपदविग्रहो बहुव्रीहिरस्तु । विग्रहस्य समानः पक्षः अस्य, सदृशः पक्षः अस्य, इत्यादि भवतु । समासे एव अयमर्थः सदृश-शब्दस्य दृश्यते, न वाक्ये । तेन न्याय्योऽयमस्यपदविग्रहः । सति समासे “बोपसर्जनस्य” (८४८—६।१।८२) इति सहस्य सो वा ॥ ‘तेन’ सदृशशब्देन ‘अयम्’ एव बह्व्यमाणः ‘अस्यपदविग्रहो बहुव्रीहिः’ इत्यन्वयः ॥

१०१३ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-

वचनबन्धुषु ॥६।३।८५ ॥

दी— । एषु द्वादशसु उत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः । इत्यादि ।

saman becomes स when the उत्तरपद is one of the following twelve—ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु । Thus सज्योतिः, equally brilliant ; सजनपदः, of the same country ; etc.

मित— । ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इत्येतेषु उत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् लोके पूर्वेष्वन्तात् वेदे च ।

१०१४ । चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥

दी— । ब्रह्मचारिणि उत्तरपदे सामानस्य सः स्याच्चरणे
समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तद-
ध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतोति ब्रह्मचारी । समानः
सः सब्रह्मचारी ।

When ब्रह्मचारिन् is the उत्तरपद, समान becomes स if equality in
the matter of Vedic study is implied. चरण is a school of
Vedic study. ब्रह्मन् is Veda. By transference of epithets the
vow to study the Veda is also ब्रह्मन् । Hence ब्रह्मचारी is the
practiser of that vow. Equal ब्रह्मचारी, i. e., equal in the matter
of ब्रह्मचर्य्य is सब्रह्मचारी ।

मित— । 'समानस्य सः' इत्यस्ति । उत्तरपदे इति चाधिकृतम् । तत्र 'चरणे'
इति 'समानस्य' इत्यस्य विशेषणम् । चरणे वर्तमानो यः समानशब्दः तस्य इत्यर्थः ।
समता चेत् चरणे इति फलितम् । तदाह 'चरणे समानत्वेन गम्यमाने' इति ।
'ब्रह्मचारिणि' इति तु 'उत्तरपदे' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'शाखा' वेदशाखा ।
'तदध्ययनार्थं वेदाध्ययनार्थं चरणविशेषाध्ययनार्थमिति भावः ॥ 'तत्' ब्रह्म व्रतमित्यर्थः
'चरति' ऋतिरुति इति ब्रह्मचारी । 'सुप्यजातौ—' (२८८—३।२।७८) इति
णिनिः ॥ 'समानः सः' समानो ब्रह्मचारी इति शेषः 'सब्रह्मचारी' । व्रतचरणे यस्य
तुल्यत्वमस्ति सः । एकानेव शाखामधेयं ये व्रतचारिणस्तैः सब्रह्मचारिण इत्यर्थः ॥
'समानस्य सः सब्रह्मचारी' इत्युपपाठः ॥

१०१५ । तीर्थे ये ॥ ६।३।८७ ॥

दी— । तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य
सः स्यात् । सतोर्यः, एकगुरुकः । "समानतीर्थे वासो"
(१६५८—४।४।१०७) इति यवप्रत्ययः ।

समान becomes स when तीर्थ is the उत्तरपद and some तद्विषय

beginning with य, has to be affixed. Thus सतीर्थः, a pupil of the same preceptors. The affix is यत् by the rule "समान—" (1658).

मित—। 'तीर्थे' इति 'उत्तरपदे' इत्यस्य विशेषणम् । 'ये' ये परे इत्यर्थः । परत्वञ्च उत्तरपदापेक्षया । समासे उत्तरपदात् परं किं नाम स्यात् अन्यत् प्रत्ययात् ? तत् 'य' इति प्रत्ययः । परं 'यत्' एव प्रत्यय इह विहितः न 'य' इति । 'यत्' च यादिः प्रत्ययः । तदाह 'यादौ प्रत्यये' इति । 'यति' इत्यनुज्ञा साधनार्थमुक्तं 'ये' इति ॥ तीर्थं गुरुः । समानम् एकः । समानं तीर्थम् समानतीर्थम् ॥ अवश्यं वसति सेवते इति वासी । आवश्यकं णिनि ॥ समानतीर्थे वासी इति विशेषे वैकल्पिक-सञ्चितौ यत्-प्रत्ययः । तद्धितस्य विवक्षायां तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव समानस्य सः—सतीर्थः अविवक्षायां वाक्यमेव, समासो वा समानतीर्थेवासी इति ॥

१०१६ । विभाषोदर ॥ ६।३।८८ ॥

दी—। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्थः—समानोदर्थः ।

समान optionally becomes स when उदर is the उत्तरपद and some तद्धित beginning with य has to be affixed. Thus सोदर्थः etc. uterine brother, the first with य and the second with यत् ।

मित—। 'ये' इत्यनुवर्तते । तदाह 'यादौ प्रत्यये विवक्षिते' इति ॥ 'समानम्' एकम् । समानमुदरं समानोदरम् ॥ समानोदरे शयितः इति विशेषे वैकल्पिके यत्प्रत्यये कर्तव्ये (१६५८—४।४।१०८) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव समानस्य सभाषो वा । असति सादेसे समानोदर्थः एकमात्रजातः ॥ सादेशे तु सोदरे शयित इति जाते "सोदरायः" (१६६०—४।४।१०८) इति यत्प्रत्ययस्य अपवादी य-प्रत्ययः—सोदर्थः ॥

१०१७ । दृग्दृशवतुषु ॥ ६।३।८९ ॥

दी—। सदृक्—सदृशः ।

समान becomes स when दृश्, दृश्य, or वतु follows. Thus सदृक्-etc., looks like equal.

मित—। 'विभाषा' इति नानुवर्त्तते । दृश्शब्दे, दृश्यशब्दे, 'वतौ च परतः समानस्य सः स्यात् ॥ समानमिव पश्यन्ति जनाः इति विग्रहे "समानान्वयोः—"
(२८७४, वा) इति किन्कजौ प्रत्ययौ । किनि सदृक्, कजि सदृशः ॥

दी—। "दृचे चेति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । सदृचः ।
वतुरुत्तरार्थः ।

समान becomes स also when दृच follows. Thus सदृचः, looking like equal. वतु cannot be attached to समान ; it is mentioned here for the sake of the rule following.

मित—। "क्योऽपि बाध्यः" (२६७४, वा) इति त्वदादिषु समानान्वयोश्च दृशेः क्यप्रत्ययोऽपि विहितः । तत्र 'दृच' इत्युत्तरपदं भवति । तस्मिन् परतः समानस्य सः स्यात् ॥ दृश्, दृश्य, दृच इत्युत्तरपदानि । वतुरिति प्रत्ययः । स च समानशब्दात् न विहितः । तदाह 'वतुरुत्तरार्थः' इति । उत्तरसूत्रे वतुशब्दस्य प्रयोजनं वक्ष्यति इति तस्यार्थः ॥

१०१८ । इदं किमोरीशकी ॥ ६।३।८० ॥

दी—। दृग्दृश्वतुषु इदम् ईश् किम् की स्यात् । ईदृक्—
ईदृशः । कोदृक्—कोदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते ।

इदम् becomes ई and किम् becomes की when दृश्, दृश्य or वतु follows. Thus ईदृक् etc., like this ; कोदृक् etc., like what ? वतु will be illustrated later,

मित—। 'ईशकी' इति लुप्तप्रथमादिवचनानाम् । तौ च यथासंख्यं भवतः ॥
"त्वदादिषु"—(४३८—४३९०) इति दृशेः किन्कजौ । किनि 'दृश्' इत्युत्तर-
पदम्, कजि 'दृश्य' इति । दृश्शब्दे दृश्यशब्दे च उत्तरपदे वतुप्रत्यये च परतः इदम्
शब्दस्य ईश् किम्शब्दस्य च की इत्यादिशः स्यात् ॥ 'ईश्' इत्यनुबन्धकार इति । 'की'

इति च अनिकाल् । तत् “अनिकालशित्—” (४५—१।१।५५) इति सर्वादिशा-
वेती ॥ इदमिव पश्यन्ति जना इमम् इति वियङ्ते इदम् इङ् किन् इति स्थिते
ईङ्भावे ईङ्क् । एवम् ईङ्गः, कौङ्गः, कौङ्ग् इति ॥ ‘व्यत्यते’ अनुपदमेव
व्यत्यते इत्यर्थः ॥

दी— । “इच्छे चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । ईङ्छः ।
कौङ्छः ॥

इदम् becomes ई and किम् becomes की also when इच् is the
सप्तपदम् । Thus ईङ्छः, like this ; कौङ्छः, like what ?

मित— । क्तप्रत्यये ‘इच्’ इत्युत्तरपदम् । तस्मिन् परेऽपि इदम् ईङ् किमश्च
की स्यात् ॥

दी— । “आ सर्वनाम्नः” (४३०—६।३।८१) “इच्छे च”
(वार्त्तिक) । ताङ्क्—ताङ्गः—तावान्—ताङ्छः ॥ दीर्घः ।
सत्वोत्वे । अमूङ्क्—अमूङ्गः—अमूङ्छः ॥

In the case of a सर्वनाम्नः, the final letter changes into आ
when इङ्क्, इङ्ग or वतु follows, also when इच् follows. After आ
is substituted, सर्वणदीर्घं follows. Thus ताङ्क् &c., like him.
In the case of अदस्, first comes आ, next सर्वणदीर्घं giving अदा इङ्क्
etc. Now द becomes म and आ becomes क । Hence finally
अमूङ्क् etc., like that.

मित— । सर्वनाम्नः इच्छे इङ्गइङ्गवतुषु च परतः आकारः अन्तादेशः स्यात् इति
वार्त्तिकान्वितस्य सूत्रस्यार्थः ॥ तमिव पश्यन्ति जना इममिति वियङ्ते तद् इङ् किन्
इति स्थिते तदी द्वाकारस्य आकारः । तथा इङ् किन् इति जाते सर्वणदीर्घे ताङ्क् ।
एवं ताङ्गः ताङ्छः ॥ “यत्तदित्येभ्यः—” (१८४०—५।२।१८) इति वतुषु तद्
वतुषु इति स्थिते आकारादेशे तावान् ॥ अमूमिव पश्यन्ति जना इमम् इति वियङ्ते
अदम् इङ् किन् इति स्थिते आकारादेशे अद आ इङ् किन् इति जाते सर्वणदीर्घे

अदाह्यं किन् इति । “अदसोऽसिः—” (४१८—८२।८०) इति दस्य मत्वे आकारस्य च क्त्वे अमूढक् । एवम् अमूढशः, अमूढचः । वतुप् तु अदसो न भवति ॥ इह “अमूढशः—अमूढक्” इति प्रामादिको व्यत्यसः पाठः ॥

१०१८ । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८।३।८० ॥

दी— । अङ्गुलिशब्दात् सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे ।

अङ्गुलिषङ्गः । ‘समासे’ किम् ? अङ्गुलेः सङ्गः ।

When सङ्ग is compounded with अङ्गुलि leading, its स will become ष । Thus अङ्गुलिषङ्गः, touch with fingers. Why समासे ? Witness अङ्गुलेः सङ्गः with स unchanged when not compounded.

मित— । ‘अङ्गुले’ इति पञ्चमी । गम्यमानपरशब्दयोर्नि पञ्चमी । तेन समासे अङ्गुलिशब्दः पूर्वपदे, सङ्गशब्दश्च उत्तरपदे, इत्यायाति ॥ सङ्गः संस्पर्शः । भावे षञ् । तस्य । षष्ठार्थे प्रथमा ॥ अङ्गुलेः सङ्गः इति विग्रहे सुब्लुकि ‘अङ्गुलि सङ्ग’ इति स्थिते “इष्कोः” (२११—८।३।५७) इति संप्राप्तं षत्वं “सात्पदायोः” (२१२३—८।३।१११) इति प्रतिषिद्धम् । तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ असमासे तु ‘अङ्गुलेः सङ्गः’ इत्यत्र “नुम्विसर्जनीय—” (४३४—८।३।५८) इति प्राप्तस्य षत्वस्य “सात्पदायोः” इति प्रतिषेध एव ॥

१०२० । भीरोः स्थानम् ॥ ८।३।८१ ॥

दी— । भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे ।

भीरुस्थानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् ।

When स्थान is compounded with भीरु leading, its स becomes ष । Thus भीरुस्थानम्, resort of the timid. But if uncompounded, स is not changed ; thus भीरोः स्थानम् ।

मित— । स्थानमिति षष्ठार्थे प्रथमा इहापि भीरोः इति पञ्चमी ॥ तेन समासे भीरुशब्दः पूर्वपदे, स्थानशब्दश्च उत्तरपदे स्थितः ॥ प्राग्वत् “सात्पदायोः”

(३१२३) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सति प्रत्वे 'भौरुधोऽनम्' इति स्थिते "दुःसा दुः"
(११३—८।४।४१) इति यकारस्य ठकारः ॥ भौरोः स्थानम् इत्येव तु प्रतिषेध एव ॥

१०२१ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८॥३॥८३ ॥

दी— । आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योति-
ष्टोमः । आयुष्टोमः । 'समासे' किम् ? ज्योतिषः स्तोमः ।

When स्तोम is compounded with ज्योतिस् or आयुस् leading, its
स is changed into ष । Thus ज्योतिष्टोमः a kind of sacrifice ;
also आयुष्टोमः । Why say समासे ? Witness the absence of ष in
ज्योतिषः &or, which is uncompounded.

नित— । स्तोमः राशिः, ऋचां राशिः । तद्वारा यज्ञोऽपि स्तोमः । षष्ठ्यर्थे ।
प्रथमा ॥ 'ज्योतिरायुषः' इति द्वन्द्वे कत्वे पञ्चमी । ज्योतिस्-शब्दः आयुस्-शब्दस्य
पूर्वपदे, उत्तरपदे स्तोमशब्दः । "सात्पदायोः" (११२३) इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥ "खर्परि-
शरि—" (१५१, वा) इति विसर्गलोपे रूपम् । पञ्चे लोपाभावे ज्योतिःष्टोमः, ज्योतिस्-
ष्टोमः । "तुम्विसर्जनीय—" (४३४—८।२।५८) इति प्राप्तिः ॥

१०२२ । सुषामादिषु च ॥ ८॥२॥८८ ॥

दी— । सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा
सुषन्धिः ।

Words listed with सुषामन् leading have the स changed into
ष । Thus सुषामा, one who chants the सामन् well ; सुषन्धिः, well-
jointed for a safe knot.

नित— । सुषामादयः कृतवन्ताः पठन्ति ॥ 'सुषामा' इति "सात्पदायोः"
(११२३—८।३।१११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सुषन्धिरिति ष ॥

१०२३ । एति संज्ञायामगात् ॥ ८॥३॥८९ ॥

दी— । सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । 'एति' किम् ? हरि-
सक्थम् ? 'संज्ञायाम्' किम् ? पृथुसेनः । 'अगकारात्' किम् ?
विष्वक्सेनः । इण्कोः इत्येव—सर्वसेनः ।

"स changes into च if followed by ए and comes after इण् or क् but not after न, provided the change makes a संज्ञा । Thus हरिषेणः, a proper name. Why say एति ? Witness हरिसक्वम् which does not change though a संज्ञा because स is the followed by च not ए । Why say संज्ञायाम् ? Witness पृथुसेनः, a king with a mighty army, which does not change because the word is an ordinary attributive and not a संज्ञा । Why say अगात् ? Witness विष्वक्सेनः which, though a proper name of विष्णु with स followed by ए, does not change because the क in विष्वक् is really ग । For all this the स must have इण् or क् preceding. Witness सर्वसेन which though a संज्ञा and has ए after स, does not change because इण् or क् before does not precede the स ।

मित— 'इण्कोः' 'सस्य षः' इत्यस्ति । 'अगात्' इति 'इण्कोः' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'अगात्' गकारवर्जितात् 'इण्कोः' परस्य 'सस्य षः' स्यात् 'संज्ञायां' गम्यमानायाम् । षत्वेन चेत् संज्ञा गम्यते इत्यर्थः ॥ "सातृपदादोः" (२१२३—८११११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥ हरिषेण इति संज्ञा ॥ हरिः सिंहस्यैव सक्व्य हरिसक्वम् । टच् समासान्तः । संज्ञेषा अवयवार्यमनाश्रित्यैव प्रवर्तते ॥ पृथ्वी विपुला सेना अस्य पृथुसेनो राजा ॥ 'विष्वग्' इति गकारान्तमव्ययम् । विष्वक् समन्ततोऽप्यधिनी सेना अस्य विष्वक्सेनः । "खरि च" (१२१—८४५५) इति सकारि परे गकारस्य ककारः । "पूर्ववासिद्धम्" (१२—८२११) इति षत्वं प्रति ककारस्य अमिह्वलात् इह गकारादेव परः सकारः लिंगेन प्रलम् ॥ सर्वसेन इत्यपि संज्ञा ॥ सुधासाहिष गणसूत्रमिदमिति दीक्षितस्याण्यत्र अपरिणतः स्फुटीभवति ॥

१०२४ । नक्षत्राद्वा ॥ ८१११०० ॥

दी— । एति सस्य संज्ञायामगकारात् सूत्रं त्यो वा । रोहिणीषेणः—रोहिणीसेनः । 'असकारात्' किम् ? अतमिषक् सेनः । आकृतिगणोऽहयम् ।

स changes optionally into ष if followed by ए, the cause for the change being in a पूर्वपद designating some star, provided the change makes a संज्ञा । Thus रोहिणी etc. which is a proper name. Why say चागात् ? Witness शत etc. where शतभिषज् changes its ज् into ग् and the ग changes into क् but is regarded here as ग and bars ष । The सुषामादि list is added to from usage.

मित—। “एति संज्ञायाम्—” इति सर्वमनुवर्तते । तस्य च नचववाचिनि पूर्वपदे इह विकल्पो विधीयते ॥ भिषज् इति जकारः । तस्य कुत्वेन गकारः । तस्य चर्लमिन्यादि विष्क्सेन इव द्रष्टव्यम् ॥ ‘अयं’ सुषामादिः ‘आकृतिगणः’ । एष “सुषामादिषु च” (१०२२) इति प्रागुक्तस्य सूत्रस्योपसंहारः । तेन “एति संज्ञायाम्—” “नचवादा” इति तस्यैव अन्तर्गणं सूत्रद्वयमिति दीक्षितस्याशयः ॥

१०२५ । अपष्ठप्रत्यतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशस्थास्थितोत्-
सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६।३।८८ ॥

दी—। अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यात् आशीरादिषु परिसु ।
अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्य-
दुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यत्कारकः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः ।
“अपठौ” इत्यादि किम् ? अन्यस्य अन्येन वा आशीः
अन्याशीः ।

अन्य receives the augment दुक् when the उत्तरपद is आशित्, आशा, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक or राग also when ह् is affixed to it, but not if अन्य is षट्प्रत्यन्त or द्वितीयात् । Thus अन्यदाशीः with दुक् in the sense अन्या आशीः, अन्यशी आशीः &c. Similarly अन्या दास्था etc. give अन्यदास्था etc. अन्यदीयः is in the sense अन्यस्मिन् भवः with ह् attached. Why say ‘अपठौ’ etc. ? Witness अन्याशीः etc. which have no दुक् after अन्य the sense being अन्यस्य आशीः or अन्येन आशीः etc.

नित—आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, कृति, कारक, हाग
इत्येतेषु उत्तरपदेषु कप्रत्यये च परतः अन्यशब्दस्य दुर्गागमः स्यात् । षष्ठान्तस्य तृतीयान्तस्य
वा अन्यशब्दस्य समासो न इत्यर्थः ॥ दुर्गिति ककारोकारौ इतौ । किञ्चात् अन्यो
बाहुमः ॥ आस्था आसहः । कृतिः रचा ॥ अथा आशीः इत्यादि विग्रहः । अन्यः
कारकः कर्त्ता कर्मकारो वा अन्यत्कारकः ॥ अन्यदीय इति तत्र भव इत्यर्थे कप्रत्ययः ।
अन्यशब्दो गृहादिषु द्रष्टव्यः । गृहादिराकृतिगणः ॥ अन्येन आशीः इति हेतुतृतीयायाः
सुसुप्तिरिति समासः । कारकतृतीयायां तु असामर्थ्यात् समासो न स्यात् । अथवा
कृतशब्दाध्याहारेण सामर्थ्यं ततः समासः, अन्यकृता आशीः अन्यशीरिति ॥

दी—कारके हे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः
अन्यत्कारकः ॥ अन्यस्य अयम् अन्यदीयः । गृहादेराकृति-
गणत्वात् कः ॥

The prohibition 'but not if, etc.' does not apply to क and
the word कारक । Thus अन्यत् etc., another's servant, or the doer
of a different thing ; अन्यदीयः belonging to another, the क being
available because the गृहादि list has to be filled in from usage.

नित—अयं निषेधः षष्ठीतृतीयाविग्रहको निषेधः कारके कारकशब्दे
उत्तरपदे हि कप्रत्यये च परतो न । तत्र षष्ठ्यासुप्ति-तृतीयासुप्ति-द्वय-
अतः च “अन्यस्तेदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः” इति भाष्यस्योक्तो
विग्रहः ॥

१०२६ । अर्थे विभाषा ॥ ६।३।१०० ॥

दी—अन्यदर्थः—अन्यार्थः ।

दक् is optional after अन्य when अर्थे is the उत्तरपद । Thus
अन्यदर्थः etc., a different sense.

नित—अर्थशब्दे उत्तरपदे षष्ठ्यातृतीयास्यस्य अन्यशब्दस्य वा दक् । षष्ठी
इति किम् ? अन्यस्य अर्थः अन्येन वा अर्थः अन्यार्थः ॥

१०२७ । कीः कत् तत्पुरुषेऽचि ॥ ६।३।१०१ ॥

दी—। अजादावत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्चः । कदन्नम् ।

‘तत्पुरुषे’ किम् ? कूट्रो राजा ।

In a तत्पुरुष, if the उत्तरपद begins with a vowel, कु in the पूर्वपद changes into कत् । Thus कदश्च, an unserviceable horse ; कदन्नम् bad food. Why say तत्पुरुषे ? Witness कूट्रः without the change in a बहुव्रीहि in कूट्रो राजा, a king with an unserviceable camel corps.

नित—। कु इत्यव्ययं कुत्सिताद्यैः । तस्य “कुगति—” (७६१—३।२।१८) इति समासे कदादीयः स्यात् अजादि चेदुत्तरपदम् ॥

दी—। “त्रौ च” (वार्त्तिक) । कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः ।

Also if त्रि is the उत्तरपद । Thus कत्त्रयः, the wicked three.

नित—। विशब्दे च कीः कत् तत्पुरुषे ॥

१०२८ । रथवदयोश्च ॥ ६।३।१०२ ॥

दी—। कद्रथः । कद्रदः ।

Also when रथ or वद is the उत्तरपद । Thus कद्रथः a bad chariot ; कद्रदः a bad speaker.

नित—। रथशब्दे वदशब्दे च उत्तरपदे कीः कत्तत्पुरुषे ॥ वदतीति वदः चत्ता । पचाद्यच् । कुत्सितो वद इति विग्रहः ॥

१०३८ । द्रणे च जातौ ॥ ६।३।१०३ ॥

दी—। कत्तृणम् ।

Also when द्रण is the उत्तरपद provided the compound is a class name. Thus कत्तृणम् a sort of reed.

मित—। दण्डशब्दे च उत्तरपदे कोः कश्चतुषु ससुदयश्च तद्व्यति-

विशेषस्य नाम ॥

१०३० । का पथ्यचयोः ॥ ६।३।१०४ ॥

दी—। कापथम् । काचः अचशब्देन तत्पुरुषः, अचि-
शब्देन बहुव्रीहिर्वा ।

कु becomes का if the उत्तरपद is पथिन् or अच । Thus कापथम्,
a bad road ; काचः bad eye, or defective axle. The last is either
a तत्पुरुष with अच or बहुव्रीहि with अचि ।

मित—। पथिन्शब्दे अचशब्दे च परतः कुशब्दस्य कादेशः स्यात् (तत्पुरुषे ?) ।
कुत्सितः पथ्याः इति विग्रहे “कृत्पूरम्” (६४०—५।४।३४) इति अप्रत्ययः
समासः । “पथः संख्यी—” (५२५—३।१०३) इति अप्रत्ययः ।
कुत्सितः पथः इति तत्पुरुषः । इन्द्रियाण्येव अचशब्दः कौत्रि तेन समासे काचमिति
स्यात् ॥ बहुव्रीहिपथे “बहुव्रीहौ—” (८५२—५।४।१११) इति षच् । परन्तु
ह्येयोऽयं पथः । ‘तत्पुरुषे’ इति पूर्वे परधानवत्तत्, अत्र तत्र सम्बध्यते इत्यसमञ्जसम् ।
‘पथिन्’ इति शब्दमव रूपम् ‘अच’ इति कृतसंकासान्मिथ्यापि न स्वीचीनम् ॥

१०३१ । ईषदये ॥ ६।३।१०५ ॥

दी—। ईषज्जल काजलम् । अजादावपि परत्वात्
कादेशः—कास्त्वः ।

कु becomes का also when it means ‘slight’, incomplete’ &c.
Thus काजलम्, a little water. In the case of an उत्तरपद begin-
ing with a vowel and कु meaning ‘slight’, there is conflict between
rule 1027 and this rule. But this rule, coming later, sets aside
rule 1027. Thus कास्त्वः, slightly acid, with का instead of कु ।

मित—। ईषदये वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेशः स्यात् तत्पुरुषे ईषदय

इति वियहे अजादुत्तरपदे “कोः कत्—” (१०२७) इति प्राप्तम् अनेन च ‘का’ इति । परत्वात् कादेश एव भवति । काश्च इति अस्त्वशब्द आस्त्वशब्दो वा ॥ ईषदपूर्णे कृतसिताद्भिन्नम् । दुष्परिणतं कृतसितम्, सुपरिणामाभिमुखमपरिणतम् ईषत् इति विवेकः ॥

१०३२ । विभाषा पुरुषे ॥ ६।३।१०६ ॥

दो— । कापुरुषः—कुपुरुषः ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव—ईषत् पुरुषः कापुरुषः ॥

कु optionally becomes का if पुरुष is the उत्तरपद in a तत्पुरुष । Thus कापुरुषः &c., a deformed man. This case is not covered by “ईषदर्थे” (1031) when कु means कृतसित (not ईषत्) । Hence the option is for an unprovided for case. If कु means ईषत् the का is compulsory setting aside the option allowed by this rule ; thus कापुरुषः, incomplete man.

सित— । केशब्दस्य विभाषा कादेशो भवति पुरुषशब्दे उत्तरपदे ॥ सामान्येन विधानं कृतसितार्थे च ईषदर्थे च । तत्र कृतसितार्थे अप्राप्तः ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्तः कादेशः यः अप्राप्तः कृतसितार्थे कादेशः तस्य इयं विभाषा । तदाह ‘अप्राप्तविभाषेयम्’ इति । तेन कृतसितः पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषो वा ॥ यस्तु ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्तः कादेशः नेयं तस्य विभाषा । स परानपि विभाषानिर्मा वाधते । सोऽयं स्वाभाविकस्य परविप्रतिषेधस्य बाधक इह पूर्वविप्रतिषेधः । तेन ईषत् पुरुष इति वियहे नित्ये कादेशे कापुरुष इत्येव ॥

१०३३ । कवञ्चोष्णे ॥ ६।३।१०७ ॥

दो— । उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् ।

कवोष्णम्—कोष्णम्—ऋदुष्णम् ।

कु becomes का or कव optionally when कृष्ण is the उत्तरपद । Thus कवोष्णम् &c., tepid.

मित— । 'विभाषा' (इत्यनुवर्तते । समावादीपदार्थे आदेशः । तत् तत्कारिण
'का' इत्यस्य समुच्चयः । विभाषया काकवाभ्यां सुक्ते अजादावुत्तरपदे कत् भवति ।
तेन त्रीणि रूपाणि ।

१०३४ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०८ ॥

द्वौ— । पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारिताणि तथैव
साधूनि स्युः । पृषदुदरं पृषोदरम् । तलोपः ॥ वारिवाहको
बलाहकः । पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेश लत्वम् ॥

भवेद्वर्णागमाहंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोक्ता वर्णविक्षतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ॥

Words like पृषोदर, the belly of a stag, in the form they are pronounced by the older sages, are to be deemed as regular. Thus पृषोदर for पृषदुदर with the elision of त ; बलाहक for वारि-
वाहक, water-carrier, with व substituted for वारि and ल for the first letter of the उत्तरपद । Similarly हंस has a letter added, सिंह has letters transposed, गूढोक्ता has a letter substituted and पृषोदर a letter elided.

मित— । पृषोदरम् आदिः प्रकार एषां पृषोदरादीनि पृषोदरसदृशानि इत्यर्थः,
लोचनव्यभिचारवन्ति इति शेषः । यथा उपदिष्टम् इति भिन्ने पदे । उपदिष्टम्
उच्चारितम्, शिष्टैः अभिवृत्तैः अविभक्तित्वार्थः । एवं हि आगेयः ॥ प्राचीनास्तु उप-
दिष्टमिति भावे कः । यथोपदिष्टमिति यथाहोऽन्यथोभावः इत्याहुः । तन्मते शिष्टी-
चारमनतिक्रम्य साधुता भवति । तेन शिष्टीचारपातिक्रमात् पृषदुदरम्, वारि-
वाहक इत्यादीनामसाधुता प्राप्नोति । तत् प्राचीनोक्तमेव व्यायः । उपदिष्टमिति
वचनत्वात् सौवर्णम् ॥ प्रत्येकाभिप्रायेण वा । यत् यत् यथा उच्चारितं तत्तत् तस्या इति ।
'तथैव' इत्यवयवः खलुशब्दार्थे न तु अन्ययोगव्यवच्छेदः । प्रथमः इति विशेषणम्

‘उदरं पृथोदरम् । इह पृथुदरम् इत्यस्य तलोपे सति वर्णनाशः ॥ वारिवाहकः इत्येव
वारिशब्दस्य ‘व’ वाहकस्य ‘वाहक’ इति वर्णविकृतिः ॥ सूत्रमिदमलाप्यित्यस्य
साधुतामाह न तु लक्षणप्राप्तस्य अपसाधुतामपि । तेन वारिवाहकादयोऽपि भवन्ति ॥
इति गच्छति साधुगच्छतीति पञ्चादाचि हन इति वक्तव्ये सकारागमि संज्ञः ॥ हिनक्षीति
पञ्चादाचि हिंस इत्यत्र हकारसकारयोर्विपर्यये संज्ञः । गूढः आत्मा अस्य गूढात्मा
इत्यत्र आकारस्य ओकाररूपे विकारे गूढोत्मा । यथा एकादेशात् प्रागेव आत्मा इत्यस्य
उत्मा इति विकारे गूढोत्मा इति ॥

दी— । “दिक्शब्देभ्यस्तौरस्य तारभावो वा” (वार्त्तिक) ।
दक्षिणतारम्—दक्षिणतौरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतौरम् ।

तौर optionally becomes तार coming as an उत्तरपद after a
दिक्शब्द in the पूर्वपद । Thus दक्षिण etc., the south bank. उत्तर
&c., the north bank.

नित— । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इति पञ्चमौनिर्देशात् दिक्शब्दानां पूर्वपदत्वम् ।
उत्तरपदे यस्तौरशब्दः तस्य तारभावो वा दिक्शब्दे पूर्वपदे ॥

दी— । दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः णुत्वञ्च
(वार्त्तिक) । दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः ।
दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल्विभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते ।
दुःखेन ध्यायतीति दूष्यः । “आतञ्च—” (२८८८—३१।१३६)
इति कः ॥ ब्रूवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृसी । ब्रूवच्छब्दस्य ‘वृ’
आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणीयम् ॥

The final of दुर becomes ङ when दाश, नाश, रभ, or ध्ये is the
उत्तरपद and then the first letter of the उत्तरपद changes into the
corresponding letter of the टवर्ग । Thus दूडाशः, given with

नित— । वर्षानामतिशयितः सन्निभिः संहिता इत्युच्यते । अनन्तरोक्तानि
सुवाणि संहितायां विधये मन्तव्यानि इत्यर्थः ॥

१०३६ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नक्लिन्नकिद्रसुव-
स्वस्तिकस्य ॥ ६।३।११५ ॥

दो— । कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणा-
कर्णः । 'लक्षणस्य' किम् ? शोभनकर्णः । 'अविष्टादीनाम्'
किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्न-
कर्णः । क्लिन्नकर्णः । किद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

When कर्ण is the उत्तरपद, the preceding word, if indicating a
distinctive mark has its final lengthened when it is a short vowel.
Thus द्विगुणा etc., having its ears doubled. Why say लक्षणस्य ? Wit-
ness शोभन etc., having fine ears. Why say अविष्टादीनाम् ? Witness-
विष्ट etc., having ears smeared with paint (?) ; अष्ट/etc., having
eight marks on the ears ; पञ्च etc., having five marks etc. ; मणि
etc., having the figure of a gem painted on the ears ; भिन्न etc.,
having split ears ; क्लिन्न etc., having mutilated ears ; किद्र etc.,
having ears pierced ; सुव etc., having the representation of a
सुव painted on the ears ; स्वस्तिक etc., having the representation
of a स्वस्तिक painted on the ears.

नित— । उत्तरपदाधिकारोऽस्ति । परे उत्तरपदे इत्यर्थः । लक्षणं चित्रम् ।
यत् पयसानाम् । स्वामिपरिज्ञानार्थं क्रियते तत् । 'दीर्घः' इति 'द्वितीये' (१०४—
६।३।१११) इत्यतोऽनुवर्तते ॥ द्विगुणोऽर्णो अस्य द्विगुणाकर्णः, मण्यकर्णे कर्णाकार-
विहितः सः (?) यस्य वा द्विधा भिन्नौ कर्णौ ॥ शोभनत्वं वा स्वामितः परिज्ञायकं
तेन न दीर्घः ॥ विष्टौ व्याघ्रौ रक्षकद्वयोः कर्णौ यस्य अष्टकर्णः (?) ॥ — अष्टौ अष्ट-
पञ्चयुक्तौ अष्टधा भिन्नौ वा कर्णौ अस्य पञ्चकर्णः ॥ — एवं पञ्चकर्णादयः ॥

१०२७। नहिष्ठतिष्ठपिब्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥ ६। १। १६ ॥

दौ—। क्तिवन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्। नीवत्। प्रावृट्। मर्मावित्। नीरक्। अभीरक्। ऋतौषट्। परीतत्। 'कौ' इति किम्? परिणहनम्। "विभाषापुरुषे" (१०३२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या 'विभाषा' अनुवर्तते। सा च व्यवस्थिता। तेन गतिकारकयोरिव। नेह—पटुरक्, तिग्मरक्।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, is lengthened when the roots नह, इत, वृष, व्यध, रुच, सह, तन follow with क्तिप् attached. Thus उपानत्, shoes; नीवत्, a country; प्रावृट्, the rains; मर्मावित्, that which rends the vitals, नीरक्, bright; अभीरक्, dazzling; ऋतौषट्, tolerant of censure; परीतत्, spreading all round. Why say कौ? Witness परिणहनम् without lengthening of इ in परि। विभाषा comes in here at a bound like a frog from the rule "विभाषा—" (1032) and the option is restricted, lengthening being allowed when the पूर्वपद is a गति or a कारक and not allowed in other cases. Hence पटुरक्, तिग्मरक् etc., are unchanged because पटु, तिग्म etc., are neither गति nor कारक।

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यस्ति 'दीर्घः' इति च। पूर्वपदश्चाक्षितमुत्तरपदेन। कौ परे ये मण्ड्यादयो वातवः तेषु, क्तिवन्तेषु तेषु इत्यर्थः, उत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् ॥ उपनद्यते पादौ वप्राति इत्युपानत्। "नहो वः" (४४०—परा१४) इति च। जश्लं, चर्लविकस्यः॥ नितरां वर्तते इति नीवत्॥ प्रवर्ततेति प्रावृट्। जश्लं, चर्लविकस्यः॥ मर्म विध्यतीति मर्मावित्। "नहिष्ठतिष्ठपिब्यधिरुचिसहितनिषु कौ" (१०२७—६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्॥ नितरां रोचते इति नीरक्॥ अभि-
सृष्टेन रोचते इत्यभीरक्॥ ऋतिमवसाना उहते इति ऋतौषट् कान्दसं प्रलम्।

“द्योः” (२२४—पा२३१) इति टः, जश्त्वं, चत्वंविकल्पः ॥ परि समन्तात्
 सन्तुते इति परीतत् । समादित्वाद्गलोपः ॥ परिषणहनम् इत्यत्र मुद्रितेषु पुस्तकेषु
 मूर्धन्यमात्रो दृश्यते स च प्रमादजः ॥ ‘सा च व्यवस्थिता’ इत्यस्य अयमर्थः—इह न
 हि एकस्मिन्नेवोदाहरणे दीर्घो भवति न च भवति किन्तु केषुचित् भवति केषुचित् न ।
 गतिकारकयोर्दीर्घो भवति इतरस्य न । तथा च उपानत्, नीहत्, प्राहट, नीरक्,
 अमीरक्, परीतत् इत्येतेषु गतेर्दीर्घः । समावित्, षट्पद इत्येतयोः कारकस्य ।
 पठु, सिञ्च इति न गतिर्नापि कारकम्, तेन न दीर्घः ॥

१०३८ । वणगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥

दा३।११७ ॥

दी— । कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च
 दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् ।

कोटर etc., have दीर्घ when वन follows and किंशुलुक etc. have
 it when गिरि follows as the उत्तरपद if the compound is a संज्ञा ।

मित— । वनगिर्योः उत्तरपदयोः इत्यर्थः ॥ कोटरश्च किंशुलुकश्च कोटर-
 किंशुलुकी । तौ च तयोरादयश्च कोटरकिंशुलुकादयः, तदन्ता इत्यर्थः । तेषाम् ।
 कोटरकिंशुलुकी आदौ येषामिति तु न । परस्यैव कोटरादयो निर्दिष्टा एव न पुनः
 कोटरशब्दमादितः कृत्वा ॥ कोटरादयो वनशब्देन किंशुलुकादयो गिरिशब्देन
 यथासंख्यं नैयाः ॥ कोटराणां वृक्षविशेषाणां वनम् इति विषये कोटरावन इति
 स्थिते—

१०३८ । वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रभ्यः ॥

दा३।१८ ॥

दी— । वनशब्दस्य उत्तरपदस्य अभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः ।

इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां
 कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेष्वशब्दस्य तु
 विध्यर्थः । पुरगामिश्रणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् ॥

शारिकावणम् । कोटरावणम् । 'एभ्य एव' इति किम् ? असि-
पत्रवनम् ॥ वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्
सप्तम्यो अलुक् । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ॥ किंशुलकागिरिः ॥

वन in the उत्तरपद will have its न changed into ष when it comes after पुरगा, सिन्नका, सिन्नका, शारिका, कोटरा and अग्रे and not in any other case. The five words here ending with कोटरा are referred to by कोटरादि in the rule "वनगिर्वीः—" (1031) en-joining दीर्घ of the final. In the rule "वनं पुरगा—" the words occur with the final already lengthened. But the lengthening is in the matter of a संज्ञा only. Hence the षत्व after these five is in the case of a संज्ञा only. Now, the षत्व in a संज्ञा is already secured by the rule "पूर्वपदात्—" (857—8. 4. 3). Hence the present rule is restrictive, i. e. it means that वन final in a संज्ञा will change न into ष only when after the five पुरगा etc. In the case of अग्रे, since अग्रेवण is no संज्ञा, the rule is permissive. Thus पुरगा etc. These are all संज्ञा of certain forests. Why say एभ्य एव ? Witness असि etc. without ष though the word is a संज्ञा and the cause for the change exists in the पूर्वपद । अग्रेवणम् means just beyond the forest. The सप्तमी is retained through निपातन in the राजदन्तादि list and, although the exposition has the sense of the locative prominent in it, that sense is now the sense of the प्रातिपदिक resulting from the समास । Hence we have प्रातिपदिकार्थे प्रथमा in अग्रे वनम् । किंशुलका etc. the hill of किंशुलक trees (?).

नित— । वनं वनस्य इत्यर्थः । अग्रेवणं प्रथमा । 'पूर्वपदात्' इत्यनुवर्ति ।

पुरगादयः पूर्वपदस्य विशेषणानि । तेन पुरगादिभ्यः पूर्वपदेभ्यः वनस्य णत्वः स्यात् इत्यर्थः ॥ किञ्च पुरगादयः “वनगिर्योः—(१०३८) इति संज्ञायामिव दीर्घान्ताः । अतो दीर्घेभ्य एतेभ्यो यदिह णत्वमुच्यते तत् संज्ञायां णत्वम् । संज्ञायाश्च “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” (८५७—८५८) इति सिद्धमेव णत्वम् । एवं सिद्धे सति अयमारभ्यो नियमार्थः—पुरगादिभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः—इति । पुरगावणप्रभृतयो वनविशेषाणां संज्ञाः । असिपववनम् इति नरकविशेषस्य संज्ञा ॥ अयवणमिति न संज्ञा, तदिह अप्राप्तं णत्वं विधीयते । सप्तम्यर्थप्रधानोऽयं समासः । स चार्थः सति समासे प्रातिपदिकार्थः संज्ञाः । तेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ॥

१०४० । वले ॥ ६।३।११८ ॥

दी— । वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् । कृषीवलः ।

The final of the stem, if a vowel, is lengthened when वलच् is affixed to indicate a संज्ञा । Thus कृषीवलः, a farmer.

नित— । संज्ञायां किम् ? पुववलः ॥

१०४१ । मती बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ६।३।११८ ॥

दी— । अमरावती । ‘अनजिरादीनाम्’ किम् ? अजिरवती । बह्वचः किम् ? ब्रीहिमती । ‘संज्ञायाम्’ इत्येव, नेह— वलयवती ।

Of a stem of more than two vowels, the final, if a vowel, is lengthened when मत्वच् is attached, the whole being a संज्ञा ; but not if the stem is of the अजिरादि class. Thus अमरावती । Why say बह्वचः ? Witness ब्रीहिमती which is a संज्ञा, but ब्रीहि, having only two vowels, does not lengthen the final. The word must be a संज्ञा । Witness वलयवती, provided with a barcelet, which has a stem of more than two vowels, but not being a संज्ञा the stem does not lengthen its final.

मित—। बह्वचः प्रातिपदिकस्य दीर्घः स्यात् मती परे संज्ञायां विषये अजिरादीनां तु न ॥ मस्य वल्हेऽपि एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् मनुवेव सः ॥

१०४२ । शरादीनाञ्च ॥ ६।३।१२० ॥

दी—। शरावती ।

Words of the शरादि class lengthen their final when मनुप् is attached in the case of a संज्ञा । Thus शरावती । अजिरवती, ब्रीहि-मती, शरावती etc. are names of rivers. The first is infested by frogs (अजिर) the second flows through paddy fields, the third passes through reeds (शर) ।

मित—। शरादीनां प्रतिपादिकानां दीर्घः स्यात् मती परे संज्ञायां विषये । शरवणान्तर्गामिनी नदी शरावती ॥ पूर्वसूक्ता अजिरवत्यादयोऽपि नदीनामानि एक-स्युः । अजिरो भेकः । भेकबहुला मदी अजिरवती । ब्रीहिरुद्धान्तर्वाहिनी नदी ब्रीहिमती । इत्यादि ॥ शरादिराकृतिगणः ॥

१६४३ । इको वह्नेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

दी—। इगन्तस्य दीर्घः स्वाहहे । ऋषीवहम् । कपी-वहम् । 'इकः' किम् ? पिण्डवहम् । 'अपीलोः' किम् ? पीलुवहम् ।

A पूर्वपद ending in इ, उ, or लृ lengthens its final when वह् is the उत्तरपद but not if the पूर्वपद is पीलु । Thus ऋषी etc. Why say इकः ? Witness पिण्ड etc. Why say अपीलः ? Witness पीलु etc. carrying पीलु trees.

मित—। वहतीति वह् । पचाद्यच् । इगन्तस्य पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् वेहगन्तस्य उत्तरपदे पीलुशब्दस्य तु न दीर्घः ॥ ऋषीणां वह् इत्यादि षष्ठीसमासः । पीलु-वहविशेषः । 'यत्र पीलुवनान्युत' इति भारते ।

दी—। “अपौल्वादीनामिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।

दारुवहम् ।

We should say ‘not of words of the पौल्वादि class’. Thus दारुवहम् does not lengthen the उ of दारु ।

मित—। आदिशब्दः प्रकारे । पौल्वादीनां पौलुप्रकाराणां न दीर्घः ॥

१०४४ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥

दी—। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् घञन्ते परे न तु मनुष्ये । परीपाकः—परिपाकः । ‘अमनुष्ये’ किम् ? निषादः ।

The final of an उपसर्ग, if a vowel, is lengthened when the root following takes घञ् and the word does not refer to a human being ; but there is no uniformity in the matter. Thus परीपाक etc. Why say अमनुष्ये ? Witness निषाद, a low-class hunter, which does not lengthen नि ।

मित—। निषीदत्यस्मिन् पार्थ निषादो लुब्धकजातिभेदः । “हलच” (३३००—३।३.१२१) इत्यधिकरणे घञ् । अत्र न दीर्घः ॥ बहुलग्रहणात् अनुग्रहे प्रसाद इति घञि न दीर्घः, हर्षा प्रसाद इति न ङस्त्वः । साहस्ये भेदे वा प्रकार इति घञि न दीर्घः, प्राचीरे प्रकार इति न ङस्त्वः । इत्येवं मन्यते । अतएव “सादकारयोः कृत्विति” इति वार्त्तिकमिह परिहरति ॥

१०४५ । इकः काशि ॥ ६।३।१२३ ॥

दी—। इगन्तस्य उपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशि । वीकाशः । व्रीकाशः । ‘इकः’ किम् ? प्रकाशः ।

An उपसर्ग ending in इ or उ lengthens its final when काश follows as उत्तरपद । Thus व्रीकाश etc., that which shines well. Why say इकः ? Witness प्रकाश, that which shines.

मित— । विशेषेण काशते वीकाशः । नितरां काशते वीकाशः । प्रकर्षेण काशते प्रकाशः । सर्वत्र पचाद्यच् ॥ “मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुथी” इति तु भावे घञ् । बाहुलकात् दीर्घाभावः ॥

१०४६ । अष्टनः संज्ञायाम् ॥ ६।३।१२५ ॥

दी— । उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् ? अष्टपुत्रः ।

When an उत्तरपद follows, अष्टन् lengthens its final after the elision of न if the compound is a संज्ञा । Thus अष्टापद gold. Why say संज्ञायाम् ? Witness अष्टपुत्र, having eight sons.

मित— । संज्ञायां विषये अष्टन्शब्दस्य पूर्वपदभूतस्य दीर्घः स्थात् उत्तरपदे परे । अष्ट पदानि स्थानानि अस्य अष्टापदम् । सुवर्णस्य संज्ञा ॥

१०४७ । चितेः कपि ॥ ६।३।१२७ ॥

दी— । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।

The word चिति lengthens its final when कप् is attached. Thus एक etc., having one heap of bricks etc.

मित— । एका चितिः चथो राशिः मुदा वा इष्टकार्णा वा अस्य इत्यादि विग्रहः । “शेषादिभाषा” (८२१—५।४।१५४) इति कप् ॥

१०४८ । नरे संज्ञायाम् ॥ ६।३।१२८ ॥

दी— । विश्वानरः ।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, lengthens when नर is the उत्तरपद । Thus विश्वानरः, one who deems all men his own.

मित— । ‘विश्वस्य’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नरे उत्तरपदे विश्वस्य पूर्वपदभूतस्य दीर्घः स्थात् संज्ञायां विषये ॥ विश्वे नरा अस्य विश्वानरः कस्मैविश्वाम् ॥

१०४८ । मिते चर्षौ ॥ ६।३।१३० ॥

दी— । विश्वामित्रः । 'ऋषौ' किम् ? विश्वमित्रो
माणवकः ।

Also when मित् is the उत्तरपद the compound being a संज्ञा of
of some ऋषि । Thus विश्वामित्र, a celebrated sage. Why say ऋषौ ?
Witness विश्वमित्र in विश्व etc., the little fellow has all for his
friend.

मित— । 'विश्वस्य' इत्यस्ति । मिते चोत्तरपदे ऋषौ अभिधेये विश्वशब्दस्य
दीर्घः ॥ विश्व' मित्रमस्य विश्वामित्रः कौशिकस्य नाम ॥

दी— । “शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घां
वाच्यः” (वार्त्तिक) । श्वादन्तः इत्यादि ।

The word श्च्न् lengthens its final after the elision of न् when
दन्त etc., are the उत्तरपद । Thus श्वादन्त etc., a dog's tooth etc.

मित— । श्च्न् शब्दस्य दीर्घः स्थात् दन्तादिषु उत्तरपदेषु ॥ शुना दन्तः श्वादन्तः ।
शुनो दन्त इव दन्तः अस्य इति बहुव्रीहिर्वा ॥ श्वाकुन्दं कुन्दसदृशस्य पुष्पविशेषस्य
नाम् (?) ॥ श्वा च वराहस्य श्वावराहम् । इन्द्रः “विषास्य विरोधः—” (८१३—
२।४।८) इति एकवद्भावः ॥ नागेशस्य प्रयोगत एषां साधुत्वं मन्यते ॥

१०५० । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्बकार्ष्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञाया-
मपि ॥ ८।४।५ ॥

दी— । एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् ॥ कार्ष्यप्रवणम् ।
इह पात्परत्वात् णत्वम् ।

The न् of वन in the उत्तरपद becomes ण also when the com-
pound is not a संज्ञा if प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्ब, कार्ष्य, खदिर,

घोषा are the पूर्वपद । Thus प्रवणम्, deep forest; कार्ष्णं etc. forest of Karshya (?). In the last the cause for ण is घ, hence कार्ष्णं with a palatal is a mis-reading.

मित— । पूर्वसूत्रात् 'वनम्' इत्यनुवर्त्तते । 'पूर्वपदात्' इत्यनेन आक्षिप्तमुत्तर-पदमित्युक्तं प्राक् । तेन 'वनम्' इत्युत्तरपदम्, पञ्चम्यन्ताः प्रादयः पूर्वपदानि । 'असंज्ञायामपि' इत्यपिशब्दबलीन सामान्यतः संज्ञायामसंज्ञायाश्च विधिः ॥ प्रकृतं वनं प्रवणम्, निर्गते निर्मूलं वा वनं निर्वणम् । प्रादिसमासौ ॥ वने इत्यर्थे अन्तर्वणम् अव्ययीभावः ॥ शरवणादयः षष्ठौसमासाः ॥ इह असंज्ञायां समानपदे विहितं णत्वं पूर्वपदस्याग्निमित्ताद्वा प्राप्नोति इति प्रनिरादिभ्यः अप्राप्ते, कश्चिच्च "विभाषौषधि—" (१०५१) इति विकल्पा प्राप्ते विधिः । संज्ञायाश्च "वनं पुरगा—" (१०५८—८४४) इत्यत्र पुरगादिभ्य एव वननकारस्य णत्वं विहितं प्रनिरादिभ्यो न प्राप्नोति इत्यप्राप्ते एव विधिः ॥ इह 'कार्ष्णवणम्' इत्यत्र यदि षकारो णत्वस्य निमित्तं नाश्रीयते तदा षकारेण व्यवहितो रेफ इति रेफाश्रयं णत्वमपि न भवति । तदाह 'घातपरत्वात् णत्वम्' इति ॥

१०५१ । विभाषौषधिवनस्यतिप्रभृतिभ्यः ॥ ६।४।६ ॥

दो— । एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—
दूर्वावनम् । शिरीषवणम्—शिरीषवनम् ।

The न of वन optionally changes into ण when herb-names or names of trees are in the पूर्वपद । Thus दूर्वा etc. (herbs); शिरीष etc. (trees).

मित— । ओष्ठध्वः फलपाकान्ताः । 'वनस्यतिः' ढञमात्रम् । ओषधिवाचिभ्यः पूर्वपदेभ्यः ढञवाचिभ्यश्च वननकारस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वेति ओषधिः, शिरीष इति ढञः ॥

दो— । "ह्यच् स्रज्म्यामिव" (वात्तिक) । नेह—
देवदारुवनम् ।

This applies only to a पूर्वपद of two or three vowels. Thus देवदारुवनम् does not take णत्व because देवदारु has four vowels, in it.

मित— । पूर्वपदं यदि द्वाच् वाच् वा भवति तदेव अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः नान्यथा ॥

दी— । “इरिकादिभ्यःप्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

The न of वन does not change if the पूर्वपद is one of the इरिकादि class. Thus इरिका etc.

मित— । इरिकादयः ओषधिविशेषाः । इरिकादिभ्यः परस्य वन-नकारस्य णत्वं न भवति ॥ इरिकादिराकृतिगणः ॥

१०५२ । वाहनमाहितात् ॥ ६।४।८ ॥

दी— । आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थात् निमित्तात् परस्य वाहन-नकारस्य णत्वं स्यात् । इन्द्रवाहनम् । ‘आहितात्’ किम् ? इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहेर्लुगटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।

The न of वाहन becomes ण when the cause for the change is in a पूर्वपद designating what is placed on back and carried. Thus इच्छु etc., draft animal carrying sugar-canes. Why say आहितात् ? Witness इन्द्रवाहनम् without ण the sense being Indra's mount, and not implying that इन्द्र is actually on its back. In वाहन, there is वृद्धि in वह् with ल्युट् by निपातन in this very rule.

मित— । आहितं पृष्ठं कृतम् ॥ उह्यते अनेन इति वाहनम् । करणे ल्युट् । इहैव निपातनात् वृद्धिः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ आहितवाचके पूर्वपदे यदा निमित्तं तदा

वाहनशब्दस्य उत्तरपदभूतस्य नकारस्य शकारः स्यात् ॥ इच्छूणां वाहनम् इष्टुवाहनम् ।
गवा महिषेण वा उद्यमानेषु शत्वम् ॥ इन्द्रस्वामिकं वाहनम्, न हि तदानीमाहित-
समिन्निन्द्रः इति न शत्वम् ।

१०५३ । पानं देशे ॥ ८।४।८ ॥

दो— । पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य पानस्य नस्य शत्वं
स्यात् देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः ।
सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम्, कर्मणि ल्युट् ।

When the cause for the change is in the पूर्वपद the न of पान becomes श if there is reference to some country. Thus क्षीरपाण with a श in क्षीरपाणाः etc., the sense being—people of the country known as उशीनर are milk-drinkers ; also सुरापाण in सुरापाणाः etc., meaning—people of eastern countries are wine-imbibers. पान in these compounds is derived with ल्युट् in the कर्मवाच्य and means that which is drunk, i. e., the drink.

मित— । पीयते इति पानम् । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥
'देशे' इत्यस्य देशवासिषु इत्यर्थे इति नागेशः ॥

१०५४ । वा भावकरणयोः ॥ ८।४।१० ॥

दो— । 'पानस्य' इत्येव । क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् ।

The न of पान with ल्युट् in the भाव or करणवाच्य optionally changes into श the cause for the change being in a पूर्वपद । Thus क्षीर etc., meaning either 'drinking of milk' (भावे), or a milk-bowl (करणे) ।

मित— । भावे करणे वा व्युत्पन्नो यः पानशब्दः तस्य पूर्वपदस्थात् निमित्तात्

परस्य नस्य णः स्यात् ॥ पीयते इति पानं पानक्रिया । लुप्त भावे ॥ पीयते अनेन इति पानं पानपावम् । लुप्त करणे ॥ उभयत्र क्षीरस्य पानम् इति विग्रहः । भावे करणे च एकमेवोदाहरणम् ॥

दो— । “गिरिनद्यादोनां वा” (वार्त्तिक) । गिरिनदी—गिरिणदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

गिरिनदी &c., optionally change the न into ण । Thus गिरि &c. चक्र &c.

मित— । गिरिनदीप्रसूतीनां नस्य णो वा ॥ गिरिर्नदी गिरिनदी गिरिणदी वा । चक्रमिव नितम्बो यस्याः सा चक्रनितम्बा चक्रणितम्बा वा ॥

१०५५ । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ८४११ ॥

दो— । पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते—माषवापिणौ । नुमि—ब्रीहि-वापाणि । विभक्तौ—माषवापेण । पक्षे माषवापिनौ इत्यादि ॥

If the cause for the change is in a पूर्वपद, the न is optionally change into ण if it is at the end of the प्रातिपदिक in the उत्तरपद, or in a नुम्, or again in a विभक्ति । Thus माषवापिणौ, the 1st case dual of माषवापिन्, has ण because वापिन् is a प्रातिपदिक in the उत्तरपद and it has न at its end ; माषवापाणि, the 1st case plural of माषवाप in the neuter, has ण because the न is in नुम् ; माषवापेण, the 3rd case singular of the same, has ण because the न is in a विभक्ति । Also optionally माषवापिनौ, माषवापानि and माषवापेन ।

मित— । ‘पूर्वपदात्’ इति वर्त्तते । तेन च उत्तरदमाधिप्यते । तत्तु सामर्थ्यात् ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यनेनैव सम्बध्यते न नुमा न वा विभक्त्या, असम्भवात् ॥ समासस्य उत्तरपदे यत् प्रातिपदिकं तदन्ते यो नः तस्य, समासात् परो यो नुम् तत्र स्थितस्य च नकारस्य, समासादुत्पन्नायां विभक्तौ यो नस्तस्यापि णो वा स्यात् ॥ माषः पुनःपुनरुच्यते

आभ्यामिति माषवापिणौ माषवापिनौ वा । “बहुलमाभीष्णौ” (२८८१—३१२।८१) इति णिनिः । इह ‘वापिन्’ इति नान्तं प्रातिपदिकमुत्तरपदम् । सुवृत्पक्षः प्राग्वहः समासः । तेन ‘वापिन्’ इत्यस्य पदत्वाभावेऽपि उत्तरपदसंज्ञा, उत्तरपदं हि समासस्य अन्तर्भावयवे दृढम् । स चावयवः पदं वा प्रातिपदिकं वा उत्तरपदमित्येव कथ्यते ॥ ग्रीह्य उप्यन्ते एषु ग्रीहिवापाणि ग्रीहिवापानि वा । अधिकरणे घञ् । इह उत्तरपदे ‘वाप’ इति प्रातिपदिकम्, ततो बहिर्नकारः । तेन ‘प्रातिपदिकान्ते’ इति न प्राप्नोति । अतो ‘नुम्’ इति पृथगुच्यते ॥ एवं माषवापेण इत्यत्रापि प्रातिपदिकाद्विहिर्बिभक्तौ स्थितौ नकारः । तस्य चानेन शत्वम् ॥

दी— । उत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव शत्वम् । नेह—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुम्यग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात् तद्वक्तो हि नुम्, न तु उत्तरपदस्य ॥ किञ्च ‘प्रहिण्वन्’ इत्यादौ हिवेर्नुमो शत्वार्थमपि नुम्यग्रहणम् । ‘प्रेन्वनम्’ इत्यादौ तु क्षुभादित्वान्न (? न्नः) ।

Here the न at the end of a प्रातिपदिक changes only when the प्रातिपदिक is the उत्तरपद in the compound that is being formed. Thus if we compound with the exposition गर्गाणां भगिनी, the उत्तरपद being भगिनी, which does not end in न, there is no change. Hence it is that नुम् is separately mentioned in the rule. नुम् is enjoined of the entire stem to which the विभक्ति is attached ; it is therefore a part of the whole stem and not of the उत्तरपद । Besides the separate mention of नुम् is necessary for the change in the नुम् that attaches itself to the root हिवि as is seen in प्रहिण्वन् &c. The नुम् in the root हिवि does not change because प्रेन्वनम् &c. that are derived from it are of the क्षुभादि class.

मित—। 'उत्तरपदं यत्' इत्यादि 'पूर्वपदात्' इत्यस्य अनुवर्तनात् लभ्यते इति प्रदर्शितं प्राक् । फलमस्य—गर्गाणां भगिनी इति विग्रहे गर्गभगिनी इत्यत्र णत्वाभावः । इह भगिनी इत्युत्तरपदं न तु तस्य अस्मि नकारः ॥ 'अतएव' प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वादेव नुमि अप्राप्तं यत् णत्वं तदर्थं 'नुम्यङ्गणं कृतं' नुम् पृथगुच्यते इत्यर्थः ॥ तस्मिन् प्राप्तिमिव दर्शयति 'अङ्गस्य' इत्यादिना । 'ब्रीहिवापाणि' इत्यस्य ब्रीहिवापशब्दात् जस् । जसः शिः । 'ब्रीहिवाप इ' इति स्थिते नुमि 'ब्रीहिवापन् इ' इति जातम् । इह 'ब्रीहिवाप' इत्येव अङ्गम्, न तु 'वाप' इति । नुम् च अङ्गस्य आगमः । अतः 'आगमास्तदगुणौ भूतास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते' (परिभाषा) इति ब्रीहिवापग्रहणे नुम् गृह्यते वापमात्रग्रहणे तु न गृह्यते उत्तरपदे वापन् इति न लभ्यते । तेन 'प्रातिपदिकान्ते' इति नुमो णत्वं न प्रयोजयति ॥ नुम्यङ्गणस्य प्रयोजनान्तरमप्याह—किञ्चेति । द्विवि प्रीणने इकारित् । तेन नुमि शतरि प्रहिषन् इति नुमि णत्वं दृश्यते । तदर्थमपि नुम्यङ्गणं कर्तव्यम् ॥ यद्येवम् इति ध्यातौ इत्यस्यापि नुमः सति निमित्ते णत्वं स्यात् । 'प्रेन्वनम्' इति च णत्वाभावो दृश्यते । कथं नाम तत् ? चुम्नादिषु प्रेन्वनमित्येवमादयो द्रष्टव्याः ॥ इह 'चुम्नादित्वात्' इति निर्विसर्गकः पाठो लिपिकरप्रमादजः । यद्वा चुम्नादित्वात् न णकारः इति कश्चित् समर्थनीयः ॥

दौ—। "युवादेर्न" (वार्त्तिक) । रम्ययूना । परिपक्वानि ।

If words of the युवादि class be in the उत्तरपद, the न at the end, or in a नुम्, or again in a विभक्ति does not change into ण । Thus रम्ययूना without ण though न is at the end of the उत्तरपद । Similarly परिपक्वानि does not change the न in its नुम् because पक्व is of the युवादि class.

मित—। युवादेः सम्बन्धे "प्रातिपदिकान्ते" (१०५५) इति विधिर्न स्यात् ॥ 'रम्ययूना' इति प्रादिपदान्तनकारस्य णत्वभावः । 'परिपक्वानि' इति नुमि स्थितस्य ॥

दौ—। "एकाजुत्तरपदे णः" (३०७—८।४।१२) । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि—क्षीरपाणि । विभक्तौ—क्षीरपेण, रम्यविणा ।

It has been explained under the rule “एकाच्—” (307) that the ण at the end of a प्रातिपदिक etc. is compulsory if the उत्तरपद has only one vowel in it. Thus इवहृषी, the उत्तरपद being हृन्, an एकाच् ending in न् । Similarly हरिमाणौ, worshipper of हरि, the उत्तरपद being मान् also having न् final. Again चौरपाणि has ण in तुम्, the उत्तरपद being प with only one vowel ; चौरपेण has ण in the विभक्ति । वि is पक्षी ; रम्यविः a fine bird ; the instrumental singular of this is रम्यविणा with ण, the उत्तरपद having only one vowel.

मित— । “एकानुत्तर—” (३०७) इति ‘प्रातिपदिकान्त—’ इत्यस्य विकल्पस्य बाधकः ॥ इवहृन् इति क्तिपि एकानुत्तरपदम् ॥ हरिमान् इति च क्तिपि एकानुत्तरपदम् । स्त्रियां ङीपि हरिमाणौ । मानयतीति मानौ इति प्रागेव यदि ङीप क्रियते यदा हरिमांनौ इति विग्रहे हरिमानौ इति तु न शत्वम् । नापि नकारः प्रातिपदिकान्तः न च उत्तरपदमेकाच् ॥ चौरं पिबतीति कप्रत्यये चौरप इत्येकानुत्तरपदम् ॥ रम्यो विः पक्षी । तेन रम्यविणा ॥

१०५६ । कुमति च ॥ ८।४।१३ ॥

दो— । कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

If the उत्तरपद has कवर्ग in it the न at the end of a प्रातिपदिक etc. becomes always ण । Thus हरिकामिणौ with ण at the end of a प्रातिपदिक, हरिकामाणि in तुम्, हरिकामेण in the विभक्ति ।

मित— । ‘प्राग्वत्’ इति प्रातिपदिकान्तनुविभक्तिषु नित्यं शत्वम् इत्यर्थः । “एकानुत्तर—” इति वार्त्तिकं लक्षयति ॥ हरिं कामयेति इति ताच्छील्ये णिनी हरिकामिणौ । ‘कामिन्’ इत्युत्तरपदम् । तदन्तस्य नस्य णः ॥ हरिं कामयन्ति इति ण-प्रत्यये हरिकामाणि । स्त्रियः पुरुषाय इति सामान्ये नपुंसकम् । नुम् स्थितस्य शत्वम् ॥ हरिकामेण इति विभक्तिस्थस्य ॥

१०५७। पदव्यवायेऽपि ॥ ८।४।३८॥

दी—। पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भ-
वापेन । चतुरङ्गयोगेन ।

The change does not take place when between the न and the cause for the change a whole पद intervenes. Thus माष etc. does not change into ण because between न and ष there is कुम्भ which is a पद । Similarly चतुरङ्ग etc. has no ण because अङ्ग is a पद between न and र ।

नित—। नकारस्य णत्वनिमित्तस्य च मध्ये यत्र पदेन केनचित् व्यवधानमस्ति तत्र णत्वं न भवति ॥ वपनं वापः । भावे घञ् । माषाणां कुम्भः माषकुम्भः । तस्य वापः । तेन । “प्रातिपदिकान्त—” (१०५५) इति वैकल्पिकं णत्वं प्राप्तम् । तस्य च प्रतिषेधः ॥ यद्वा—कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । माषाणां कुम्भवापः । तेन । “कुमति च” (१०५६) इति नित्यप्राप्तिः । तस्याश्च प्रतिषेधः ॥ चत्वारि अङ्गानि अस्य चतुरङ्गः । प्रौढाविशेषः, सेना वा । तेन योगः । तेन । “कुमति च” इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु माषकुम्भः चतुरङ्गः इत्यादिषु ‘कुम्भ’ ‘अङ्ग’ इत्यादीनां “उत्तर-पदत्वे चापदादिविधौ” (वार्त्तिक) इति पदत्वं नास्ति ! तत् कथं पदेन व्यवधानम् ? मैवम् । अपदादिविधौ इति पर्थ्युदासः । तेन उत्तरपदस्य यदा आदिभिन्नस्य वर्णस्य किञ्चिद्विधीयते तदैव पदत्वप्रतिषेधः । नेह ‘कुम्भ’ ‘अङ्ग’ इत्यादीनां विधिः, तदर्थेव पदत्वम् णत्वप्रतिषेधश्च भवति ॥

दी—। “अतद्धित इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । आर्द्र-
गोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

The prohibition does not operate if the intervening पद is a पद because some तद्धित is attached to it. Thus आर्द्र etc. has ण in spite of the prohibition because गो is a पद in connection with the तद्धित affix मयट् ।

मित— । तद्धिते यत् पदं तेन व्यवधाने तु न प्रतिषेधः ॥ गो पुरीषं गोमयम् । मयट्प्रत्ययः । तस्मिन् परे गोशब्दस्य पदसंज्ञा । आह गोमयम् तेन ॥

१०५८ । कुसुम्बुरुणि जातिः ॥ ६।१।१४३ ॥

दी— । अत्र सुट् निपात्यते । कुसुम्बुरुधान्याकम् । क्लीब-
त्वमतन्तम् । जातिः किम् ? कुतुम्बुरुणि, कुत्सितानि
तिन्दुकीफलानि इत्यर्थः ।

The class-name कुसुम्बुरु is obtained with a स before त by
निपातन in this rule. कुसुम्बुरु is धान्याक, coriander. The gender is
immaterial. Why say जातिः ? Witness कुतुम्बुरु without सुट् mean-
ing 'bad तिन्दुकी seeds'.

मित— । कुसुम्बुरुणि इत्यत्र क्लीबत्वे अनायसः । तदाह मतन्तम् इति ।
तन्म शास्त्रं विधिरित्यर्थः । क्लीबत्वं न विधीयते इति भावः ॥ एवं बहुत्वमपि ।
अतएव 'कुसुम्बुरुधान्याकम्' इति पुंसि एकवचनेन निर्देशः ॥ 'अत्र' अस्मिन् कुसुम्बुरु-
शब्दे 'सुट् निपात्यते' इत्येव सूत्रे निपात्यते इत्यर्थः ॥ कुतुम्बुरुणि इत्यत्र "कुगति—"
(७६१—२।२।१८) इति समासः । तुम्बुरुशब्दस्य जातित्वेऽपि कुतुम्बुरुशब्दो न
जातिपरः तेन न सुट् ॥

१०५९ । अपरस्परः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥

दी— । सुट् निपात्यते । अपरस्परः सार्था गच्छन्ति ।
सततमविच्छेदेन गच्छन्ति इत्यर्थः । 'क्रिया—' इति किम् ?
अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सक्तादेव गच्छन्ति ।

The word अपरस्पर has a सुट् by निपातन in this rule when
implying 'ceaselessness of action'. Thus अपरस्परः etc., there and
yonder are caravans passing, i. e., passing always without cessa-

tion. Why say क्रिया etc. ? Witness अपरपराः etc. meaning—others and yet others are passing, i. e., passing simultaneously once only.

मित—। अपरस्पराः इत्यत्र सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने ॥ अपरे च परे च इति वियुक्ते “इन्त्वे च” (२२४—१।१।३१) इति सर्वनामसंज्ञानिवेधः । अपरपरा इति रूपम् । क्रियासातत्ये तु अपरस्परा इति ॥

१०६० । गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१८८ ॥

दी—। सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पश्यते अस्मिन् देशे स गोमिः सेवितो गोष्यदः । असेविते—अगोष्यदान्धरण्यानि । प्रमाणे—गोष्यदमात्रं क्षेत्रम् । ‘सेवित—’ इत्यादि किम् ? गोः पदं गोपदम् ।

In the word गोष्यद we have सुट् and the change of स into ष by निपातन in this rule meaning what is frequented, or what is incapable of being frequented, or again the dimensions of an object. Thus a piece of land is गोष्यद meaning thereby that cows are seen on it. Forests are अगोष्यद implying that it is not possible for cows to graze there. A field is a गोष्यद in the sense that it is small in measure.

मित—। ‘सेवित’ इति कर्मणि क्तः ॥ ‘असेवित’ इति भावे क्तः । सेवितं सेवा । अविद्यमानं सेवितमस्मिन् असेवितः यत्र गवां प्रचारो न सम्भवति सः ॥ सेविते असेविते प्रमाणे च द्योत्ये गोष्यदशब्दो निपात्यते । अर्थविशेषे निपातनं न हि अविशेष ॥ गावः पश्यन्ते अस्मिन् इति अधिकरणे षः । घञि प्राप्ते निपातनादिव षः । यद्य “गोचरसञ्चर—” (३२५८—३३११८) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् षः । यद्यवा घञेवेह प्रत्ययः, संज्ञापूर्वको विधिनित्य इति वक्ष्यमाणः । पदादित्वाद-
मामं षत्वं निपात्यते ॥ गावो न पश्यन्ते एषु इति तु सन्देहः इह गोप्रचारः प्रतिषिद्धः

उक्त असम्भव इति । आद्ये अगोप्यदानि शस्यत्वेनाणि इत्येतत् न गोप्यदानि इति नञ्-समासेनैव सिध्यति न हि तदर्थमसंबितग्रहणं कार्यम् । अन्यार्थमसंबितग्रहणं क्रियते तदाह 'अगोप्यदान्तरखानि' इति ॥ गोः पदं पदक्षेपस्थानं गोप्यदं यदि तेन प्रमाणं गम्यते । अन्यथा गोपदम् । गोप्यदं मात्रा प्रमाणमस्य गोप्यदमावम् अल्पप्रमाणमित्यर्थः । मात्राशब्दस्य प्रयोगं विनापि सुटा षत्वने चैह प्रमाणं गम्यते । तथा च 'गोप्यदं चैवम्' इत्येव नागेशस्य पाठः ॥

१०६१ । आस्यदं प्रतिष्ठायाम् ॥ ६।१।१४६ ॥

दो— । आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्यदम् । 'प्रतिष्ठायाम्' इति किम् ? आ पदात् आपदम् ।

The word आस्यद takes सुट् by निपातन here in the sense 'foot-
ing for maintenance of self'. Why say प्रतिष्ठायाम् ? Witness the
अव्ययीभाव compound आपदम् without सुट् meaning reaching down
to the foot.

मित— । प्रतितिष्ठत्यस्मिमिति प्रतिष्ठा स्तनिवासस्थानम् । अङ् अधिकरणे ।
तस्यां द्योत्यायामास्यदमिति निपात्यते ॥ आ समन्तात् पठ्यते अस्मिन् आस्यदम्
आत्मयापनाय स्थानम् । आत्मनः शरीरस्य यापनं धारणमात्मयापनं शरीररक्षणम् ।
प्राग्वत् घः घञ् वा अधिकरणे क्लीबत्वमपि निपातनादेव ॥

१०६२ । आश्चर्य्यमनित्ये ॥ ६।१।१४७ ॥

दो— । अद्भुते सुट् । आश्चर्य्यं यदि स भुञ्जीत ।
'अनित्ये' किम् ? आश्चर्य्यं कर्म शोभनम् ।

The word आश्चर्य्य takes सुट् by निपातन here if it means 'wonder-
ful' or some 'rare phenomenon.' Thus आश्चर्य्यम् etc, I should
be surprised if he ate. Why say अनित्ये ? Witness आश्चर्य्यम् etc.
etc. only good acts have to be done.

मित—। अनित्यं कादाचित्कम् अवशिष्टीकरणम् अद्भुतम् अद्भुतमित्यव्युत्पन्नम् । आङ्पूर्वात् चरतेर्यति सुटा आचर्यमिति भवति अद्भुतमिति चैत् तस्यार्थः ॥ यो न भुङ्क्ते तस्य भोजनमाश्चर्यम् । “शेषे लुङ्यदौ” (२८०८—३।३।१५१) इति चिद्वीकरणे लिङ् ॥ अनित्यव्यतिरिक्ते अर्थे यति आचर्यमिति भवति । “चरिराङि चागुरौ” (३८४८, वा) इत्याङ्पूर्वाच्चरतेर्यत् ॥

१०६३ । वर्चस्कोऽवस्करः ॥ ६।१।१४८ ॥

दी—। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यते इत्यवस्करः । ‘वर्चस्के’ किम् ? अवकरः ।

The word अवस्कर takes सुट् when meaning what is left of rice sticking to the boiling pot. वर्चस्क is ‘the dregs of rice’ derived from वर्चस् with कन् in the sense कुत्सित । अवस्कर has the derivative meaning ‘what is scattered.’ Why say वर्चस्के ? Witness अवकर which has the same derivation has no सुट् । The difference is, अवकर is any thing that is scattered, while अवस्कर means the dregs of rice which are also scattered while cleaning the utensils.

मित—। वर्चः तेजः लक्षणया तेजस्करं वस्तु अन्नादिकमित्यर्थः । कुत्सितं वर्चः वर्चस्कम् । कन् कुत्सिते । “भाष्येषु यज्ञग्रं काष्ठादिना अपकृत्य काकादिभ्यो विकीर्यते भूमाववचिष्यते । किरतेरप् कर्मणि ॥ अन्नमलव्यतिरिक्ते अर्थे न सुट्, अवकर इति रूपम् ॥

१०६४ । अपस्करो रथाङ्गम् ॥ ६।१।१४८ ॥

दी—। अपकरः अन्यः ।

The word अपस्कर takes सुट् if meaning 'carriage-wheel.' In other senses we have अपस्कर without सुट् ।

मित— । रथाङ्गं चक्रम् । अपरिहरति वहति अनेन अपस्करो रथचक्रम् । अपरिहरतेः करण घः ॥

१०६५ । विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥

दो— । पक्षे विकिरः । वा वचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् इति वृत्तिः । तन्न, भाष्यविरोधात् ।

The word विष्किर optionally takes सुट् when meaning a bird. The alternative form is विकिरः । Hare the Vritti says— The particle वा is enough to make the सुट् optional in the case of a bird ; yet विष्किर is directly mentioned in the rule to show that विकिर also is not used except to mean a bird. This goes against theभाष्य and is therefore inadmissible.

मित— । विकिरति विधिपति इति विष्किरः विकिरो वा । किरतेः कः । “परिनिविध्य—” (२२७५.—८।३।७०) इति प्रलम् । तत्र आद्यः शकुनावेव । इतरस्तु शकुनौ अन्यथापि ॥ वृत्तिकार आह “विष्किरः शकुनौ वा” इत्येतावतैव सुङ्गिकत्वात् लभ्यते । तथापि सूत्रे विकिरशब्दो गृहीत इत्यादि । एतस्तु “विष्किरः शकुनौ विकिरो वा” इति सूत्रपाठे एव सङ्गच्छते । भाष्ये पुनः “विष्किरः शकुनौ विकिरो वा” इति वाचिकरूपेणोपस्थापितं प्रत्याख्यातञ्च । एवं भाष्यविरोधात् वृत्तिः पाठो नादत्तव्यः तन्मूलकं विकिरशब्दस्य शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् इत्यनुमानश्च ह्येवमेव ॥ “विष्किरः शकुनौ वा” इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठः प्रतिभाति । अर्थश्च— ‘शकुनौ अभिधेयौ ‘विष्किरो वा’ सुट् भवति वा, अन्यत्र सुडभावः विकिर इति रूपम् ॥

१०६६ । प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ ६।१।१५२ ॥

दो— । ‘कश्च गतिशासनयोः’ इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि

सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते ।
 'कशेः' किम् ? प्रतिगतः कशां प्रतिकशः अश्वः । यद्यपि
 कशेरिव कशां तथापि 'कशेः' इति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रते-
 ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्त्वरोपसर्गान्न ।

The word प्रतिष्कश, when derived directly from the root कश् to move or to check, with प्रति as an उपसर्ग and the affix अच् takes सुट् and the change into ष । प्रतिष्कश is a companion or one that moves in advance. Why say कशेः ? Witness प्रतिकशः, a horse, with the derivation प्रतिगतः etc. coming in the way of the whip. But in this derivation कशा comes from the root कश्, then why not सुट् and षत्व here too ? The fact is the root कश् is mentioned to imply that प्रति should be an उपसर्ग to it ; no सुट् if it is an उपसर्ग to some other root in the derivation. The exposition प्रतिगतः etc. makes प्रति an उपसर्ग to the root गम् and not to कश् ; hence no सुट् ।

मिते— । कशेः कशधातोः प्राप्तः प्रतिष्कशशब्द इह सूत्रे निपातनात् सिद्ध इत्यर्थः ॥ प्रतिकशति प्रतिगच्छति इति प्रतिष्कशः सहायः पुरोयायी वा । पञ्चादयश्च । अस्यां व्युत्पत्तौ साक्षात् कशधातोरेव प्राप्तः प्रतिष्कश इति । अत इह सूत्रे निपातनात् सुट् षत्वञ्च ॥ ननु कशति अत्र प्रति गच्छति इति कशा पञ्चादयश्च स्त्रियाम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशः अश्वः इत्येव कशेरिव सिद्धे शब्दे कणं न सुट् षत्वञ्च ? उच्यते— सूत्रे 'कशेः' कशधातोर्थः 'प्रतिष्कशः' इति वचनात् 'प्रति' इति कशेरिव उपसर्गो विज्ञायते । तेन यदा स 'धात्वन्त्वरोपसर्गो' भवति नास्ति तदा सुट् । इह तु 'प्रतिगतः' इत्युक्ते गमेरेव उपसर्गः प्रतिः, न कशेः । तेन न सुट् ॥

१०६७ । प्रस्काण्वहरिचन्द्रावृषी ॥ ६।१।१५३ ॥

दी— । हरिचन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । 'ऋषि' इति किम् ? प्रकाण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ।

The words प्रकृत्व and हरिचन्द्र take सुट् when referring to sages. हरिचन्द्र is allowable in Mantras even when not referring to a sage. This rule sanctions its use outside Mantras. Why say ऋषी ? Witness प्रकृत्वः etc., a land of unrighteousness ; हरिचन्द्रः etc., the urchin is named Harichandra.

मित—। प्रकृत्वशब्दे हरिचन्द्रशब्दे च सुट् निपात्यते ऋषी अभिधेये । ऋषिः प्रकृत्वः, राजर्षिहरिचन्द्रः ॥ प्रभूतं कृत्वा पापमस्मिन् प्रकृत्वो देशः, प्रगतं कृत्वमस्मादिति वा ॥ “ऋषाञ्चन्द्रोत्तर—” (३५२७—६।१।१५१) इति ऋषिभिर्ब्रह्मैऽपि हरिचन्द्रः सिद्धो मन्त्रः । इह अमन्त्रेऽपि यथा साधुः स्वात् तदर्थं वचनम् ॥

१०६८ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ ६॥१।१५४ ॥

दी—। मकरशब्दः अव्युत्पन्नः । तस्य सुट् इनिश्च निपात्यते । ‘वेणु—’ इति किम् ? मकरो ग्राहः । मकरो समुद्रः ।

मस्कर with सुट् in the sense of वेणु, a reed, and मस्करिन् with सुट् and इनि in the sense परिव्राजक, a mendicant, are derived by निपातन in this rule. मकर is a primitive word ; it takes सुट् and इनि by निपातन । Why say वेणु etc. ? Witness मकर meaning ‘alligator’ and मकरो meaning ‘sea’ without सुट् ।

मित—। ‘मस्कर’ इति शब्दरूपं निपात्यते वेणौ वाच्ये ‘मस्करिन्’ इति च परिव्राजके ॥ वेणोरन्यत्र मकरो ग्राहः ॥ मकराः सन्त्यस्मिन् इति मत्वर्थोऽपि इनी मकरो मस्करो वा । आद्यः समुद्रवाची द्वितीयस्तु इह परिव्राजके निपात्यते ॥ एवं हि मतान् इतिकारः प्राह । भाष्ये तु मा कुरुत कर्माणि इति भाषणशेषे अभिधेये माङ्गि उपपदे कृञ्जस्ताञ्ज्नीत्यर्थे इनिः माङ्गो ऋजः कृञ्जः सुट् च निपात्यते इति मस्करिन्शब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता, इत्तावपि दृश्यते । एवञ्च मकरो इति प्रसु-

दाहरणं चिन्त्यम् ॥ मस्कर-शब्दात् न, मस्कारी । तथा सति मस्कारिन्यङ्गं व्यर्थं भवति ॥

१०६८ । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ ६।१।१५५ ॥

दी— । ईषत्तोरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अज-
स्येव तुन्दमस्य इति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । 'नगरे' किम् ?
कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

The words कास्तीर and अजस्तुन्द are names of two cities and got by निपातन in this rule. कास्तीर is a city with a short length of sea-beach. अजस्तुन्द is another with its middle like that of a goat. Why say नगरे ? Witness कातीर and अजतुन्द without स in a different sense.

नित— । "ईषदथे" (१०३१—६।३।१०५) इति कुशब्दस्य कादेशे कातीरा-
दयः ॥

१०७० । कारस्करो वृक्षः ॥ ६।१।१५६ ॥

दी— । कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कार-
करः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ।

The word कारस्कर has सुट् by निपातन in this rule in the sense 'tree'. Thus कारस्कर, that which brings in revenue, i. e., a tree. But कारकर is any thing that adds to the revenue, except trees. Some place this in the कस्कादि list and not among the Sūtras.

नित— । एर एव कारः । कारं करोतीति वियङ्गे कारस्कारः कारकरश्च ।
"दिवाविभा—" (२८३५—३।२।२१) इति टः । वृक्षेभ्यो राजस्वमुत्पद्यते इति वृक्षो-

इपि कारं करोति । तत्र तु सुटा कारस्कर इति इह निपात्यते ॥ केचित् इत्यश्रद्धां सूचयति । कस्कादीनां सकारो विसर्गजात इह तु त तथा इत्यश्रद्धा ॥

१०७१ । पारस्करप्रभृतौनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥

दी— । एतानि समुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा ।

Words listed with पारस्कर leading, are obtained by निपातन when they are used as proper names. Thus पारस्कर, name of a country or town ; किष्किन्धा, name of a mountain.

मित— । संज्ञायां विषये पारस्करादीनि शब्दरूपाणि समुट् कानि साधूनि भवन्ति इहेव निपातनात् ॥ पारं करोतीति पारस्कारो देशविशेषः । “कञ्यो हितु—” (२८३४—३।२।२०) इति हेतौ टः ॥ किम् निन्दाशमव्ययम् । वीष्मायां हित्वे किंकिम् कुतसितं सर्वम् । किं किं दधाति इति अणि प्राप्ते निपातनात् कः । ततः उत्पदस्य पूर्वार्द्धस्य तलोपः, परार्द्धस्य च सुट् षत्वश्च निपातनात् । स्त्रियां किष्किन्धा-पर्वत-विशेषस्य गङ्गा ॥

दी— । “तद्वृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च” (गणसूत्र) । तात् पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः ॥ तद्वृहतो-र्दकारतकारौ लुप्येते, करपत्योस्तु सुट् । ‘चोरदेवतयोः’ इति समुदायोपाधिः । तस्करः । वृहत्स्यतिः ।

When कर and पति are the उत्तरपद respectively, तद् and वृहत् drop their final letter and the उत्तरपद takes सुट् । Here सुट् तलोप is really सुट् दतलोपः which becomes सुट् तलोपश्च । The meaning then is तद् drops द and वृहत् drops त while कर and पति take सुट् ।

‘चोरदेवतयोः’ is the sense of the entire compound respectively, i. e., तद् drops द, कर becomes कर and the compound तस्कर which thus results means a thief ; ब्रह्मन् drops त, पति becomes स्यति and the resultant compound ब्रह्मस्यति refers to a god.

मित— । दृतलोपः इत्यस्य चर्त्वे तृतलोपः इति रूपम् । तद्ब्रह्मतोः तृतलोपः इति यथासंख्यं नियम् । तेन तद् दलोपः ब्रह्मन् तलोपः ॥ तद्ब्रह्मतोः करपत्न्योः इत्यपि यथासंख्यमेव । तेन तदो दलोपः करे परे, ब्रह्मतत्तलोपः पत्नी परे इत्यर्थः ॥ चोरदेवतयोः अर्थयोः । स चार्थः पूर्वोत्तरपदसमुदायस्य । यथासंख्यश्च । सुष्ठिति उभयत्र उत्तरपदस्य ॥ तदेवमयमर्थः । तदो दलोपः करे उत्तरपदे करस्य च सुट् चोरस्येत् समासार्थः । ब्रह्मतत्तलोपः पत्नी उत्तरपदे पत्न्यस्य सुट् देवता चेत् समासार्थः ॥ तत् सर्वजनविदितं निन्दितं कर्म चौर्यमिति शेषः करोतीति तस्करः । ताच्छीर्ष्ये “कृजो हितु—” (२६३४) इति टः ॥ ब्रह्मतौ वाक् [तथा च अतिः “वाग्वैब्रह्मतौ”] । ब्रह्मत्याः पतिः इति विग्रहे “कृकृव्यादीनामष्टादिषु” (७३६ वा) इति पुंवद्भावे ‘ब्रह्मन् पति’ इति जाति अनेन ब्रह्मस्यतिः ॥

दी— । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” (गणसूत्र) । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्पतिः । इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

चित्ति and चित्त take सुट् when in the उत्तरपद after प्राय । Thus प्रायश्चित्ति etc., vow for penance. वनस्पति etc., also are in this list which is not a closed one but is added to from usage.

मित— । ‘प्रायस्य—’ इति सूत्रांशमात्रम् । सूत्रं तु ‘प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुट्स्कारो वा’ इति । अयमर्थः—चित्तिचित्तयोरुत्तरपदयोः सुट् प्रायस्य पूर्वपदस्य अस्कारो वा । सुष्ठिव्यागमः अस् इत्यादेशः । ताभ्यां योगे उभयत्र षष्ठी । चित्ती संज्ञाने । भावे क्तिन् क्तौ वा । चित्तिः निश्चयः, चित्तश्च । प्रायः तपः । प्रायस्य चित्तिः चित्तं वा इति विग्रहे प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्य पतिः वनस्पतिः इत्यपि

पारस्करादिषु द्रष्टव्यः । आकृत्या प्रयोगेण पारस्करादयो गण्यन्ते इत्याह 'आकृति-
गणोऽयम्' इति ॥

इति श्रीसारदारञ्जनविद्याविनोदकृतायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिण्यां समासप्रकरणम् ।

समासश्च द्वितीयो भागः ॥

व्याख्याने कौमुदीये हरिहरचरणे यातु भागो द्वितीयः
प्रौढन्तां तातपादा विदधतु च धृतिं शेषसम्पूतये नः ।
आर्याः कार्ये प्रसन्ना नियतशुभकरोराशिषः संगृह्यन्तु
प्रत्यूहा यान्तु दूरे दिनकरकिरणैर्धाविता वाम्बकाराः ॥

OPINIONS
ON
BHATTOJI'S SIDDHANTA-KAUMUDI

".....European students...will be grateful for your new work which will remove doubts and difficulties and enable them to grasp the full meaning of Bhattoji's Remarks....."—*Dr. E. Hultsch, Halle.*

"..... Of great value.. I should like to say how much I admire the purity and excellence of the English style.....I found your exposition very clear..."—*E. J. Thomas Esqr. University Library, Cambridge.*

".....I have gone carefully through your Tika and am delighted with it. It is full of useful matter and written in the style of old writers.....It will give one deep insight into the science of Grammar..."—*Mahamahopadhyaya Pandit Kamahayanath Tarkavagisa.*

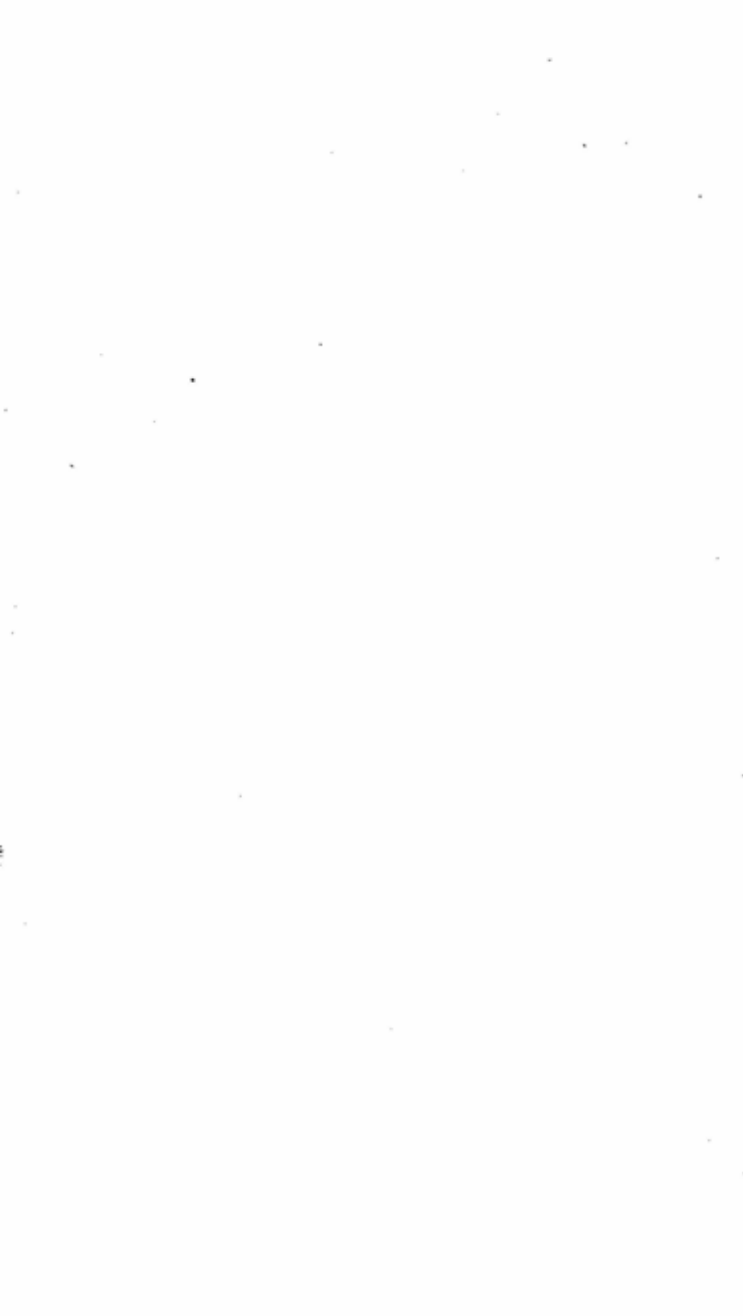
".....The tika is very well done I was delighted to read it"—*Pandit Ganes Sastri Godbole, Poona.*

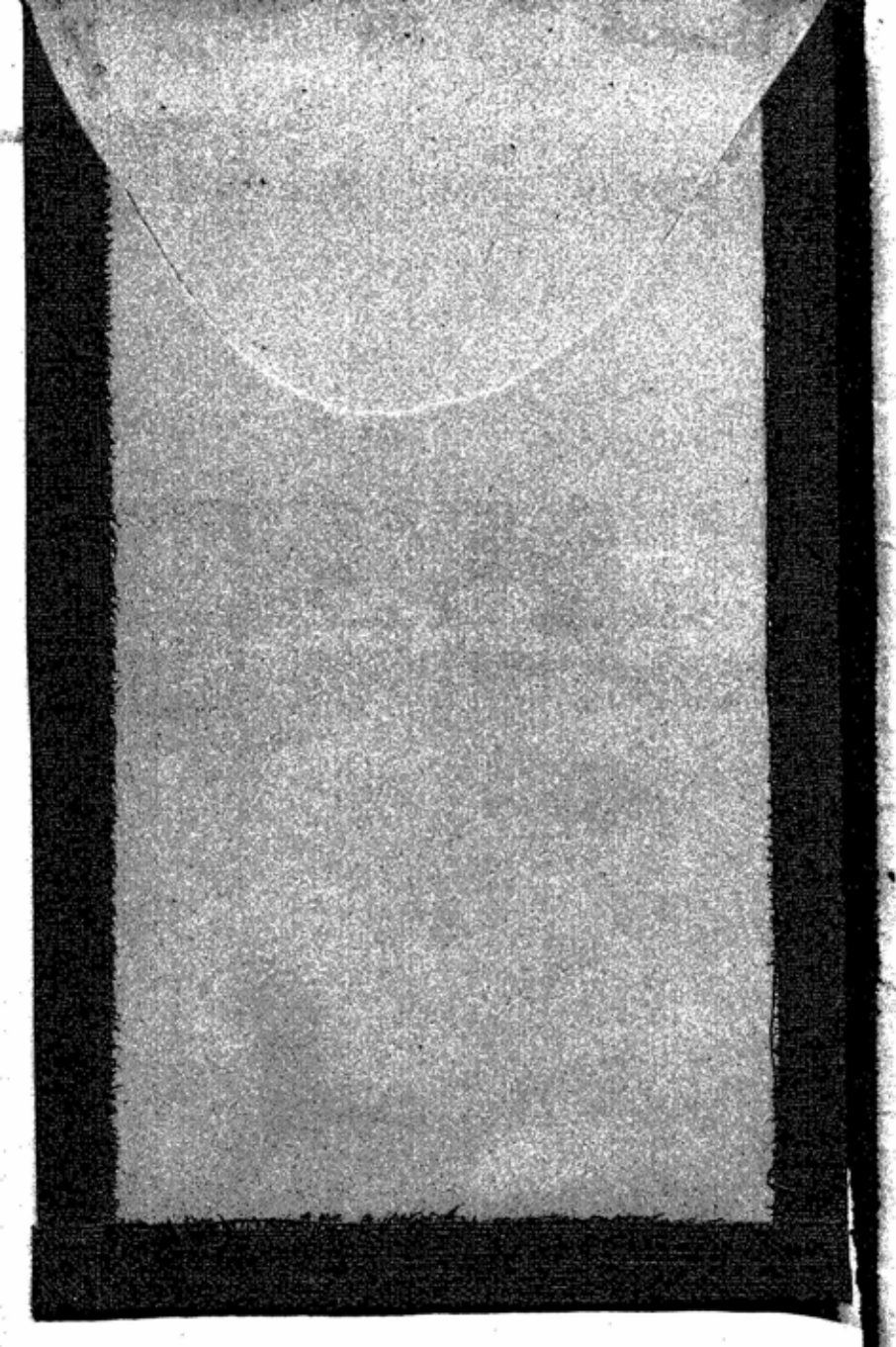
"I like exceedingly the plan...your commentary is so lucid...Older commentators...never try to explain the text in the way modern scholars learning without the aid of a regular Pandit would like it to be explained...Your Commentary would serve the needs of both the old and the new school."—*Gajendragadar, M.A. Ph. D. Elphinstone College, Bombay.*

Published by **K. RAY**, 7, Bhawani Dutt Lane.

Printed by C. C. Santra at the **LALIT PRESS**
81, Simla Street, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. Sa 4V/Dik/Ray.- 447.

Author—Dikshita, Bhattoji.

Title—Siṣhanta-Kaṇvaḍi.
Vol.II, Pt.2.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. V. Hagesan By M. M. S. R. Board S. S. G. P. S. 28-6-60	28-6-60	2-8-60

P.T.O.